МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

ВІСНИК ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРІЯ

Випуск 20

Видається з 1995 р.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
2011

УДК 93/94
ББК 63
В53

Затверджено до друку
вченою радою Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника (протокол № 6 від 29 червня 2012 р.).

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук
(постанова президії ВАК України від 14 квітня 2010 р. № 1-05/3)

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. В.В.ҐРЕЩУК (*голова ради)*; д-р філос. наук, проф. С.М.ВОЗНЯК; д-р філол. наук, проф. В.І.КОНОНЕНКО; д-р іст. наук, проф. М.В.КУГУТЯК; д-р юрид. наук, проф. В.В.ЛУЦЬ; д-р філол. наук, проф. В.Г.МАТВІЇШИН; д-р фіз.-мат. наук, проф. Б.К.ОСТАФІЙЧУК; д-р пед. наук, проф. Н.В.ЛИСЕНКО; д-р хім. наук, проф. Д.М.ФРЕЇК.

Редакційна колегія: д-р іст. наук, проф. М.В.КУГУТЯК (*голова редколегії*), д-р іст. наук, проф. В.В.ГРАБОВЕЦЬКИЙ, д-р істор. наук, проф. Л.О.ЗАШКІЛЬНЯК, д-р іст. наук, проф. О.Ю.КАРПЕНКО, д-р іст. наук, проф. П.С.ФЕДОРЧАК, д-р істор. наук, доцент О.С.ЖЕРНОКЛЕЄВ, канд. іст. наук Л.В.ЩЕРБІН (*відповідальний секретар*).

Адреса редакційної колегії:
76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Інститут історії і політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
Тел.: 59-61-03.

Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2011. Вип. 20. 250 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені етносоціальним і національно-культурним процесам в Україні, актуальним проблемам історії зарубіжних країн, джерелознавства та історіографії, етнології, а також праці молодих науковців.

Newsletter Precarpathian University. History. 2011. Issue 20. 250 s.

This book contains scientific articles dealing with actual historical problems of ethno-social and national-cultural processes in Ukraine, history of foreign countries, historical sources studies, historiography, ethnology and the research results of the beginning scientists.

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2011.
© Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2011.

УДК 94 (477.83/.86)“XIX/XX”
ББК 63.3 (4 Укр) 52

Ігор Райківський

ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ НАДДНІПРЯНЩИНИ І ГАЛИЧИНИ В ІДЕЙНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДІВЦІВ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті розповідається про місце й роль Галичини в ідеології та діяльності наддніпрянських громадівців-українофілів. Особливу увагу звернено на аналіз публікацій у журналі “Киевская старина”, розходження в поглядах М.Драгоманова в еміграції й провідних українських діячів-“культурників” на підросійській Україні.

Ключові слова: *українофіл, національний рух, діяльність, Галичина.*

У сучасній вітчизняній історіографії викликає інтерес дослідження українського національного руху в XIX – на початку XX ст., що дало б змогу розкрити механізм і фактори формування української нації в європейському контексті. Як відомо, в українському варіанті особливістю національного відродження (модерного націєтворення) було перебування етнічних українських (“руських”, “малоруських”) земель під владою двох імперій – Російської, що охоплювала близько 85% етнічної території, й Австрійської (Австро-Угорської). Характер відносин між двома українськими суспільствами (точніше, їхніми національними елітами) – одна з ключових проблем історії України імперського періоду [53, с.497, 498]. Цікавою й водночас малодослідженою сторінкою в українській історії є питання національної єдності Галичини й Наддніпрянщини в ідейній спадщині наддніпрянсько-українських діячів другої половини XIX – початку XX ст. Ця тема викликала в деяких аспектах зацікавленість сучасних дослідників[*], але й досі має наукову й суспільно-політичну актуальність. Пропонована стаття – це продовження попереднього дослідження автора, надрукованого в журналі “Галичина” №17 (2010 р.) і №18 (2011 р.) “Галичина в ідеології та діяльності наддніпрянських громадівців-українофілів”, що хронологічно охоплює період 1860–1870-х рр.[**] У продовженні висвітлюється посилення інтересу української інтелігенції Наддніпрянщини до Галичини в останній чверті XIX – на початку XX ст., в умовах чинності в Російській імперії антиукраїнського Емського указу.

Аполітична культурно-просвітницька діяльність громадівців. Розвиток українського руху на Наддніпрянщині після 1876 р. вступив у стадію поміркованості, аполітизму, що дало підстави характеризувати наступне десятиліття в історії “національного відродження” як “мертві роки”, коли українофільство потрапило немов у “зимовий сон”. Вступ на престол Олександра III в березні 1881 р., який змінив свого батька-реформатора, убитого російськими революційними народниками, стабілізував самодержавство та реакцію. Будь-які сподівання на можливість еволюції в недалекому

[*] Світленко С. І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст. : зб. наук. пр. / С. Світленко. – Дніпропетровськ, 2007. – 460 с.; Іванова Л. Г. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія / Л. Іванова, Р. Іванченко. – К., 1999. – 128 с.; Палієнко М. “Киевская старина” у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К., 2005. – 384 с.; Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Кармазіна. – К., 1998. – 350 с.; Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст. / С. Телешун. – К., 1996. – 129 с. *та ін.*

[**] *Див. також*: Райківський І. Галичина на сторінках журналу “Киевская старина” (1882–1906 рр.) / І. Райківський // Україна соборна: зб. наук. статей. Вип. 2, ч. III : Історична регіоналістика в контексті соборності України. – К., 2005. – С. 167–177; його ж. Ідея соборності України на сторінках журналу “Основа” (1861–1862 рр.) / І. Райківський // Україна соборна : зб. наук. статей. Т. 1. – К., 2006. – Вип. 4. – С. 188–194 *та ін.*

© Райківський І., 2011

майбутньому Російської держави до конституційного режиму стали марними. Український рух звузився до "малого струмка", більшість громадівців відійшла від активної діяльності, а ті, хто продовжував працювати, мали вузьке культурно-просвітницьке спрямування. Провідники "старих" громад (В.Антонович, П.Житецький, О.Кістяківський та ін.) виступали під гаслом "аполітичного культурництва", підкреслено відмежовувалися від політичних питань, прагнули формувати українську національну свідомість легальним шляхом, наскільки це дозволялося Емським указом і доповненнями до нього [52, с.146]. Петербурзький уряд 1881 р. дозволив вистави українською мовою ("на малорусском наречии"), друк словників за умови збереження російського ("общерусского") правопису [59, с.178].

Після Емського указу кількість членів найбільшої Київської громади зменшилася до півсотні чоловік, що було майже в шість разів менше, ніж на початку 1860-х рр. [46, с.71]. На зламі XIX–XX ст. українофільська громада в Києві нараховувала лише 20–25 членів, приблизно стільки ж – Одеська [57, с.76; 51, с.89]. Київська "Стара громада", за влучним висловом О.Лотоцького, "вже не жила, а животіла". Він зауважив, що українське громадське життя в 1880–1990-х рр., "загнане в темний куток русифікаційним режимом, визначалося лише рисами вузького гуртківства" [13, с.158, 161]. Однак заборонні заходи не зупинили розвиток українського руху за межами Російської імперії, в Галичині, що були змушені визнати навіть самі царські чиновники. Зокрема, в урядовій записці 1881 р. прямо говорилося, що серед галичан набирала сили народовська "партія", ідейно близька "с киевскими украинофилами. Усиление этой партии в Галиции стало особенно чувствительно в последние годы…" [59, с.177].

Видатні наддніпрянські громадівці-українофіли підкреслювали свою лояльність до російського царизму, відсутність національно-державницьких прагнень. "… Народность эта (малоруська. – *І.Р.*), – писав В.Антонович, – совершенно лишена государственного инстинкта; она не только не составляла отдельного государства, но добровольно отклонила образование такового, даже в тот момент, когда исторические обстоятельства давали на то возможность (в половине XVII ст.). Малороссия вошла в состав Русского государства добровольно, без завоевания и борьбы… Малорусская литература никогда не подымала даже намека о политическом сепаратизме и всегда считала этот мотив для себя чуждым" [17, с.158]. М.Костомаров, колись один із лідерів кирило-мефодіївців, автор програмного документа товариства – "Книги буття українського народу", закликав удовольнятися "літературою для хатнього вжитку", щоб російська влада припинила переслідування й примирилася з українським рухом. Історик переконував у пресі, що "малорусское нарѣчіе… отдалено отъ великорусскаго", домагався того, щоб "изученіе книжнаго образованнаго русскаго языка въ малорусскихъ школахъ обязательно шло рядомъ съ изученіемъ научныхъ предметовъ... vis-a-vis съ изложеніемъ малорусскимъ..." Водночас М.Костомаров прямо заявляв: "Нѣтъ никакой необходимости создавать особый книжный малорусскій языкъ..." [37, с.326, 327]. На його думку, "общерусскій языкъ – не чужой, не заимствованный языкъ, а выработанный усиліями всѣхъ русскихъ, не только великороссіянъ, но и малороссовъ... давно уже сталъ культурнымъ языкомъ всего южно-русскаго края" [36, с.221].

Серед здобутків громадівського руху в 1880-ті роки було насамперед видавництво (із січня 1882 р.) у Києві щомісячного історико-етнографічного й літературного журналу "Кіевская старина" (далі – "Киевская старина"), що виходив з ініціативи В.Антоновича, О.Лазаревського, П.Житецького та ін. Журнал упродовж чверті століття залишався на Наддніпрянщині єдиним періодичним органом, у якому друкувались українознавчі матеріали російською мовою. Характерно, що під час першої російської революції 1907 р. видання прийняло назву "Україна", перейшло цілком на українську мову, але виходило тільки до кінця року. Щоправда, історію України-"Малоросії" та її культуру на сторінках журналу дозволялося розглядати лише як регіональний різновид

загальноросійської історії, автори й видавці були змушені замасковувати все, що стосувалось українського народу, русофільськими термінами "южная половина России", "малорусская народность" тощо. Застосування в журналі української мови, забороненої царизмом, дозволялося лише в окремих випадках з огляду на наукові цілі видання й обмежене коло передплатників (800–1 000 чол.) [49, с.65, 73]. Під заборону цензури потрапили стосунки редакції з українофільськими виданнями й товариствами за кордоном, насамперед, не дозволялися передплата, поширення й реклама галицьких періодичних видань [49, с.74]. У листі до А.Вахнянина 17 лютого 1886 р. М.Лисенко із сумом писав про скромне відзначення громадівцями Наддніпрянщини 25-ліття від смерті Т.Шевченка: "… Ми собі, по закутках ховаючись, удаючи «Русь єдину», мусимо нишком святкувати. Оттака халепа в своїй хаті!" [12, с.166].

Водночас розгорнуло наукову діяльність утворене ще 1873 р. Історичне товариство Нестора-літописця при Київському університеті, що мало власний журнал (перший номер вийшов у 1879 р.) [43]. Вітчизняна історична наука, російськомовна, але українофільська за духом, продовжувала розвиватися значною мірою завдяки зусиллям учнів професора В.Антоновича. Сам В.Антонович попри цензурні перешкоди обстоював національну єдність українців по обидва боки російсько-австрійського державного кордону. В опублікованій у галицькій "Правді" за 1888 р. статті "Три національні типи народні", що була частиною конспекту лекцій з української антропології й етнографії, він писав "про українсько-руську, польську і великоруську національність, властиво про те, чим вони одна від одної відрізняються" [18, с.90]. Показово, що більшість розвідок і матеріалів на історичну тематику в "Киевской старине" стосувалася Гетьманщини XVII–XVIII ст. або взагалі Лівобережжя [48, с.143]. "… Для науки збільшення студій і наукових видань, – писав Д.Дорошенко, – мало свою користь, хоч стремління не зачіпати дражливих моментів і тем, уникання від висновків і синтезу накладало печать якоїсь безідейности на цілий обсяг усієї цієї наукової праці…" [48, с.140, 141]. Попри заборонні заходи Емського указу нові талановиті сили проявили себе в українській літературі й театрі, що залишалися чи не єдиною можливістю спілкування інтелігенції з простолюдом, національного самоусвідомлення селянських мас.

Діяльність М.Драгоманова в еміграції. Водночас невелика частина громадівців, серед якої були відомі діячі М.Драгоманов, С.Подолинський, М.Зібер, Ф.Вовк та ін., виїхала в еміграцію. На кошти Київської громади, за сприянням утвореного нею "комітету 12-ти", вони налагодили в Женеві, у Швейцарії, куди М.Драгоманов переселився восени 1876 р., видання збірників "Громада". Усього в 1878–1882 рр. вийшло 5 випусків неперіодичного видання та 2 книжки журнального типу. На кінець 1870-х – початок 1880-х рр. припала, за словами М.Грушевського, кульмінація "женевської акції" М.Драгоманова [47, с.75]. Київська громада переслала М.Драгоманову на часопис і друкарню в 1876 р. 1,5 тис. російських руб., у 1877 і 1878 рр. – по 3 тис. руб. [58, с.146]. Створивши вперше українську позацензурну пресу, М.Драгоманов з товаришами відкрито пропагували ідеї "громадівського соціалізму", намагалися спрямувати національний рух на шлях політичної боротьби проти самодержавства.

"... Ми, невеличка купка українських громадівців (соціялістів), – йшлося в програмі "Громади" у вересні 1880 р., складеній редакторами М.Драгомановим, М.Павликом і С.Подолинським, – відбита від своєї країни", "нам нема іншого виходу, як закордонне видання", бо "прихильникам якої-небудь волі українського народу, а надто громадівцям, ніяк не можна просто й одверто висловлювати в себе вдома свої думки й бажання про управу людського життя" [14, с.264]. Перебуваючи в еміграції, М.Драгоманов спрямував зусилля на більш детальну розробку своєї політичної програми, в основі якої була ідея національної єдності ("соборності") України. Під "Україною" програма часопису розуміла територію "від витоку Тиси в Угорщині на заході до Дону на сході разом з Кубанською областю по той бік, від витоки Нарви на півночі до Чорного

моря на півдні, одним словом край, де маса поселення говорить українською мовою" [15, с.122]. Виступаючи на літературному Конгресі в Парижі 1878 р., М.Драгоманов звернув увагу на підневільне становище "української (руської або малоруської) літератури, яку забороняє і переслідує уряд однієї з найбільших держав світу". "... Україна розділена між Австро-Угорщиною і Росією, – наголошував він. – Іменем українці, русини, малоруси або південні руси називають слов'янську націю, представники якої живуть на території від верхів'їв Тиси і Західних Карпат в Угорщині до витоків Дону в Росії; від Німана в Росії і аж до берегів Чорного моря" [22, с.50, 52, 63].

У "Передньому слові [до "Громади"]" 1878 р. М.Драгоманов пояснював, що збірник "видається для громадян тієї країни в царствах Росії й Цісарщини (Австро-Угорщини), на котрій живуть люди, що звуть себе *українцями, русинами, русняками*, а іноді й *людьми*, а од книжників зовуться малорусами, малоросіянами, рутенами і т. і.". Автор окреслив етнічні межі України, що, за його підрахунками, охоплювали 13,5 тис. кв. миль, де проживало понад 17 млн чол., з них більше 14 млн у Росії та 3,032 млн в Австро-Угорщині (у тому числі 2,312 млн у Галичині). Однак український народ, що заселяв цю територію, з давніх-давен був поневолений чужинцями, "наші українці зостались майже тільки селяни й городяни-чорнороби та трохи з малого купецтва й попівства…" [20, с.276, 277, 278]. М.Драгоманов обґрунтовував спільне історичне минуле свого народу, національний міф, що є одним із чинників існування модерної національної самосвідомості. Так, свідченням спільності історичної долі наддніпрянців і галичан була народно-визвольна війна під проводом Б.Хмельницького, що охопила землі аж "до Надвірної під Бескидами" [20, с.279].

З кінця XVIII ст. освічена верства населення "на нашій Україні" під впливом передових ідей із Заходу зацікавилася питанням національної самоідентифікації, за словами М.Драгоманова, "хто вони, чим вони були й чим мусять бути". "Початок зроблено, – писав учений, – на подніпрянській Україні (під Росією. – *І.Р.*), де більше задержалось колишнього козацького духу" [20, с.281]. Національно-культурне "відродження", за принципом "чи жити, чи помирати?!", поширилося й на підавстрійську Галичину, а переломною подією стала діяльність у Львові "Руської трійці", до якої спонукали "книги з нашої України (Котляревського, пісні Максимовича)". Галичани "раді пристати до спільної праці з російськими українцями" [20, с.290], – підсумовував М.Драгоманов. Отже, він концептуально обґрунтовував національну єдність українців по обидва боки Збруча, соборність української нації. Національне питання в його розумінні нерозривно пов'язувалося із соціальним, що добре ілюструє драгоманівська теза: "по всіх наших українах… наші люди зостались майже тільки мужики; скрізь людей наших однаково давить, хоч і не однакове, царство, панство, купецтво й попівство…" [20, с.293].

В основі політичної програми М.Драгоманова було уявлення, що тенденція українського руху збігається із загальним напрямом загальнолюдського прогресу – повної ліквідації авторитарних, ієрархічних режимів і заміною їх добровільними асоціаціями вільних і рівних людей. По суті, це означало – "жити по своїй волі на своїй землі" [20, с.293]. Будь-який соціальний прогрес учений пов'язував із розширенням демократичних прав людини. Звідси випливало критичне ставлення до державності, "чи по волі, чи по неволі зложеній", що суперечила свободі й не могла забезпечити соціальної справедливості для своїх громадян. М.Драгоманов не бачив можливості ("для нас річ неможлива") і потреби для створення Української національної держави, вважав, що український народ зможе відразу перейти до безначальних і бездержавних порядків. "Далеко можливіше для українців, – писав він, – добиватись в тих державах, під котрими вони тепер, усякої громадської волі…" [20, с.293, 294]. Для М.Драгоманова "головне діло – поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб" для загальнолюдського поступу.

У праці "Чудацькі думки про українську національну справу", надрукованій у львівському журналі "Народ" 1891 р., він переконував, що "національна ідея сама по собі не є ліком на всі лиха громадські…" [23, с.483, 558].

Свою політичну програму М.Драгоманов конкретизував у проекті конституційної реорганізації Росії під назвою "Вольный союз" ("Вільна спілка") 1884 р. Імперію Романових пропонувалося поділити на 20 нових територіальних одиниць – областей, з яких три мали б бути утворені на українській етнічній території, зокрема Київська (Правобережжя), Харківська (Лівобережжя) й Одеська (Південь). Політичні перетворення на Україні він вважав неможливими без подальшої лібералізації російського режиму, внутрішньої перебудови імперії з урахуванням національного питання [6, арк.1; 46, с.71, 72]. Промовисту назву мала драгоманівська праця "Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876)", у якій було сказано, що "царська самоволя заїла вольності українські…" [21, с.559, 574]. Водночас М.Драгоманов був прихильником "громадівського соціалізму", обстоював нерозривний зв'язок між демократією й соціальною справедливістю. Прихильність до соціалізму як до ідеології соціального перевлаштування суспільства зберігав на всіх етапах життя й творчості. Свої погляди на соціалізм учений виклав у багатьох працях. Зокрема, у статті "Шевченко, українофіли і соціалізм", опублікованій у збірнику "Громада" 1879 р. (№4), він підкреслював, що соціалізм – це "*незупинний поступ* громадський наперед – *прогрес* (виділено автором. – *І.Р.*), поступ у господарстві, в громадських порядках, у науках і знаннях", а головне в цьому прогресі – людина [24, с.375, 381]. Будучи добре обізнаним з різними соціалістичними теоріями, М.Драгоманов не віддавав переваги жодній, убачав у них схильність до схематизму й доктринерства.

М.Драгоманов в еміграції мав контакти з російськими й польськими соціалістами, яких переконував у необхідності врахування насамперед демократичних аспектів соціалістичної ідеї. Резонансними стали критичні виступи вченого проти ідеології й практики російських революційних соціалістів-народників – за брак розуміння соціалізму як "безперервного прогресу через громадську працю". На відміну від соціалістів на Заході, у російському соціалістичному середовищі переважало прагнення "зразу зробити в Росії соціальну революцію", "бунтарство"[*] [24, с.416, 417]. Особливу увагу М.Драгоманов приділяв взаєминам із лідерами польських соціалістів, яким допоміг налагодити видання в друкарні української "Громади" в Женеві газети "Robotnik". Він сподівався на рівноправне співробітництво з польськими колегами в Галичині, де під його впливом у середині 1870-х рр. місцева молодь (І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький та ін.) навертається до соціалізму драгоманівського зразка. М.Драгоманову йшлося насамперед про подолання небезпечної тенденції, властивої для молодих соціалістів у Європі, – ігнорування права "недержавних націй" у планах соціального переустрою суспільства. Співпраця галицько-руських і польських соціалістів проявилася в спільній розробці й публікації на початку 1880-х років "Програми галицьких соціалістів" (1880 р.) і "Програми галицької робітничої партії" (1881 р.), на яких позначився великий вплив М.Драгоманова [50, с.421, 423, 424]. Однак між соціалістами двох народів були серйозні розбіжності, суперечки розгорілися при підготовці програми до друку, зокрема щодо включення до неї слова "русинських". Польські соціалісти (як і російські) з великодержавних позицій розцінили спроби формування окремої української соціалістичної програми як послаблення єдиних демократичних сил і вияв "сепаратизму" [50, с.428, 429].

[*] Характерно, що під впливом М.Драгоманова в еміграції опинився колишній російський революціонер-народник В.Дебагорій-Мокрієвич, який познайомився з ним 1881 р. у Женеві. У спогадах В.Дебагорія-Мокрієвича зазначено, що "непрерывные сношенія" з М.Драгомановим ставали з року в рік "все более и более дружескими…" *(див.: Государственный архив Российской Федерации, ф. 6225, оп. 1, д. 12, л. 1, 16).*

Взаємини між М.Драгомановим і наддніпрянськими громадівцями. М.Драгоманов закликав громадівців-українофілів не зупинятися перед репресіями російського царизму, робити все можливе, щоб український рух отримав модерне європейське спрямування. "Коли в теперішньу глупу ніч, – писав він київській "Старій громаді" 8 лютого 1886 р., – українство не буде нічим себе заявляти јасним і голосним, то ніхто не піде за ним, коли настане ранок" [9, с.272]. М.Драгоманов переконував своїх київських товаришів про "потребу поставити украјінський рух на ґрунт європейськиј ідејно і географічно", тільки це, вважав він, дасть змогу українській справі "пережити теперішньу реакцију". Свою думку вчений аргументував образно: як для плавця в морі, нема нічого більш небезпечного, "коли захопить тебе назадньа течија…, јак піддатись јији, а треба держати голову вгору", далі плисти вперед, "хоч би тебе несло все-таки назад; наскочить хвиля напередньа – ј випливеш на берег…" [9, с.280].

Однак заклики М.Драгоманова не знайшли відгуку в Україні, здалися наддніпрянським громадівцям надто радикальними, не придатними до місцевих умов. Поява перших випусків "Громади", публікації якої були перейняті соціалістичними й антимонархічними ідеями, викликали серед громадівців "велике збентеження й незадоволення". Своєю чергою, М.Драгоманов мав серйозні підстави бути незадоволеним "Старою громадою" через нерегулярність надсилання нею коштів для видання журналу і брак обіцяного літературного матеріалу [57, с.69; 63, с.352]. "… Мені з України писано, – згадував М.Драгоманов, – щоб не видавати навіть матеріалів народних у "Політичних піснях укр[аїнського] народу XVIII–XIX ст.", ні поезій Шевченка, заборонених у Росії, бо все політичне тепер шкодливе для України" [19, с.460, 461]. З кожним місяцем фінансові стосунки між "старогромадівцями" й М.Драгомановим ускладнювалися: гроші надходили нерегулярно й у недостатній кількості. Бувало, що цілими роками (наприклад, з травня 1882-го до кінця 1883 року) він не чув жодної звістки від громадівців із Києва, які не відповідали навіть на його листи, не кажучи вже про те, що не надходило необхідних матеріалів для драгоманівських видань за кордоном [62, с.141, 254].

Наприкінці 1880-х рр. ідейні розходження в громадівському русі між "культурниками" і "політиками", за термінологією С.Світленка [61, с.], поглибилися настільки, що київські громадівці розірвали співпрацю з М.Драгомановим, зневірившись у соціалістичному напрямі видавничої діяльності за кордоном. Остаточний розрив у стосунках В.Антоновича й М.Драгоманова відбувся в кінці 1885 р., вони розійшлися в розумінні тенденцій розвитку національного руху [57, с.70]. На відміну від М.Драгоманова, В.Антонович зайняв більш обережну позицію, критично ставився до діяльності молодих громадівців-"політиків". Водночас між двома видатними діячами були розходження в оцінці значення російської літератури для української інтелігенції. У листі до М.Драгоманова 8 вересня 1885 р. В.Антонович прямо писав: "… Самый большой вредъ въ культурномъ отношеніи приноситъ украинской интеллигенціи то, что она воспитывается исключительно на россійской литературѣ, вмѣсто того, чтобы искать источника свѣта въ любой литературѣ западно-европейской…" [9, с.29]. На його думку, російський царизм посилив свій тиск на Галичину з метою русифікації ("никогда еще натискъ централизма московского на Галицію не былъ такъ силенъ… благодаря крупной денежной помощи… москвофильская партія торжествуетъ…") [9, с.29].

Однак М.Драгоманов у листі у відповідь 10 вересня 1885 р. не погодився із цією думкою про силу в Галичині "москвофильства… напротивъ, никогда украинофильство не было такъ сильно, какъ теперь, хотя "народовцы" теперь еще болѣе нуль, чѣмъ когда нибудь". Він писав про пробудження народних мас, але оскільки "массы въ Галиціи все же = украинскимъ, то и уваженіе къ ихъ быту и языку поднялось" [9, с.33]. У листі М.Драгоманова до киян із Женеви у квітні 1886 р. безпосередньо йшлося про те, що "украјінство јак форма стојіть тепер в Галичині так міцно, јак ніколи … Боротьба

“старыхъ русскихъ” з молодими Украйінцьами була власне боротьбоју церковно-славјанськo-малоруського схоластицизму ј консерватизму з пробами реалізму і демократизму літературного і иншого”, що поширилися в Галичину під впливом з Украйіни”. Особливо з 1860-х рр. М.Драгоманов переконував, що “тепер боротьба вже майже зкінчилася на користь украйінства, т. ј. народовства” [10, с.216]. Водночас наддніпрянський діяч критично ставився до діяльності галицьких народовців, що “зробили з ідеји “одрубности” Русинів од Москалів догмат австрійського вірнопідданства!” [10, с.218]. Він намагався європеїзувати галичан у дусі “громадівського соціалізму”, вважав, що “тільки в Галичині можуть природно вирости льуди, котрі будуть і Европејці, і Украйінці…” (про це, зокрема, М.Драгоманов писав І.Франку 19 липня 1886 р.) [10, с.226].

Уявлення про слабкість соціальної бази діяльності наддніпрянських громадівців, що не пустила глибокого коріння в масах, дає видавництво періодичної преси. Громадівські видання мали не лише цензурні, а й фінансові проблеми, що змушений був визнати відомий український діяч 1860–1880-х рр., професор Київського університету О.Кістяківський. У своєму щоденнику 25 березня 1883 р. він записав: “Подписка на «Киевскую старину» идет крайне слабо: стоит на 670 подписчиках. Чтобы свести концы с концами, требуется 1 200 подписчиков. Нет надежды доскакать до этого предела”. Можна погодитися з його висновком як одного з лідерів київської “Старої” громади, що “плохая подписка – доказательство слабости в публике украинофильских симпатий”. О.Кістяківський провів аналогію з попередніми громадівськими часописами. «Основа» больше 800 подписчиков не имела, – писав він, – сама собою она существовать не могла. “Киевский телеграф” редакции Драгоманова не мог сдержаться средствами от подписки”. Звідси логічною була думка про слабкість українофільства: “Такая идея, как украинофильская, живуча, но она растет медленно” [11, с.406]. Очевидно, журнал “Киевская старина” був дозволений цензурою з огляду на науковий характер видання, що зумовило вузьке коло передплатників.

Перебільшення місця й ролі національно-культурних і недооцінку політичних завдань, нерозуміння більшістю громадівців необхідності їх гармонійного поєднання можна було пояснити, насамперед, такими причинами: провінціалізмом життя, репресіями російського царизму й браком стосунків з більш передовою європейською наукою, письменством, політикою. Основний загал українського національного руху поступався в теоретичній підготовці своїм лідерам. М.Драгоманов якось зізнався, що на 100% українофілів ледве два-три читали європейські книги, більша частина навіть українських письменників не знала жодної європейської мови [7, арк.5; 60, с.109]. Громадівці були змушені долати інертність, а то й зневіру багатьох, хто не бачив перспективи розвитку української мови й культури на народнорозмовній основі. Про одного з тих, хто відкрито пропагував свої думки серед громадівців, пізніше згадував відомий український діяч Є.Чикаленко. Людство, вважав той, “стремить до обєднання, а не до розєднання, а через те більше має сенсу ширити між людьми есперанто, а не відроджувати вже мертву мову; латинська і грецька мови були колись поширені безмірно більше за українську, мали таку літературу… а одначе прийшов час, і вони вмерли і ніщо не зможе воскресити їх...” [16, с.17].

Галичина на сторінках журналу “Киевская старина”. Незважаючи на урядові репресії й виразну лояльність до царизму, наддніпрянські громадівці не перестали цікавитися розвитком національного руху в Галичині. Так, у журналі “Киевская старина”, що почав виходити 1882 р. за редакцією Ф.Лебединцева, регулярно містилися публікації про особливості національного життя галичан. Уявлення про етнічну єдність Наддніпрянщини з Галичиною давала програма “Киевской старины”, що була підписана Ф.Лебединцевим і затверджена міністром внутрішніх справ Росії в жовтні 1881 р. Програма підкреслювала важливе значення Києва в житті “южнорусского народа”, що

не переставав бути "средоточием духовной его жизни". Редакція журналу наголошувала, що "все, что жило одною с ним (Києвом. – *І.Р.*) жизнью, тяготело к нему как к своему духовному центру, думало с ним одною общею мыслью и говорило одним языкомъ… все это – от устьев Днепра до берегов Буга и Немана, до верховьев Сана (Сян – річка, притока Вісли в Карпатах, на берегах якої лежить Перемишль) и подножия Карпат, имеет одну с Киевом историю, и все их прошлое является нам в одном нераздельном образе Киевской Старины". У програмі із сумом говорилося, що "Русь Галицкая и Угорская утрачены нами из виду с тех пор, как очутились они за кордоном" [54, с.157, 158]. Видавці передбачали висвітлення різних сторін життя українського ("южнорусского") народу по обидва боки Збруча.

Якщо у 80-ті роки XIX ст. "Киевская старина" мала науковий, аполітичний характер, то в період редакторства В.Науменка (з 1893 р.) вона набула рис українофільського органу, на сторінках якого розгорнулася боротьба за вільний розвиток української національної мови й літератури, а на початку XX ст. з'явилися публіцистичні статті, що характеризували сучасну політичну ситуацію в Наддніпрянській Україні, а також у Галичині та на Буковині[*] [54; 55]. Київська "Стара громада" вважала друк журналу "патріотичною справою", покривала дефіцит видання з каси громади за рахунок обов'язкових щомісячних внесків та з добровільних пожертв наддніпрянської громадськості [54, с.61, 63]. Серед авторів журналу, поряд з українськими діячами з Наддніпрянщини, були галичани Володимир Гнатюк, Яків Головацький, що з 1867 р. проживав у Росії, Юліан Яворський – русофіл, який переїхав до Києва 1904 р., буковинці Ольга Кобилянська, Юрій Федькович. Однак найбільш активно співробітничав із журналом упродовж 1888–1906 рр. Іван Франко – автор 28 публікацій (статей з історії, етнографії та літературознавства, фольклорних пам'яток, літературних творів, рецензій) [54, с.214, 247, 343, 344, 358].

Наддніпрянський читач міг довідатися в журналі про історичне минуле краю, що з кінця XIV ст. надовго опинився під польсько-шляхетським гнітом. Однак після переходу Галичини до складу Австрії на початку XIX ст. "русское начало снова оживаетъ, – писав історик І.Линниченко, учень В.Антоновича, – и громко заявляетъ свои національныя права... остановить ростъ этого національнаго самосознанія было уже невозможно". В умовах австрійського конституційного режиму 1860–1870-х рр., як зазначалося в статті, "русское населеніе Галиціи... принуждено отстаивать шагъ за шагомъ каждый клочекъ своего національнаго тѣла, каждый звукъ своего роднаго языка", у боротьбі за національні права краяни досягли значних успіхів. Автор звернув увагу на посилення з кожним роком культурних зв'язків між етнічними українськими ("русскими") землями під владою Росії та Австро-Угорщини. "Попробуйте переѣхать изъ южной Руси за рубежъ въ Русь галицкую, – писав він, – зайдите въ сельскую хату и вглядитесь въ народный обликъ... Тѣ же родныя южно-русскія черты, тотъ же чистый и свѣтлый народный говоръ, тѣ же знакомыя пѣсни, тѣ же родныя преданія" [38, с.199, 200]. Отже, було чітко сказано про національну єдність Наддніпрянщини й Галичини. Перебуваючи під подвійним гнітом, німецьким й особливо польським, галицькі русини, за словами журналу, розгорнули боротьбу за "политическую равноправность и сохраненіе своей вѣры и національности", "наши братья галицкіе представляютъ собою общество, не подраздѣленное ни на какіе классы" [32, с.595].

Історія Галичини висвітлювалася в контексті взаємин місцевих русинів-українців із поляками та росіянами. У журналі писалося, що русини зробили спробу позбутися гніту польської шляхти в період Хмельниччини середини XVII ст., уклали угоду з

[*] Сучасна українська дослідниця М.Палієнко уклала географічний покажчик публікацій у "Кіевской старине", де містяться дані про Галичину (с.581). Усього за 25 років вийшло 94 томи (300 чисел) журналу.

московським царем. Однак сподівання на рівноправність не справдилися, "вмѣсто *русина*, называемого уже то *малоруссомъ*, то *южноруссомъ*,.. а то и просто *хохломъ*, онъ подпёръ своей головой Московское царство, помогъ ему превратиться въ *Россійскую Имперію* и въ концѣ концовъ поспособствовалъ ему *покорить подъ ноги* и третьяго брата, прежняго своего пана". Після розпаду Речі Посполитої в останній третині XVIII ст. панування польської шляхти на східних кресах все-таки залишилося: "Австрія предоставила ему (поляку. – *І.Р.*) быть паномъ въ Галиціи, а Россія – въ западной и юго-западной своей части" [39, с.307]. Автор усвідомлював подібність структури населення в Галичині й на Правобережній Україні. Проголошення конституційного устрою в Австрії 1860-х рр. створило умови для того, щоб "обездоленный исторически русинскій народъ проснулся", "русины наконецъ стали твердо на вѣрномъ пути мирнаго культурнаго труда, на почвѣ національнаго просвѣщенія..." Водночас "національне відродження" в Галичині наштовхнулося на опір ворога "украинскаго народа все той же польской шляхты" [34, с.708].

Витоки української ("малоруської") орієнтації серед галичан були пов'язані з діяльністю "Руської трійці": М.Шашкевич у 1837 р. поставив питання "малорусскаго языка… такъ же ясно", як І.Котляревський у Росії в 1798 р. Під час революції 1848 р. в Австрійській монархії, писав журнал, "галицкіе малороссы выступили на арену политической дѣятельности, какъ самостоятельный *малорусскій* народъ" [35, с.75]. Однак частина галицької інтелігенції, яка ще не прийшла, за словами журналу, "къ ясному національному самосознанію, слишкомъ лѣнивая для того, чтобы позаботиться о самостоятельномъ національномъ существованіи", стала на русофільські позиції. Вони вхопилися за ідею "готоваго русскаго языка, какъ за спасательный якорь", у місцевій пресі 1866 р. відкрито висунули лозунг – "одинъ народъ – одинъ языкъ (великорусскій)" і стали "изъ себя корчить "галицкихъ великоруссовъ", хотя русскаго языка не знали…" Тож їх було прямо названо "quasi-великоруссами" [35, с.75, 76]. "… Малорусскій литературный языкъ въ Галичинѣ и Украинѣ одинъ, – писав автор статті в 1898 р., – нѣкоторыя несущественныя различія устранены, и въ настоящее время нѣтъ основанія опасаться раздвоенія между русскими и австрійскими украинцами на почвѣ литературнаго языка". З оптимізмом говорилося про безперспективність спроб "галицкихъ "общеруссовъ" столкнуть галичанъ съ національнаго пути…" [35, с.79]. Відомий громадський діяч, учений, редактор "Киевской старины" (з 1893 р.) В.Науменко влучно висловився, що ревнителі російської мови в Галичині писали "не по-русски и не помалорусски, а *мало по-русски*" [41, с.452].

На захист української народнорозмовної мови став В.Антонович, який відкинув звинувачення в сепаратизмі галицької літератури від загальноруської, про що, власне, йшлося в статтях професора Київського університету Т.Флоринського в українофобській газеті "Кіевлянинъ". В.Антонович мотивував свою позицію тим, що "общерусская литература никогда не распространялась на Галицкую Русь". Галичина перебувала впродовж багатьох століть під владою Польської держави, а з 1772 р. – під Австрією, що породжувало реальну загрозу полонізації, онімечення місцевого населення. Єдиним порятунком для збереження етнічної самобутності було введення простонародної мови в літературу, чим зайнялися народовці, "народовая партія", отже, "возникла просто самостоятельная, а не сепаратистическая дѣятельность" [25, с.415]. На думку В.Антоновича, більшість членів "старорусской партіи", яких опоненти звинувачували в русофільстві, російської літературної мови не знали, як зауважив історик, нею "не можетъ… ни писать, ни говорить". На практиці вони вживали "гибридный говоръ", макаронічне "язичіє". В.Антонович вважав дуже характерним для аналізу національного руху в краї той факт, що за півстоліття свого існування "стародруси"-русофіли не мали жодного

видатного письменника, тоді як серед народовців їх не бракувало (І.Франко, Ю.Федькович, О.Кобилянська та ін.) [25, с.402, 403].

Публікації в "Киевской старине" давали деяке уявлення про діяльність україно-фільських діячів та організацій у Галичині. Зокрема, можна було довідатися про створене 1868 р. народовське товариство "Просвіта", що ставило за мету розповсюдження "русской грамотности среди галицко-русскаго народа". Видання "Просвіти", – писав журнал, – "расходятся въ громадномъ количествѣ". Книжки на історичну тематику, видавані народовцями, мали на меті "возбудить и просвѣтить народное самопознаніе" [29, с.649]. Неодноразово містилися позитивні відгуки про діяльність Товариства ім. Шевченка у Львові, що виникло в кінці 1873 р. як літературне й було реорганізоване 1893 р. у наукове, зробило помітний вклад у справу вивчення "мѣстной исторіи и литературы" [26, с.73]. З прихильністю повідомлялося про лідерів народовського руху в Галичині, що обстоювали ідеї всеукраїнської єдності. Володимир Барвінський був, за словами видавців журналу, одним із засновників "Просвіти", організатором першого народного віча в Галичині, зробив вагомий внесок у видання часописів "Правда" ("лучшій галицкій журналъ") і "Дѣло" (далі – "Діло"), про яку було сказано, що це "самая серьёзная и честная русинская газета" [30, с.489]. Позитивно оцінювалася діяльність Степана Качали, який користувався авторитетом не лише серед "всѣхъ русиновъ безъ различія партій и направленій, но и поляковъ". Він був серед засновників народовського політичного товариства "Народна рада", створеного 1885 р. з метою "фактически предоставить русинамъ всѣ тѣ права, которыя признаются за ними въ принципѣ" (на законодавчому рівні. – *І.Р.*), але "пока еще не выполняются" [42, с.505, 506]. З особливою теплотою журнал писав про літературну діяльність І.Франка та Ю.Федьковича. Про мову Франкових творів, зокрема, зазначалося, що "въ этомъ говорѣ, столь близкомъ къ украинскому, встрѣчаешь ту же звуковую прелесть простонародной... рѣчи" [33, с.376]. Водночас високо оцінювалася творчість Ю.Федьковича, якого називали "буковинським Шевченком" [40, с.105].

Серед публікацій з історії Галичини виділялися статті колишнього діяча "Руської трійці" Я.Головацького, який перейшов на "москвофільські" позиції й 1867 р. виїхав до Росії. Він інформував наддніпрянських читачів про національне життя в Галичині як безпосередній учасник подій. Так, про свого колишнього товариша І.Вагилевича писав, що той, захопившись полонофільством, став жертвою "за свой самообманъ и наивное довѣріе къ польской лести и чести" [45, с.453]. Цікаву інформацію можна було почерпнути також зі спогадів Я.Головацького про так звані "азбучні війни" в Галичині, що виникли як протест проти спроб перевести "руську" мову з кирилиці на латинку. У середині 1830-х рр. алфавітний проект Й.Лозинського з метою запровадження польського алфавіту в руську писемність був "не маловаженъ, – писав Я.Головацький. – Прійми галичане въ 1830-хъ годахъ польское абецадло, – пропала бы русская индивидуальная народность, улетучился бы русскій духъ..." [44, с.647]. Як відомо, австрійський уряд стояв тоді "въ нейтральномъ отдаленіи, въ сторонѣ". Однак 1859 р., коли було зроблено нову спробу запровадити латинський алфавіт, боротьба розгорілася "съ большей силой", "затѣями противъ кириллицы" керували урядовці, передусім намісник краю А.Ґолуховський [44, с.649].

Питання культурного розвитку галицьких русинів-українців торкнувся на сторінках журналу М.Костомаров, який піддав критиці спроби П.Куліша перекласти п'єси В.Шекспіра "на южно-русское нарѣчіе", мотивуючи це тим, що "всякій малороссъ, получившій на столько развитія, чтобъ интересоваться чтеніемъ Шекспира, можетъ прочитать его въ русскомъ переводѣ", літературно більш досконалому. Натомість у Галичині, де російська мова не була загальновживаною, "общерусскій книжный языкъ не

могъ сдѣлаться языкомъ интеллигентнаго общества, какъ у нашихъ южно-руссовъ", місцева інтелігенція користувалася чужою "культурною" мовою – польською або німецькою [36, с.221, 223]. Отже, вважав історик, "южно-руссы Австро-Венгріи, хотя и принадлежатъ къ одной этнографической вѣтви съ южно-руссами Русской имперіи", для збереження етнічної самобутності були змушені перетворювати "родное наръчіе... въ культурный языкъ". Після запровадження конституційного правління Габсбурзької династії в 1860-х рр. народнорозмовна мова отримала змогу вільно розвиватися й досягла більш високого рівня "культурности, чѣмъ у насъ", тож галицький читач, можливо, оцінюватиме україномовні переклади П.Куліша по-іншому [36, с.224]. В обережних і лояльних висловлюваннях М.Костомарова під царською цензурою простежувалось усвідомлення національної єдності двох "гілок" українського народу під владою Російської та Австро-Угорської імперій. Однак автор, закликаючи україномфілів до поміркованості, аполітизму, практично не бачив перспективи вирішення українського питання.

У російській пресі М.Костомаров писав про Галичину як край, де проживала "малорусская народность". На сторінках журналу "Русская старина" історик переконував, що Галичина внаслідок "непріязни поляковъ, въ рукахъ которыхъ находится сила богатствъ, не можетъ никакъ получить подобающее ей самостоятельное мѣсто даже въ конституціонномъ государствѣ" (під австрійською короною. – *І.Р.*). М.Костомаров звернув увагу на польсько-українські суперечності, переконував, що "галицкіе русины видятъ въ полякахъ своихъ недоброжелателей, тормозящихъ всѣми возможными средствами ходъ развитія малорусскаго языка и литературы въ краѣ..." [37, с.324]. Висловлювання М.Костомарова суперечили офіційній великодержавній ідеології царизму, що вбачала в україномфільстві штучний витвір, підтриманий польською шляхтою. Із соборницьких позицій говорилося про діалекти української ("малоруської") мови. За словами вченого, "въ малорусскомъ наръчіи" існувало "три отмѣны или поднаръчія": 1) українське, що поширювалося переважно на Наддніпрянщині: "въ большей части Юго-западнаго края (Правобережжя. – *І.Р.*), по лѣвой сторонѣ Днѣпра, въ Слободской Украинѣ, въ Новороссіи и въ Кубанской области"; 2) карпато-русинське – в Галичині, на західних окраїнах Поділля й Волині, що відрізнялося від українського "употребленіемъ нѣкоторыхъ словъ и оборотовъ", але однакове з ним "по фонетикѣ"; 3) поліське – у Поліссі та в північній частині Чернігівської губернії, відмінне від двох перших деякими фонетичними особливостями [37, с.327]. Діалектні особливості настільки незначні, підкреслював М.Костомаров, що "каждый малороссъ, усвоившій съ дѣтства говоръ одного поднаръчія, услышавъ первый разъ въ жизни говоръ другаго края, сразу признаетъ говорящаго за земляка, а не отнесется къ нему такъ, какъ бы отнесся къ великоруссу или бѣлоруссу, услышавъ рѣчъ послѣднихъ". Було прямо сказано, що "книги, изданныя въ Малороссіи, читались какъ свои собственныя въ Галичинѣ, а изданныя въ Галичинѣ – въ Малороссіи" [37, с.327, 328].

Отже, наддніпрянський читач отримував інформацію про поширення української ("малоруської") мови в Галичині, що свідчило про належність краю до етнічних українських земель. Однак відомості про Галичину на сторінках "Киевской старины" не були достатньо інформативними, свідчили про слабкість наддніпрянсько-галицьких зв'язків. Так, оцінюючи бібліографічний покажчик М.Комарова, що вийшов у Києві 1883 р. і вперше містив перелік праць, виданих українською мовою, починаючи від "Енеїди" І.Котляревського, журнал відзначав, що "литература Галиціи не могла войти въ его трудъ, такъ какъ при тѣхъ слабыхъ литературныхъ связяхъ, которыя имѣются въ настоящее время съ нашими закордонными братьями, нѣтъ возможности собрать

данныхъ о литературѣ въ Галиціи" [27, с.867, 868]. "Къ намъ такъ нескоро доходятъ не только книги, издающіеся въ Галиціи, но и свѣдѣнія объ нихъ, – з жалем писалося в журналі, – большей части книгъ, издающихся тамъ (у Галичині. – *І.Р.*), мы вовсе не можемъ видѣть и ничего о нихъ не знаемъ..." [28, с.37].

Нерідко інформація про галичан подавалася в зіставленні з Наддніпрянщиною, щоб була змога краще зрозуміти особливості національного життя в краї. Наприклад, можна було довідатися, що гуцули – це жителі Карпат, "своего рода Запорожская Сѣчъ въ горахъ", вони розмовляють "малорусскимъ языкомъ", їхню мову названо говіркою української ("малоруської"): "... даже человѣкъ, отлично говорящій на языкѣ Шевченка и Кулиша, долженъ посвятить нѣсколько дней на ознакомленіе со спеціально гуцульскими выраженіями, чтобы понимать мѣстную рѣчь и самому быть понятымъ собесѣдниками. Въ сущности это дѣло нетрудное..." Улюбленим героєм місцевих жителів, за висловом автора, "бѣднаго, непредусмотрительнаго и лѣниваго населенія", був О.Довбуш – "разбойникъ, убитый въ половинѣ прошлаго вѣка, но народъ... съ уваженіемъ поминаетъ его" [31, с.766, 769]. Більш детально життя підавстрійської Галичини висвітлювалося на початку ХХ ст., напередодні й під час Першої російської революції, коли в журналі існував спеціальний відділ під назвою "Вести из Галичины", "Вести из Галичины и Буковины", "Вести из Галиции" з 1903 р. (№3) до 1905 р. (№10) [55, с.418–425].

Журнал "Киевская старина" мав передплатників у Галичині. Так, 1890 р. редакція надсилала галичанам півтора десятка примірників, причому як громадським організаціям – "Просвіті", "Руському педагогічному товариству", часописам "Зоря", "Kwartalnik historyczny" тощо, так й окремим особам (І.Франку, О.Барвінському та ін.). Передплатником журналу був Я.Головацький у Вільно, примірники "Киевской старины" надсилалися до Львова, Тернополя, Станіславова, Стрия, Кракова, Чернівців, Відня, Парижа і деяких інших міст [3, арк.22; 2, арк.1, 2 зв.]. Серед листів, що надходили до редакції з Галичини, були прохання надсилати часопис за пільговою ціною, щоб зробити його більш доступним для місцевої молоді. Подібний лист, зокрема, надійшов від "Академічного братства" у Львові в листопаді 1889 р., де було прямо сказано, що "Киевская старина" "зискала собі поміж нами велику симпатію", але "грошей у нас дуже мало…" [4, арк.1]. Виділ читальні львівської греко-католицької семінарії 1 січня 1890 р. просив редакцію "допомагати нас одним примірником своєї так дуже пожиточної часописи", яку "семінаристи, сини убогого народу", не могли передплатити [4, арк.3].

Попри серйозні фінансові проблеми, видавці намагалися йти назустріч таким проханням. Підтвердженням цього стали листи-подяки зі Львова, надіслані від уже згаданої читальні греко-католицької семінарії та "Академічного братства" на початку 1890 р. до редакції журналу, що погодилася на зменшення ціни річної передплати до 8 рублів [3, арк.4, 6]. Професор Чернівецького університету С.Смаль-Стоцький звернувся 1889 р. із проханням до видавців надіслати університетській бібліотеці примірники "Киевской старины" за 80-ті рр., щоб ознайомити краян "з працями закордоньскої Руси-України" [5, арк.1, 2, 2 зв.]. Отже, київський журнал мав прихильників серед русько-української інтелігенції в Австро-Угорщині.

Водночас українофільська діяльність редакції "Киевской старины" та її зв'язки з Галичиною потрапили в поле зору російської поліції. Так, інформатор М.Железняк у 1900 р. доносив на книжковий магазин журналу "Киевская старина", що належав, за його словами, "обществу ръяныхъ малороссовъ" і мав на меті "наводнить все малорусскія губерніи малорусскими книгами и журналами…" Було сказано про активну позицію київської студентської молоді, що займалася розповсюдженням заборонених українських книг і періодичних видань із Галичини, серед передплачуваних львівських журналів згадувався "Літературно-науковий вістник" [1, арк.136, 136 зв., 138]. У донесенні прямо зазначалося, що співробітники "Киевской старины" "стараются говорить и

всю переписку вести только по-малорусски". Як висновок, підкреслювалася необхідність посилити нагляд за редакцією, бо навіть у друкованому каталозі літератури на замовлення містилася заборонена брошура – виступ галицького народовця О.Барвінського на шавченківських роковинах у Львові [1, арк.138 зв.].

Закінчення в наступному номері

1. Центральний державний історичний архів України у м.Київ (ЦДІАК), ф. 274, оп. 1, спр. 536, 165 арк.
2. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів, ф. 112, спр. 4, 12 арк.
3. Там само, спр. 12, 77 арк.
4. Там само, спр. 127, 6 арк.
5. Там само, спр. 248, 3 арк.
6. Там само, ф. 172, спр. 18, 2 арк.
7. Там само, спр. 44, 9 арк.
8. Государственный архив Российской Федерации, ф. 6225, оп. 1, д. 12, 145 л.
9. Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1 : Листування Київської старої громади з М.Драгомановим (1870–1895 рр.) / за ред. Р. Смаль-Стоцького. – Варшава, 1937. – 445 с.
10. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і инших / М.Драгоманов ; вид. І. Франко. – Львів, 1906. – 267 с.
11. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885) Т. 2 : 1880–1885 / О. Кістяківський. – К., 1995. – 584 с.
12. Лисенко М. В. Листи / М. Лисенко ; авт.-упоряд. Р. М. Скорульська. – К., 2004. – 680 с.
13. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. І / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – 288 с.
14. Національні процеси в Україні: історія і сучасність : док. і матер. : довідник : у 2 ч. / за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 1. – 584 с.
15. Михайло Драгоманов : Документи і матеріали : 1841–1994. – Львів, 2001. – 731 с.
16. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – Львів, 1925. – Ч. ІІ. – 139 с.
17. Антонович В. Записка в справі обмежень української мови / Антонович В. Б. // Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Антонович. – К., 1995. – С. 153–158.
18. Антонович В. Три національні типи народні / В. Антонович // Там само. – С. 90–101.
19. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну / М. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. – К., 1970. – Т. 1. – С. 428–482.
20. Драгоманов М. П. Переднє слово [до "Громади" 1878 р.] / М. Драгоманов // Вибране ("… мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні") / упоряд. Р. С. Міщук. – К., 1991. – С. 276–326.
21. Драгоманов М. П. Пропащий час / М. Драгоманов // Там само. – С. 559–574.
22. Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом / М. Драгоманов ; пер. з фр. Г. Цвенгроша ; вступ. сл. М. Колесси, голова редкол. Б. Якимович. – Львів, 2001. – 94 с.
23. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / М. Драгоманов // Вибране ("... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні"). – К., 1991. – С. 461–558.
24. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм / М. Драгоманов // Там само. – С. 327–429.
25. Антоновичъ В. Къ вопросу о галицко-русской литературѣ : (По поводу статьи проф. Т. Д. Флоринскаго / В. Антоновичъ // Кіевская старина. – 1900. – Т. LXVIII. – Мартъ.
26. Библіографія. Записки Наукового товариства імени Шевченка // Там само. – 1896. – Т. LII. – Февраль.
27. Библіографія. Покажчикъ новоі українськоі літератури (1798–1883 р.) / зібравъ М. Комаровъ // Кіевская старина. – 1883. – Т. V. – Апрѣль.
28. Библіографія. Провидник по вистави краевій у Львови... Львив, 1894 // Там само. – 1895. – Т. L. – Іюль – августъ.
29. В. А. Ол. Барвѣньскій. Исторія Руси. Ч. VI : Львовъ, 1882 / В. А. // Там само. – 1883. – Т. V. – Мартъ.
30. Г-ко В. Споминки про житє и дѣяльность Володимира Барвѣньского. Львовъ, 1884 / В. Г-ко // Там само. – 1884. – Т. VIII. – Мартъ.
31. Документы, извѣстія и замѣтки. У гуцуловъ // Там само. – 1889. – Т. XXVI. – Сентябрь.
32. Евгеній Желеховскій. (Некрологъ) // Там само. – 1885. – Т. XI. – Мартъ.
33. Ив. Франко. Захаръ Беркутъ. Образъ громадскаго житя Карпатской Руси въ XIII вѣцѣ. Львовъ, 1884 // Там само. – 1885. – Т. XI. – Февраль.
34. Историческое значеніе базиліанскаго ордена въ Галиціи и его настоящія отношенія // Там само. – 1885. – Т. XIII. – Декабрь.
35. Къ вопросу о малорусскомъ языкѣ въ Галичинѣ // Там само. – 1898. – Т. LXII. – Сентябрь. – С. 75.
36. Костомаровъ Н. П. А. Кулишъ и его послѣдняя литературная дѣятельность / Н. П. Костомаровъ // Там само. – 1883. – Т. V. – Февраль.
37. Костомаровъ Н. И. Украинофильство / Н. И. Костомаровъ // Русская старина. – 1881. – Т. XXX, № 2. – Февраль.
38. Линниченко И. А. Научное значеніе западно-русской исторіи / И. А. Линниченко // Кіевская старина. – К., 1889. – Т. XXIV. – Январь.

39. Мацѣевичъ Л. Поляки и русины (къ исторіи ихъ бытовыхъ отношеній) / Л. Мацѣевичъ // Там само. – 1882. – Т. І. – Февраль.
40. Надъ Днѣстромъ. Разсказъ изъ народной жизни на Буковинѣ Осипа Федьковича // Там само. – 1890. – Т. XXX. – Іюль.
41. Науменко В. Ревнители русскаго языка въ Галиціи / В. Науменко // Там само. – 1899. – Т. LXIV. – Мартъ.
42. Стефанъ Качала. (Некрологъ) // Там само. – 1889. – Т. XXIV. – Февраль.
43. Чтенія въ Историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца. Кн. первая. 1873–1877 гг. / подъ ред. В. С. Иконникова. – К., 1879. – 317 с.
44. Я. Г. Къ исторіи галицко-русской письменности : (Нѣсколько замѣчаній на письмо И.Вагилевича къ М. П. Погодину) / Я. Г. // Там само. – 1883. – Т. VI. – Августъ.
45. Я. Г. Судьба одного галицко-русскаго ученаго : (Къ біографіи Ивана Николаевича Вагилевича) / Я. Г. // Там само. – 1883. – Т. VI. – Іюль.
46. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К., 1996. – 360 с.
47. Грушевський М. З починів українського соціялістичного руху / М. Грушевський // З починів українського соціялістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціялістичний гурток / зладив М. Грушевський. – Відень, 1922. – С. 5–102.
48. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії : Державна школа : історія, політологія, право / Д. Дорошенко. – К., 1996. – 256 с.
49. Замлинський В. О. Журнал "Киевская старина" під царською цензурою / В. Замлинський, М. Палієнко // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 62–76.
50. Зашкільняк Л. Михайло Драгоманов, соціалізм і польський соціалістичний рух / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 9 : Ювілейний збірник на пошану Ф. Стеблія. – Львів, 2001. – С. 420–436.
51. Катренко А. Одеська громада 70–90-х років XIX ст. / А. Катренко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 84–95.
52. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : у 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 145–171.
53. Мудрий М. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37, ч. 1. – С. 465–500.
54. Палієнко М. "Кіевская старина" у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К., 2005. – 384 с.
55. Палієнко М. "Кіевская старина" (1882–1906) : Систематичний покажчик змісту журналу / М. Палієнко. – К., 2005. – 608 с.
56. Палієнко М. "Кіевская старина" (1882–1906) : Хронологічний покажчик змісту журналу / М. Палієнко. – К., 2005. – 480 с.
57. Палієнко М. Київська стара громада у суспільному та науковому житті України : (Друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 49–84.
58. Рябінін-Скляревський О. Київська громада 1870-х рр. / О. Рябінін-Скляревський // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – К., 1927. – Кн. 1–2. – С. 144–162.
59. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. : До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. / Ф. Савченко. – Х., 1930. – 415 с.
60. Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х рр. XIX століття : Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. Світленко. – Дніпропетровськ, 1999. – 240 с.
61. Світленко С. Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. : (Особливості ідеології та діяльності) / С. Світленко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 9–28.
62. Федченко П. М. Михайло Драгоманов : Життя і творчість / П. Федченко. – К., 1991. – 688 с.
63. Шип Н. А. Про зв'язок українського національного й соціального рухів у другій половині XIX ст. / Н. Шип // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. VI. – С. 345–366.

В статье рассмотрены место и роль Галичины в идеологии и деятельности громадовцев-украинофилов Надднепрянщины. Особое внимание обращено на анализ публикаций в журнале "Киевская старина", расхождения во взглядах М.Драгоманова в эмиграции и ведущих украинских деятелей на подроссийской Украине.

Ключевые слова: *украинофил, национальное движение, деятельность, Галичина.*

The article deals with the place and role of Galicia in the ideology and activity of the Dnieper Ukrainophile communities. Special attention is given to the analysis of publications in the magazine "Kievskaya starina", of M.Dragomanov in emigration and leading Ukrainian figures – "kul'turniki" (people of culture) in Ukraine under the Russian rule.

Key words: *ukrainophile, national movement, activity, Galicia.*

УДК 316.343.652 (477)(09)
ББК 63.3 (4Укр)

Ігор Коляда

НАЦІОКУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 70–80-х рр. XIX ст.

У статті розглянуто становлення й трансформацію суспільних ідеалів української інтелігенції протягом 70–80-х рр. XIX ст., проаналізовано напрями її суспільно-політичної та національно-культурної діяльності.

Ключові слова: *інтелігенція, "народолюбці", "українолюбці", "різночинці", український рух.*

Процес руйнації суспільних ідеалів та ідей радянської ідентичності розпочався ще в умовах Горбачовської перебудови в СРСР. Ідеї радянської ідеократичної держави не відповідали потребам незалежної Української держави, що зумовило необхідність становлення в колективній свідомості українців таких суспільних ідеалів, які б не вступали в протиріччя з діалектикою самоорганізації українського соціуму та Української держави наприкінці XX – на початку XXI століття.

Багато в чому нові суспільні ідеали є трансформованими або відродженими ідеями, витвореними культурною й політичною діяльністю представників українського національного руху 70–80-х рр. XIX ст.

Упродовж 70–80-х рр. XIX ст. відбувався подальший процес суспільних трансформацій, започаткований "добою великих реформ" 60-х рр. XIX ст. Цей період відзначається загальноімперським суспільним пожвавленням. Водночас оголилися численні суспільні проблеми й класова обмеженість, поміркованість, непослідовність реформаторів, які робили поступки консервативним колам. Жорстоке приборкання Польського повстання 1863 р., урядова реакція другої половини 1860-х рр., гучні політичні процеси 1870-х рр. – усе це сприяло переходу значної частини демократичної інтелігенції на революційні позиції. При цьому особливу роль відіграла прогресивна російська та українська література, твори ідеологів революційного народництва. Наростаюча політична напруга в російському суспільстві, спричинена непослідовністю реформаторського курсу Олександра II, зумовлювала те, що революційна тенденція впродовж 70–80-х рр. XIX ст. була домінуючою в суспільно-політичному житті Російської імперії [12, с.6–7].

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. на арену суспільно-політичного життя вийшло народництво, у якому із самого початку формування намітилося два напрями: радикальний (революційний) і поміркований (ліберальний).

Розвиток нових капіталістичних виробничих відносин у пореформеній Росії неминуче приводив до значних зрушень у світогляді всього суспільства, у суспільній думці. Теоретик російського марксизму В.Ленін писав, що "...економічний процес відбився в соціальній сфері "загальним піднесенням почуття особи", витісненням з "громадянства" поміщицького класу різночинцями, гарячою війною літератури проти безглуздих середньовічних обмежень особи й т. ін." Народництво як ідеологія і громадсько-політичний рух стало реакцією передової інтелігенції на пореформений злам традиційного селянського життя, на появу й утвердження західних "буржуазних" ідей, звичаїв та порядків [12, с.7]. Народництво – ідеологія селянської демократії (основою якої була віра в соціалістичний потенціал селянства, сільську громаду та артіль як основні форми соціальних відносин) – передовий панівний напрям суспільної думки 70-х років XIX ст. Його поява зумовлена глибокими соціально-економічними явищами пореформеної Росії [2, с.23]. Дослідження історії російського народництва показують, що надзвичайно велику роль у його розвитку відіграли нащадки колишньої козацької старшини з Лівобережної України. Участь нащадків козацької старшини в російському революційному русі була однією з наслідків русифікації старої української еліти. Абсолютна більшість колишньої козацької старшини міцно інтегрувалася в імперську систему, їхні ж нащад-

© Коляда І., 2011

ки, перейшовши через характерний для російського суспільства в 1860-х роках конфлікт "батьків і дітей", масово поповнювали лави російського революційного руху. У другій половині XIX ст. український рух також пережив перехід до (уживаючи термінологію Івана Лисяка-Рудницького) "народницького" етапу [4, с.67].

Послідовне посилення політичного тиску царату на українство протягом 60–70-х рр. XIX ст. призводило до того, що частина його прихильників переймалася соціально-революційними ідеями російського народництва. Як помітив М.Костомаров, більшість із них назавжди зрікалася своїх українських ідеалів, інші ж не зовсім розлучалися з колишніми "українофільськими тенденціями", сподіваючись залучити їх "на служіння соціал-революційній справі, з котрою тенденції ці за своєю сутністю ніяк не в'язались" [12, с.7].

Соціальне коріння українського "народництва" й російського "народничества" багато в чому було подібним. Головними організаторами й ідеологами обох рухів стали "різночинці" – студенти університетів, учні середніх шкіл та їхні викладачі, редактори, журналісти, письменники, актори й представники вільних професій (адвокати й лікарі), що походили із середовища інтелігенції та селянства [4, с.67].

Народництво стало головною ідеологією українського руху цього періоду, однак це не означає, що український рух не перебував під впливом інших ідеологій [12, с.181].

У пореформену добу радикальне загальноросійське народництво знаходилося в авангарді революційно-визвольного руху, що розгортався поряд із національно-визвольними змаганнями українства [12, с.14–15].

Друга половина XIX ст. стала періодом поширення в Європі соціалістичних ідей. Це пояснюється тим, що промисловий переворот й індустріалізація сприяли формуванню нового прошарку суспільства – пролетаріату зі специфічними рисами та інтересами. Не маючи власності, він міг покладатися лише на свою працю. Таке становище робило пролетаря, з одного боку, незахищеним перед економічними кризами та іншими життєвими негараздами (хворобами, сваволею власника підприємства та ін.), а з іншого – сприйнятливим до всіляких революційних доктрин, що обіцяли "світле майбутнє". Однією з таких революційних доктрин, найбільш поширеною у другій половині XIX ст., виявився марксизм, який пов'язував соціалістичну перебудову суспільства саме із пролетаріатом. Розчарування частини народників у ставці на революційний потенціал селянства призводить наприкінці XIX ст. до поширення ідеології марксизму і в Росії, на базі якої сформувалася соціал-демократична течія суспільно-політичного руху. Марксизм певною мірою продовжував ідеї народницького соціалізму й традиційну тактику народників. Марксистська ідея про всесвітньо-історичну роль пролетаріату в революційному перетворенні суспільства ніби перегукувалася із широковідомою слов'янофільською ідеєю про месіанську богообраність Росії. Справедливість, рівність, свобода були не тільки в основі марксистського ідеалу, а й базовими цінностями селянського общинного соціалізму. Спільними були й форми та методи досягнення поставленої мети – народна революція, тільки марксизм робив ставку на пролетаріат, а народництво – на селянство [1, с.259]. Марксизм із його наголосом на економічних відносинах пропонував науково достовірний метод аналізу соціальної поведінки. Він давав принципи поділу всіх верств суспільства на експлуатованих й експлуататорів, доводив невідворотність класової боротьби та революції. Більше того, здавалося, він міг пояснити суспільні відносини протягом усієї історії людства і в будь-якій країні світу. Ще одним привабливим аспектом марксизму був його безпосередній зв'язок із сучасністю. Говорячи про наближення останньої сутички між капіталом і пролетаріатом, К.Маркс передбачав, що найбільша у світі революція відбудеться в недалекому майбутньому. Перемігши в цій титанічній боротьбі, пролетаріат здійснить остаточний синтез соціалізму. Таким чином, марксизм не лише надихав радикалів новим оптимізмом, а й

схиляв їх до віри в те, що вони власними зусиллями можуть сприяти епохальним подіям. Характерно, що в Росії марксизм користувався більшою популярністю, ніж на Заході. Так, відзначає англійський учений Е.Хобсбоум, що в той час, коли на Заході лише діячі міжнародного робітничого руху сприймали Маркса серйозно, особливо він був популярний серед соціалістів на своїй батьківщині, хоча й тут не можна без застережень говорити про його абсолютний вплив. У Російській імперії революційна інтелігенція з величезним ентузіазмом перейнялася вченням К.Маркса [14, с.368].

Із загальноімперським пожвавленням суспільно-політичного життя пов'язана й активізація українського руху, яка припадає, за оцінкою А.Міллера, на першу половину 70-х рр. XIX ст. [7, с.153]. Активізація українського руху була зумовлена не тільки загальноєвропейськими суспільними тенденціями й загальноімперськими чинниками, а ще й визначалась особливостями соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України в пореформену добу. Упродовж 60–80-х рр. XIX ст. в Україні завершився промисловий переворот, тобто перехід від мануфактури до машинної індустрії (її найхарактернішими ознаками є застосування у виробництві парових двигунів і системи машин і верстатів) [8, с.165]. Розвиток капіталізму в Україні супроводжувався зростанням міст, де, відповідно, зосереджувалися промисловість і торгівля, концентрувалося населення, зайняте торговельно-промисловою діяльністю. Велику роль у виникненні міст і зростанні чисельності міського населення відігравало залізничне будівництво. Залізниці сприяли небаченій раніше рухомості населення й прискорювали приплив його в міста. Залізничні вузли й станції в результаті розвитку в них промисловості й торгівлі, у свою чергу, перетворювалися в міста [5, с.307].

Поряд з економічними чинниками, що сприяли розвитку українського руху в 70–80-х рр. XIX ст., нам необхідно звернути увагу на зміни в соціальній структурі українського суспільства, а саме: на збільшення загальної чисельності української інтелігенції. Якщо її демократична частина виражала інтереси народних мас, виступала проти соціального й національного гніту, то друга консервативна частина, значно чисельніша, слугувала обом імперіям: Російській та Австро-Угорській. Найбільша кількість національно свідомої української інтелігенції жила й працювала поза межами великих міст. Безпосередньо спілкуючись із народними масами, вона докладала багато зусиль для поширення національної свідомості [8, с.178]. Зростання чисельності інтелігенції в 70–80-х рр. XIX ст. сприяло пожвавленню культурно-політичної діяльності українства, оскільки керівництво українським національним рухом у Наддніпрянській Україні в зазначений період було представлено головним чином інтелігенцією середнього й нижчого статусу [4, с.63].

Українська інтелігенція в середині 70-х років XIX ст. змогла зосередити свою творчу потугу в легальній імперській інституції, що розширила ресурсні й пропагандистські можливості освіченого українства. Тому важливе значення в процесі активізації українського руху мала ініціатива як громадівців (П.Чубинського, П.Єфименко, М.Драгоманова), так і деяких громадських діячів Києва (члена Державної думи П.Галагана, М.Юзефовича та ін.), підтримана київським генерал-губернатором О.Дондуковим-Корсаковим, про відкриття в Києві 1873 р. Південно-Західної Відділу Імператорського Російського географічного товариства. Розроблена відділом програма досліджень об'єднала величезну кількість добровільних учасників етнографічної та фольклористичної роботи, які зібрали безцінний науковий матеріал. До роботи було залучено не тільки етнографів, філологів, археологів, але і юристів та економістів. У Києві виник потужний науковий центр, проводились археологічні конгреси, видавалися праці світового значення. Імператорська Академія наук присудила В.Антоновичу й М.Драгоманову премію за працю "Исторические песни малороссийского народа" [11, с.435].

Можливість легальної діяльності громадівців, на що вказує А.Міллер, у зазначений період пояснюється відсутністю єдності в політиці російської влади щодо ук-

раїнського питання. Так, учений зазначає, що спроба співпраці київського генерал-губернатора О.Дондукова-Корсакова з українськими діячами була викликана прагненням імперського чільника, зберігаючи легальність у діяльності громадівців, перешкодити їхній радикалізації. При цьому, указує російський дослідник, генерал-губернатор не сподівався на підтримку з боку центральної влади своєї тонкої гри з українофілами [7, с.160–161]. На відміну від центральної імперської влади тактика київського генерал-губернатора передбачала відмову від французького варіанта тотальної асиміляції, на яку в уряду не було ні сил, ні коштів, ні вміння, ні наполегливості, ні історичного часу. У своїй тактиці він надавав перевагу не французькому підходу до вирішення національного питання, а англо-шотландському варіанту, за яким особлива ідентичність українства не заперечувалася, як це було в попередні часи, а українська мова й культура могли б отримати певні права, проте в межах загальноросійської спільноти за збереження за російською мовою такої ж провідної ролі, яку мала англійська у Великій Британії [7, с.195].

Деяке послаблення цензури на початку 1870-х років відкрило перед громадівцями можливості розпочати публікацію цілої серії українських популярних книжок. Ці книжки тисячами примірників поширювалися серед селян. У 1874–1875 рр. Київська громада перебрала у свої руки редагування російськомовної газети “Киевский телеграф” і розвинула амбітну програму – збільшити її наклад до розміру, що зміг би покрити потреби читачів усіх українських губерній. Подібні громади існували в Полтаві, Чернігові, Харкові, Єлисаветграді й Одесі. Київська громада координувала їхню діяльність [4, с.70].

Таким чином, Київський відділ Південно-Західного Імператорського Російського географічного товариства став першою легальною організацією в галузі українознавства, розширив можливості напівлегальних українських громад [15, с.64].

Український рух 70–80-х рр. XIX ст., продовжуючи традиції попередніх десятиліть, мав і ряд характерних рис. Так, він розширив географію своєї діяльності, поширившись і на південні регіони сучасної України: громади виникають у Єлисаветграді й Одесі. Як відмічає А.Катренко, нове українське національне відродження захопило частину інтелігенції Одеси аж у 70-х роках XIX ст., тобто тоді, коли в Києві та деяких містах Лівобережної України воно вже пройшло складний шлях організаційного й ідейного розвитку ще на початку століття. Тому, природно, що згуртування національно пробуджених освічених кіл міста у цей час відбулося у вигляді вже виробленої форми українськими національними діячами – громади [6, с.88].

Отож ми можемо констатувати, що розширюється географія поширення української ідеї та українського руху в зазначений період.

Важливої рисою українського руху 70–80-х рр. XIX ст. є те, що він був ідейно пов’язаний із загальноімперським опозиційним рухом, уособленим у зазначений період ідеологією народництва. На середину 70-х років XIX ст. намітилося піднесення революційного народницького руху в Росії, відбувалося масове “ходіння в народ” революціонерів-семидесятників, була створена централізована народницька організація “Земля і воля”, стали частішими опозиційні виступи студентства. Рух революційної демократії, яка виступала за здійснення демократичних перетворень у країні: ліквідацію залишків кріпосництва, повалення самодержавства, завоювання демократичних свобод – усе це, звичайно, впливало на діяльність українських громад, яка дещо пожвавилася, стала ширшою, змістовнішою [2, с.124].

Об’єднувальним фактором для представників українського руху та російських народників було те, що їхнім головним об’єктом ідейного осмислення й соціальної практики стали багатомільйонні маси селянства, які ототожнювалися з поняттям “народу” і вважалися основною соціальною базою в боротьбі за оновлення суспільства [12, с.182]. Піднесення загальноросійського революційного руху 70–80-х рр. XIX ст.,

спільна соціальна основа народництва та українського руху зумовили те, що демократична молодь, яка групувалася в українських громадах, почала захоплюватись боротьбою революційних народників, частина молоді поступово залучалася до її лав, порівняно з якими український рух видавався надто мізерним, аполітичним і культурницькообмеженим [4, с.67]. Така ситуація дозволила А.Желябову зазначити, що "два революційні промені – загальноросійський і український… повільно, але безперервно зливалися… в одне русло… Не федерація, а єдність була недалекою" [4, с.67–68].

Поряд зі спорідненістю українського руху 70–80-х рр. XIX з ідеологією народництва необхідно відзначити неоднозначний вплив цієї ідеології на розвиток українства. Народницька ідеологія сформувала як сильну, так і слабку сторони українського руху. Як зазначає Я.Грицак, сильною стороною в народництві було сплетіння національних і соціальних мотивів. За умов, коли дворянство відійшло від керівництва національним рухом, ототожнення національних інтересів із соціальними інтересами селян було єдиною й дуже ефективною розв'язкою. Але народництво було відповідальне за деякі слабкі сторони українського руху, що збереглися аж до революції 1917 р. Насамперед воно мало сильне популістське забарвлення й узаконювало соціальну неповноту української нації. Народницькі ідеологи не розуміли, що нормальне функціонування будь-якої нації неможливе без існування власних "експлуататорських класів". Вихваляючи соціальні бунти низів і тавруючи національну зраду козацької старшини, українські історики-народники недобачали в національному минулому тих його сторінок, коли саме ці бунти руйнували загальнонаціональні добутки еліти. У практичній площині народницька ідеологія відштовхувала від українського руху українських поміщиків і чиновників, які хоч часто й розмовляли російською або польською мовою, але виявляли почуття територіального "малоросійського" патріотизму й могли стати в пригоді українському рухові завдяки своїм економічним впливам, політичним зв'язкам й адміністративному досвіду. Слабкою стороною народництва було також його нехтування тими важливими процесами, що відбувалися на Сході й Півдні України: розвитком промисловості, будівництвом фабрик і заводів, формуванням нових класів – буржуазії й промислового пролетаріату. Українські лідери одягали вишивані сорочки та шаровари, говорили про велич і благородство української народної душі, героїзм українського народу в минулому й не розуміли, що на великій частині української території вирішується питання, чи українці ввійдуть у модерний зіндустріалізований і зурбанізований світ, зберігши власну ідентичність [4, с.67–68].

Український рух 70-х рр. XIX ст. характеризувався подальшим розвитком його політико-ідеологічного змісту й поступовою радикалізацією поглядів молодого покоління громадівців, поділу на "правих" і "лівих". Так, описуючи ідейні позиції одеських громадівців, С.Єгунова-Щербина відмічала: "Усіх об'єднала любов до України, її мови, її пісні, її страдницької історії […] У декого це було виявленням безпосереднього, кревного національного почуття, так би мовити фізіологічного, споетизованого історичним романтизмом; в інших – справою більш розумовою, продуктом суспільно-політичної думки, що знайшла національну форму виразу. Сепаратистська течія серед українців тоді ледве помічалась і в Одеській громаді не виявлялася. Тут були свої "праві" й "ліві", але різниця в їхніх поглядах базувалася на культурних основах і на більшій чи меншій широкості суспільно-політичних поглядів. У "правих" помічалася значна національна нетолерантність, тоді як "ліві" були більш інтернаціональні у своїх симпатіях й антипатіях. До революційного руху, що того часу почав дуже розвиватися, "праві" ставилися або дуже стримано, або негативно, "ліві" – пасивно або активно" [6, с.89–90]. Така особливість зумовлена поширенням в Україні, як й у всій імперії, ідеї соціальної справедливості. Підтвердженням є популярність в українському інтелектуальному середовищі ідеї дрібнобуржуазних соціалістів Західної Європи Л.Блана, П.-Ж.Прудона й особливо Ф.Лассаля, які також мали успіх серед російських народників. Про "коло-

сальне враження" від творів Ф.Лассаля згадував П.Аксельрод. На впливовість і поширеність ідей цього німецького соціаліста в народницькому середовищі вказували також В.Дебогорій-Мокрієвич, Л.Дейч, О.Лукашевич, С.Ястремський та ін. [12, с.131]. Показовим у процесі висвітлення впливу соціалістичних ідей на громадське життя імперії та українського руху зокрема є той факт, що саме в 1870-х рр., а точніше в 1872 р., легально був виданий російською мовою перший том "Капіталу" К.Маркса. У цей період, зазначає В.Сарбей, активізується соціал-демократична інтелігенція в Україні, яка, засвоївши соціалістичне вчення Карла Маркса, докладала зусиль, щоб донести його основні ідеї до свідомості якомога більшої кількості робітників. Упродовж другої половини XIX ст. відбувався процес прищеплення соціалістичних поглядів робітничим масам. Займалися цим переважно загальноросійські робітничі організації [8, с.220].

Загалом, політико-ідеологічне полівіння стало особливістю суспільного розвитку всієї Європи, включно з індустріально слабкою Російською імперією. Спільність суспільно-політичних ритмів у Наддніпрянській Україні та Російській імперії можна простежити на прикладі радикалізації молодих представників українського руху.

Політичний напрям в українському національному русі репрезентував М.Драгоманов. Він став творцем першої систематизованої політичної доктрини. Справедливо визнається, що до М.Драгоманова українська політична думка перебувала, образно кажучи, у зародковій стадії розвитку й мала фрагментарний характер. У порівнянні зі своїми попередниками "Переднє слово" до "Громади" М.Драгоманова становило новий, вищий щабель суспільно-політичної теорії. Щодо змісту воно свідомо намагалось охопити цілісність української проблеми в усіх її істотних аспектах: політичному, соціальному й культурному. Будучи надрукованим, "Переднє слово" відразу ввійшло в інтелектуальний обіг. З огляду на ці обставини й моменти його можна вважати першою новітньою українською політичною програмою в повному значенні цього слова [10, с.41]. З ним завершується процес національного самоусвідомлення як такого, формування концепційного виміру політичного націєтворення (хоча, зазначає Г.Грабович, останнє продовжується й у XX ст. і триває й донині). Нові параметри цього самоусвідомлення – секулярність, соборність і цілісний євроцентризм. Змінюється й сам стиль цього самоусвідомлення: відбувається остаточний перехід від романтичних мотивів на рейки раціонального, позбавленого романтичного міфологізму та містицизму, ерудованого самоусвідомлення, у якому є місце й універсальному, і національному [3, с.92].

Ідеї М.Драгоманова стали популярними серед молоді, яка гуртувалася навколо нього. З ініціативи студента К.Юр'єва почали організовувати малі гуртки в Києві та в провінції під назвою кошів і куренів (зокрема, кіш Миргородський, кіш Чорноморський та ін.). У їхній діяльності активну участь брали Богаєвський, Шеболдаїв, О.Михалевич. Коші провадили широку просвітню роботу, розповсюджували літературу, яку отримували від Ф.Вовка ("Дещо про світ Божий", "Про хвороби", "Про хліборобство", "Хитрая механика" та ін.). Із цього часу за організаціями студентської молоді закріпилася назва "Молода громада", а Київську громаду почали називати "Старою". Слід зазначити, що, поступово позбуваючись впливу Старої громади, частина радикально настроєної молоді пристала до угрупувань революційних народників. Їх не задовольняла культурницька, поміркована позиція Громади, вони прагнули поринути у вир рішучих соціальних перетворень [9, с.61–62]. Окремі члени "Молодої громади" були водночас й учасниками революційних народницьких гуртків. Ці молодогромадівці в цілому співчутливо ставилися до народницького руху. Представники лівого крила не задовольнялися лише культурницькою діяльністю, намагалися діяти більш рішуче, виступали за спільну з народниками боротьбу проти царського самодержавства, за соціальне й національне визволення, ставали активними учасниками революційних народницьких гуртків [2, с.127].

Причина спорідненості молодих представників українського руху з народництвом пояснюється тим, що народництво 70-х років XIX ст. було загальноросійською течією, яка боролася за соціальне звільнення народу всієї імперії, опираючись на універсальні гуманістичні та морально-етичні цінності. Сприяла процесу переходу українців до загальноімперської течії народництва відсутність національного політичного простору та слабкість української національної самоідентифікації. Український національний рух до того ж мав спільну соціальну базу із загальноросійським народництвом, що зумовлювало їхню типологічну спорідненість.

Як зазначає С.Світленко, до особливостей українського руху слід віднести домінування ліберально-демократичного культурництва, що сприяло консервації організаційної аморфності, програмної неоформленості й слабкості цього руху [12, с.183–184].

Важливою рисою українського руху 70-х рр. XIX ст. було те, що, не маючи можливості витворити легальні інституції для своєї діяльності, громадівці використовували імперські інституції для своєї суспільної діяльності. Так, представники українського руху взяли активну участь у діяльності Південно-Західного Відділу Імператорського Російського географічного товариства. Проте така активізація київської інтелігенції була сприйнята царським урядом як прояв сепаратизму, і тому вже із середини 70-х рр. XIX ст. Російський уряд із пропозиції українця М.Юзефовича починає виробляти заходи проти "українофільства". Цього ревного захисника царського самодержавства запросили до Петербурга й там увели до складу новоствореної таємної комісії, що мала виробити заходи боротьби проти "українофільства". Майже рік працювала комісія й дійшла висновку, що "допустити окрему літературу на простонародному українському наріччі означало б закласти тривку основу для переконання в можливості відокремлення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії" [8, с.189].

Рішуча боротьба проти українства видалася членам таємної комісії настільки важливою й терміновою, що вони наважилися потурбувати царя під час його відпочинку та лікування в німецькому курортному містечку Емс. Олександр II, переляканий тривожними повідомленнями про український національний рух, прихильно зустрів посланців комісії й негайно, 18 травня 1876 р., підписав складений М.Юзефовичем проект законодавчого документа про повну заборону українського письменства [8, с.189].

Тому ми можемо констатувати, що і в 70–80-х рр. XIX ст. із боку імперської влади продовжувалася практика адміністративно-політичного перешкоджання українському рухові, політика репресій щодо нього наростала. Попри ворожу політику з боку імперського уряду український рух цього періоду мав певні здобутки. Дослідники справедливо відзначають, що український рух 70–80-х рр. XIX ст. характеризувався подальшою політизацію та формуванням програмних принципів, що чітко встановлювали мету й засоби його діяльності. Слід відзначити, що багато в чому політизація українського руху спричинена цілеспрямованою діяльністю його провідних діячів, а особливо М.Драгоманова.

Політизація українського руху в 70–80-х рр. XIX ст. не була б дієвою без становлення й розширення його комунікативно-пропагандистських можливостей, які виникли з виходом таких періодичних видань, як "Киевский телеграф" (1859–1876) і "Киевская старина" (1882–1906 рр.) та ін., які об'єднали навколо себе кращі наукові й культурні сили того часу й стали легальною трибуною української національно-демократичної інтелігенції. На сторінках цих неофіційних українських видань громадівці отримали можливість публікувати праці з історії, археології, етнографії України, історичні джерела, твори української художньої літератури, фольклорні матеріали, а в статтях розглядати найболючіші питання розвитку української нації та українського руху. Поява таких видань, створюючи єдиний комунікативний простір, сприяла формуванню самоідентичності українців.

У цей період громадівці ширше використовували можливості для легальної діяльності в наукових товариствах та об'єднаннях (Київському Південно-Західному Відділі Імператорського Російського географічного товариства (1873 р.), Історичному товаристві Нестора Літописця (Київ, 1873 р.), Юридичному товаристві (Київ, 1877 р.) Історико-філологічному товаристві при Новоросійському університеті (Одеса), Історико-філологічному товаристві при Ніжинському інституті, товариствах і комісії істориків у Житомирі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові), яка спрямовувалась у русло українського національного відродження, хоча зовні й мала національний науково-культурницький характер. Проте, по суті своїй, це була опозиційна національна, політична й соціальна боротьба української інтелектуальної еліти, спрямована на утвердження національної самоідентифікації народних мас. Вона була продовженням справи українолюбців-шестидесятників і водночас новим, вищим щаблем в українському національно-визвольному русі другої половини XIX ст.

Результатами розгорнутої великої науково-дослідницької, науково-культурної та видавничої роботи в галузі історії, мовознавства, фольклору, етнографії стали видання семитомних "Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край" за редакцією П.Чубинського, двох збірників "Народных южно-русских сказок", "Чумацких народных песен" (з доданими до них нотами, підготовлених М.Лисенком), укладених І.Рудченком, "Исторических песен малорусского народа. С примечаниями В.Антоновича и М.Драгоманова", початок видання творів Т.Шевченка, укладення словника української мови з використанням матеріалів, зібраних громадівцями 60-х рр. XIX ст., проведення одноденного перепису населення в Києві, організація III археологічного з'їзду в Києві, видання науково-популярних і популярних українських художніх книжок для народу таких авторів, як Т.Шевченко, І.Нечуй-Левицький, М.Драгоманов, М.Вовчок, О.Левицький. Окрім вищенаведеного, громадівці утримували книжковий магазин у Києві, щорічно відзначали Шевченківські дні, піклувалися про збереження й впорядкування могили Кобзаря [15, с.59–60].

Самоорганізація українського руху в 70–80-х рр. XIX ст. була неможливою без активної діяльності таких представників української інтелігенції, як М.Драгоманов, Ф.Вовк, М.Лисенко, В.Антонович, П.Житецький, П.Чубинський, С.Подолинський, М.Ковалевський, Ю.Цвітківський, І.Нечуй-Левицький, О.Русов, І.Рудченко, Я.Шульгин, О.Кістяківський, К.Михальчук, Ф.Міщенко та ін.

Отже, репресивна політика царизму щодо українського руху 70–80-х рр. XIX ст. сприяла усвідомленню національно свідомою українською інтелігенцією свого морально-психологічного відчуження від загальноімперської дійсності, що й зумовило перехід від етнографічного культурництва до формування національно-політичних цілей. Полишена можливостей для своєї легальної діяльності в межах імперії, українська інтелігенція підросійської України змушена була перемістити свою суспільну, наукову й видавничу діяльність за кордон, насамперед до Галичини, де за умов конституційного режиму в Австро-Угорщині український рух здобув у наступний період значних успіхів, перетворивши її в "Український П'ємонт".

1. Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академія, 2002. – 656 с.
2. Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. / А. К. Волощенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 222 с.
3. Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці XIX століття : Шевченко, Куліш, Драгоманов / Г. Грабович // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 90–94.
4. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. : [навч. посіб. для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студ. іст. фак. вузів, вчителів] / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
5. Історія Української РСР. – К., 1978. – 456 с.

6. Катренко А. М. У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства : Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст. / А. М. Катренко. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2001. – 320 с.
7. Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – С. Пб. : Алетейя, 2000. – 260 с.
8. Нариси з історії українського національного руху : кол. монографія / Ін-т історії України НАН України ; відп. ред. В. Г. Сарбей. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. – 189 с.
9. Палієнко М. Київська стара громада у суспільному та науковому житті України (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 61–62.
10. Політична історія України XX століття : у 6 т. Т. 1. – К., 2002–2003. – 453 с.
11. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 1998. – 728 с.
12. Світленко С. І. Народницький рух в Україні 1860–1880-х років : Аналіз джерел архівних фондів Росії : навч. посіб. / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1996. – 128 с.
13. Субтельний О. Україна : історія / О. Субтельний ; пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. ст. С. В. Кульчицького. – 2-ге вид. – К., 1992. – 512 с.
14. Хобсбаум Э. Век империи, 1875–1914 / Э. Хобсбаум ; [пер.]. – Ростов н/Д. : Феникс, 1999. – 540 с.
15. Шип Н. А. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX) / Н. А. Шип. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 99 с.

В статье рассмотрены становление и трансформация общественных идеалов украинской интеллигенции на протяжении 70–80-х гг. XIX в., проанализированы направления ее социально-политической и нациокультурной деятельности.

Ключевые слова: *интеллигенция, “народолюбцы”, “украинолюбцы”, “разночинцы”, украинское движение.*

In the article the formation and transformation of the social ideals of the Ukrainian intelectuals during 1870–1880th of the XIX century have been shown, the trends of socio-political, nationality and cultural activity have been analyzed.

Key words: *intellectuals, “narodolyubtsy”, “ukrainolyubtsy”, “commoners”, the Ukrainian movement.*

УДК 820: 94 (477.83/.86)
ББК 83.3 (0)

Василь Бурдуланюк

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА (КІНЕЦЬ XIX – ПЕРША ТРЕТИНА XX ст.)

У статті проаналізовано видавничу діяльність Наукового товариства імені Шевченка кінця XIX – першої третини XX століття. Наведено інформацію про роль в її розвитку М.Грушевського, І.Франка, В.Гнатюка, Ф.Вовка та інших учених.

Ключові слова: *Наукове товариство імені Шевченка, Записки НТШ, Збірник історично-філософічної секції, Збірник філологічної секції, Збірник Математично-природописно-лікарської секції, Етнографічний збірник, Матеріали до українсько-руської етнології.*

Видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка не достатньо вивчена вітчизняною історичною наукою. Фрагментарно торкалися цієї проблеми дослідники довоєнного періоду [7; 15; 17] і вчені української діаспори [9; 10; 11; 18; 22; 27; 29]. Окремі її аспекти знайшли висвітлення в працях сучасних дослідників [4; 5; 6; 13; 14; 19; 21; 23; 26; 30; 35]. Однак окреслена тема ще не знайшла цілісного висвітлення в українській історіографії.

Видавнича діяльність постійно займала важливе місце в діяльності Товариства. Саме із цією метою було засновано Товариство імені Шевченка 1873 року, а після реформування його 1892 року в Наукове Товариство імені Шевченка видання наукової літератури стало одним з основних його завдань.

© Бурдуланюк В., 2011

У перші роки свого існування Товариство тільки виконувало замовлення на друкування тих чи інших видань. Так, з 1876 до початку 1890-х років було видано близько 20 книг [5, с.43]. Товариство видало своїм коштом літературно-наукову частину щорічника "Правда" за 1878 рік, а 1885 року перебрало видання часопису "Зоря", який завдяки В.Левицькому (Лукичу) став усеукраїнським літературно-науковим журналом, що існував до 1897 року, коли його заступив видаваний заходами НТШ "Літературно-науковий вісник" [23, с.16]. Із цього часу починається постійна видавнича діяльність Товариства. 1905 року НТШ передало "Літературно-науковий вісник" Українській видавничій спілці.

Відразу після реформи 1892 року НТШ усе активніше почало розгортати свою наукову роботу, яка особливо активізувалася після приїзду до Львова 1894 року М.Грушевського. Але ще раніше заходами О.Конiського Товариство приступило до видання "Записок Наукового товариства імені Шевченка" ("Записок НТШ"), перший том яких за редакцією Ю.Целевича вийшов наприкінці 1892 року. Він був укомплектований в основному працями наддніпрянських авторів і виданий за фінансовою допомогою з Наддніпрянської України. Наступні три томи "Записок НТШ" з'явилися друком за редакцією О.Барвінського.

З 1895 року справу редагування "Записок НТШ" узяв на себе М.Грушевський, збільшивши їх вихід спочатку до чотирьох, а з 1896 року – до шести разів на рік. Так вони виходили до початку Першої світової війни. За цей час за редакцією М.Грушевського вийшло 110 томів "Записок НТШ" [22, с.20]. Кожен том "Записок НТШ" мав чітку структуру – кілька фундаментальних статей, часто з продовженням у наступних томах, а також розділи "Miscellanea" для дрібних заміток, документів і некрологів, "Наукова хроніка" з оглядом хроніки наукового життя в Україні й за кордоном та "Бібліографія", де в значній кількості подавалися рецензії на українські й зарубіжні наукові видання. До початку Першої світової війни вийшли у світ 119 томів, а до 1939 року – 155 томів "Записок НТШ" [8, с.33–345]. Усі статті й рецензії обговорювалися на засіданнях секцій Товариства, які приймали рішення щодо їх друку.

У 1897–1898 роках "Записки НТШ" умістили аналітичні огляди й рецензії 270 наукових монографій і 116 періодичних видань [21, с.147]. Особливу увагу приділяли польським і російським науковим виданням. Практично кожна публікація, що торкалась української тематики, отримувала кваліфіковану оцінку на сторінках "Записок НТШ" та інших видань Товариства. У наступні роки огляди та рецензії в кожному томі "Записок НТШ" значно збільшилисz. "Записки НТШ" видавалися, безперечно, завдяки їх багаторічному редакторові, який зумів зібрати та підготувати групу талановитих науковців, що самовіддано працювали на ниві української науки. То ж не дивно, що, як тільки М.Грушевський 1913 року відійшов від редагування "Записок НТШ", вони втратили регулярність виходу у світ.

1924 року відбувся галузевий і редакційний поділ "Записок НТШ" на "Праці Історично-філософічної секції" за редакцією І.Крип'якевича й "Праці Філологічної секції" за редакцією К.Студинського [21, с.157], які публікувалися почергово й нерегулярно до початку Другої світової війни 1939 року.

Зростання й активізація наукової діяльності НТШ привели до подальшої спеціалізації видань Товариства. Усі три секції НТШ – Історико-філософічна (ІФС), філологічна (ФС) і математично-природописно-лікарська (МПЛС) – за результатами своїх досліджень видавали окремі збірники. Секції гуманітарного спрямування мали? крім того, і власні серійні видання.

1898 року було засновано "Збірник історико-філософічної секції" як орган цієї секції [3, арк.4 зв.]. До 1914 року вийшло п'ятнадцять томів "Збірника ІФС". Основним виданням "Збірника ІФС" була "Історія України-Руси" М.Грушевського. У Львові вийшло вісім томів згаданої праці. Друга частина восьмого й дев'ятий том вийшли в

Києві. Хронологічні рамки "Історії України-Руси" охоплюють період від доісторичної доби до кінця 30-х років XVII століття.

Лише один, п'ятий том "Збірника ІФС", що вийшов 1902 року за редакцією І.Франка, був укладений з "Матеріалів до культурної історії Галицької Руси XVIII і XIX віку", зібраних М.Зубрицьким, І.Франком, Ю.Кмітом, І.Кобилецьким та І.Левицьким [5, с.66].

1898 року розпочато видання "Збірника філологічної секції". До Першої світової війни вийшло п'ятнадцять томів цього збірника. Чотири томи містили праці М.Драгоманова про українську народну словесність і письменство, один – його листування з М.Бучинським. Ці томи впорядковував і готував до друку М.Павлик. Два томи "Збірника ФС", редаговані К.Студинським, містили кореспонденцію Я.Головацького. За редакцією М.Возняка надруковані твори М.Шашкевича. Авторськими розвідками членів секції були публікації О.Конисього "Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя" та діалектологічні праці І.Верхратського [21, с.160].

1897 року почав виходити "Збірник математично-природописно-лікарської секції" [3, арк.4 зв.]. Це був перший періодичний науковий орган, у якому вперше українською мовою публікувалися наукові дослідження з математики, фізики, хімії, біології та медицини. Тут також видано ряд матеріалів, присвячених розробці української наукової термінології. До Першої світової війни вийшло шістнадцять томів, а до 1939 року – тридцять два томи згаданого видання. Починаючи з третього тому, відбувся поділ кожного видання на дві частини: "Лікарський вісник" (редактор Є.Озаркевич) і "Часть математично-природописна". З виданням співпрацювали такі відомі вчені, як І.Верхратський, І.Горбачевський, В.Левицький, І.Пулюй, О.Черняхівський, Є.Озаркевич, Щ.Сельський та ін. [5, с.80].

Однак через брак наукових статей на медичні теми 1902 року "Лікарський вісник" перестав виходити і з 1903 року статті на медичні теми друкували в загальному "Збірнику МПЛС". Пізніше, 1912 року, Є.Озаркевич заснував український науково-популярний місячник "Здоров'я", що користувався популярністю серед українського населення Галичини [19, с.24–25]. У міжвоєнні роки НТШ спільно з Українським лікарським товариством видавали часопис "Лікарський вісник".

Слід згадати й про те, що НТШ 1894 року перебрало на себе випуск "Руської історичної бібліотеки", заснованої 1883 року в Тернополі О.Барвінським за сприяння В.Антоновича [7, с.322–323]. Тут у перекладах українською мовою було видано 24 монографії наддніпрянських учених В.Антоновича, М.Дашкевича, О.Єфименко, М.Костомарова, І.Линниченка та інших. Окремі томи серії "Руської історичної бібліотеки" були присвячені народним рухам в Україні у XVIII столітті й становищу селянства та міщанства України XV–XVIII століть [28, с.40–42]. Ця добре продумана серія історичних праць виконала важливу функцію ознайомлення галичан з основними досягненнями наддніпрянських авторів у царині історії України. Слід відмітити й ту обставину, що, готуючи видання "Руської історичної бібліотеки", В.Антонович та О.Барвінський поклали початок регулярній творчій співпраці наддніпрянських і галицьких учених у галузі історичної науки, що стала характерною рисою пізнішого етапу її розвитку.

Слід зауважити, що, незважаючи на те, що "Руська історична бібліотека" подавала в дешевих і доступних виданнях повні переклади різних фундаментальних праць з історії України, вона не задовільняла потреб у публікаціях важливих, не виданих досі документальних матеріалів. Тому на засіданні історико-філософічної секції 10 серпня 1903 року М.Грушевський подав проект її поділу на дві серії. У першій пропонувалось давати систематичні передруки або переклади різних історичних праць, а в другій серії мали з'являтись оригінальні праці й матеріали [5, с.68].

Проект другої серії було прийнято на засіданні згаданої секції 18 квітня 1906 року, де засноване видання отримало назву "Українсько-руський архів". До Першої світової війни вийшло десять його томів, а всього до 1925 року – п'ятнадцять томів. Матеріали в томах розміщені таким чином, що кожний том присвячений певній темі. Так, перший, шостий і сьомий томи присвячені "Опису рукописів Народного дому з колекції А.Петрушевича", упорядковані І.Свєнціцьким [32, с.5, 30–31, 35]. У другому томі "Громадські шпихлірі в Галичині 1784–1840 рр." подано документи й розвідку І.Франка про шпихлірі – громадські склади страхового зерна в Галичині [32, с.8].

У третьому томі "Матеріали і замітки до історії національного відродження Галицької Русі в 1830–1840 рр." подано документи зі вступною статтею М.Тершаковця [32, с.11].

Четвертий том "Матеріали до історії галицько-руського шкільництва XVIII і XIX вв." підготували І.Свєнціцький, Ю.Кміт, С.Томашівський та І.Кревецький [32, с.25].

У шостому томі "Філологічні праці І.Могильницького", упорядкованому М.Возняком, поміщено статті вченого з мовознавства [32, с.30].

НТШ мало також два видання народознавчого характеру – "Етнографічний збірник", який почав виходити з 1895 року, тобто за три роки до організаційного оформлення відповідної комісії Товариства, і "Матеріали до українсько-руської етнольогії", що видавалися з 1899 року. "Етнографічний збірник" був заснований як окреме видання НТШ для матеріалів з української етнографії, зібраних з усіх територій, на яких проживали українці [2, арк.3]. Спочатку "Збірник" виходив раз у рік, а з 1898 року – переважно два рази. Перші два томи вийшли за редакцією М.Грушевського, а наступні видавала новостворена Етнографічна комісія. З 1895 р. до 1914 р. вийшло 36 томів.

Слід зазначити, що з "Етнографічним збірником" найбільше працював відомий фольклорист й етнограф В.Гнатюк. Тут було опубліковано ряд його зібрань: у третьому, четвертому, дев'ятому, двадцять п'ятому, тридцятому томах опубліковано зібрані вченим "Етнографічні матеріали з Угорської Руси", у шостому томі – "Галицько-руські анекдоти", у дванадцятому й тринадцятому – "Галицько-руські народні легенди", у п'ятнадцятому, тридцять третьому й тридцять четвертому – "Знадоби до української демонології", у сімнадцятому, вісімнадцятому й дев'ятнадцятому – "Коломийки", у двадцять шостому – "Народні оповідання про опришків", у тридцять п'ятому й тридцять шостому томах – "Колядки і щедрівки" [20, с.3–76] тощо.

Тут вийшло також ряд матеріалів, зібраних і впорядкованих І.Франком, О.Роздольським, Ф.Колессою, І.Свєнціцьким, М.Дикаревим, М.Крамаренком, В.Лесевичем та ін.

"Матеріали до українсько-руської етнології" були присвячені зібранню й систематизуванню матеріалів, що стосуються етнічного складу, побуту, звичаїв, вірувань, знання й громадського укладу українського народу в порівнянні з іншими народами [25, с.III]. Збірник видавався Етнографічною комісією з 1899 року [3, арк.4]. З 1909 року виходить під назвою "Матеріали до української етнольогії", а з 1929 – "Матеріали до етнології і антропології". До 1914 року вийшло у світ п'ятнадцять томів. У 1916–1919 рр. і 1929 р. вийшли друком сім томів у п'яти книгах [25, с.1–26]. Для становлення цього збірника багато зробили Ф.Вовк, І.Франко та В.Гнатюк.

На сторінках вищезгаданого видання було опубліковано ряд ґрунтовних праць з окремих галузей етнології з усіх українських земель, зокрема, чотири частини монографії В.Шухевича "Гуцульщина" [25, с.2–7], зібрані Ф.Колессою на Наддніпрянщині "Мелодії українських народних дум" у двох частинах [25, с.15–17], наукова розвідка Ф.Вовка "Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини" [25, с.11], "Гаївки", зібрані В.Гнатюком [25, с.12–15], монографічне дослідження автора з південної Київщини Марка Грушевського "Дитина в звичаях і віруваннях українського народа" за редакцією М.Кузелі [25, с.7–11] тощо.

У січні 1898 року в НТШ було утворено Археографічну комісію, яка взяла на себе обов'язок збирання й видання історичних джерел і літературних пам'яток [1, арк.6].

Історичні матеріали Комісія видавала в серії "Жерела до історії України-Руси", до якої ввійшло одинадцять томів. Серед них слід назвати тритомний "Опис королівщин в землях руських XVI віку", підготовлений М.Грушевським. У першому томі подано "Люстрації земель Галицької і Перемиської", у другому – "Люстрації земель Перемиської і Сяноцької", у четвертому томі – "Люстрації 1570 року" [28, с.57–58].

С.Томашівський опублікував тут три томи "Матеріалів до історії Галичини", де помістив акти з історії народних рухів у Галичині під час Хмельниччини 1648–1651 рр. і літописні пам'ятки 1648–1657 рр. [28, с.57].

За ініціативою М.Грушевського на початку XX століття згадана комісія приділяла значну увагу збиранню документальних матеріалів з історії українського козацтва. Ряд співробітників комісії були вислані в архіви Кракова, Відня, Рима, Петербурга, Москви, Києва, Харкова та інших міст, де зібрали значну кількість документальних матеріалів.

Однак через брак коштів до Першої світової війни було опубліковано лише два томи матеріалів – це "Матеріали до історії української козаччини. Т.І. Документи по рік 1631", зібрані І.Крип'якевичем, і "Матеріали до історії козаччини. Т.V. Акти до Хмельниччини (1648–1657)", зібрані М.Кордубою. 1924 року вийшли у світ "Ватиканські матеріали до історії України. Т.І. Донесення римських нунціїв про Україну 1648–1657", зібрані С.Томашівським [28, с.58]. Отже, у згаданому серійному виданні видавалися підбірки документів, літописів та інших архівних матеріалів з різних періодів історії України.

Археографічна комісія видавала також "Пам'ятки українсько-руської мови та літератури", де публікувалися літописні історико-літературні пам'ятки, пам'ятки історії церкви, освіти та культури. До 1914 року було опубліковано сім томів, а восьмий вийшов друком 1930 року. І.Франко опублікував тут п'ять томів "Апокрифів і легенд з українських рукописів", К.Студинський – "Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в.", В.Перетц – "Вірші ієромонаха Климентія Зиновієва сина", а Я.Гординський – "З української драматичної літератури XVII–XVIII ст. Тексти і замітки" [28, с.58].

Як бачимо, ця серія матеріалів знайомила українську громадськість із багатством духовного й культурного надбання українського народу впродовж минулих століть.

На спільному засіданні трьох секцій: історико-філософської, філологічної та математично-природописно-лікарської – 21 листопада 1909 року була заснована Бібліографічна комісія, яка розпочала видавати власний орган "Матеріали до української бібліографії" у 7 томах. Комісія планувала видання української бібліографії XV–XVIII ст., української бібліографії Росії XIX ст. і загальної української бібліографії XX ст. Перші три томи "Матеріалів до української бібліографії" – це частина укладеної І.Левицьким праці "Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887–1900", як закінчення "Галицько-руської бібліографії XIX ст.", що охоплювало період 1887–1893 років [24, с.24].

Пізніше в цьому виданні були опубліковані два випуски "Спису творів Івана Франка" В.Дорошенка, "Бібліографія українознавства за 1914–1923 рр." І.Калиновича, "Гете в українських перекладах, переспівах та наслідуваннях: Спроба бібліографії з нагоди століття смерті великого німецького письменника" В.Дорошенка та "Матеріали до бібліографії січових стрільців" І.Шендрика [28, с.79].

Для повних і критичних видань відомих українських письменників при філологічній секції була заснована "Українсько-руська бібліотека", яка повинна була сприяти громадськості докладніше ознайомитися з їхньою творчістю й стати основою для наукових досліджень. У 1902–1911 роках вийшло у світ вісім томів цього видання. У перших чотирьох томах за редакцією І.Франка та О.Колесси вийшло перше повне видання творів Ю.Федьковича, а в п'ятому й восьмому томах були опубліковані мате-

ріали до біографії й сама біографія письменника, підготовлені О.Маковеєм. Шостий і сьомий томи містили одне з перших повних видань "Кобзаря" Т.Шевченка за редакцією І.Франка [5, с.78–79]. Вищеназвані видання мали велике значення для піднесення національної свідомості українців Галичини та Буковини.

Активний член НТШ, відомий юрист К.Левицький у квітні 1889 року заснував перший у Галичині фаховий український журнал "Часопись правнича", редактором якого був одинадцять років [6, с.79]. 1891 року він передав часопис під егіду НТШ. Журнал тоді отримав підзаголовок "Розвідки правничі секції історико-філософічної НТШ". Його авторами були відомі тоді галицькі юристи К.Левицький, професор цивільного права Львівського університету С.Дністрянський, професор кримінального права Львівського університету П.Стебельський, доцент цивільного права Загребського університету М.Зобків, юрист і журналіст В.Панейко та інші [21, с.166]. Більшість публікацій були присвячені коментуванню різних галузей австрійського права й законодавства. Водночас на сторінках часопису К.Левицький опублікував статтю, присвячену "Руській правді". Була також опублікована стаття М.Буданова "Начерк родинного права Литовської Руси в половині XVI в." [28, с.44]. Вийшла друком також стаття А.Чайковського "Про старовинний грецький процес кримінальний".

1900 року це видання було перетворене в "Часопись правничу і економічну", яка видавалася нерегулярно до 1912 року за редакцією С.Дністрянського. Як і раніше більшість публікацій були присвячені австрійському праву й законодавству. Лише одна стаття М.Зобківа стосувалася проблем греко-римського права [5, с.75].

Правнича комісія НТШ у 1901–1909 роках видавала також "Правничу бібліотеку". З'явилися друком два томи цього видання. Перший – підготовлений П.Стебельським про "Австрійський процес карний" [5, с.75], а в другому, який вийшов у трьох випусках у 1901–1902 та 1905 роках, С.Дністрянський охарактеризував "Австрійське право облігаційне" [4, с.56]. У 20-ті роки XX ст. Товариство видало три томи "Збірника правничої комісії".

З ініціативи Правничої Комісії НТШ у липні 1906 року відбулося статистичне анкетування про національні, промислові й аграрні відносини Галичини. На підставі аналізу цього анкетування історико-філософська секція на засіданні 7 липня 1906 року вирішила створити Статистичну комісію на чолі з М.Грушевським [5, с.75–76]. Друкованим органом згаданої комісії стало видання "Студії з поля суспільних наук і статистики", які видавалися з 1909 року. Усього вийшло п'ять томів цього видання, з них три – до Першої світової війни. У вищеназваному виданні публікувалися теоретичні й практичні праці зі статистики та історії статистики. Серед них, зокрема, слід згадати публікації "З історії і теорії статистики" В.Панейка, "Національна статистика Галичини" С.Дністрянського, "Із статистики України" М.Гехтера та ін. Слід згадати й про те, що тут були опубліковані також дві праці з філософії – "Філософія історії Г.Рікерта" і "Раціоналізм і реалізм в розумінню суспільних явищ" В.Панейка [5, с.76].

Замість окремих повідомлень про роботу Товариства, що досі публікувалися в "Записках НТШ", 1900 року було ухвалено рішення видавати окремий інформаційний бюлетень "Хроніка НТШ", що мав знайомити членів Товариства та всіх зацікавлених із його діяльністю. Згаданий бюлетень виходив чотири рази на рік. У трьох його випусках містилися чотири місячні звіти про наукову й адміністративну діяльність, а в четвертому – загальний річний звіт за діяльність НТШ та всіх його органів.

До 1914 року "Хроніка НТШ" виходила українською й німецькою мовами. Німецькомовні випуски бюлетеня розсилали закордонним установам, що вели обмін виданнями з НТШ. У міжвоєнний період бюлетень публікувався нерегулярно лише українською мовою. З 1900 до 1939 рр. вийшло у світ сімдесят чотири випуски "Хроніки НТШ".

На початку XX століття, у 1906, 1908 і 1909 рр. було надруковано "Каталог книгарні НТШ" у Львові, а в 1910 та 1913 роках – додатки до згаданого каталогу [5, с.80].

Перша світова війна радикально змінила долю НТШ. У час нетривалої російської окупації Львова в 1914–1915 рр. Товариство було закрите, а його друкарня пограбована. 1916 року НТШ змогло відновити свою діяльність і до кінця 1918 року вийшло у світ двадцять два томи наукових праць [23, с.42]. Крім того, накладом книгарні Товариства тоді теж з'явилося кілька видань, зокрема студія шведського дослідника Альфреда Єнсена про Т.Шевченка, "Історія України в життєписах визначніших її діячів" М.Костомарова, "Енеїда" І.Котляревського [33, с.19] та інші видання.

Слід згадати й про те, що, починаючи з 1894 року, НТШ отримувало субвенції від Галицького сейму, а з 1895 року – від Міністерства культів і освіти Австро-Угорщини, які постійно зростали і в 1916–1917 роках становили суму 120 тисяч австрійських корон [34, с.20]. Товариство мало певний прибуток від привілею друкувати шкільні підручники, отримувало допомогу від меценатів. Значна частина цих коштів спрямовувалася на видавничу діяльність.

Становище НТШ істотно погіршилося наприкінці 1918 року, коли польські війська захопили Львів, а пізніше всю Галичину. Було припинено фінансову допомогу Товариству, а 1923 року відібрано право видавати підручники для українських шкіл.

Згодом польський уряд інколи виділяв Товариству мізерні суми коштів, і воно в міжвоєнні роки не змогло розгортати видавничу діяльність на попередньому рівні. Ряд видань припинили свою діяльність, інші публікувалися нерегулярно.

У 1924–1925 роках виходив за редакцією І.Кревецького науково-популярний культурологічний часопис "Стара Україна" як спільне видання бібліотеки й музею НТШ. Усього вийшло двадцять чотири числа в тринадцяти випусках [12, с.119]. Як видно з редакційного вступного слова, суто пізнавальні мотиви-осмислення української культурної традиції вивіряються видавцями практичними потребами національного розвитку: "Культурна людина і нація… мають свідомість своєї індивідуальності – у теперішньому і в минулому. І чим вища та свідомість, тим культурніша людина, тим більш скристалізована нація. Розбудити сю свідомість якнайглибше і якнайширше на Україні – отсе головне завдання часопису" [31, с.1].

У часописі публікувалися матеріали з історії України, статті на літературознавчу й мистецтвознавчу тематику, висвітлювалася діяльність визначних історичних постатей минулого. Вийшли у світ спеціальні випуски місячника, присвячені пам'яті творців Галицько-Волинської держави, 350-річчю друкарства в Україні, пам'яті Т.Шевченка, українському мистецтву, мемуаристиці.

У 30-х роках XX століття напередодні Другої світової війни відчутно зросла функція НТШ як видавця часописів культурологічного спрямування. Серед них слід згадати видання "Українська книга", "Українська музика", "Сьогочасне і минуле".

У 1937–1939 роках Бібліографічна комісія НТШ та Українське товариство бібліофілів у Львові за редакцією Є.Пеленського видавали український книгознавчий журнал "Українська книга". Вийшло у світ 21 число. У ньому друкувалися матеріали з книгознавства, бібліотекознавства, бібліографії, друкарства, огляди поточних видань [16, с.921].

Спільно з об'єднанням українських професійних музик у 1937–1939 рр. НТШ видавало музикознавчий часопис "Українська музика", з яким співпрацювали композитори В.Барвінський, В.Витвицький, Ф.Колесса, Б.Кудрик, З.Лисько, С.Людкевич та інші.

1939 року за фінансової підтримки Центросоюзу вийшли у світ чотири випуски українознавчого місячника "Сьогочасне і минуле" за редакцією голови НТШ І.Раковського. На його сторінках публікували свої дослідження Д.Антонович, І.Крип'якевич, Є.Грицак, М.Рудницький, В.Сімович та інші дослідники.

У міжвоєнні роки, крім згаданих вище, вийшли у світ також видання, які раніше не публікувалися, зокрема "Праці комісії класичної філології", "Праці комісії шевченкознавства", "Праці географічної комісії" та "Збірник фізіографічної комісії".

У міжвоєнні роки було створено Науково-технічну комісію НТШ, яку очолив І.Фещенко-Чопівський. Її матеріали висвітлювалися в органі Українського технічного товариства – журналі "Технічні вісті", що виходив у 1925–1931 роках. Тут активно публікували свої дослідження І.Фещенко-Чопівський, І.Кандяк, А.Корнелля, В.Кучер, Л.Левинський, Ю.Крохмалюк, Д.Желехівський, О.Смакула та ін.

Слід відмітити, що загальний видавничий доробок НТШ за станом на вересень 1939 року склав понад 1 200 томів часописів, збірників, монографій тощо [26, с.16].

Головною фундаментальною монографічною працею, створеною в НТШ, слід вважати "Історію України-Руси" М.Грушевського, вісім томів якої появилися під час його діяльності в НТШ. Серед багатьох монографічних праць учених НТШ, що були опубліковані вперше в його виданнях, слід назвати серії праць І.Франка й В.Гнатюка, п'ятитомник "Гуцульщина" В.Шухевича.

Плодом спільної праці вчених НТШ стала перша "Українська загальна енциклопедія", яка вийшла у світ упродовж 1930–1935 рр. за редакцією І.Раковського й завдяки напруженій праці членів редакційної колегії В.Дорошенка, М.Рудницького, В.Сімовича та інших. Вона містила тридцять чотири тисячі статей ста тридцяти шести авторів [13, с.38]. Вагомим здобутком дослідників НТШ є "Атлас України і суміжних країв", що вийшов у світ 1937 року за редакцією В.Кубійовича [9, с.14].

Отже, НТШ у кінці XIX – першій третині XX століття вело потужну видавничу діяльність. Секції мали власні збірники й окремі серії видань. Наукові комісії також мали свої друковані органи. Неперевершеним феноменом українського науково-видавничого руху окресленого періоду залишаються "Записки НТШ" за обсягом публікацій, науковою й інформаційною насиченістю, тематичним розмаїттям та авторським складом. Це значною мірою характерне й для ряду інших видань НТШ.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 309, оп. 1, спр. 1.
2. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 21.
3. Там само, спр. 24.
4. Академік Станіслав Дністрянський. 1870–1935 : Бібліографія. – К., 1992. – 94 с.
5. Алексієвець М. Роль Наукового товариства імені Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Алексієвець, В. Савенко. – Тернопіль, 1999. – 188 с.
6. Андрухів І. Кость Левицький: політик, громадський діяч, правник (1859–1941) / І. Андрухів, С. Сворак, В. Ковалик. – Надвірна, 2009. – 103 с.
7. Барвінський О. Спомини з мого життя. Ч. 2 / О. Барвінський. – Львів, 1913. – 406 с.
8. Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Т. I–CCXL : 1892–2000. – Львів, 2003. – 741 с.
9. Будівничі НТШ й ЕУД : Володимир Кубійович (1900–1985); Атанас Фіголь (1908–1993) : наук. зб. / В. Кубійович, А .Фіголь. – К. ; Нью-Йорк ; Чикаго, 1998. – 252 с.
10. Винар Л. Михайло Грушевський як голова Наукового товариства імені Шевченка / Л. Винар // Український історик. – 1969. – № 1–3. – С. 5–46.
11. Винар Л. Михайло Грушевський – історик і будівничий нації / Л. Винар. – Нью-Йорк ; К. ; Торонто : Фундація ім. О. Ольжича, 1995. – 304 с.
12. Головата Л. "Стара Україна" – бібліологічний аспект / Л. Головата // Бібліотека Наукового товариства імені Шевченка : книги і люди. – Львів, 1996. – С. 109–118.
13. Головацький І. Іван Раковський. 1874–1949 : Життєписно-бібліографічний нарис / І. Головацький. – Львів, 2004. – 215 с.
14. Головацький І. Іван Горбачевський. 1854–1942 : Життєписно-бібліографічний нарис / І. Головацький. – Львів, 1995. – 126 с.
15. Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка (1873–1923) / В. Гнатюк. – Львів, 1923. – 15 с.
16. Довідник з історії України. – К. : Ґенеза, 2001. – 1135 с.
17. Дорошенко В. Наукове товариство імені Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.) / В. Дорошенко. – К. ; Львів, 1913. – 88 с.

18. Дорошенко В. Огнище української науки / В. Дорошенко. – Нью-Йорк ; Філадельфія, 1951. – 116 с.
19. Озаркевич Є. Праці / Є. Озаркевич ; за за. ред. Я. Ганіткевича. – Львів : Каменяр, 1999. – 302 с.
20. Етнографічний збірник Наукового товариства імені Шевченка. Т. I–XXXVIII, I–XXXIX–XL, XLI : 1895–1916, 1929, 1976 : Бібліографія. – Львів, 2007. – 117 с.
21. Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.) / З. Зайцева. – К. : КНЕУ, 2006. – 368 с.
22. Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства імені Шевченка (1873–1949) / В. Кубійович. – Львів : НТШ, 1991. – 53 с.
23. Кучер Р. Наукове товариство імені Шевченка / Р. Кучер. – К. : Наукова думка, 1992. – 112 с.
24. Левицький І. О. Збірник наукових праць / І. О. Левицький. – Львів, 2002. – 187 с.
25. Матеріали до українсько-руської етнології Наукового товариства імені Шевченка. Т. I–XX, XXI–XXII : 1895–1919, 1929 : Бібліографія. – Львів, 2007. – 79 с.
26. Наукове товариство імені Шевченка : 130 років праці для України. – Львів, 2003. – 40 с.
27. Оглоблін О. Наукове товариство імені Шевченка в історії України / О. Оглоблін // Український історик. – 1977. – Ч. 3–4. – С. 5–14.
28. Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка (1885–1939) : Анотований покажчик. – Львів : НТШ, 1991. – 102 с.
29. Пріцак О. Наукове товариство імені Шевченка у Львові поміж двома війнами / О. Пріцак // Український історик. – 1981. – Ч. 1–4. – С. 147–152.
30. Романів О. Олександр Барвінський і Наукове товариство імені Шевченка / О. Романів // Олександр Барвінський. 1847–1927 : матеріали конференції, присв. 150-й річниці від дня народження Олександра Барвінського, Львів, 14 травня 1997 р. – Львів, 2001. – С. 91–100.
31. Стара Україна. – 1924. – Ч. I.
32. Українсько-руський архів (1906–1925) : Покажчик змісту томів. – Львів, 1992. – 101 с.
33. Хроніка НТШ. – 1918. – Ч. 60–62.
34. Хроніка НТШ. – 1939. – Ч. 74.
35. Якимович Б. Іван-Франко – видатний теоретик і практик видавничої справи в Україні / Б. Якимович // Галичина. – 2006–2007. – № 12–13. – С. 68–85.

В статье проанализирована издательская деятельность Научного общества имени Шевченко конца XIX – первой трети XX века. Приведена информация о роли в ее развитии М.Грушевского, И.Франко, В.Гнатюка, Ф.Вовка и других ученых.

Ключевые слова: *Научное общество имени Шевченко, Записки НТШ, Сборник историко-философской секции, Сборник филологической секции, Сборник Математически-природописно-врачебной секции, Этнографический сборник, Материалы к украинско-русской этнологии.*

The publishing activity of T.Shevchenko Scientific association in the end of XIXth and the first third of XXth centuries is analysed in the article, where is given the information about the role of M.Hrushevskiy, I.Franko, V.Hnatyuk, F.Wovk and other scientists.

Key words: *T.Schevchenko Scientific association, Memoranda of T.Schevchenko Scientific association, The collection of historical and philosophical section, The collection of philological section, The collection of mathematical, natural and medicinal section, The Ethnographic collection, The documents about Ukranian and Ruska ethnology.*

УДК 94 (947: 943)
ББК 63.3 (4 Укр) 52

Юрій Плекан

СТАВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ ЛІВИХ І ЛІВОЦЕНТРИСТСЬКИХ ПАРТІЙ ДО УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ В ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті розглядаються питання різних підходів і трактувань щодо розв'язання українського питання в Галичині польськими політичними партіями лівого та лівоцентристського спрямування, а також співпраці їх з українськими лівоцентристськими партіями для налагодження польсько-українських відносин.

Ключові слова: *українське питання, польсько-українські відносини, галицький сейм, поділ Галичини, виборча реформа, австрійський парламент, панівна нація.*

© Плекан Ю., 2011

Польська Соціалістична Партія (ППС) до 1905 р. домагалася права самовизначення та рівноправності всіх народностей у складі Росії, Німеччини й Австро-Угорщини. Однак коли така платформа була прийнята російськими соціал-демократами, а 1905 р. Стало зрозуміло, що самовизначення поляків, зокрема в Росії, є неможливим, на з'їзді ППС 1906 р. була прийнята нова програма. Вона передбачала повну незалежність Польщі. При цьому ППС бажала, щоб Українська соціалістична партія разом із нею боролася за відокремлення всіх земель історичної Польщі від Росії, а після творила польську демократичну державу з повною рівноправністю народностей, що ввійдуть до її складу на підставі добровільної федерації, з правом повної самостійності. При цьому польські соціалісти обходили питання кордонів, у яких збиралися побудувати демократичну федеративну державу [5, с.86–99].

Прихильником польсько-української угоди був польський учений, публіцист-соціаліст Л.Василевський. Він бажав порозуміння двох народів, виходячи з ідеї слов'янської єдності, але лише з позицій пошуку союзників Польщі в боротьбі проти Росії. 1896 року в органі польських соціалістів "Pscedswit" учений надрукував статтю "Українофільство, русинське питання і польські соціалісти". У національному русі українців Василевський убачав могутнього союзника поляків у боротьбі з Росією і тому вважав украй необхідним "підштовхнути" його до розуміння "неможливості спільного з Росією розвитку". Однією з перешкод, що заважала цьому, на його погляд, був слабкий розвиток національної свідомості українського народу. Водночас, як і більшість мислителів свого часу, польський учений не помічав традиційних антипольських уявлень і стереотипів у свідомості багатьох українців унаслідок тривалого панування Польщі на українських землях. Він уважав, що антипольські настрої штучно підбурюються Москвою, що, безперечно, теж мало місце, але не бачив глибини соціальних, економічних, політичних і культурних чинників, які сприяли українсько-польським антагонізмам. До лав ППС Василевський увійшов 1897 р., він був провідником ідей співробітництва з українськими політичними течіями, які орієнтувалися на утворення незалежної України. 1901 року вийшла його праця "У спільному ярмі", у якій польський українофіл наголошував, що українцям слід позбутись ілюзій федералізму й іти разом з поляками до утворення незалежної держави. Він запевняв, що польським соціалістам не властиві прагнення захопити українські землі. Остаточно свої думки з української проблеми Василевський підсумував у книзі "Україна і українська справа", яка вийшла в Кракові 1911 р. Головна її ідея полягала в тому, що рано чи пізно ідеал української держави обов'язково перетвориться на практичне завдання й української демократії. Тому, виходячи з того, що український визвольний рух запізнюється у своєму розвитку й відстає від польського, автор переконував польського читача в необхідності врахування прагнень сусіднього народу до незалежності й створення самостійної держави [4, с.144–146].

1912 року в брошурі "Ugoda polsko-ruska" своє бачення польсько-українського порозуміння виклав інший польський соціаліст Л.Кульчицький. Серед причин небажання польських політиків докласти значних зусиль для укладення угоди з русинами Кульчицький називав історично сформовані хибні погляди на те, що прагнення різних народів до самостійного життя, які відстали у своєму розвитку через завоювання й денаціоналізацію вищих класів на землях колишньої Речі Посполитової, – процес неприродний, а витворений ворогами поляків, тому його можна усунути або спинити на тривалий час. Польсько-українську угоду автор розглядав як порозуміння обох народів краю в найбільш актуальних справах, які не усували всіх антагонізмів, але зменшили б їх на певний відрізок часу. Таке порозуміння не могло бути ані вічним, ані абсолютним. Воно не могло всіх задовільнити, проте повинно було опертися на певну загальну підставу й бути результатом визначеної політичної концепції, яка відносилася б до співжиття обох народів краю. Угода не могла укладатися в кількох концесіях на ко-

ристь русинів, а мала бути наслідком певного загального плану, системи в польсько-русинських відносинах, проведених послідовно обома сторонами.

Стосовно домагань русинів розділити Галичину на дві частини: українську й польську, то, на думку автора, воно викликано тим, що русини не мали в краю того, що їм повинно належати. Унормування українсько-польських відносин за допомогою широких реформ, які гарантували б українцям свободу розвитку, сприяло б усуненню цієї їхньої вимоги. Прибічники порозуміння не виключали, що надання русинам Галичини повного рівноправ'я з поляками й самостійності в культурно-національних справах задовольнило б їхню більшість на довгий час, і лише незначна меншість вимагала б поділу краю. Кульчицький піддав критиці польські національні теорії, зокрема про "утримання стану посідання". Він зазначав, що історичний розвиток є процесом, у якому чийсь стан посідання рано чи пізно буває порушений. Для прикладу наводить німців, які протягом віків мали перевагу в Австрії, але все ж таки не втримали її. Намагаючись логічно довести помилковість цієї польської теорії, Кульчицький пише: "Якщо думаємо, що не маємо права зменшувати свій стан посідання на користь русинів Східної Галичини, значить, не можемо домагатися від держави (Австро-Угорщини. – *Ю.П.*), розширення автономії краю, бо це є посягання на її стан посідання" [10, с.2]. Усвідомлюючи, що кожен народ у процесі розвитку має виразне почуття своєї окремішності, приносить чисельні жертви для задоволення своїх потреб і прагне до здобуття більшою чи меншою мірою права самостійно полагоджувати свої справи, автор відмічає: "Як поляки, так і русини бажають вирішувати свої проблеми самостійно. Коли самі маємо таке бажання, то повинні зрозуміти, що мають його також наші сусіди" [11, с.1]. Інша польська теорія передбачала здійснення поступок українцям лише за умови одночасних здобутків і досягнень поляками, щоб постійно зберігалася їх перевага. Однак, на думку польських угодівців, вона не реальна з точки зору великих матеріальних видатків. Зустрічалися серед поляків і такі, що закликали взагалі не займатися руською справою й дати змогу їй природно розвиватися. Проте прихильники угоди вважали такі думки наївними. Вони говорили про необхідність зайняти все ж якусь позицію, акцентуючи увагу на тому, що в сеймі й парламенті русини ставлять певні вимоги, від способу полагодження яких залежить їхнє поступовування проти поляків.

Характеризуючи політичні відносини в краю на тлі польсько-руського питання, Кульчицький відмічав, що тільки всеполяки і подоляки не бажали робити русинам ніяких поступок. Він критикував їх за співпрацю з Росією з метою придушення українського національного руху та об'єднання польської справи для спрямування її проти Німеччини. На його погляд, співробітництво з Росією проти Німеччини витворить антагонізм між поляками й Австрією і призведе до необачливих політичних і культурних витрат польського народу. Визнаючи русинів за народ у повному значенні цього слова, автор уважав помилкою польської спільноти невизнання політичної ваги українського національного руху. Поляки не хотіли або не усвідомлювали того, що, крім культурно-господарських цілей, український рух на певній стадії свого розвитку повинен мати також визначені політичні цілі.

Однак польська спільнота погоджувалася на те лише за умови, що політичні цілі українців будуть спрямовані проти Росії. Кульчицький засуджував такі погляди, зазначаючи, що вони опираються не на факти, узяті з історичного досвіду, а лише на прихованих суб'єктивних бажаннях. Ті погляди, на його думку, не враховують дійсності, бо русини не на те плекали свою мову, боролися за свої права, творили економічні й політичні організації в Галичині, щоб обмежити свою індивідуальність до ролі якогось племені, яке в політичному житті мало б творити якийсь відлом польського народу. На його думку, українці, безперечно, будуть виступати проти Росії і з часом розіб'ють її централізм у тій чи іншій формі, однак і в Галичині боротимуться з поляками за здо-

буття самостійності не тільки культурно-економічної та національно-мовної, а й політичної [12, с.2].

До прихильників порозуміння з українцями Кульчицький відносив намісника М.Бобжинського, який, за його словами, щиро прагнув угоди, працював для неї відважно, не лякаючись крикливої опозиції, діяв за власною совістю, не дбаючи про популярність. Крім нього, на той час необхідність угоди усвідомлювали: колишній "старий приятель" русинів граф Бадені й досвідчений політик міністр Білінський, а також соціалісти, людовці зі Стапінським, частина західних консерваторів, деякі демократи й польська поступова партія. Але головним їх недоліком, на думку автора, було те, що всі вони не прийняли ніякої політичної концепції в даній справі й мали дуже відмінні на неї погляди. З українських партій, які могли укласти таку угоду, він називав Українську Націонал-Демократичну Партію (УНДП). Однак, за його словами, для цього їй необхідно було змінити свою національну програму. Проте для появи нової програми партія мала розпастися на три частини. Одні повинні були перейти до радикалів, інші створити окрему крайньонаціональну партію, а останні, які, безперечно, творили більшість, мали формувати УНДП, що рахувалася б з реальними умовами в краю й державі. Така партія могла б навіть узяти участь в управлінні краєм через деяких своїх членів, зазначав автор [12, с.2].

Л.Кульчицький уважав, що для поляків існувало два шляхи вирішення проблеми: або поборювати український національний рух в усіх його проявах, або визнати його і робити йому концесії (поступки. – *Ю.П.*). Автор виступав за другий шлях. У такому випадку виникало питання, яку концепцію порозуміння обрати: укладення угоди між народами чи національний поділ краю. У цьому випадку він відстоював першу, пропонуючи надати рівні права обом народам і гарантуючи їм самостійність у тих культурно-освітніх та економічних галузях, у яких можна було б провести поділ між сферами діяльності українців і поляків. Однак усе це, на його погляд, вимагало, насамперед, здійснення ряду реформаторських заходів: 1) справедливої виборчої реформи до галицького сейму; 2) гарантування русинам трьох голосів, а полякам п'ятьох у крайовому Виділі; 3) створення посади віцемаршалка (для українського населення), щоб русини мали в автономній адміністрації краю свою людину; 4) створення окремої руської шкільної Ради як вищої влади над українськими народними школами й середніми науковими закладами, яка б складалася лише з українців-русинів; 5) створення руського університету у Львові; 6) здійснення на основі постійного ключа розподілу грошей між польськими та русинськими інституціями, призначення їх на освітні й економічні цілі в Галичині.

На думку угодівців, усі ті реформи створили б для русинів широке поле діяльності в різних напрямках, унезалежнили б їх від поляків і сприяли б припиненню скарг і взаємних звинувачень, що породжували конфлікти. Такі заходи мали задовільнити переважну більшість українців на тривалий час і сформувати в їхньому середовищі поміркований напрямок у ставленні до поляків, за якого кожен, не зрікаючись подальших національних вимог, зумів би цінити те, що отримав. Польські прихильники порозуміння відмічали, що Руська партія, яка б уклала таку угоду, здобула б серед власної громадськості повагу й прокладала б дорогу для подальшої праці. У результаті інтереси Галичини, як цілосності, отримали б підтримку обох народів, які прагнули розширення автономії краю.

Дехто вважав: не варто робити русинам значних поступок, бо це зміцнить їх настільки, що вони відчують у собі силу і з часом знову жадатимуть поділу Галичини на дві частини. У відповідь прихильники надання рівних прав українцям посилалися на історичний досвід, який, на їхній погляд, свідчив, що змагання в суспільствах стають сильнішими тоді, коли зростають потреби подальшого їх розвитку. Отже, русини,

безперечно, тим більше будуть домагатися поділу Галичини, чим важче їм буде розвиватися в неподільнім краю.

Польські угодовці все ж ураховували те, що русини можуть вимагати розподілу Галичини через 30–40 рр. після укладення договору. Тому вони ставили завдання вести політику так, щоб, роблячи українцям поступки, рахуватися з можливістю такого поділу краю в майбутньому. Урешті, говорили вони, що поділ може бути різний. Проте, щоб уся Східна Галичина по р. Сян дісталася русинам, не може бути й мови, бо це не відповідає їхнім фактичним силам. "Наші змагання повинні бути звернені в тім напрямку, щоб ми скріпилися там, де творимо меншість. Зрештою, не знаємо, що може бути за 30 або 40 років" [11, с.1]. Насамкінець Л.Кульчицький доходить висновку про кончу необхідність укладення польсько-русинської угоди, виходячи з тих обставин, що польсько-українські суперечки в Галичині загострювалися, русини розвивалися, а їхні сили зростали, тому поляки змушені були робити їм поступки. Цього ж вимагала й держава, оскільки національна боротьба в такій формі зупиняла законодавчу працю сейму, ускладнювала демократизацію суспільства та розвиток автономії. Щодо самих поступок русинам, то вони, на думку автора, насамперед, мали бути плановими й охоплювати відносини в цілому, їх необхідно було здійснювати не під тиском і не тоді, коли конечність їх стане очевидною, а якнайшвидше. По-друге, з усіх форм угоди найлегшою до проведення, найсправедливішою й одночасно такою, що найменше наражає поляків на втрати, мала бути така, яка зберігала неподільність краю, надавала русинам рівні з поляками права, а обом народам свободу дій. Автор зазначав: незважаючи на те, що навіть така форма угоди не могла гарантувати неподільності Галичини в майбутньому, усе ж вона мала в цьому плані більше шансів, ніж повний опір будь-яким русинським домаганням. На закиди противників, що така угода буде провізорною, неабсолютною і в майбутньому може знову висунути питання поділу краю, автор закликав польську громадськість не нехтувати нею, виходячи з того, що ніхто не знає, яке буде те майбутнє, як і ніхто не міг передбачити, яку форму міг би прийняти поділ краю. Провізорна угода, на його погляд, мала ту вартість, що обмежувала боротьбу й створювала можливість для співжиття народів у даний момент. Запропоновані прихильником українсько-польського порозуміння зміни мали проводитися протягом кількох років у порядку їх значущості. Найбільш важливі з них: 1) виборча реформа до сейму; 2) створення українського університету у Львові; 3) формування уряду віце-маршалка на чолі з українцем; 4) визнання за русинами трьох членів крайового виділу – мали бути полагоджені законодавчим шляхом упродовж року. Переконуючи своїх співвітчизників у необхідності укладення польсько-української угоди, Л.Кульчицький писав, що, не маючи ані власної держави, ані війська, бюрократії та мільйонів, поляки повинні мати відвагу й не оббріхувати себе самих, а ясно поглянути на речі в руській справі й полагодити її угодою. Польська суспільність повинна з погордою відкинути тих, хто не зважає на історичну доцільність, не рахується з дійсністю, штовхаючи її на небезпечну дорогу безоглядної боротьби з русинами, конфлікту з державою і т. п., в ім'я злої й усім зрозумілої національної амбіції. Він закликав не звертати уваги на той аргумент, що польський народ у результаті такої угоди втратить частину спадщини своїх батьків. На його погляд, у життєво важливих інтересах розвитку польського народу можна із часом утратити щось із батьківщини, щоб через це зміцнити головну її частину [11, с.2].

Офіційно на позиціях рівноправного розвитку всіх народів, у тому числі й українського, знаходилися й новостворені польські демократичні партії й угруповання, наприклад: "Польське Сторонництво Демократичне" (ПСД, виникло 1900 р.), "Краківське Товариство Демократичне" (1902 р.). У програмі ПСД уперше з-поміж усіх польських партій проголошувалося: "З братнім почуттям до русинів підтримуємо їхні потужні прагнення закріплювати спільність наших краєвих і національних інтересів".

Проукраїнською спрямованністю відзначався щомісячник "Критика", редагований В.Фельдманом, який не належав до жодної з польських політичних організацій. Будучи противником поділу Галичини на українську й польську, В.Фельдман усе ж виступав за надання українцям краю всіх політичних й економічних прав, якими володіли поляки. До 1908 р., коли сталося вбивство галицького намісника Анджея Потоцького українським студентом М.Січинським, В.Фельдман вів активну роботу щодо польсько-українського порозуміння [7, с.124]. Соціал-демократична партія Галичини і Шлеська (СДПГШ) стояла на національно-політичній платформі ППС. На міжнародному соціалістичному конгресі в Цюріху 1893 р. польські соціал-демократи утворили із ППС одну польську секцію. При цьому вони не допустили до конгресу польських соціал-демократів із Королівства Польського. На з'їзді австрійської соціал-демократії в Брно 1899 р. СДПГШ заявила, що прагне до відбудови Польщі. У результаті в 1904 р. на IX з'їзді СДПГШ у Кракові був укладений союз між СДПГШ і ППС. Однак за визнання права на відокремлення від Польщі правобережної України та Литви, лідера соціал-демократів Латинського критикували ліберали й консерватори. Вони називали це "четвертим поділом Речі Посполитої". Польські соціал-демократи в Галичині виступали проти шовінізму польської шляхти та всеполяків і розглядали український рух як потенційного союзника у своїй опозиції до правлячої в Галичині партії консерваторів. Проте, незважаючи на все це, вони не йшли на рівноправне співробітництво з українськими демократами, вважаючи, що останні не дозріли до розуміння ідеї розподілу Галичини на українську й польську частини та створення самостійної української держави, у цьому сенсі про жодні поступки з їхнього боку навіть не доводилося говорити. Вони намагались об'єднати всі крайові політичні напрямки демократичного спрямування на платформі здобуття більшості в галицькому сеймі та австрійському парламенті.

Як зазначав П.Феденко, їх націоналізм майже не відрізнявся від націоналізму польських буржуазних партій. Виходячи із цього, він стверджував, що серед українських політичних партій Галичини в найтяжчому становищі перебували соціал-демократи. Їхня партія діяла в містах і селах, де більшість робітників становили поляки та євреї, тому через слабкість українського пролетаріату робітничий соціалістичний рух тривалий час знаходився під впливом поляків. Як наслідок, у його середовищі панувала польська мова, а під час виборів до парламенту та сейму українські соціал-демократи змушені були голосувати за польських соціалістів, які намагалися не допустити українців до вищих органів влади. У 1904 р. М.Лозинський писав, що визначні українські соціал-демократи працювали в польських організаціях і пресі й, виконуючи совісно обов'язок міжнародної солідарності, не отримували аналогічної підтримки з боку польських товаришів. Лозинський закликав українських соціал-демократів Галичини вимагати з боку поляків такої ж взаємності та викривати тяжкий соціальний стан українського народу в краї [6, с.176–182]. У результаті на початку XX ст. українські соціалісти стали все частіше домагатися рівних прав. Так, з 1909 р. почали виходити перші українські газети для робітників тютюнових фабрик і залізничників. З наближенням парламентських виборів частина українських соціалістів не хотіла знову голосувати за поляків, тому на IV з'їзді Української Соціал-Демократичної партії (УСДП) Галичини у Львові 1911 р. відбувся розкол. Партія розділилася на противників і прихильників співпраці з польськими соціалістами. До перших належали: В.Левинський, Л.Ганкевич, Ю.Бачинський і А.Чернецький, за ними стояли маси українських робітників з культурно-просвітніми організаціями "Воля", з місцевими партійними комітетами й органами преси, яких називали сепаратистами. До другої групи входили С.Вітик та М.Ганкевич, які залишалися в партії, але перебували в меншості [7, с.82–83].

Складність такого становища полягала в тому, що вони намагалися поєднати мінімум націоналізму з максимумом інтернаціоналізму. Це проявилося і в тому, що в но-

вому австрійському парламенті представники меншості УСДП вступили не до української, а до загальної соціал-демократичної фракції. Однак, незважаючи на те, що вони проголошували себе частиною міжнародного соціалістичного руху, усе ж уважали, що в процесі загальної емансипації робітничих мас першою стадією має бути організація національних соціалістичних партій і боротьба за національну незалежність.

Що стосується Польського Сторонництва Людового (ПСЛ), то на початку ХХ ст. його праве (Стояловський) і ліве крило (Стапінський) у національному питанні виступали за рівноправність поляків, українців і литовців, за рівність віри та свободу віросповідання, хоча й підкреслювали виняткову роль католицизму для поляків. Після вдалих для ПСЛ виборів до парламенту у 1911 р. Стапінський уклав угоду про співробітництво із західними консерваторами і разом з ними та лібералами утворив блок, який підтримував австрійську політику намісника М.Бобжинського в Галичині. У результаті 1912 р. ПСЛ розколюється. Частина людовців, прихильна до східногалицьких консерваторів та ендеків, утворила партію ПСЛ – Об'єднаних незалежних людовців (ПСЛОН), яка перебувала на антиукраїнських позиціях. У 1913 р. під час виборчої кампанії до галицького сейму Стапінський критикував поміщиків і духовенство. Він убачав в українських селянах союзника польського селянства й прагнув до угоди з ними та лівими політичними партіями. Водночас представник ПСЛОН З.Лясоцький звинувачував його в розпалюванні ворожнечі в суспільстві, у підтриманні інтересів українців на шкоду поляків. Унаслідок цього ПСЛ того ж року розкололася на ПСЛ лівого спрямування та ПСЛ праву (або "пястівці". – *Ю.П*). Остання в 1914 р. об'єдналася із ПСЛОН, утворивши нову партію ПСЛ-Пяст за незалежну Польщу. Вона заявила, що буде домагатися широкої автономії для Галичини, аж до отримання статусу, який мала Угорщина. Пястівці відкидали плани поділу провінції на українську й польську частини. Вони виступали за виборчу реформу до сейму. Пястівці співробітничали з урядом і правими партіями та духовенством. ПСЛ лівого спрямування вимагала демократизації виборчої реформи до сейму та органів місцевого самоврядування, розширення автономії Галичини, проведення волосної (общої) реформи. Вона виступала за рівноправність українського населення та підтримувала ідею незалежної народної Польщі [8, с.287–292].

Проблема польсько-українського порозуміння була темою, яку обговорювали в пресі представники інших слов'янських народів Австро-Угорщини. Одні з них звинувачували українців, інші – поляків або перших і других одночасно. Так, зокрема, словенський професор Л.Леонард причину цього вбачав у відсутності українського авторитету чи то постаті, чи політичної партії, яка змогла б виступити від імені всього народу й запевнити другу сторону в тому, що буде дотримуватись умов угоди. А в дійсності було так, що відразу русин повставав проти русина й робив йому всупереч. Погоджуючись з думкою автора, треба зазначити, що подібна ситуація спостерігалася і в польському таборі. Аналогічних поглядів дотримувався й хорватський учений Ю.Бенешевич, який відзначав розбрат серед українців, частина яких уважала себе окремим народом (українцями), а частина – русинами-росіянами. Проте корені непорозуміння він шукав у такій негативній рисі поляків, як зневага всього непольського. Вона, на його думку, була зумовлена давнім і багатим історичним розвитком польської нації, адже жодна інша не мала навіть приблизно такої прекрасної минувшини, як польська. Ці роздуми й погляди публікувалися в краківському журналі "Слов'янський світ", який видавався на початку ХХ ст. створеним у Кракові "Слов'янським клубом", метою якого було сприяти польсько-українському порозумінню на фоні ідей загальнослов'янської єдності. Проте в останні роки своєї діяльності, а саме в період боротьби за реформу виборчої системи до галицького сейму, журнал фактично не публікував матеріалів із зазначеної теми, що свідчило про розчарування та зневіру членів клубу в можливість вирішення проблеми [9, с.120].

Як зазначав тоді український соціал-демократ В.Левинський, національна боротьба в Галичині могла скінчитися миром лише тоді, коли для того б дозріли умови й коли б польські політичні партії прийшли до усвідомлення й розуміння, що не в політиці гноблення майбутнє польського й українського народів [7, с. 114]. Проблема полягала в тому, що на початку XX ст. більшість польського суспільства, як і політиків, не бажала йти на поступки через антиукраїнські стереотипи та менталітет, що були породжені етнічними міфами. Так, поляки традиційно звинувачували українців у занепаді Польсько-Литовської держави із середини XVII – до кінця XVIII ст. унаслідок козацьких повстань, зокрема під керівництвом Б.Хмельницького. Для них вина українців не підлягала сумніву, а боротьба за відновлення незалежності Польщі лише сприяла консервації й агресивній активізації національної міфотворчості антиукраїнської спрямованості. Фіктивне право відбудувати й зберігати Польщу в так званих "історичних межах" 1772 р. і навіть 1654 р. вони поєднували з ідеєю культуртрегерства для нібито позбавленого західної культури українського народу. При цьому передбачали застосування жорстоких методів придушення "бунтів" тих, що не хотітимуть підкорятися [1, с.84]. Антиукраїнські міфи породжувала й специфічна польська модель католицизму, основою якої стала ідея "antemurale" (передмур'я) – польського форпосту християнства проти антихристиянського варварства. З польської точки зору, межа християнського світу проходить між католицизмом і православ'ям. Поляки, проголосивши себе справжніми християнами-католиками, віднесли українську православну та уніатську віру до антихристиянства. І, насамкінець, з'явилась ідея шляхетської, спочатку генетичної, а потім загальнонаціональної вищості над українським народом. Отже, такі етнічні міфологеми спричинили виникнення специфічної ментальності, згідно з якою польській нації дозволялися всі методи національної боротьби з представниками інших народів. Особливо справедливою вважалася визвольна боротьба, якщо вона пов'язувалася з одночасним підкоренням непольських національностей. Що ж стосується української нації, яка нібито стоїть на нижчому ступені суспільного й культурного розвитку, то для неї така боротьба з панівною польською силою й окупацією вважалася неприпустимою й була заборонена [1, с.85]. Цей подвійний алгоритм мислення відносно своєї й чужої нації глибоко відбивався на етнічній ментальності поляків, залишаючись панівним, перешкоджав міжнаціональному порозумінню.

Справжній компроміс був неможливим, оскільки всі польські політики, крім найбільш лівих, недооцінювали реальність утвердження України як самостійної політичної сили, а ставили за мету відновлення Польщі в історичних межах або хоча б включення всієї Галичини до майбутньої польської держави. Це, як і непримиренність на селі, загострювало польсько-український антагонізм.

Саме такий анахронізм і негнучкість польської політичної доктрини, сформованої на "історичних" правах", а не на реальному аналізі становища, яке динамічно змінювалося, стали основною причиною міжнаціонального конфлікту. Ідеологічні настанови, побудовані на нереалістичних передумовах, перетворилися на бар'єр на шляху повноцінного діалогу двох націй у минулому [2, с.26].

Крім того, як зазначає відомий український історик і соціолог Я.Дашкевич, відносини між польським та українським народами завжди були складні не лише тому, що сусідні стосунки рідко бувають добросусідськими, але також тому, що, починаючи із XVI ст., це завжди були відносини підкорювача й підкорюваного, гнобителя й гнобленого, експлуататора й експлуатованого [3, с.2]. А це, у свою чергу, формувало в українському суспільстві міф про поляків як споконвічних ворогів українського народу.

Таким чином, на початку XX ст. унаслідок процесів демократизації Австрійської імперії, зростання українського й польського національних рухів та ускладнення міжнародної ситуації в Галичині загострилися польсько-українські відносини. Українці домагалися розширення своїх національно-культурних і політичних прав, прагнучи

зайняти рівноправне з поляками становище. Останні не бажали поступатися владою в краю, який мав стати центром відродження їхньої держави, а тому готові були піти на незначні поступки русинам у національно-культурній сфері. Для вирішення проблеми вкотре постало питання укладення нової міжнаціональної угоди. У ній був також зацікавлений австрійський уряд, який розумів, що український політичний рух у Галичині давно переріс межі внутрішнього питання, але не бачив можливості полагодити його без поляків, а тим більше проти них, тому й прагнув провести чергову польсько-українську угоду. Однак стосовно цього питання польські політичні сили та громадськість розділилися на противників і прихильників угоди. Перші нізащо не погоджувалися і, незважаючи на бажання центрального уряду, протидіяли всіма способами, йшли на зближення з Росією й зокрема москвофілами, завдаючи тим самим шкоди інтересам власної держави. Другі становили переважну більшість, вони усвідомлювали необхідність такої угоди, але ніяк не могли зважитися, а головне – позбутися своїх національних амбіцій та антиукраїнських стереотипів, щоб укласти рівноправний договір, чого вимагали українці й реальна оцінка ситуації. Вони фактично нічого не робили в цьому плані, а тому не мали узгодженого між собою проекту угоди. Усе це затягувало укладення договору й нагнітало конфронтацію. Хоча серед польських політичних діячів були й такі, що реально оцінювали ситуацію, закликали якнайшвидше укласти угоду, проте вони становили меншість.

Про складність польсько-українських відносин на шляху до порозуміння свідчить боротьба за реформу виборчої системи до галицького сейму, яка була головною складовою майбутньої міжнаціональної угоди.

1. Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети / Я. Дашкевич // Україна в минулому. – 1994. – Вип. VI. – С. 78–86.
2. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) / Я. Дашкевич // Польсько-українські студії : Україна–Польща : Історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 26–64.
3. Ратуша. – 1992. – 30 черв. – С. 3–4.
4. Зашкільняк Л. Українське питання в працях і діяльності Леона Василевського / Л. Зашкільняк // Польсько-українські студії : Україна–Польща : Історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 144–146.
5. Лозинський М. Становище польських і великоруських соціялістичних партій до українського питання / М. Лозинський // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXIV. – С. 86–99.
6. Лозинський М. Стан українських соціал-демократів в Австрії і Росії / М. Лозинський // Літературно-науковий вістник. – 1904. – Т. XXVIII. – С. 176–182.
7. Михальський Ю. Польські демократи та українське питання в Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття (до 1914 року) / Ю. Михальський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1998. – Вип. 33. – С. 122–131.
8. Общественное движение на польских землях : Основные идейные течения в 1864–1914 гг. – М., 1988. – 335 с.
9. Ткачова Н. Українсько-польські відносини початку XX ст. на сторінках краківського часопису “Swiat slowinski” / Н. Ткачова // Українсько-польські відносини у XX ст. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 120.
10. Польсько-руська угода // Діло. – 1912. – 8 серп. – С. 1.
11. Польсько-руська угода // Діло. – 1912. – 12 серп. – С. 2.
12. Польсько-руська угода // Діло. – 1912. – 9 серп. – С. 1.

В статье рассматриваются вопросы различных подходов и трактовок относительно решения украинского вопроса в Галичине польскими политическими партиями левого и левоцентристского направлений, а также сотрудничества их с украинскими левоцентристскими партиями для налаживания польско-украинских отношений.

Ключевые слова: *украинский вопрос, польско-украинские отношения, галицкий сейм, разделение Галичины, избирательная реформа, австрийский парламент, господствующая нация.*

The article analyzes the question of different approaches in solution of the Ukrainian problems in Galychyna by Polish left and central left political parties, and their collaboration with Ukrainian left and central left political parties for improvement of Ukrainian – Polish relations.

Key words: *Ukrainian problem, Ukrainian – Polish relations, electoral reform, Galych seym, devision of Galych, Austria parliament, ruling nation.*

УДК 821.161.2.09
ББК 83.3 (4 Укр-4 Льв)

Володимир Галик

ФОЛЬКЛОРИСТ, ЕТНОГРАФ ТА ЮРИСТ МЕЛІТОН БУЧИНСЬКИЙ – СТАНІСЛАВІВСЬКИЙ ПРИЯТЕЛЬ ІВАНА ФРАНКА

Стаття присвячена вивченню взаємовідносин І.Франка з М.Бучинським. На основі віднайдених листів від Мелітона Бучинського до Івана Франка та їхньої творчої спадщини простежується розвиток наукового співробітництва між ними. У статті відображено погляди І.Франка щодо етнографічно-фольклорної діяльності станіславівського друга.

Ключові слова: *Іван Франко, Мелітон Бучинський, епістолярна спадщина, співробітництво.*

Іван Франко завжди підтримував тісні зв'язки з провідними діячами Станіславівщини. З великої когорти приятелів І.Франка з окресленого регіону нашу увагу привертає постать Мелітона Бучинського – знаного юриста, фольклориста й етнографа. Про М.Бучинського та його діяльність уже нагромадилося чимало літератури, де такі дослідники, як О.Баб'як, О.Дзюбан, М.Грицик, В.Качкан, М.Кутинський, Р.Кирчів та інші у своїх працях розкривають відомі й малознані факти з життя та діяльності станіславівського адвоката [2; 6; 7; 9; 10; 11; 14; 15; 16]. Проте в цих розвідках фактично відсутні будь-які відомості про взаємозв'язки й співробітництво між І.Франком та М.Бучинським, що й стало метою нашого дослідження.

Перш ніж розпочати висвітлення взаємин між І.Франком і М.Бучинським, хочемо акцентувати, що ми віднайшли чотири маловідомі листи до Івана Франка від знаного діяча Станіславівщини у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України (далі – *В.Л.*), які наразі ще не були предметом зацікавлення науковців. З огляду на це, ставимо перед собою завдання – реконструювати процес зародження й розвитку зв'язків між І.Франком і М.Бучинським на основі даних епістолярних матеріалів і метеріалів наукової спадщини Івана Франка.

МЕЛІТОН БУЧИНСЬКИЙ

Народився Мелітон Бучинський 24 лютого 1847 року в селі Криве Підволочиського району на Тернопільщині [19, с.3; 8, с.214]. Спочатку вчився у Станіславівській гімназії, де входив до таємної учнівської громади, яка видавала рукописну газету "Зірка". Після закінчення гімназії у 1865 р. студіював право у Львівському, а потім у Віденському університетах. Під час навчання у Відні в період з 24 листопада 1869 р. до 1 грудня 1871 р. був головою тамтешнього студентського товариства "Січ" [19, с.3; 8, с.214–215; 1, с.164]. У 1873 р. закінчив Віденський університет. У період навчання та після нього активно збирав фольклорний матеріал для збірника В.Антоновича й М.Драгоманова [2, с.6; 10, с.43–44]. Записані М.Бучинським від респондентів фольклорні матеріали представлені найрізноманітнішими жанрами. Поміж них присутні рідковживані тексти, зокрема пісні "Довбуш", "Прийшов Дорко до шинкарки", "Будь моя кохана", "Летять кури над діброву" та інші. З рукописів дослідника фольклору до нас дійшов пошкоджений зошит під назвою "Жива словесність". У ньому подаються повні тексти казок героїчного характеру, а саме – "Був цар", "За царя поганого", "За опиря" тощо. Чимало коломийок, легенд, казок, притч були записані М.Бучинським у жовтні 1868 р. – саме в період навчання у Віденському університеті [10, с.43–50].

Про те, що М.Бучинський велику увагу приділяв народнопісенним записам, дізнаємося з обширної науково-фольклористичної праці Івана Франка: "Студії над ук-

© Галик В., 2011

раїнськими народними піснями" [20]. Тут учений зазначає, що М.Бучинським записані такі шедеври, як "Батько продає дочку турчинові", яка вважається першим станіславським варіантом і записана "мабуть у Гринівцях" [21, с.80]; "Турчин купує сестру-полонянку", записана на околицях Станіславова [23, с.103]. Проте І.Франко вказує, що "варіант Мелітона Бучинського поданий [у виданні Антоновича і Драгоманова. – *І.Ф.*] не зовсім докладно і без означення місця запису, і для того (І.Франко подає цей варіант у своїй праці. – *В.Г.*) із рукопису в повнім тексті, хоч для критики тексту він має досить невелике значення. Пісня записана р. 1867 в с. Колинцях Станіславівського по<віту> зі співу Мар'яни Дячихи" [23, с.113]. До цього переліку потрапили також: "Викуп із неволі", яку М.Бучинський записав у Станіславівському повіті [22, с.153]; "Два козаки б'ються за дівчину", записано два варіанти – один у Гринівцях, інший невідомо де у 1867 р., "співається на мелодію "думок" або колискових пісень" [24, с.317–318]; "Подолянка", записана фольклористом у 1867 р. "в селі Колинцях Станіславівського по<віту> задля його давності" [25, с.335] тощо. Зі згаданої статті І.Франка бачимо, що зібраними матеріалами фольклорист ділився з іншими дослідниками, зокрема з М.Драгомановим, В.Антоновичем та І.Рудченком, який вони поміщали у своїх фольклорних збірниках [20, с.7–493, 522].

Саме перебуваючи на навчанні у Відні, М.Бучинський активно налагоджував контакти з провідними науковцями Галичини, зокрема про встановлення таких зв'язків із М.Драгомановим згадує І.Франко: "Ще від своєї заграничної подорожі в р. 1871–2 Драгоманов познайомився з деякими галичанами, особливо з Мелітоном Бучинським, що кінчив тоді університетет у Відні (М.Бучинський закінчив Віденський університет у 1873 р. Як бачимо, І.Франко помиляється. – *В.Г.*) і провадив із ним живу переписку…" [29, с.330]. Після цього М.Бучинський упродовж 1872–1873 рр. "провадив дуже оживлену кореспонденцію з М.Драгомановим і полишив по собі цінну збірку етнографічного матеріалу, а, головне, пісень, а за життя, крім популярної брошури "Лихва і закони против неї" та принагідних кореспонденцій, не публікував майже нічого" [29, с.370]. Із цих слів І.Франка помітна деяка критика щодо діяльності М.Бучинського. Зокрема, учений акцентує, що зібраний М.Бучинським фольклорний матеріал міг би прислужитися йому для написання чималих наукових праць, а він ним просто-таки знехтував, роздаючи іншим науковцям. Поряд зауважимо, що 1910 р. за сприяння М.Павлика Науковим товариством імені Т.Г.Шевченка було опубліковано листування М.Бучинського з М.Драгомановим [17].

Активне листування й громадська діяльність М.Бучинського привернули увагу поліції. У червні 1877 р., після того, як було заарештовано І.Франка та його друзів, поліція робить ревізію в домі М.Бучинського, де знаходить близько п'ятисот листів від М.Драгоманова, В.Навроцького, О.Терлецького. У зв'язку із цим фольклориста було заарештовано, однак після трьох тижнів ув'язнення звільнено. Так М.Бучинський не потрапив на лаву підсудних Львівського процесу, який відбувся 1878 р. [1, с.165; 8, с.215; 19, с.3.].

На думку І.Франка, фольклорист Мелітон Бучинський відносився до тієї плеяди збирачів народних пісень, які іменували себе "фонетиками", а їхнім "... радикальним думкам відповідає чиста народна мова і фонетична провопись…" [26, с.163].

З 1874 р. М.Бучинський починає працювати секретарем у суді міста Станіславів, з 1876 р. – помічником адвоката, а з травня 1883 р. – адвокатом. У період кривавих Баденівських виборів і після них М.Бучинський підтримував тісні зв'язки з І.Франком, М.Павликом та В.Гнатюком. У ході такої співпраці М.Бучинський формується як здібний фольклорист й етнограф. Поряд з етнографічно-фольклористичною діяльністю він займається й громадською, зокрема, стає одним із засновників і діяльних членів Станіславівської "Просвіти". На її перших зборах у 1877 р. М.Бучинського обирають касиром філії, у 1885 р. – головою, а з 31 березня 1889 р. – контролером. Під час діяль-

ності “Просвіти” він бере активну участь у заснуванні читалень, кооперативів, виступає перед міщанами на суспільно-політичні й культурно-освітні теми, продовжує збирати фольклор [1, с.165; 18, с.52]. Характеризуючи соціально-політичні уподобання М.Бучинського, у листі до О.Рошкевич від 26–27 січня 1879 р. І.Франко зазначає: пан М.Бучинський – “се цікавий екземпляр українофіла, колись радикала і ніби-соціаліста, котрий тепер «страха рада юдейська» став поступовим раком і stulił ogon (сховав під себе хвіст. – *В.Г.*)” [28, с.147].

Поривався М.Бучинський писати поезію. Про це дізнаємося з листа І.Франка до М.Бучинського від 1881 р. У своєму листі автор пише фольклористу, що прислані йому вірші дуже його втішили й зауважує, що “… в стишках пробивається справді велике перейняття піснями народними та й хороший, як на початок, талант” [27, с.281]. Далі І.Франко роз’яснює М.Бучинському ціль творів, які публікуються в журналі “Світ”, тому що надіслані І.Франку поезії М.Бучинський намагався публікувати в цьому журналі. Учений підкреслює, що основною метою публікацій у “Світі” є спрямування читачів до здорового й тверезого мислення, до наукової й просвітницької праці, й цьому, має сприяти саме поезія, яка повинна показувати нову дорогу. І.Франко запевняє М.Бучинського, що для написання віршів у нього є основа для реалізації такої задачі, але йому не потрібно “блукати далеко, коли благо лежить так близько” [27, с.281]. З огляду на це, І.Франко пропонує М.Бучинському не шукати таких ідеалів у минулому, а черпати їх із “пізнання теперішності”, і цього повинні дотримуватись усі співробітники журналу. За словами вченого, така праця є “… філософічне, і практичне угрунтування реалізму літературного, позитивізму та матеріалізму наукового а ідеалізму практичного” [27, с.281–282]. До листа І.Франко додає один перероблений ним вірш, узятий із тих, що прислав М.Бучинський, наголошуючи: “Посилаєм Вам один із Ваших стишків, перероблений так, як, по нашій думці, було б відповідно для “Світу”. Зміни в нім пороблені: 1) для вигладження форми, 2) для виразнішого підчеркнення основної гадки…” [27, с.282]. Насамкінець автор наголошує, що “Коли б Ви могли переробити той стишок у такий спосіб, то ми з великою охотою надрукували б його” [27, с.282]. Проте, мабуть, М.Бучинський не справився з таким завданням, тому, що в жодному номері “Світу” не були надруковані його вірші [27, с.671]. Отже, цей лист І.Франка демонструє його прихильність до творчої діяльності М.Бучинського, адже в ньому подаються певні рекомендації талантовитому початківцю щодо написання поетичних творів.

У травні 1886 р. Іван Франко одружився і мав намір за отриманий посаг придбати маєток. Припускаємо, він просив М.Бучинського допомогти йому в цьому, про що дізнаємося саме з листа М.Бучинського до І.Франка від 1(13) вересня цього року. Також зі змісту кореспонденції бачимо, що І.Франко, очевидно, не хотів афішувати свої плани, оскільки повідомив М.Бучинському, що займається пошуком маєтку для свого знайомого. Із цього приводу М.Бучинський запропонував ученому для оглядин два маєтки: “1. хутір «Ферусівка» коло Богородчан с[е] є[сть] ось, ранні забудованя, 15 десятин ліса, 30 десятин орки и пасовиска, поле мірне, ціна до 5000 р[инських], від Богородичан. 2. мурований домик, сад и огород над малинівкою в Дорогомирчанах, 9 моргів хорошоі рілі и цегольня при мурованім гостиници 3 кільометри від Станіслава ціна до 2000 р[инських]. Чистий дохід з цегольні може дати 500–800 р[инських] щороку” [4, с.17–18]. Завершуючи листа, М.Бучинський просить І.Франка відписати, чи його знайомий рефлектує на рільниче господарство, чи бажає купити промислове й чи готовий придбати землю з боргом, оскільки є ще багато господарств за більш доступною ціною, але вони заставлені в банку [4, с.18].

Очевидно, “знайомий” І.Франка більш схилявся до рільничого господарства, оскільки в наступному листі до І.Франка від 15 вересня 1886 р. М.Бучинський дає докладний опис таких маєтків: “Хутір Ферусівка тримає около 30 моргів ліса и около 60 моргів рілі и пасовиск, в мірній землі; з добрими будинками і для того оказуєся ціна

оно мала надзвичайно. В такій самій ціні єсть Хутір «Лісничівка» в [По]крові, 1 милю вид Станіславова, з обширом 60 моргів мірної землі" [6, с.19–20].

1 травня 1901 р. М.Бучинський відправляє ще одного листа І.Франкові, присвяченого біографічним відомостям польсько-українського поета-романтика й громадсько-політичного діяча Галичини – Каспера Ценглевича. Мабуть, цей лист є відповіддю на одне із прохань І.Франка щодо М.Бучинського, оскільки автор у кінці кореспонденції зазначає: "Часу у мене зайвого мало, отже скоро сі вісти дл[я] історії 1848 нові и важн[о] то на жаданє дл[я] Вас спишу, коли ні – лишу" [3, с.359–360].

Останній лист М.Бучинський адресував І.Франку із Кракова 11 квітня 1907 р. Саме тоді автор кореспонденції перебував у краківському архіві Чарторийських, де студіював "Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Rationes Curiae Vladislai Iagellonis et Hetvigis Regum Poloniae 1388–1420" [5, с.375–376]. З огляду на це, М.Бучинський пише І.Франку: "[К]олиб пан Доктор хот[і]ли т[і] рукопис[і] переглянути, то прошу тільки звернутися до бібліотеки Оссолінских і подати числа рукописів: 2055, 2337, 2413, 2940 а до тижня будете їх мали у Львові" [5, с.375–376]. Далі в листі М.Бучинський подає І.Франку деякі виписки із "Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia" й ділиться своїми роздумами щодо впливів культури окремих слов'янських держав на розвиток української книжної літератури [5, с.377–381]. Завершуючи листа, М.Бучинський зазначає: "Мої відомости про вплив о середноболгарської книжності на українську опираю на виводах з нашого рукописного матеряла (Влади міров, Срезновскій) та в порівняні їх з виводами Соболевского на основі московского рукописного матеріяла. (Сборник II (…) т[ом] 74. ст[орінка] 1–37)" [5, с.382].

У підсумку зазначимо, що відносини між І.Франком і М.Бучинським формувалися в основному на ниві етнографічно-фольклорної та громадської діяльності. Разом із тим І.Франко прищеплював М.Бучинському навики віршотворення, допомагав у видавництві творів, а той, у свою чергу, надавав І.Франку інформацію щодо архівних матеріалів, виконував різні доручення й, певна річ, підтримував з ним тісні приятельські взаємини.

1. Арсенич П. Іван Франко і Прикарпаття / П. Арсенич. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – 352 с.
2. Баб'як П. "... Радикальним думкам відповідає чиста народна мова..." : До 150-річчя Бучинського М. – фольклориста, етнографа / П. Баб'як, О. Дзюбан // Русалка Дністрова. – 1997. – № 3 (лютий). – С. 6.
3. Бучинський М. Лист до І. Франка від 1 травня 1901 р. із Станиславова / М. Бучинський // І. Л., ф. 3, спр. 1624. – С. 359–360.
4. Бучинський М. Лист до І. Франка від 1/13 вересня [1]886 р. із Станиславова / М. Бучинський // І. Л., ф. 3, спр. 1602. – С. 17–18.
5. Бучинський М. Лист до І. Франка від 11 квітня 1907 р. із Кракова / М. Бучинський // І. Л., ф. 3, спр. 1628. – С. 375–382.
6. Бучинський М. Лист до І. Франка від 15 вересня [1]886 р. із Станиславова / М. Бучинський // І. Л., ф. 3, спр. 1602. – С. 19–20.
7. Бучинський Мелітон (1847–1903), адвокат, гром. діяч // Енциклопедія українознавства / за ред. В. Кубійовича. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 200.
8. Бучинський Мелітон // Товариш. Ілюстрований календар товариства "Просьвіта" на рік переступний 1904. – Львів : З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1904. – Річн. III. – С. 214–215.
9. Бучинський Мелітон Осипович (24.02.1847, с. Криве, тепер Підволочис. р-ну Терноп. обл. – 25.04.1903, Івано-Франківськ) // Українська літературна енциклопедія. – К., 1988. – Т. 1 : А–Г. – С. 256.
10. Грицик М. І. Фольклорист Мелітон Бучинський / І. М. Грицик // Українське літературознавство. – Львів, 1984. – Вип. 43. – С. 43–50.
11. Грицик М. І. Бучинський Мелітон Осипович (24.02.1847, с. Криве, нині Підволочис. р-ну Терноп. обл. – 25.04.1903, м. Станіслав, нині Івано-Франківськ) – фольклорист, етнограф, громадський діяч / І. М. Грицик, Р. Ф. Кирчів // Енциклопедія сучасної України. – К., 2004. – Т. 3 : Біо–Бя. – С. 676; фото.
12. Грицик М. Бучинський Мелітон Осипович (24.02.1847, с. Криве, нині Підволочис. р-ну – 25.04.1903, м. Станіслав, нині Івано-Франківськ) – фольклорист, етнограф, громадський діяч / І. М. Грицик, Р. Ф. Кирчів // Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль, 2004. – Т. 1 : А–Й. – С. 213; фото.

13. З Кривого у широкий світ : До 150-річчя від дня народження Бучинського Мелітона Осиповича // Гомін волі. – 1997. – 1 берез. – С. 7.
14. Качкан В. М. "Зробить він мені Великдень..." : [Із малознаного про Мелітона Бучинського] / В. М. Качкан // Українське народознавство в іменах : навч. посіб. : у 2 ч. / Качкан В. А. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 63–70.
15. Качкан В. Бучинський Мелітон : Історичні портрети / В. Качкан // Освіта. – 1994. – 11 трав. – С. 3.
16. Кутинський М. Бучинський Мелітон : Український фольклорист, громадський діяч / М. Кутинський // Тернопіль. – 1993. – № 3. – С. 25.
17. Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським / упоряд. М. Павлик. – Львів : НТШ, 1910. – 353 с.
18. Просвіта Івано-Франківська: минуле й сучасне / за ред. В. Бойка. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2000. – 208 с.
19. Т. Д-р Мелїтон Бучинский // Дїло. – Львів, 1903. – Ч. 87. – 21 Цьвітня (4 Мая). – С. 3.
20. Франко І. Студії над українськими народними піснями / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 42. – С. 7–493.
21. Франко І. Студії над українськими народними піснями. Батько продає дочку трчинові / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 42. – С. 80–92.
22. Франко І. Студії над українськими народними піснями. Викуп із неволі / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 42. – С. 153–160.
23. Франко І. Студії над українськими народними піснями. Турчин купує сестру-полонянку / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 42. – С. 103–114.
24. Франко І. Студії над українськими народними піснями. Два козаки б'ються за дівчину / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 42. – С. 317–321.
25. Франко І. Студії над українськими народними піснями. Подолянка / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 42. – С. 335–338.
26. Франко І. Етимологія і фонетика в южноруській літературі / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 29. – С. 150–169.
27. Франко І. Лист до М. Й. Бучинського від лютого–березня 1881 р. / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986 . – Т. 48. – С. 281–283.
28. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від 26–27 січня 1879 р. / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 48. – 768 с.
29. Франко І. Нарис з історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 194–471.

ДОКУМЕНТИ

ЛИСТИ МЕЛІТОНА БУЧИНСЬКОГО ДО ІВАНА ФРАНКА

№ 1[1]

Титул листкової картки

STANISLAU-STANISLAWÓW
13. 09. [18]86
Високоповажаний Пан Иван Франко
літерат[ор]
въ Львові
ул[иця] Голембя ч[исло] 9.

Зворот листкової картки

АДВОКАТ
Д[ОКТО]Р МЕЛІТОН БУЧИНСЬКИЙ
В СТАНІСЛАВІ

дня 1/13 вересня [1]886.

Високоповажаний Пане!

Хуторів на 4–5000 ринских[2] маю значний вибір, однакож без обзорин буде неможливо рішитись Вашому знакомому. На разі пропоную оглянути:

1. хутір "Ферусівка" коло Богородчан с[е] є[сть] ось, ранні забудованя, 15 десятин ліса, 30 десятин орки и пасовиска, поле мірне, ціна до 5000 р[инських], від Богородичан.

2. мурований домик, сад и огород над малинівкою в Дорогомирчанах, 9 моргів хорошоі рілі и цегольня при мурованім гостиници 3 кільометри від Станіслава ціна ціна до 2000 р[инських]. Чистий дохід з цегольні може дати 500–800 р[инських] щороку.

Прошу мені написати докладнійше чи знакомий Ваш рефлєктує головно на господарство рільниче або на промисл? Далі чи готовби був н. п. платє[ж] 4000 р[инських] приняти землю з довгом банковим 6% до сплати, бо суть хутори трохи більші по дуже приступних цінах на продаж власне з тоі причини, що властителеви до[с]пілю сплати банкові. На всякій случай повторяю раду, щоб знакомий Ваш хотьби зараз при погоді подав сюда розглянутись на готове.

Поздоровляю Вас з всіма щиро

[Мелітон] Бучиньский

№ 2[3]

Титул листкової картки

STANISLAU-STANISLAWÓW
15. 09. [18]86
Високоповажаний Пан Иван Франко
Літерат[ор]
у Львові
ул[иця] Голембя ч[исло] 9.

Зворот листкової картки

АДВОКАТ
Д[ОКТО]Р МЕЛІТОН БУЧИНСЬКИЙ
В СТАНІСЛАВІ

дня 15. 9. [1]886.

Високоповажані Пане!

Хутір Ферусівка тримає около 30 моргів ліса и около 60 моргів рілі и пасовиск, в мірній землі; з добрими будинками і для того оказуєся ціна оно мала надзвичайно. В такій самій ціні єсть Хутір "Лісничівка" в [По]крові, 1 милю вид Станіславова, з обширом 60 моргів мірної землі.

Ожидаючи дальших вістей засилаю уклон від моєї Пані и поздоровлю Вас щиро.

[Мелітон] Бучиньски[й]

№ 3[4]

АДВОКАТ
Д[ОКТО]Р МЕЛІТОН БУЧИНСЬКИЙ
В СТАНІСЛАВІ

Станіславів 1. 5. 1901.

Високоповажні Добродію!

До характерних ді[я][5]чів людових 1848 літ зачисляю також Ценглевича[6]. А хоть реконструкцією сеї постаті повинні би в першій лініі зан[я]тись пол[я]ки – то запитую Вас, чи варта річ труду, щоби від братанца Каспрового, которого [я] тут пізнав – списати все, що він про Каспра[7] т[я]мить. Не богато того и не дуже цікаве: походив з польского шл[я]хотского присілка; ур[я]довав у Львові, там нароком від най-мита вивчився нашої мови, щоби стати ді[я]чом демократичним; помагав в школах рідним братам молодшим і окрім дрібних утворів написав більший "Czerwony Kogut", изза чого вороговано на него навіть в родині; не знати напевно чи рукописі доси заховалис[ь] але може бути, що суть они в паперах фамілійни[х] одної шл[я]хотскої родини при котрій служив він на послідку окоманом, а під конець жит[я] був ~~[я]ко~~ на ласкавім хлібі. Цікаве, що и рідні єго відзначатся сил[ь]ним, індивидуальним непр[я]мом. От и тілько з дебільшого.

Часу у мене зайвого мало, отже скоро сі вісти дл[я] історії 1848 нові и важн[о] то на жаданє дл[я] Вас спишу, коли ні – лишу.

Щирий Ваш

[Мелітон] Бучиньский[8]

№ 4[9]

Краків, Св[ятого] Себастияна 31
II. Поверх 11. IV. 1907.

Високоповажаний Пане Доктор!

В інвентарі рукописнім архива Чарторийських[10] в Кракові знайшов я: n° 2055 piewnik ruski n° 2337 piewnik ruski, n° 2413 (…). nih ruski, n° 2940 (…) не доносив я Вам борше про те, бо сподївав ся місто

голих звісток інвентаря прислати короткі опис[і][11]. Та – нин[і], коли бібліотечна читальня мо[ж]е бути в перший раз відчинена по святах, я довідав ся що її від[кри]ют аж 1 жовтня 1907.

[К]олиб пан Доктор хот[і]ли т[і] рукопис[і] переглянути, то прошу тільки ~~подати~~ звернутися до бібліотеки Оссолінских[12] і подати числа рукописів: 2055, 2337, 2413, 2940 а до тижня будете їх мали у Львові.

Позволю собі звернути увагу В[исоко]поважаного Пана Доктора на два факти немаловажні для ваших досл[і]д[і]в.

I. В "Rationes curiae Vladislai Jagellonis et Hedvigis" Monumenta medii aevi t[om] XV. на ст[орінці] 457.[13]

"Krwacom fistulatoribus item" pro piscibus 1½ sc. item pro oleo IX den. duobus tympanistis: item pro piscibus I sc. item pro oleo IX den. 27. 11. 1415. на ст[орінці] 458.[14]

Mathie dyak, Gerdoni cum mangonibus, hrodnanom XV, Wlod cjni cum Swydrak, Sesalbeoni cum Dobrooz, Krwacom – значить хорватські музиканти а руській компанії. на ст[орінці] 459.[15]

Mathie dyak, Gerdoni cum mangonibus, hrodnanom XV, Swathconi cum XV sociis, Krwatom, tympanistis – знов хорватські музики в компан[і]ї з Русинами. ст[орінка] 460.[16]

Mathie dyak, Gerdoni cum mangonibus, canistis, hrodnanom, XV, Swathconi cum socio, Czyzoni cum duobrus Kumpenistis. ст[орінка] 462.[17]

Mathie dyak, Gerdoni cum omnibus mangonibus, duobus tympanistis, Nicolao pixidario balneatori hrodnanom, Krwatom – вже 18. VIII 1415 їх нема в тій компанії под[ивіться] ст[орінку] 464.[18]

Summarum summae[19]: 1415 корол[і] великі рахмістри влучали в розділеню землей и хорватських музиків між Русин[і]в з двору Корол[і]вского. Сей фавот може послужити ілюстрациїю а представленя мандрівки серденких та доморенких сюжетів в українск[ого] наро[ду] для словесністи.

II. Хочу піднести дос[і] н[і]ким не завважену дорогу в перенесеню сюжетів балканських на Україну: в 60 рр. XV в[іку] голошено (…)[20] в Галичин[і] ні Турків і д[і]йсно можливо ще й Русини були між хрестоносцями, то 1453 р[оці] побили Турків під Білгородом.

III. В українській книжній л[і]тературі XIV–XVI вв. зустрічаємося з сильним середноболгарським впливом: нові твори переводної літератури, стиль болгарський, правопись юсова, болгарська в каліографії. Чи обі течії книжні з часів перед інвазиїю Турків на Балкани та передня по завойованю Турками Балканів крім сучасности не мають між собою иньших звяза[нь]?

Мої відомости про вплив о середноболгарської книжності на українську опираю на виводах з нашого рукописного матеряла (Влади міров, Срезновскій[21]) те в порівняні їх з виводами Соболевского[22] на основі московского рукописного матеріяла. (Сборник II (…) т[ом] 74. ст[орінка] 1–37.).

Остаюсь з глибоким поважанєм

[Мелітон] Бучиньский

Автограф листа від Мелітона Бучинського до Івана Франка від 1/13 вересня [1]886 р.

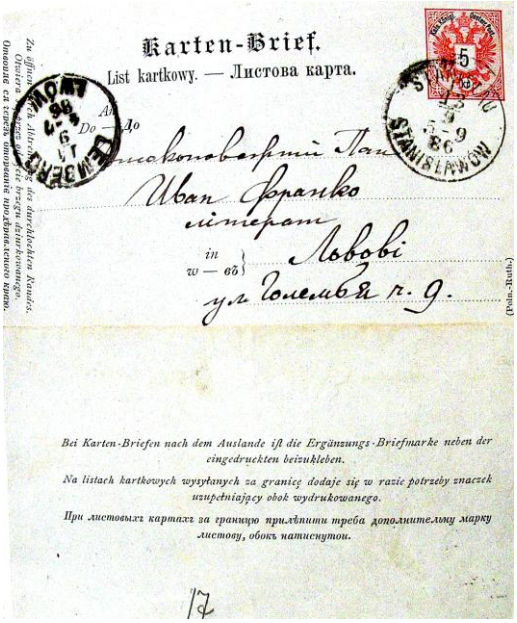

титул листа

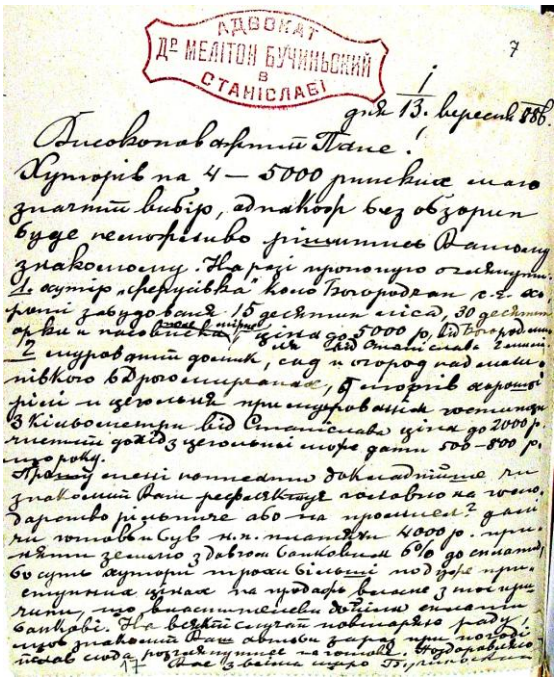

зворот листа

Подається за: І. Л., ф. 3, спр. 1602. – С. 17–18.

КОМЕНТАРІ

[1] **Публікується за автографом:** Бучинський М. Лист до І. Франка від 1/13 вересня [1]886 р. із Станиславова. – І. Л., ф. 3, спр. 1602. – С. 17–18.

[2] **Ринський** (ренський, золотий ринський) – назва австрійського (айстро-угорського) гульдена (флорена) у Галичинів в період її перебування у складі Австрійської імперії (з 1867 р. – Австро-Угорської імперії). В обігу знаходилися монети номіналом вартістю 1 і 2 ринських. Під час грошової реформи 1892 р. ринські було вилучено з обігу й замінено на нову грошову одиницю – корону, у співвідношенні 1 ринський на 2 корони.

[3] **Публікується за автографом:** Бучинський М. Лист до І. Франка від 15 вересня [1]886 р. із Станиславова. – І. Л., ф. 3, спр. 1602. – С. 19–20.

[4] **Публікується за автографом:** Бучинський М. Лист до І. Франка від 1 травня 1901 р. із Станиславова. – І. Л., ф. 3, спр. 1624. – С. 359–360.

[5] В оригіналі листа автор пише букву “а” в значенні “я”. Тому, тут і далі в змісті листа, подаючи цю літеру, використовуємо квадратні дужки, через що наближуємося до сучасного правопису. Це матиме такий вигляд: “а”=[я].

[6] **Ценглевич Каспер** (1807–1886) – польський і український поет-романтик і громадсько-політичний діяч у Галичині. Поляк українського походження, належав до таємного польського товариства. Автор віршів українською мовою, у яких у кінці 1830-х рр. агітував селян проти панщини та австрійської влади, за відновлення незалежної Польщі. За свою діяльність у 1838 р. був заарештований австрійською владою і перебував до 1848 р. в ув’язненні. Після чого у 1848 р. став одним з організаторів Руського Собору та брав участь у Слов’янському з’їзді в Празі як представник Руського Собору.

[7] Тут мається на увазі Каспер Ценглевич.

[8] У цьому листі рукою М.Бучинського проставлено лише підпис, а весь текст листа, від початку до кінця, писано іншою рукою, мабуть, секретарем або ще кимось.

[9] **Публікується за автографом:** Бучинський М. Лист до І. Франка від 11 квітня 1907 р. із Кракова. – І. Л., ф. 3, спр. 1628. – С. 375–382.

[10] Архів Чарторийських знаходиться у Кракові.

[11] Тут, в оригіналі листа автор пише букву “ї” в значенні “і”. Тому, тут і далі в змісті листа, подаючи цю літеру, використовуємо квадаратні дужки, через що наближуємося до сучасного правопису. Це буде виглядати так: “ї” = [і].

[12] **Національна бібліотека імені Оссолінських або Оссолінеум** – національна бібліотека Польщі. Заснована графом Оссолінським 1817 р. у Львові в приміщенні колишнього монастиря сестер ордену кармеліток обутих. Після Другої світової війни основна частина фондів переїхала у Вроцлав, натомість у Львові було засновано Національну бібліотеку імені Василя Стефаника.

[13] “Рахунки двору Владислава Ягайла і Ядвіги” – переклад з латинської. Ці матеріали в листі М.Бучинський подає І.Франку за: Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Rationes Curiae Vladislai Iagellonis et Hetvigis Regum Poloniae 1388–1420. – Krakow: Nakładem Akademii Umiejętności, 1896. – T. 15. – S. 457.

[14] “Krwacom флейтистам: так само за рибу 1,5 скойци, так само за олію 9 денарів”. “Двом бубністам (що б’ють в бубен): так само за рибу по 1 скойцу, так само за олію по 9 динарів” – переклад з латинської. Тут і далі слова “Krwacom” і “Hrodnenom” виділені в тексті курсивом. Так у публікаціях латиномовних документів подавалися слова польською або руською розмовною мовами. Матеріали подаються І.Франку за: Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Rationes Curiae Vladislai Iagellonis et Hetvigis Regum Poloniae 1388–1420. – Krakow: Nakładem Akademii Umiejętności, 1896. – T. 15. – S. 458.

[15] “Матвій, дяк, Гердонові з конюхами, псарям, hrodnenom XV, Влодкові з Свидраком Сваткові з Доброшем, Krwacom…” – переклад з латинської. Дані матеріали в листі подаються І.Франку за: Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Rationes Curiae Vladislai Iagellonis et Hetvigis Regum Poloniae 1388–1420. – Krakow: Nakładem Akademii Umiejętności, 1896. – T. 15. – S. 459.

[16] “Матвій, дяк, Гердонові з конюхами, псарям, hrodnenom XV, Сваткові з з товаришом, Krwatom” – переклад з латинської. Тут також матеріал подається І.Франку за: Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Rationes Curiae Vladislai Iagellonis et Hetvigis Regum Poloniae 1388–1420. – Krakow : Nakładem Akademii Umiejętności, 1896. – T. 15. – S. 460.

[17] “Матвій, дяк, Гердонові з конюхами, псарям, hrodnanom XV, Сваткові з з товаришом, Krwatom, Трошкові з товаришем, Чижові з двома бубністами”– переклад з латинської. Матеріал подається І.Франку за: Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Rationes Curiae Vladislai Iagellonis et Hetvigis Regum Poloniae 1388–1420. – Krakow: Nakładem Akademii Umiejętności, 1896. – T. 15. – S. 462; так повідомляє автор, хоча, переглянувши оригінал, бачимо, що ця інформація розташована на с. 461.

[18] “Матвію дяку, Герду з усіма конюхами, 2 бубністам, Миколаю пушкареві, банщику, hrodnenom, Krwacom” – переклад з латинської. Матеріали подаються І.Франку за: Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Rationes Curiae Vladislai Iagellonis et Hetvigis Regum Poloniae 1388–1420. –

Krakow: Nakładem Akademii Umiejętności, 1896. – T. 15. – S. 464; так, зокрема, повідомляє автор листа, хоча, якщо звіряти з оригіналом, до даний матеріал розміщений на с. 462.

[19] "Загальні суми" – переклад з латинської.

[20] Тут неможливо відчитати слово.

[21] **Срезневський Ізмаїл Іванович** (1812–1880) – філолог, славіст, історик, палеограф, український письменник. Видав фольклорні та історичні матеріали. Народився в Ярославлі (Росія). Упродовж 1826–1829 рр. навчався на етико-політичному відділенні філософського факультету Харківського університету. Після закінчення університету 1829 р. працював у Харківському дворянському депутатському зібранні, займався приватною педагогічною практикою. У 1837 р., захистивши магістерську дисертацію, одержав посаду ад'юнкта на кафедрі політекономії та статистики філософського факультету Харківського університету. У 1839 р. опублікував докторську дисертацію "Опыт о предмете и елементах статистики и политической экономики", захистити яку йому не вдалося. Протягом 1839–1842 рр. з науковою метою та у зв'язку з підготовкою до професорського звання зі славістики відвідав ряд слов'янських земель. У 1842 р. став першим професором-славістом у Харківському університеті, де читав курси з історії та слов'янських мов. У 1846 р., захистивши дисертацію "Святилища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям", став першим у Росії доктором слов'янської філології. Упродовж 1847–1880 рр. – професор кафедри слов'янознавства Петербурзького університету. З 1851 р. – екстраординарний, а з 1854 р. – ординарний Петербурзької АН. Помер у Петербурзі.

[22] **Соболевський Олексій Іванович** (1857–1929) – російський філолог-славіст, палеограф і фольклорист. Народився в Москві, професор Київського університету впродовж 1882–1888 рр., пізніше Петербурзького. Дійсний член Російської Академії Наук. Досліджував староцерковну слов'янську мову й історію російської мови, а також їхні літературні пам'ятки, у тому числі й українські київської доби. Відстоював російську шовіністичну концепцію однієї "руської" мови з основними діалектами: "великоруським" (куди зараховував і білоруську мову) і "малоруським".

Статья посвящена изучению взаимоотношений И.Франко и М.Бучинского. На основе найденных писем от Мелитона Бучинского к Ивану Франко и их творческого наследия прослеживается развитие научного сотрудничества между ними. В статье отображены взгляды И.Франка относительно этнографической и фольклорной деятельности своего станиславского друга.

Ключевые слова: *Иван Франко, Мелитон Бучинский, эпистолярное наследие, сотрудничество.*

The article is devoted the study of mutual relations of I.Franko from M.Buchinskiy. On the basis of vidnaydnikh letters from Meliton Buchinskiy to Ivan Franko and them creative inheritance, development of scientific collaboration is traced between them. In the article the looks of I.Franko are represented in relation to ethnographic folklore to activity of friend from the Stanislaviv.

Key words: *Ivan Franko, Meliton Buchinskiy, epistolary inheritance, collaboration.*

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр)

Лілія Бурачок

РОЛЬ ОСИПА НАЗАРУКА В ДІЯЛЬНОСТІ СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ЗАГАЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИ

Важливим напрямком дослідження історії краю і країни є простеження діяльності і життєвого шляху видатних діячів. Стосовно історії Галичини в роки Першої світової війни однією з таких постатей є Осип Назарук – відомий громадсько-політичний діяч, визначний журналіст і публіцист. Стаття містить аналіз його громадсько-політичної діяльності в 1914–1916 рр.

Ключові слова: *Осип Назарук, Союз визволення України, Загальна Українська Рада.*

За роки української державності наприкінці XX – на початку XXI ст. дослідники заповнили певний вакуум в українській історичній науці. Розширено тематику досліджень, повернуто українському народові багато його визначних постатей – науковців, політиків, громадських діячів. Серед них – постать Осипа Назарука, який належить, без сумніву, до найвизначніших українських діячів першої половини XX століття. Його громадсько-політична діяльність припала на час піднесення національного руху початку XX століття, Першої світової війни й української революції 1917–1920 рр.,

© Бурачок Л., 2011

міжвоєнний період, коли Західна Україна перебувала в складі Другої Речі Посполитої, і початок Другої світової війни. Осип Назарук завжди знаходився в епіцентрі українського громадського й політичного життя, виступав як активний учасник подій, нерідко особисто впливав на їхній перебіг.

У вітчизняній і зарубіжній історичній науці суспільно-політична діяльність О.Назарука є малодослідженою. Першими звернули увагу на спадщину О.Назарука І.Лисяк-Рудницький [1], В.Верига [1]. Після відновлення незалежності України 1991 р. постать О.Назарука зацікавила істориків, політологів, літераторів, журналістів. Наразі найґрунтовніше його діяльність висвітлили М.Швагуляк [11–12], М.Дядюк [4], В.Качкан [5] та інші, де на основі вивчення окремих джерел автори зробили чимало висновків про громадську й політичну діяльність Осипа Назарука.

Метою статті є дослідження громадсько-політичної діяльності Осипа Назарука в роки Першої світової війни, його ролі в Союзі визволення України та Загальній Українській Раді.

Початок Першої світової війни пробудив в українців надії на розв'язання українського питання. Змагання за українську державність переходило в конкретно-політичну площину. Однак провідні політичні сили Галичини й Наддніпрянщини проголосили свою лояльність до Австро-Угорщини та Росії, що серйозно ускладнювало реалізацію цієї мети, адже українці опинилися між двома ворогуючими блоками.

Пропагуючи плани здобуття національної державності, українські політики шукали шляхів реального впливу на розвиток воєнних подій, щоб, у кінцевому підсумку, досягнути своєї основної мети. Провідною в той час була концепція, згідно з якою Галичина з її розвиненим національним рухом мала стати центром визвольних змагань українців та об'єднання всіх українських земель.

Осип Назарук належав до тих, хто відстоював ідеї галицького "П'ємонту". В одній із передвоєнних публікацій він підкреслював, що саме в Галичині "важиться доля П'ємонту України" [12, с.57–58].

З метою консолідації національно-визвольних сил 27 липня 1914 р. представники українських політичних партій Галичини й Буковини, посли до сейму об'єдналися в Головну Українську Раду (ГУР). Через тиждень, 4 серпня 1914 р., в Академічному домі у Львові відбулися збори наддніпрянських політемігрантів, членів Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) за участю Дмитра Донцова, Володимира Дорошенка, Андрія Жука й Олекси Назаріїва. На зборах було вирішено заснувати Союз визволення України (СВУ). Про це А.Жук і В.Дорошенко повідомили голову ГУР Костя Левицького та митрополита Андрея Шептицького, які позитивно поставилися до програми СВУ, пообіцявши сприяння й підтримку. Союз відразу ж отримав своє представництво в ГУР – два місця з дорадчим голосом [10, с.73–74].

Осип Назарук у перші дні війни виявився серед тих сотень галичан, які зазнали репресій з боку австрійської влади за надуману "співпрацю з державами Антанти". Наприкінці серпня 1914 р. його заарештували й запроторили до концентраційного табору "Талергоф". Вибравшись із нього, О.Назарук приєднався до членів Союзу визволення України – безпартійної політичної репрезентації національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії. Ця організація основним політичним постулатом проголосила державну самостійність і соборність України, виробила концепцію щодо ролі України в європейській політиці. Реалізацію своїх національних змагань Союз пов'язував із поразкою Росії у війні та поваленням царизму, унаслідок чого на руїнах Російської імперії мала б постати "вільна самостійна Україна" [2].

Різноманітна політико-ідеологічна й видавнича діяльність СВУ доповнювалась інформаційно-дипломатичною роботою, у якій союз прагнув насамперед серед відповідних політичних чинників балканських, скандинавських держав, що займали нейтральну

позицію у війні, і серед широкої громадськості цих країн популяризувати українську справу.

У грудні 1914 р. О.Назарук, як представник СВУ, виїхав до Швеції для інформування громадськості скандинавських країн про становище та національно-політичні змагання українців. Він мав повноваження й на Норвегію, де двічі зустрічався з президентом норвезького стортінгу (парламенту) Й.Ловландом, міністром закордонних справ Н.Ігленом і обговорював з ними питання війни й ставлення до неї українського народу [3].

У Швеції О.Назарук зав'язав контакти з багатьма політиками, вченими, редакціями часописів. Він розповсюджував видання СВУ. Зокрема О.Назарук тепло відгукувався про Альфреда Єнсена, який того часу був найбільшим знавцем і популяризатором українства у Швеції. Та все ж Єнсен вважав державну самостійність України гіршою перспективою порівняно з альтернативою автономії в складі Росії. Ця позиція сильно вплинула на О.Назарука. "Тому, – писав О.Назарук до президії СВУ 6 січня 1915 р., – треба би багато попрацювати, щоби справа набрала розголосу". Він відзначив, що для популяризації українського питання в Скандинавії необхідно залучити людину, яка б добре знала історію, зокрема історію церкви на сході, філософію й могла швидко написати статтю не тільки про українсько-польські, а й про політичні відносини в Австро-Угорщині взагалі. "Тут сильно знадобився би І.Крип'якевич", – писав О.Назарук [10, с.105].

У листах до Союзу О.Назарук просив надсилати до шведської преси тематичні статті про Україну, окремо про Галичину, Наддніпрянщину, Буковину, Закарпаття, українців в Америці та Приамур'ї, а також достовірний статистичний матеріал про чисельність українських кафедр і студентів-українців в університетах, а також кількість народних шкіл, економічних інституцій, культурно-громадських організацій, часописів, популярних видань тощо. Із цього приводу в листі до президії Союзу від 1 лютого 1915 р. О.Назарук писав: "Зверніть ласкаво увагу співробітникам «Ukrainische Nachrichten», спеціально авторові дуже цікавих трьох статей про економічний визиск України Росією, бо Рудницький в «Ukraina und Ukrainer» подає зовсім інші цифри щодо експорту Росії через порти Чорного моря". Він відзначив, що серед іноземців трапляються одиниці, які дуже пильно читають українські видання; не розуміючи української мови, достеменно знають зміст "Записок НТШ". "Представте собі, – підкреслював О.Назарук, – що подумають собі такі люди про нас і нашу роботу, де одне другому перечить" [10, с.105–106].

Завдяки О.Назаруку вийшли друком статті Єнсена, Єрне й Стадлінга про українські справи в норвезькій газеті "Morgenbladet" та у шведських часописах. Крім того, О.Назарук просив президію Союзу надсилати свої видання до Скандинавії, особливо до Норвегії, оскільки "вістки про українську справу дійдуть скоро й до Англії". Зрештою, ця ситуація ще раз підкреслювала, що українським питанням зацікавилися лідери європейських держав. Отже, О.Назарук своєю працею в скандинавських країнах долучився до широкої інформаційно-дипломатичної акції СВУ в різних країнах світу, до розбивання муру між українським народом і світовою громадськістю.

У Відні Союз започаткував свої періодичні видання. Головним його пресовим органом став "Вістник Союзу визволення України", який виходив із жовтня 1914 р. до листопада 1918 р., але 1918 р. уже під назвою "Вістник політики, літератури й життя" [10, с.154]. Це був регулярний, часто ілюстрований щотижневик (усього вийшло 226 чисел, загальний тираж – 5 000 примірників). Серед 60 співробітників "Вістника" був й Осип Назарук. Свої публікації він присвячував діяльності Союзу, тогочасним воєнним подіям, проблемам українського національного руху й відродження, міжнародним аспектам української проблеми, історико-культурологічним оглядам.

Союз визволення України прагнув популяризації української справи в Європі, знаючи, що громадська думка має значний вплив на формування офіційної політики. Окрім своєї періодичної преси, СВУ опублікував спеціальні брошури й статті, присвячені українському питанню. На початку своєї діяльності Союз здійснив багато цінних публікацій іноземними мовами, зокрема листівки й відозви, у яких першочергово наголошувалося на історичній необхідності незалежності України. До важливих завдань Союзу належала також пропаганда визвольних ідей серед українського громадянства, для чого проводилась інтенсивна видавнича діяльність українською мовою. Саме під егідою СВУ вийшла праця О.Назарука "Слідами українських Січових стрільців", роботи І.Крип'якевича "Українське військо" і В.Темницького "Українські січові стрільці", у яких аналізувалася збройна боротьба українського народу за свою свободу [9, с.8].

У роки війни О.Назарук підтримував тісні контакти з наддніпрянськими політиками, які гуртувалися навколо Товариства українських поступовців, зокрема із С.Петлюрою. У листі до О.Назарука від 18 грудня 1914 р. С.Петлюра, висловлюючись із приводу австро-німецького курсу галичан, а разом і СВУ, зазначав, що їхня політика, гасла не могли стати обов'язковими, популярними й реально втіленими для наддніпрянських українців через різне розуміння національних ідеалів, які знаходилися в іншій площині й вимагали інших методів запровадження. На його думку, з вибухом війни така ситуація практично завела українську справу в глухий кут, створила складне становище для українців у Росії, тому вони й відкинули німецько-австрійську орієнтацію. "Все, що діється нині галицькими емігрантами в напрямку австро-германської орієнтації, – писав С.Петлюра, – з погляду російської України є помилкою, трагічним непорозумінням ситуації і тих перспектив, які відкриваються в зв'язку з побідою партійної комбінації держав. Як не тяжко жити нам серед відомих обставин, але попасти в лабета Германії – красно дякую" [10, с.252].

Осип Назарук прагнув консолідації національних сил на єдиній платформі. Він був серед тих, хто обстоював утворення інституції, яка б репрезентувала загальнополітичні інтереси українського народу під час війни та координувала діяльність українських політичних організацій без огляду на кордони.

Представники національно-демократичної, радикальної й соціал-демократичної партій Галичини, національно-демократичної партії Буковини та Союзу визволення України, зібравшись на нараду 30 квітня 1915 р., погодилися вступити до спільної надпартійної організації. Саме на ній було вирішено реорганізувати ГУР на Загальну Українську Раду (ЗУР) – загальноукраїнську інституцію, котра б об'єднувала всі політичні організації, що підтримували програмні засади маніфесту ГУР і платформи СВУ, а головне – утворення самостійної й соборної Української держави [10, с.256].

Програма ЗУР передбачала створення самостійної держави на українських землях під російською займанщиною. Галичина, Буковина й Закарпаття, які перебували в складі Австро-Угорщини, мали бути об'єднаними в один край із правами національно-територіальної автономії [7]. ЗУР складалася із 31 представника від українських партій Галичини й Буковини та 3 делегатів СВУ як репрезентанта Наддніпрянщини. До президії ЗУР увійшли К.Левицький – голова, М.Василько, М.Ганкевич, Л.Бачинський, Є.Петрушевич – заступники. СВУ мав у президії свого постійного представника (спершу О.Скорописа-Йолтуховського, а з осені 1915 р. – М.Меленевського), якому належало право ухвального голосу щодо справ загальнонаціонального значення.

Осип Назарук увійшов до секретаріату ЗУР разом із В.Козловським, І.Семакою, В.Темницьким і Л.Цегельським. Крім того, у складі ЗУР було утворено декілька секцій: правничо-політичну, економічну, культурну, пресову, еміграційну. Українську бойову управу визнали автономним органом ЗУР та Управою українських січових стрільців.

Саме Осипу Назаруку випало стати одним зі стрілецьких літописців. 1915 року він став шефом "пресової кватири" легіону УСС, одним із головних обов'язків якої бу-

ло збирання матеріалів і документів з історії стрілецтва. 1916 р., як уже зазначалося, за кошти СВУ побачила світ книга О.Назарука "Слідами українських Січових стрільців". У вступі автор писав: "Не знаючи, як і коли й де доведеться мені скінчити, чи перервати свою роботу, мушу її убрати в форму дневника вражінь, у котрім помішуватиму також зміст документів і записок зі стрілецького життя..." [9, с.2]. Його він назвав "сирим матеріалом" для майбутніх істориків, а для себе – щоденником.

Осип Назарук сам зізнався навесні 1915 р., що йому набрид "душний Відень з його кав'ярнями, вічними засіданнями та політикою", від якої дуже хотів відпочити. Тому вибрався він у дорогу з Відня на Зелені свята в товаристві значної групи українських січових стрільців, що поверталися з відпустки до січового коша. У селі біля Мукачевого (назва цього місця Замкова Паланка), де знаходилася сотенна канцелярія Управи січового коша, його зустрів сотник д-р Н.Гірняк – головний комендант запасної сотні (з 1 квітня 1916 р. – курінний отаман). Наступного дня ознайомився із селом ("німецька кольонія з усіма її прикметами"), оглянув насамперед бібліотеку, яка справила на нього добре враження: "Так і пригадалося мені пропам'ятне письмо українських владик з часів гетьмана Сагайдачного, внесене до польського правительства, в котрім вони представляють любов давнього козацтва до грамотності" [9, с.4–5].

Осип Назарук у своєму щоденнику звертав увагу буквально на все: на спів "тамтешніх" дівчат українською мовою, на ходу стрільців гуртами в одностроях, на красу Мукачівського замку, де 31 травня 1915 р. йому пощастило переночувати, тощо.

Із прикрістю О.Назарук констатував, що про найважливіші історичні події, зокрема часів Богдана Хмельницького, українці дізнаються від поляків і росіян, а не від українських інтелігентів. Він не погоджувався з думкою німецьких учених і політиків, які зараховували українців до "неісторичних народів", однак із жалем говорив, що думка ця "належиться нам справедливо остільки, що ми, по-перше, не знаємо своєї історії, по-друге, хоч уміли робити її, не зуміли зберегти для дальних поколінь" [9, с.14]. Проте О.Назарук був утішений інформацією про існування приватних і офіційних записок про діяльність січових стрільців: від окремих сотень та зроблених воєнною пресовою кватирою УСС. Вона свідчила про те, що "ми починаємо, – підкреслював О.Назарук, – позбуватися нашої своєрідної «неісторичности», чи просто сказавши, ліні думки й нездарности" [9, с.14–15].

Незважаючи на свою "радикальну" атеїстичність, відвідав церкву в Мукачевому разом із січовими стрільцями, яким місцевий парох дозволив узяти участь у богослужінні. Свої враження описав так: "Над царськими вратами видніє, як і по наших церквах, напись «Слава во вишних Богу» староцерковним письмом. Образи, як по наших церквах, тільки їх кольорит менше ясний, мов зблідле лице знесиленого чоловіка; навіть синява неба на них якась зовсім не синя. Церква досить чиста й зовсім прилично уряджена усередині. Публіки в ній доволі багато; вона майже в цілости міщанська" [9, с.16].

У його ставленні до стрільців брала верх пошана до них над сентиментальністю. При спілкуванні з ними запримітив "дві характерні риси: точність та «словність»".

2 червня 1915 р. зафіксовано чотири випадки п'ятнистого тифу в коші, тому заборонили залишати цю місцевість аж до відповідного наказу. О.Назарук, на диво, зрадів цьому, оскільки був змушений довше затриматись тут, що дало йому можливість обробити готовий матеріал і зібрати новий. Зустрічі із січовими стрільцями Олексою Садженицею, четарем І**.**Саєвичем та іншими, ознайомлення з різними спогадами дало змогу розкрити героїчні етапи історії січового стрілецтва, розповісти цікаві епізоди й факти, зібрати важливі статистичні дані. Сім днів, з 6 до 13 червня 1915 р., О.Назарук не заглядав до свого щоденника: "За той час бачив я і писав досить багато та й мав ще стільки инших приємних занять, крім роботи, що продовжувати дневник не міг" [9, с.63].

14 червня 1915 р. Назарук вирішив зробити свій щоденник напівщоденником, напівзбірником документів діяльності з життя січових стрільців зі своїм коментарем. У сі-

човому коші, як і в пресовій кватирі УСС, не застав О.Назарук "... ні одного, сяк-так можливо виготовленого документа. Тих кілька записаних паперів, що там були, були майже всі без дат" і недокладно описані [9, с.72].

Познайомився О.Назарук і з Головною книгою УСС. Перші матеріали до неї зібрав четар Дмитро Катамай, колишній відповідальний редактор "Громадського голосу", а саму книгу видав судовий радник, посол Теодор Рожанковський. Вона зроблена на зразок фундаментальних військових книг і складалася з 10 великих томів та одного тому з алфавітним покажчиком. Історію написання розповів йому той же Т.Рожанковський.

3 липня 1915 р. О.Назарук захворів. Він занотував 5 липня: "Спати не можу, хоч чую втому велику" [9, с.147]. Того ж дня він виїхав додому відпочивати, хоча жалів за тим, що не міг залишитись із січовими стрільцями, які мали цього ж дня передислокуватись до Галичини.

Осип Назарук сподівався, що праця "Над Золотою Липою" вийде у світ влітку 1915 р., але через технічні причини вона з'явилася лише у квітні 1916 р. Своїм приємним обов'язком О.Назарук уважав подякувати отаману січового коша, д-ру Н.Гірняку, членам "пресової кватири УСС" та іншим стрільцям за допомогу в написанні й публікації. Окремо подякував д-ру І.Крип'якевичу за "перечитання" й зауваження, якими скористався автор.

Наприкінці липня 1915 р. О.Назарук опинився знову серед січового стрілецтва. Січовий кіш розташований був біля м. Сколе в селі Камінка. Описуючи поїздку сюди, він із тривогою й сумом констатував: "Рік не бачив я Галичини. Одначе мимо того перший раз у життю не було спішно до неї. Бо в уяві стояли картини прикрі, невеселі: згарища й попелища, села, зрівняні з землею, поля і селянські ниви, поорані ровами й гранатами, збідніла людність з жахом в очах" [8, с.3].

Разом із К.Трильовським – головою Української бойової управи – відвідали бібліотеку, засідання "пресової кватири", де на порядку денному було "установлення хронікаря". Під враженнями побаченого в коші та після прибуття туди сотні молодих новобранців в О.Назарука зростало переконання: "Так, коли не зникне в нас віра й туга за самостійністю України, то північний кольос (Росія. – *Л.Б.*), хоч би загарбав наші землі аж поти, поки доходить запах спаленини, то є по останні межі української території, не зітре наших змагань, не знищить нашої ідеї" [8, с.9].

Після Камінки О.Назарук від'їхав до Станіславова, де зустрівся із полковником Грицем Коссаком, який з 14 березня 1915 р. був комендантом легіону УСС. Півторагодинна розмова з ним справила сильне враження на Назарука. Останній відкидав усілякі нашіптування недоброзичливців Гр.Коссака: "Сей чоловік слушно оцінює своє становище, що він, на мою думку, може ліпше орієнтується в своїм положенню, ніж не один з його критиків" [8, с.25].

Слід підкреслити, що стрілецька тема належить до найяскравіших сторінок публіцистики Назарука. Чини та думи січового стрілецтва описані в численних статтях і брошурах, що вийшли з-під пера під час та після війни. У молодих душах українців він підтримував високі патріотичні пориви щодо власного пригніченого народу.

Важко сказати, якою була діяльність О.Назарука в період 1916 р., адже в Загальній Українській Раді тоді посилилися розкольницькі тенденції. З неї вийшли представники радикальної та соціал-демократичної партій, хоч офіційно це заперечувалося в пресі [10, с.170]. Напевне, О.Назарук також вийшов із секретаріату ЗУР. На користь цього припущення говорить такий факт. У березні 1916 р., коли після півторарічної перерви відновлено видання "Громадського голосу", О.Назарук став редактором газети. Серед порушуваних на її сторінках тем особливе місце займала проблематика цілей українців у війні. О.Назарук опублікував серію статей з історії української державності, які мали служити обґрунтуванню ідеї відродження самостійної держави українців як

результату зіткнення центральних держав з Росією. Автор уважав цілком слушним оживлення Галицько-Волинської держави під протекторатом Австро-Угорщини й Німеччини. Тон цих статей, на нашу думку, збігається з тодішньою позицією Української парламентарної репрезентації. Зрештою, остаточний розкол ЗУР стався після проголошення 5 листопада 1916 р. австро-угорським цісарем і німецьким кайзером маніфестів про утворення Польської держави й відокремлення Галичини. А 29 листопада відбулось останнє засідання ЗУР, яке ухвалило резолюцію про припинення її діяльності й передачу повноважень Українській парламентській репрезентації як представництву інтересів українського народу в Галичині [7, с.95].

Отже, у роки Першої світової війни О.Назарук сформувався як політик всеукраїнського масштабу. Його діяльність у Союзі визволення України, Загальній Українській Раді, Українській бойовій управі була спрямована на консолідацію національного руху, пропаганду українського питання на заході Європи. Важливим своїм обов'язком він уважав збирання матеріалів і документів з історії українського січового стрілецтва, що вдалося йому реалізувати. Саме в роки Першої світової війни Осип Назарук починає еволюціонувати від речника П'ємонту України – Галичини до ідеї соборності України.

1. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. : у 2 т. / В. Верига. – Т. 1. – Жовква : Місіонер, 1998. – 524 с.
2. Вістник. – 1914. – № 10.
3. Вістник. – 1915. – № 11–12.
4. Дядюк М. В. Липинський на сторінках щоденника й у листах Осипа Назарука / М. Дядюк // Молода нація. – 2002. – № 4. – С.127–160.
5. Качкан В. Історико-культурологічні і політичні візії Осипа Назарука / В. Качкан // Збірник праць і матеріалів на пошану Л. І. Крушельницької / ред. М. Романюк. – Львів, 1998. – С. 169–179.
6. Лисяк-Рудницький І. Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту / І. Лисяк-Рудницький // В'ячеслав Липинський. Архів. Т. 7: + Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія ; Пенсільванія, 1976. – С.XV–XCVII.
7. Назарук О. З кривавого шляху УСС / О. Назарук. – Львів, 1917. – 140 с.
8. Назарук О. Над Золотою Липою: В таборах українських січових стрільців / О. Назарук. – Вена, 1918. – 104 с.
9. Назарук О. Слідами українських Січових стрільців / О. Назарук. – [Б.м.] : Видання СВУ, 1916. – 153 с.
10. Патер І. Союз визволення України. Проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 2000. – 326 с.
11. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України / М. Швагуляк // Записки НТШ. – Т. CCXXVIII. – С. 207–248.
12. Швагуляк М. Осип Назарук: сторінки біографії / М. Швагуляк // Український Ліс. – 1995. – № 1. – С. 57–58.

Важным направлением исследования истории края и страны является изучение деятельности и жизненного пути выдающихся деятелей. Относительно к истории Галичины в годы Первой мировой войны одной из таких фигур является Осип Назарук – известный общественно-политический деятель, выдающийся журналист и публицист. Статья содержит анализ его общественно-политической деятельности в 1914–1916 гг.

Ключевые слова: *Осип Назарук, Союз освобождения Украины, Загальна Украинская Рада.*

An important area of research history of the region and the country is to trace the activities and life of the outstanding figures. Regarding the history of Galicia in the First World War, one of these figures is Osip Nazaruk – known social and political activist, prominent journalist and publicist. This article contains the analysis of its social and political activities in the 1914–1916.

Key words: *Osip Nazaruk, Union for the Liberation of Ukraine, Ukrainian Zaahlna Council.*

УДК 94 (477.83/.86) “1918/1919”
ББК 63.3 (4 Укр) 614

Андрій Королько

СТАНОВЛЕННЯ Й ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОКУТТІ В ПЕРІОД ІСНУВАННЯ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918–1919 рр.)

У статті розглянуто форми активізації національного руху на Покутті напередодні розпаду Австро-Угорської імперії й початку української революції на західноукраїнських землях. Автор характеризує формування осередків української влади в краї під час листопадового зриву 1918 р., особливості законодавчого забезпечення процесу формування й діяльності місцевих органів влади й управління, правоохоронних органів, збройних сил, суспільно-політичні й національно-культурні процеси на Покутті.

Ключові слова: *Покуття, віче, повітові ради, жандармерія, збройні сили, судова система, національно-культурні процеси.*

Західно-Українська Народна Республіка була втіленням державницьких устремлінь українців Галичини, Буковини й Закарпаття. Звістка про встановлення української влади у Львові 1 листопада 1918 р. облетіла всі куточки Східної Галичини. Не були осторонь процесу встановлення української влади й повітові центри Покуття, де формувався новий місцевий державний та адміністративний апарат, крок за кроком простежувався процес державотворення й становлення української державності.

Важливим джерелом для дослідження означеної проблеми є мемуари. Серед праць такого характеру слід виокремити свідчення очевидців подій і спогади В.Бемка [34], В.Велигорської [35], В.Волицького [36], В.Воробця [37], В.Клодницького [39], І.Кузича [41], С.Фодчука [42] та інших, які передусім стосувалися встановлення української влади на Покутті в листопаді 1918 р. До цих джерел слід підходити обережно, адже в них трапляються неточності, інколи спотворення деяких фактів і явищ.

У дослідженні частково взято до уваги документи вищих органів влади управління ЗУНР, зокрема ті, які стосувалися конституційних основ організації влади на місцях, передусім на Покутті [6; 8–9].

Певну інформацію почерпнуто з періодичних видань центральних інституцій і повітових органів влади ЗУНР: “Діло” (жовтень–листопад 1918 р.), “Република” (квітень 1919 р.), “Громадський голос” (лютий–березень 1919 р.), “Покутський вісник” (листопад 1918 р., березень 1919 р.), “Товмацькі вісти” (листопад 1918 р.), “Нове життя” (січень–березень 1919 р.), “Новини” (березень 1919 р.) та ін. Джерелознавча цінність цього корпусу документів полягає в тому, що тут поміщувалися матеріали про становище в краї, а також різноманітні статті з питань державного, національного, культурного, освітнього будівництва, практичної діяльності місцевих органів управління, суспільно-політичного й громадського життя [7–33].

Незважаючи на те, що історія ЗУНР знайшла відображення в дослідженнях багатьох українських авторів: О.Карпенка [50; 52], В.Великочого [45], О.Красівського [54], М.Кугутяка [57–58], В.Литвина [60], К.Науменка [61], С.Макарчука [62], О.Павлишина [67] та інших, осібно не звернено увагу на вивчення проблеми становлення й функціонування органів української влади на Покутті в зазначений період. Частково зверталися до цієї проблеми В.Великочий [46], В. і К.Кройтор [55–56], І.Монолатій [63–65].

Метою статті є комплексне дослідження становлення й функціонування української влади на території Покуття в період Західно-Української Народної Республіки. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: показати форми активізації національного руху на Покутті напередодні розпаду Австро-Угорської імперії та початку української революції на західноукраїнських землях; простежити формування осередків української влади в краї під час листопадового зриву 1918 р.; розкрити особ-

© Королько А., 2011

ливості законодавчого забезпечення процесу формування й діяльності місцевих органів влади й управління, правоохоронних органів, збройних сил; висвітлити суспільно-політичні й національно-культурні процеси на Покутті.

У пропонованій статті Покуття окреслене територіями Коломийського, Товмацького, Снятинського, Городенківського повітів, частково Косівського, Печеніжинського, Делятинського й Надвірнянського повітів. Певні труднощі у визначенні кордонів історико-географічного району пов'язані зі специфікою розташування й локалізацією його меж істориками, етнологами, географами, мовознавцями.

Упродовж 1918 р. Австро-Угорська імперія знаходилася в умовах загальної кризи. Водночас західні українці були під впливом процесів національного державотворення на Наддніпрянщині. У березні 1918 р. у багатьох повітах Східної Галичини, у тому числі й Покуття, пройшли масові віча на честь проголошення самостійності УНР і підписання Берестейського мирного договору. Попри непривітну дощову погоду, величаво пройшли урочистості в Коломиї – "свята мира і української самостійности". На скликаному вічі, де присутніми були 32 тис. жителів міста і околиць, виступали українські патріоти К.Трильовський, Петрук, Кузьма Книш. Подібні заходи були проведені в сусідніх містечках – Заболотові, Обертині, Печеніжині та Гвіздці [27; 5, с.96–97].

Нова хвиля народних віч на підтримку ідеї об'єднання з Наддніпрянською Україною прокотилась у вересні 1918 р. Більшість із них закінчувалася ухваленням постанов про рішуче неприйняття можливості прилучення до Польщі й утворення окремого українського коронного краю в складі реформованої Австро-Угорської імперії. Показовим у цьому є резолюція народного віча в Снятині за підписом Василя Стефаника від 21 вересня 1918 р.: "Всі Українці Снятинської Землі протестують отсим урочисто і привселюдно проти всяких змагань якого-небудь прилучення Східної Галичини до будучої Польщі, укріпляють свій протест народньою присягою, шо ані ніхто із живих Українців повіту, ані ніхто із їх потомків ніколи-преніколи не узнає польської приналежности державної ні то польського суверена, будь ним князь, великий князь, король чи президент або який иньший репрезентант тої польської держави, що дальше пятнують всяку через польських політиків форсовану комбінацію прилученя Східної Галичини до Польщі як нужденний політичний морд всеї української нації в Галичині а урочистою клятьбою одностайно і однодушно зобов'язуються всім таким насильним змаганням супротиставити силу діла до послідної кроплі крови" [1, арк.140].

22 вересня 1918 р. пройшло подібне народне 5-тисячне віче в Товмачі (Тлумачі), зорганізоване Іваном Макухом. На ньому була прийнята ухвала про утворення окремого українського коронного краю [1, арк.163–164]. Поблизу Коломиї, у Печеніжині, відбулися народні збори українців, де було прийнято низку політичних рішень: виконання умов Берестейського мирного договору, протест проти намірів поляків загарбати Холмщину, Підляшшя й Східну Галичину; поділ Галичини на Західну й Східну, утворення українського коронного краю з окремим сеймом, намісником й українською адміністрацією; прагнення до загальної злуки всіх українських земель в самостійну державу тощо [18].

На початку осені внаслідок несприятливого перебігу Першої світової війни виникла загроза розпаду імперії. Щоб її врятувати, цісар 16 жовтня 1918 р. видав маніфест про федеративний устрій держави, у якій "кожне плем'я на території, яку воно заселяє, творить свій власний державний організм".

Українські парламентарії для вирішення долі українських земель, що перебували в складі Австро-Угорщини, скликали на 18 жовтня 1918 р. до Львова Установчі збори, які проголосили себе Української Національною Радою (УНРада) з повноваженнями парламенту. У своєму першому маніфесті УНРада проголосила 19 жовтня 1918 р. Українські державу на українських етнічних землях імперії, закликавши до її творення

всі національні меншини краю [26]. Також було вирішено виробити демократичну конституцію й обрати президента УНРади, яким став Є.Петрушевич [28; 22].

Щоб запобігти перехопленню поляками ініціативи в Східній Галичині, 30 жовтня Львівська делегація УНРади прийняла спеціальну ухвалу про заборону українським органам виконувати розпорядження та накази Польської ліквідаційної комісії [29]. Реальна загроза захоплення влади поляками змусила керівництво львівської делегації УНРади ухвалити остаточне рішення про збройний виступ. Відповідальність лягла на Центральний військовий комітет, перейменований в Українську Генеральну Військову Команду на чолі з Д.Вітовським, до складу якого входило сім чоловік, серед яких був й уродженець Снятина отаман Легіону Українських Січових Стрільців Семен (Сень) Горук.

Центром організації повстання став Народний дім у Львові, тут знаходився штаб із підготовки збройного виступу. Звідси в другій половині 31 жовтня 1918 р. були відіслані телеграфні повідомлення та посланці до окружних військових комітетів краю, серед яких була й Коломия, центр повстання українців на Покутті, з наказом проти ночі 1 листопада збройними виступами взяти під контроль відповідні міста й повіти [59, с.57].

У ніч на 1 листопада 1918 р. українські військові загони, на чолі з Д.Вітовським, захопили всі найважливіші стратегічні державні, військові та транспортні об'єкти Львова. У Львові з'явилися два афішовані звернення УНРади: "До населення міста Львова!" та "Український народе!" У першому зверненні сповіщалося про утворення Української Держави, про необхідність виконання всіх розпоряджень і наказів, які видадуть цивільні та військові органи УНРади. Натомість, у відозві "Український народе!" українські провідники зверталися до народу із закликом брати активну участь у будівництві та захисті новоутвореної держави [30].

Практично без збройної боротьби було встановлено українську владу на Покутті: Коломийському, Снятинському, Городенківському, Тлумацькому повітах. В окремих містах влада перейшла до українців навіть дещо раніше, ніж у Львові. Показовим у цьому плані стало місто Коломия.

У Коломиї за ініціативи поручника Володимира Бемка наприкінці вересня 1918 р. виник Революційний комітет (у деяких інших спогадах він називається Військовим комітетом), до складу якого ввійшли українські старшини 24-го та 36-го піхотних полків: В.Білінкевич, С.Сверида, Т.Приймак, Д.Легкун, Маційович та ін. Комітет був заініційований В.Бемком після того, як він у вересні побував у Львові, де брав участь у засіданні ЦВК й одержав доручення утворити такий комітет з метою підготовки захоплення влади в регіоні. Цей комітет мав характер окружного й поширив свою військово-організаційну на територію суміжних із Коломийським Городенківського, Снятинського, Печеніжинського, Надвірнянського й Делятинського повітів. Члени комітету виїжджали в сусідні повітові центри Покуття, вели попередні розмови з довіреними особами про можливість захоплення й утримання влади. Через хитке політичне становище відповідна робота проводилася "під виглядом забав" [50, с.117–118; 62, с.13].

Поручик Віктор Воробець згадував, що за два місяці до листопадового зриву в Коломиї були готові до виступу. Тут насправді стояли три полки: 24-й, 36-й і 9-й, у яких старшинами, були українці. Наприкінці жовтня 1918 р. був складений план розміщення всіх військових частин міста й найважливіших опорних пунктів центрального урядування та вибрано виділ революційного комітету із чотирьох старшин, повідомлено про діяльність військового комітету міській владі [37, с.19–20].

Під час підготовки коломийський комітет виявив ініціативу щодо революційного захоплення влади в повітах, надіславши на адресу Центрального військового комітету у Львові заклик, у якому пропонував останньому, щоб "найдовше до 5 днів дав наказ про переведення перевороту, а якщо він цього не зробить, щоб у Покутті на власну руку

[це] зробилося на своїй території і тим самим приневолено решту Галичини до того самого кроку" [19; 37, с.21].

Тридцять першого жовтня ввечері відбулося засідання Комітету за участю 50 старшин, на якому "устійнено обсаду становищ у місті, призначено старшинські стежі, що мали асистувати при перебиранні влади". О 9 год 30 хв прибув зі Львова кур'єр, хорунжий УСС В.Мурович, який передав наказ УГВК за підписом Д.Вітовського про захоплення влади. Тут же старшини й стрільці приступили до виконання раніше одержаних доручень. І вже ввечері 31 жовтня всі найважливіші об'єкти міста були захоплені. Тієї ж ночі "вислано тягаровими автами" невеликі військові відділи з куреня поручника д-ра Зволинського до Снятина, Городенки й Надвірної для допомоги при захопленні влади. Перебирання влади всюди відбулося спокійно. Отже, в Коломиї в ніч на 1 листопада залізнична станція, пошта, телеграф, провідні установи опинилися в руках українців, і, як пише учасник подій, 1 листопада "осіннє раннє сонце застало вже на державних будинках синьо-жовті прапори" [50, с.119].

Газета "Діло" інформувала про перебіг подій у місті: "Коломия занята в пятницю рано 24 полком під проводом надпоручника Бемка, Корженьовського і Примака. Комісаром повітовим д-р Стрийський. Уряд почтовий давний, під наглядом українським. Лінії комунікаційні ділають добре. Військові транспорта обезоружуються. Повіт має до визову 10 вагонів бараболь і кільканайцять вагонів сіна, що можна би його закупити. В Коломиї взято теж парк автомобілів тягарових…" [11].

Марія Велигорська так згадувала про захоплення українцями влади в Коломиї: "… Як ми вранці повставали, прибігли знайомі з вісткою, що науки нема, школа закрита, вночі українські вояки перебрали в місті владу. Ми вибігли з хати і побачили на міській ратуші український прапор, чим надзвичайно втішилися. В місті було замішання, дуже мало відкритих крамниць. Не поладнавши справ, верталися ми вечором поїздом до Городенки. На двірці в Коломиї стрінув мене учит(ель) Роман Шипайло і сказав: «Яшан, ти бачила, що тут ми зробили, перекажи в Городенці, щоб зараз перебрали владу»" [35, с.175]. За спогадами В. Воробця, цікавою була реакція жителів національних меншин міста: "Поляки на першу вістку про переворот зі страху та досади блідли, майже мліли, Німці були збентежені, Чехи і Югославяне раділи. Бачилося стрільців, що враз зі сукном відривали цісарські розети з шапок, кидали в болото і топтали ногами…" [37, с.22].

Наступного дня в місті була сформована українська повітова рада, до рук якої коломийський комітет передав державну й адміністративну владу, формуючи українські військові підрозділи з австрійських військових частин. Окружним військовим комендантом у місті став сотник Т.Примак, його ад'ютантом – хорунжий І.Данищук, а заступником поручник В.Бемко. Увесь Коломийський штаб української влади очолив В.Паліїв, який фактично визначив усі урядово-військові пости не лише в Коломиї, але й по всьому Покуттю. Комендантом 24-го піхотного полку був призначений сотник Ф.Тінкль, пізніше став комендантом 2-ї Коломийської бригади під Львовом; комендантом гарматного полку став сотник Р.Шипайло; комендантом запасного куреня 35-го полку стрільців був поручник О.Тарновецький [38, с.751; 48, с.119].

На посаду коменданта міста було обрано поручика С.Галібея, комендантом поліції став чотар І.Василишин, телефонічної сотні – хорунжий Кабарівський. Функції інтенданта виконував М.Татух, а капеланом залоги став о. М.Яросевич. Роботу старшинської школи координував поручик М.Микитюк, а вишколом керував сотник Рімаль.

Упорядковано повітовий уряд. Повітовий комісаріат очолив Іван Стрийський, начальниками військового суду призначено сотника Жука й сотника Зволинського. Посаду начальника окружного суду обійняв радник Чернявський, а шкільну інспекторатуру вів В.Витвицький [38, с.751].

У становленні української влади активністю відзначалися жителі Товмацького повіту. 27 жовтня 1918 р. відбулося велике селянське віче в Товмачі за участю селян повіту й жовнірів. На вічі було вирішено створити військовий загін у кількості 50 осіб під командуванням поручника В.Клодницького, щоб у відповідний момент за його допомогою взяти владу в повіті. Після одержання вістей про повстання 1 листопада згаданий військовий підрозділ за участю місцевих селян захопив владу [39, с.859–860; 53, с.55]. У часописі "Діло" було подано коротке повідомлення про захоплення українцями влади на Товмаччині: "В місті Товмачі й повіті зарядив перейняття власти в українські руки енергічно й без найменшого спротиву посол д-р І.Макух, котрого Повітова Українська Національна Рада запросила на комісара… В цілім повіті йде як найкращий лад і мілітарна організація" [12].

Доволі спокійним було захоплення влади українцями в Тисмениці Товмацького повіту. Як зазначав П.Волосенко, "не було ніяких арештувань, ніяких насильств, панував лад і спокій. Відомо було, що деякі поляки мали приховану зброю, але протизаходів не роблено ніяких. До праці на залізниці приймали і українців, і поляків, різниць не роблено ніяких" [47, с.48]. У Тисмениці владу від імені УНРади перебрали вчитель В.Михайлівський та отець С.Левицький за допомогою підстаршин О.Кікітки, М.Конького, М.Чемного та кількох колишніх вояків австрійської армії [39, с.860; 43, с.202].

У містечку Отинія Товмацького повіту зорганізовано військову команду міста, у якій важливу роль відіграли чотарі І.Скоморівський, І.Самборський, М.Троць і вчителька Н.Буцманюк. Наведено порядок в організації влади в магістраті, суді й пошті [40, с.918].

Повітовим комісаром нової української влади в Снятині 1 листопада 1918 р. став поручник Г.Мартинець, а його заступником – Жуковський. Повітовим командантом обрано поручника В.Одинського. До складу повітової ради входили хорунжі В.Костащук, А.Тофан, чотарі В.Мурмилюк, К.Сирневський, Іл.Франко, Ткачук. Головний осередок влади знаходився в снятинській ратуші. Повітова команда Снятина була підпорядкована окружному осередку в Коломиї [44, с.124–125]. Натомість підрозділи українських військових сил у Заболотові очолював поручник Яків Голота [38, с.751].

У Городенці остаточно влада була взята українцями 3 листопада 1918 р. Організацією українського урядування від імені УНРади здійснював Т.Окуневський. Військову підтримку в становленні влади проводив колишній поручик австро-угорської армії І.Чайка, який із загоном захопив будинки місцевого староства й пошти [36, с.178; 66, с.51]. Військовим повітовим командантом став поручник І.Горбачевський, а його заступником – поручник І.Велигорський. Пізніше повітовим командантом обрано О.Світлика. Командантом місцевої жандармерії призначено чотаря В.Лісковацького. У Чернелиці й Обертині знаходилися відділи військових частин Городенківського повіту, очолювані відповідно січовими стрільцями Д.Грималюком і П.Петруняком. Допомогу їм надавав о. І.Пісецький.

Отож на початку листопада 1918 р. за участю українських воїнів і місцевого населення встановлено владу УНРади в усіх повітах Покуття. Сучасники визнавали, що Покуття стало в час ЗУНРу найкращою зорганізованою округою Східної Галичини. Іван Кузич вірно підмітив, "що військовий переворот в Коломиї 1-го листопада 1918 р. проведений був блискуче, може найкраще в усій Галичині" [41, с.759]. Розпочинали активну діяльність повітові ради, відбувалися вибори повітових і громадських комісарів, прибічних рад, міліції.

У законодавчому органі Західно-Української Народної Республіки – Українській Національній Раді – Покуття представляли Августин Домбровський (Товмацький повіт), Теодор Замора (Городенківський повіт), Антін Онищук (Снятинський повіт), Гриць Тимощук (Коломийський повіт), Іван Чернявський (місто Коломия). Серед

парламентських послів і представників українських політичних партій, уродженців або тих, що довгий час жили на Покутті, у складі УНРади були представлені Василь Стефаник, Кость Левицький, Лев Бачинський, Кирило Трильовський, Іван Макух, Лев Ганкевич, Антін Крушельницький, Павло Лаврук та ін. [69].

У партійній сфері населення Покуття підтримувало радикалів, які виступали за негайне проведення аграрної реформи. В Українській радикальній партії виділилась опозиційна до офіційного проводу "Селянсько-радикальна партія" (Покутська група) К.Трильовського, яка звинуватила керівництво УРП у пасивності й намірах розпустити партію. В УНРаді діяла фракція "Селянсько-радикальний клуб", заснована К.Трильовським, І.Дувіраком, П.Шекериком [50, с.233]. Його президія 14 лютого 1919 р. через відновлену в Коломиї газету "Громадський голос" звернулася до членів партії з роз'ясненням своєї позиції. "Послідній головний заряд, – зазначалось у "Зверненні", – вибраний ще в 1913 р., не проявляв уже від кількох літ ніякої діяльности, не скликав навіть своїх засідань... Декотрим провідникам старого заряду залежало прямо на цілі, щоби значіння партії довести до нуля і поволи спричинити її завмирання й вичеркнення з політичних українських організацій. Се показалось особливо 18 серпня 1918 р., коли в Станиславові на з'їзді порішили ліквідацію радикальної партії... Тому ми... зорганізувалися в один "Селянсько-радикальний клуб" і на час до найближчої партійної конференції обіймаємо яко головна управа – провід УРП" [10]. 16 лютого 1919 р. група К.Трильовського провела в Коломиї конференцію з участю 321 делегата, більшу частину делегатів представляли селяни з Покуття. Конференція проголосила себе загальнопартійним форумом й обрала нову управу на чолі з К.Трильовським [13]. В окремій заяві керівний осередок повідомив, що "партія відтепер називається "Селянською радикальною партією" (СРП). У ряді місцевостей члени СРП створили партійні організації, провели народні віча [50, с.233].

Становлення Західно-Української Народної Республіки проходило за складних зовнішньополітичних умов. З перших днів процес державотворення відбувався в умовах українсько-польської війни. Насамперед необхідно було не допустити в містах і селах анархії, грабунків, національної різні тощо. Порядок мали забезпечити органи охорони суспільного порядку.

На правовій основі відбувалося творення місцевих органів влади. Зокрема, 16 листопада УНРада прийняла "Тимчасовий закон про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки", згідно з яким на території ЗУНР залишалося в силі все попереднє австрійське законодавство, якщо воно не суперечило інтересам, суті й цілям Української держави. Усі державні службовці колишньої Австро-Угорської імперії, які бажали чесно служити Українській державі, складали письмове "приречення" (присягу) і залишалися на своїх місцях. Усі адміністративні органи й власті на території ЗУНР підпорядковувалися Державному Секретаріатові. У повіті представником та основним органом державної адміністрації був повітовий комісар, якого призначав і звільняв Державний секретар внутрішніх справ. Йому підпорядковувалися повітовий військовий комендант і комендант жандармерії [6, с.5–7].

На чолі повіту стояв призначений Національною Радою повітовий комісар, а в судових повітових округах – делегати Комісаріату Української Національної Ради. Для прикладу, в Тлумацькому повіті вони були призначені в Тисмениці, Отинії, Нижневі й Хотимирі. Військовими справами в повіті відала Повітова Військова Команда. Повітовим комісаром Тлумацького повіту з 1 листопада 1918 р. був І.Макух, якого 3 січня 1919 р. змінив інженер А.Галька. Військовим комендантом у повіті був поручник В.Клодницький. Законодавчим органом у повіті мала стати Повітова селянська Рада, депутати до якої обиралися від трьох судових округів з урахуванням інтересів національних меншин.

У листопаді 1918 р. були прийняті ще два важливі розпорядження: про створення жандармерії й регулярної армії. У розпорядженні про жандармерію наголошувалося, що "бувша австрійська жандармерія" розпускається, а замість неї створюється "українська жандармерія" з використанням її матеріальної бази та спорядження. Підпорядковувалася державна жандармерія Державному Секретаріату військових справ. Організація цієї справи на місцях була покладена на окружних військових комендантів і повітових комісарів. Жандармерія ЗУНР поділялася на три області: 1. Львів, 2. Станиславів, 3. Тернопіль. До складу Станиславівської жандармської області входила територія сучасної Івано-Франківської та Чернівецької, частково Львівської областей. Покутські повіти ввійшли до складу двох жандармських відділів: "Городенка" (Городенківський, Снятинський і Товмацький повіти) і "Коломия" (Коломийський, Печеніжинський і Косівський повіти) [3, арк.113–114].

Відповідно до розпорядження про створення регулярної української армії вся територія держави теж була поділена на три військові області: А – Львів, Б – Тернопіль, В – Станиславів. Кожна область ділилася на 4 військові округи, які складалися з повітів. Покутські повіти входили до двох із чотирьох військових округів Станиславівської військової області: Станиславівського (Тлумацький і Городенківський повіти) і Коломийського (Коломийський і Снятинський, частково Печеніжинський і Косівський повіти) [6, с.2; 25].

Була оголошена часткова мобілізація до армії чоловіків 1883–1900 рр. народження [8, с.2–4]. Часопис "Покутський вісник" із захоплення писав про загальну мобілізацію місцевого населення до війська: "Усі верстви нашого громадянства прийняли сей заклик з одушевленням. Із сіл напливають ряди селянства, що спішать на оборону своєї волі й своєї землі. Українські залізничники й ученики гімназії готові теж відбути свій святий обов'язок. Не стало холодним і серце інтелігента … (який) кидає все й стає в бойові ряди" [20; 63, с.19].

У першій половині листопада 1918 р. у Коломиї практично заново були сформовані 24-й і 36-й піхотні полки імені гетьмана Івана Мазепи. Окремі їх курені відразу ж були відправлені на фронт проти поляків під Львів, Перемишль, Старе Село та Сокаль. Згодом із коломийських підрозділів сформовано Коломийську бригаду під командуванням підполковника Ф.Тінкеля, яка відзначилася героїчною боротьбою за свободу й незалежність [50, с.119–120].

У грудні 1918 р. у Коломиї окремим розпорядженням були врегульовані структура й правне положення окружних військових команд (ОВК), що відповідали за набір та формування збройних сил ЗУНР. До обов'язків ОВК входило зберігання ладу й спокою в зазначеній окрузі; формування українського війська з числа демобілізованих українців чужих армій; виявлення, облік та зберігання військового майна; дислокація війська [63, с.19].

Однак військово-політична ситуація на Покутті була доволі складною. Купець С.Соболевський у березні 1919 р. згадував про непросте становище в Коломийському повіті: "В Коломиї зосереджено 600–700 солдатів. Солдатське харчування тепер дуже погане, солдати виглядають як привиди, платня видається дуже нерегулярно, бракує обмундирування і взуття. Солдати здирають з цивільного населення взуття і одяг. Військові власті, діставши з Росії мундири, переодягли місцевих солдатів за козаків і т. п., розголошуючи, що це допомога з російської України. Спочатку молоді хлопці, жадні на здобич, горнулися до війська, але через деякий час, боячись фронту, почали дезертирувати і повертатися до своїх сіл. Тому-то по селах селяни мають дуже багато зброї. Останнім часом жандармерія намагається роззброїти селян, боячись грабунку і нападу" [4, арк.116–117].

За основу організації судової системи була взята попередня, австрійська [6, с.4–5]. Державне секретарство судівництва на чолі з О.Бурачинським реформувало судову

систему. За розпорядженням урядової установи на території ЗУНР створено судові округи (12) і судові повіти (130). Більша частина Покуття входила до складу Коломийського судового округу, у складі проживало 79,2% українців, 8,6% поляків і 12% євреїв. Відповідно до цих даних, до Коломийського окружного суду належало обрати 9 суддів (1 мандат від 40 тис. жителів), з яких сім українців, по одному поляку та єврею [2, арк.20–21].

Українське керівництво намагалося знайти оптимальне рішення щодо характеру й розміру оподаткування населення. 28 жовтня 1918 р. член фінансової комісії Сидір Голубович на засіданні львівської делегації УНРади запропонував скликати окрему нараду в справі податків. В уставі та інструкції для повітових органів УНРади, укладених 29 жовтня того ж року, зазначено: "Подбати о зібранє якнайбільше фондів на потреби У.Н.Ради. – В тій цілі виконати окрему інструкцию в справі збирання податків на основі докладно ведених книг. – Тим часом збирати добровільно датки". До надходження конкретної вказівки зі Львова українське керівництво покутських повітів намагалося діяти на власний розсуд. Орган повітового комісаріату Товмача оголосив про народний податок таке: "УНРада у Львові наложила на разі одноразовий податок на всю людність Української держави по 1 К від людини без огляду на вік і пол. Взиваю громадські начальства сей час зібрати сей народний податок. В кожній громаді треба робити спис всіх родин і подати скілько зложила родина податку. Зібраний податок має начальник громади зложити в податковому уряді в Товмачи, котрий поквітує на списі, яку суму зложено. Богатші родини повинні складати більші датки, а лише найбідніші мусять зложити по 1 К від голови". Окружна Національна Рада в Коломиї ухвалила рішення про необхідність збору податків, з тимчасовим затриманням виплати причинків, за винятком грошової допомоги вдовам і сиротам. Урядове рішення із приводу оподаткування було оприлюднене 13 листопада 1918 р. у зверненні "До всіх Відділів і Урядів Податкових Західно-Української Народньої Републики" [51, с.205].

Жителі Покуття на початку 1919 р. долучалися до обговорення земельної реформи, яка вважалася соціально спрямованою й мала допомогти збідованим селянам вижити в умовах важких руйнувань, безробіття, голоду й злиднів. Для прикладу, 9 лютого 1919 р. відбулося повітове віче в Снятині, 15 і 23 лютого віча в Рожневі й Заболотові, де були прийняті відповідні резолюції: земля має знаходитися в руках українців, що має бути законодавчо підтверджено офіційним документом; жителі Снятинського повіту висловлюють довір'я УНРаді й Тимчасовому Державному секретаріату, які ведуть підготовчу роботу в проведенні аграрної реформи; у перехідний період (коли земельна реформа ще не прийнята) усі ґрунти й ліси мають знаходитися під контролем українських повітових властей, а землі великої й середньої посілості слід передати для обробітку малоземельним і безземельним селянам [16].

Громадський комісар с. Торговиця Городенківського повіту О.Липчук скликав збори селян 23 лютого 1919 р. стосовно організації весняних польових робіт. Місцевий урядовець просив заможніших селян підтримати бідніших у наданні сільськогосподарського інвентарю. І навпаки, збіднілі селяни мали б допомогти багатшим фізичною працею на полі [14]. Однак не завжди можна було знайти порозуміння між селянами й керівництвом місцевої громади. Про це свідчить лист селян с. Бортники Тлумацького повіту в газету "Республіканець" про тяжке економічне становище: "Погано живеться в нашому селі малоземельним і безземельним селянам. Весна прийшла, а веснувати нема чим ані на чім. Громадська земельна комісія ухвалила платити дідичови Якубовичеви по 20 к. від морга, та дідич не згодився і зробив відклик до висших властий. Ми ждемо на рішення, а весна не жде… Давніще було пасовиско в лісі, та тепер Жиди ліс парцелюють і продають богачам по 2200 к. за морг. Біля нас крайна біда. Нема що їсти, нема що і де засіяти і не маємо гроший за закупно харчів… Коли піде так дальше, то ми засуджені на голодову смерть…" [7].

Зауважимо, що в складних умовах державного будівництва та українсько-польської війни продовольча допомога надходила з Наддніпрянської України. Члени УНРади К.Трильовський, П.Лаврук і Г.Дувірак, перебуваючи в лютому 1919 р. у Вінниці, спромоглись отримати від керівництва УНР 27 вагонів, збіжжя, муки, цукру, м'ясних консервів. Із привезених 8 вагонів припало на військо, а решта розділено на Коломийський, Косівський і Печеніжинський повіти [31].

Кульмінацією національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр. було проголошення 9 (22) січня 1919 р. у Києві Акта об'єднання Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки в єдину державу. 3 січня 1919 р. УНРада прийняла ухвалу "Про злуку Західноукраїнської Народної Републики з Українською Народною Репубикою". В ухвалі відзначалося: "Українська Національна Рада, виконуючи право самоозначення українського народу, проголошує торжественно з'єдинення з нинішнім днем ЗУНР з УНР в одну, одноцільну, суверенну Народну Республіку" [15]. На підтримку рішенням УНРади з 5 січня 1919 р. у містах і селах краю – Коломиї, Тлумачі, Тисмениці, Городенці, Снятині, Заболотові, Отинії, Нижневі та інших пройшли багатотисячні віча. Окрім цього в містах і селах Покуття на велелюдних вічах порушувалися найважливіші проблеми політичного, національного й господарського життя – земельної реформи, виборчого закону, зовнішньополітичного становища. З нагоди дня злуки УНР і ЗУНР урочисто пройшла п'ятитисячна маніфестація в Товмачі 12 (25) січня 1919 р. "Народ наш – переважно селяне – відзначалось у газеті "Нове життя" від 17 січня 1919 р. – зрозумів вагу хвилі і зібрався майже з усіх закутин повіту, щоби дати вислів своїй радости, що давно сподівана злука вже наступила". На вічі прийнята ухвала вислати дві привітальні телеграми: "одну до армії, що бореться на західніх окраїнах України, а другу українському війську "Петлюрівцям" [24].

На думку івано-франківського дослідника Володимира Великочого, Західно-Українська Народна Республіка спрямовувала свою національно-культурну політику у двох основних напрямах: по-перше – на утвердження державного статусу української нації; по-друге – на широку співпрацю з національними меншинами, на їх залучення до процесу державотворення на західноукраїнських землях й утвердження самої держави та їхній національно-культурний розвиток [46, с.78; 50, с.247].

Намагаючись утілити в життя перший напрям національно-культурної діяльності, незважаючи на труднощі, молода держава особливо дбала про розвиток українського шкільництва, причому проводила цю політику з урахуванням інтересів національних меншин. На основі ухваленого УНРадою 16 лютого 1919 р. Закону "Про мови" [9, с.12], за яким українська отримувала статус державної, Державним секретаріатом просвіти і віросповідань 24 лютого цього ж року було видано розпорядок про запровадження викладання нею у всіх державних середніх школах [46, с.79]. Протягом першого етапу існування ЗУНР було відкрито 20 українських гімназій, 3 реальні школи, 7 учительських семінарій [68, с.81–82].

На Покутті в рамках проведення освітньої програми діяльності створювалися повітові шкільні ради. Коломийську шкільну раду очолював В.Витвицький, Тлумацьку – А.Домбровський. Активно проводила роботу Снятинська шкільна рада. Згідно з повідомленням повітового комісара Г.Мартинця, у Снятині 24 листопада 1918 р. були організовані збори вчителів краю й обрано шкільним інспектором В.Равлюка, референтом С.Фодчука. На урочистому зібранні прийнято розпорядження підписатись під документом, що засвідчував служіння українській національній владі. Українське вчительство виконало розпорядження. Польські педагоги, окрім одинадцятьох, які працювали по селах і посвоячилися з українцями, не підписалися під розпорядженням. А тому склалася дивна ситуація: у фахових школах і класичних гімназіях Снятина й Заболотова не вистачало педагогів. Такий стан речей був виправлений: на спорожнілі місця польських учителів були запрошені молоді українські педагоги, які раніше не могли

отримати посад, хоча мали відповідну кваліфікацію, а також повернулися кілька галицьких учителів, що до цього часу працювали в суміжних до Покуття населених пунктах Буковини [42, с.50–51]. У березні 1919 р. у Снятині в приміщенні колишньої польської гімназії відбулась учительська конференція, на яку з'їхались українські педагоги Снятинщини й Заболотівщини. По селах краю проводились урочисті дійства, присвячені акту злуки УНР і ЗУНР [42, с.51–52].

Українська мова ставала обов'язковим предметом для вивчення з третього року навчання в усіх державних і приватних польських, єврейських і німецьких школах. По містечках і селах Покуття, попри нестачу вчителів-українців, українських підручників та учнівського приладдя, навчальний процес, як правило, не зривався в 1918–1919 навчальному році.

Не припинялося в більшості населених пунктів краю й культурне життя. З гастролями на території ЗО УНР перебували театр М.Садовського, Республіканська капела О.Кошиця, ряд інших колективів з Наддніпрянщини. У Коломиї низку вистав ставив місцевий народний театр імені Івана Тобілевича: "У грудні глядачі насолоджувалися «Наталкою-Полтавкою», «Мартином Борулею», а із січня наступного року «Чумаками», «Нещасливим коханням» та «Ой, не ходи, Грицю, та на вечорниці…»" [63, с.41]. У найбільшому місті Покуття гастролював чернівецький театр, який представив на осуд коломиян виставу "Запорожець за Дунаєм", оперу Миколи Аркаса "Катерина" й комедію Івана Тобілевича "Паливода" [63, с.42].

Майже в кожному селі Покуття діяли молодіжні товариства "Січ", "Сокіл", читальні "Просвіти", гуртки "Сільського Господаря". Проводилися шевченківські свята, урочистості з нагоди ювілейних дат діячів історії, культури. Пишно пройшли 14 квітня 1919 р. роковини смерті Тараса Шевченка, зорганізовані чоловічою виділовою школою ім. Петра Могили в Коломиї. Серед гостей присутніми були комендант Окружної військової команди Т.Примак, чотар Волощук і директор закладу В.Породко. На завершення урочистостей вихованці закладу та запрошені гості заявили, що "підуть дальше по вказівкам цього Великого Мученика (Т.Шевченка – *А.К.*) за долю України" [32].

Широкого розповсюдження набуло видавництво нових газет і часописів. 10 листопада 1918 р. було відновлено видання української преси на Покутті – вийшла перша газета доби ЗУНР "Покутський вістник" (1918–1919), її видавала Окружна національна рада до 22 травня 1919 р. Тут друкувались офіційні розпорядження, які мали силу законів. Коломийський тижневик "Січовий голос" (1918–1919) видавав Український січовий союз. Газета обстоювала ідеї творення й розвитку українського війська, оскільки це було послідовним продовженням ідей січового руху. Іван Монолатій стверджує, що важливе місце на сторінках цього часопису займали публікації, які висвітлювали життя українців Наддніпрянщини, їхні перемоги та поразки в українсько-більшовицькій війні, етнонаціональні й соціально-економічні проблеми Покутського та Буковинського країв, злочини більшовиків і румунів проти українського населення регіону тощо [63, с.39–40].

З початку грудня 1918 р. у Коломиї розпочала роботу друкарня Окружної військової команди. Крім газет, тут друкувалися видання державницького спрямування: "Стінний календар з картою України" (1918), "Що треба кожному з нас знати про угорських українців: Короткий історичний нарис" (1919), брошуру Ореста Кузьми "Український правопис" (1919). У Товмачі виходив часопис "Товмацькі вісти", що був органом місцевого Державного повітового комітету. Газета виходила тричі на місяць (1918) і щотижня (1919). Часопис обстоював незалежність земель Східної Галичини, обов'язковість використання української мови в діяльності урядових установ тощо [49, с.316–317].

Після Акта злуки ЗУНР та УНР у Коломиї почав виходити часопис органу Української радикальної партії (пізніше – як орган "Селянської радикальної партії") "Гро-

мадський голос" (1919). У березні було створено Центральне інформаційне бюро при Директорії УНР, почала діяти Коломийська філія інформбюро УНР, яке поширювало серед мешканців не тільки Покуття, але й Угорської України й Буковини офіційну інформацію про стан справ в Україні та щодо міжнародної політики. У Коломиї також виходив інформаційний щоденник "Новини" (1919) та орган українського народного вчительства "Учительський голос" (1919), який представляв педагогів Західної України. У ході румунської окупації Покуття з травня до серпня 1919 р. друкарні в Коломиї не діяли, українська преса не виходила. Остання газета доби української державності в регіоні виходила 1920 р. у Коломиї – "Україна" (створена в Кам'янці-Подільському), де вийшло чотири числа (1920, Ч.141–144) [49, с.317–318].

З перших днів революції УНРада зверталася до представників національних меншин краю, сподіваючись на їхню підтримку та співпрацю. У відозві "Український Народе!" від 1 листопада 1918 р. пропонувалося: "національні меншости Української держави – Поляки, Жиди, Німці – мають вислати своїх відпоручників до Української Національної Ради" [30]. Водночас "Покутський вісник" наголошував: "Українці утворили свою державу на тих землях, де український народ живе в більшости. Побіч Українців живуть у меншости Поляки і Жиди і їм належать ся ті самі горожанські права, що і Українцям… Поляки ще справді не прийшли до розуму і ще мріють про панованнє над нами – та се дарма. Українці те панованнє силою скинуть… Треба поводити ся з Поляками і Жидами чемно, але і обережно, дбати про їх добро, але також насильство з їх сторони і замах на нашу Державу треба відкинути оружжям і то рішучо та безоглядно" [33].

Однак заклики вищих владних інституцій ЗУНР до політичних представницьких сил національних меншин у цілому не знайшли серед них бажаного розуміння. Жодна з неукраїнських політичних партій чи громадських організацій не виявила бажання взяти на себе відповідальність за формування й становлення ЗУНР, вироблення внутрішнього та зовнішньополітичного курсу держави, відмовляючись увійти до її владних структур. В.Великочий стверджує, що таке ставлення національних менших до молодої західноукраїнської держави було вмотивованим, розглядалося від органічного неприйняття й протиборства – до конструктивного нейтралітету й персонального співробітництва стосовно української влади [46, с.82].

Перше більше проявилося в польсько-українському протистоянні, небажанні колишніх урядових чиновників та адміністративних службовців польської національності долучитися до організації української влади. Навпаки, єврейські політичні й громадські організації в краї в цілому займали позицію конструктивного нейтралітету до ЗУНР. Вони, об'єднані навколо Східногалицької єврейської національної ради, намагалися захистити насамперед власні національні інтереси, уникаючи прямого втручання в протиборство між українцями та поляками. Єврейське населення співпрацювало з місцевими органами управління та окремими державними структурами ЗУНР і навіть брало участь у них. З інформаційного повідомлення газети "Новини" від 19 березня 1919 р. із Городенки про суспільно-політичне життя в цьому давньому покутському місті довідуємося, що "поляки відносяться до всього, що лиш українське, – ворожо, зате жиди – прихильніше. Жидівська Національна Рада працює в порозумінню з українськими властями й совісно виконує всі обов'язки, які лиш на неї вложать" [17]. Підтвердженням повноправності єврейського населення в західноукраїнській державі, у тому числі й на території Покуття, є лист пересічного читача коломийської газети "Покутський вісник", єврея за національністю: "Жиди в Українській державі є її правдивими громадянами, а тому держава не мусить допустити в нас жидівських розрух, які мається на великій Україні" [21]. Слід також додати, що розпорядок Державного секретаріату внутрішніх справ "Про врегулювання єврейської автономії", опублікований у газеті "Республика" [23], став черговим реальним кроком на шляху до визнання

політико-правового статусу єврейського населення в ЗУНР не лише як самостійної складової частини її громадян, а й рівноправного партнера та надійного внутрішнього союзника українців у зміцненні своєї держави [46, с.85–86].

Отже, будучи під впливом національного державотворення Наддніпрянської України, жителі Покуття активно включились у політичну боротьбу за державність західних українців. Напередодні листопадової революції 1918 р. на західноукраїнських землях у краї проходили народні віча на честь проголошення самостійності УНР, підписання Берестейського мирного договору, підтримку ідеї об'єднання з Наддніпрянською Україною. Практично без збройної боротьби встановлено українську владу на Покутті. Дотримуючись норм офіційного законодавства ЗУНР, на Покутті утворювалися повітові органи влади, забезпечено процес формування й діяльності місцевих правоохоронних органів, збройних сил. Активно розгорталося культурно-освітнє життя краю: існували українські школи, періодична преса, діяв український театр. Попри декларування органами влади ЗУНР міжнаціонального миру, злагоди й партнерства, національно-культурні процеси на Покутті проходили у формі українсько-польської конфронтації та намірів українсько-єврейського діалогу.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 146, оп. 4, спр. 5193.
2. ЦДІАЛ України, ф. 581, оп. 1, спр. 96.
3. Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 1259, оп. 1, спр. 31.
4. ДАЛО, ф. 274, оп. 1, спр. 38.
5. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 : Документи і матеріали : у 5 т. / кер. роботи і відпов. ред., авт. передм. О. Карпенко. – Т. 1 : Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР / уклад. О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – 584 с.
6. Збірник законів, розпорядків та обіжників проголошених Державним Секретаріятом Зах.-Укр. Н. Р. – Станиславів, 1918. – 26 с.
7. Бортники пов. Товмач // Републиканець. Революційно-демократичний тижневик. Видання Селянсько-робітничого союзу. – 1919. – 17 квіт.
8. Вісник Державного Секретаріату Військових Справ : 1918. – Ч. 1. – 1 груд.
9. Вістник державних законів і розпорядків ЗО УНР. Вип. 3. – Станиславів. – 1919. – 2 берез.
10. Громадський голос. Орган "Селянської радикальної партії". – 1919. – 15 лют.
11. Діло. Видання видавничої спілки "Діло". – 1918. – 6 листоп.
12. Діло. – 1918. – 17 листоп.
13. До нового діла // Громадський голос. – 1919. – 19 лют.
14. З Городенщини. Село Торговиця // Громадський голос. – 1919. – 8 берез.
15. Нова Рада. – 1919. – 24 січ.
16. Нове життя. Щоденник. – 1919. – 5 берез.
17. Новини. Орган Коломийської філії Інформаційного бюро УНР. – 1919. – 19 берез.
18. Печеніжин, 28 вересня 1918 р. // Діло. – 1918. – 4 жовт.
19. Покутський вісник. Орган Окружної Національної Ради в Коломиї. – 1918. – 10 листоп.
20. Покутський вісник. – 1918. – 4 груд.
21. Покутський вісник. – 1919. – 16 берез.
22. Проголошення Української Держави // Діло. – 1918. – 22 жовт.
23. Республика. Щоденник. – 1919. – 1 квіт.
24. Свято злуки // Нове життя. – 1919. – 17 січ.
25. Товмацькі Вісти. Орган повітового комісаріату Української Національної Ради в Товмачи. – 1918. – 20 листоп.
26. Українська Національна Рада // Діло. – 1918. – 20 жовт.
27. Українське слово. Політичний, економічно-суспільний часопис. – 1918. – 10 берез.
28. Українське слово. – 1918. – 22 жовт.
29. Українське слово. – 1918. – 30 жовт.
30. Український народе! // Діло. – 1918. – 2 листоп.
31. Харчі для Покуття // Громадський голос. – 1919. – 22 берез.
32. Шевченкове свято в укр(аїнській) муж(еській) виділовій школі ім. Петра Могили // Покутський вісник. – 1919. – 20 квіт.

33. Як маємо заховувати ся супроти Поляків і Жидів, що мешкають у межах нашої держави // Покутський вісник. – 1918. – 10 листоп.
34. Бемко В. Листопадові дні в Коломиї / Володимир Бемко // Літопис Коломийський. – Коломия, 1993. – 23 с.
35. Велигорська М. Мої спомини про Серафинці, Городенку та Листопадовий зрив / М. Велигорська // Городенщина : Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк ; Торонто ; Вінніпег, 1978. – С. 172–176.
36. Волицький В. Конспіративний військовий гурток учнів і його участь в Городенському перевороті / Василь Волицький // Городенщина : Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк ; Торонто ; Вінніпег, 1978. – С. 177–182.
37. Воробець В. 1 падолиста 1918 р. у Коломиї / Віктор Воробець // Український скиталець. – 1920. – № 1. – С. 19–23.
38. Д. М. Листопадові дні в Коломиї / Д. М. // Коломия й Коломийщина : Збірник споминів і статей про недавнє минуле. – Філадельфія : Видання Комітету Коломиян, 1988. – С. 751.
39. Клодницький В. Кінець 1918 року у Товмаччині / о. Володимир Клодницький // Альманах Станиславівської землі : Збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 858–864.
40. Ковальський Р. Отинія / Р. Ковальський // Альманах Станиславівської землі : Збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 916–920.
41. Кузич І. Листопадові дні в Коломиї / Іван Кузич // Коломия й Коломийщина : Збірник споминів і статей про недавнє минуле. – Філадельфія : Видання Комітету Коломиян, 1988. – С. 759–763.
42. Фодчук С. Народне шкільництво в Снятинщині (за української влади) / Семен Фодчук // Відновлення Української Держави 1918 року : Збірник материялів / із пояснен. і вступ. словом зладив Михайло Бажанський. – Детройт : Бібліотека видавництва "Снятин", 1979. – Ч. 4. – С. 50–54.
43. Андрухів І. Тисмениця / Ігор Андрухів, Степан Гаврилюк. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – 486 с.
44. Бажанський М. Творчий динамізм патріотизму моїх земляків. Гаслова енциклопедія / Михайло Бажанський. – Детройт, 1983. – 256 с.
45. Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР / Володимир Великочий. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – 278 с.
46. Великочий В. Національно-політичні процеси на Покутті в період ЗУНР / Володимир Великочий // Коломия давня і нова: міська цивілізація в історії та культурі : матеріали регіон. наук.-теорет. конф., присв. 600-річчю надання Коломиї магдебурзького права, Коломия, 27 жовт. 2005 р. / за ред. І. Монолатія. – Коломия : Вік, 2005. – С. 77–91.
47. Волосенко П. Тисьмениця / Павло Волосенко. – Нью-Йорк : Накладом Тисьменецьких Земляків, 1958. – 62 с.
48. Грабовецький В. Історія Коломиї : З найдавніших часів до початку XX ст. Ч. І / Володимир Грабовецький. – Коломия : Вік, 1996. – 176 с.
49. Друковане слово // Покуття : Історико-етнографічний нарис. – Львів : Манускрипт – Львів, 2010. – С. 310–326.
50. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 : Історія / кер. авт. кол. і відпов. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. – 627 с.
51. Західно-Українська Народна Республіка, 1918–1923 : Ілюстрована історія. – Львів ; Івано-Франківськ : Манускрипт, 2008. – 524 с.
52. Карпенко О. Листопадова 1918 року національно-демократична революція на західноукраїнських землях / Олександр Карпенко // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 18–21.
53. Карпенко О. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях / Олександр Карпенко // З історії Західно-Української Народної Республіки / Карпенко Олександр ; за заг. ред. М. Кугутяка. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2006. – С. 43–64.
54. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. : Проблеми взаємовідносин / Орест Красівський. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с.
55. Кройтор В. Проблема Покуття у відносинах між Румунією і ЗУНР / Володимир Кройтор // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. На пошану професора Олександра Карпенка. – 2001. – Ч. 5–6. – С. 231–235.
56. Кройтор К. Румунська історіографія пр. Покуття в часи ЗУНР / Костянтин Кройтор // Ямгорів. Літературно-мистецький і краєзнавчий журнал. – Снятин : ПрутПринт, 2000. – Ч. 11–12. – С. 84–90.
57. Кугутяк М. В. Галичина: сторінки історії : Нарис суспільно-політичного руху (XIX – 1939 р.) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
58. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Т. 1 / Микола Кугутяк. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 536 с.
59. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. / О. Кузьма. – Львів : Червона Калина, 1931. – 448 с.

60. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 / Микола Литвин. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Ін-т Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.
61. Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 368 с.
62. Макарчук С. А. Українська Республіка галичан : Нариси про ЗУНР / С. Макарчук. – Львів : Світ, 1997. – 192 с.
63. Монолатій І. Коломия в часи Західно-Української Народної Республіки / Іван Монолатій. – Коломия, 2000. – 80 с.
64. Монолатій І. С. "Тяжко впасти у кайдани, умирать в неволі – а ще гірше спати, спати і спати на волі" (до початків українсько-єврейського діалогу на Покутті у контексті становлення Західноукраїнської Народної Республіки) / Іван Монолатій // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Диво, 2000. – Вип. XII. – С. 50–59.
65. Монолатій І. Покуття у контексті боротьби галицьких українців за державну незалежність (1918–1919 рр.): соціальне та індивідуальне як модель пошуку національно-історичної свідомості / Іван Монолатій // Nad Wisłą i Dnieprem : Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i terazniejszność. – Toruń-Kijów, 2003. – S. 93–107. – (Seria: Stosunki Międzynarodowe i Globalny Rozwój, № 2).
66. Никифорук В. Карбівничі високого духу [Ярослав Окуневський, Теофіль Окуневський] / Володимир Никифорук // Ямгорів. Інформаційно-публіцистичний альманах. – Городенка : [б. в.], 1990. – С. 40–62.
67. Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад – грудень 1918 року) / О. Павлишин // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2–3. – С. 132–139.
68. Тищик Б. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. : (До 75-річчя утворення і діяльності) / Б. Тищик, О. Вівчаренко. – Коломия : Вік, 1993. – 120 с.
69. Чубатий М. Державний лад на Західній Области Української Народньої Республіки / М. Чубатий. – Львів, 1921. – С. 21–24.

В статье рассмотрены формы активизации национального движения на Покутье накануне распада Австро-Венгерской империи и начала украинской революции на западноукраинских землях. Автор характеризирует формирования очагов украинской власти в крае в ходе ноябрьского срыва 1918 г., особенности законодательного обеспечения процесса формирования и деятельности местных органов власти и управления, правоохранительных органов, вооруженных сил, общественно-политические и национально-культурные процессы на Покутье.

Ключевые слова: *Покутье, вече, уездные советы, жандармерия, вооруженные силы, судебная система, национально-культурные процессы.*

The article discusses the form of intensification of the national movement in Pokuttya before the collapse of the Austro-Hungarian Empire and the beginning of the Ukrainian revolution in the west of Ukraine. The author described the formation of the branches of the Ukrainian authorities in the region during the November breakdown in 1918, the peculiarities of the legislative process of the formation and activity of local authorities and government, law enforcement agencies, armed forces, social-political and national-cultural processes in Pokuttya.

Key words: *Pokuttya, council, district councils, gendarmerie, armed forces, judiciary, national-cultural processes.*

УДК 94 (477) "1918"
ББК 63.3 (4 Укр) 6

Володимир Лободаєв

УЧАСТЬ ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА В СЕЛЯНСЬКОМУ ПОВСТАНСЬКОМУ РУСІ (ТРАВЕНЬ – СЕРПЕНЬ 1918 р.)

Досліджено роль загонів Вільного козацтва в розгортанні селянського повстанського руху проти влади гетьмана П.Скоропадського та австро-німецької окупаційної адміністрації.

Ключові слова: *вільне козацтво, селянство, повстанський рух, Звенигородсько-Таращанське повстання, Державна варта, окупаційна адміністрація.*

Вивчаючи селянські рухи доби Української революції 1917–1920 рр., неможливо оминути історію Вільного козацтва – добровільних воєнізованих товариств, які ство-

© Лободаєв В., 2011

рювалися за територіальним принципом переважно з метою охорони правопорядку. Саме сільське Вільне козацтво було настільки чисельним, що це дає можливість характеризувати його як стихійний масовий рух українського селянства. Виникнувши навесні 1917 р., Вільне козацтво пройшло складний шлях розвитку і, незважаючи на значну чисельність, так і не змогло стати надійним захисником української влади. Узимку 1917–1918 рр. лише окремі вільнокозачі загони вступили у відкриту боротьбу з військами Радянської Росії та місцевими червоногвардійцями. Навесні 1918 р. вільнокозачий рух пішов на спад. Згасання вільнокозачого руху було частково призупинене внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. Уцілілі осередки Вільного козацтва активно виступили на боці противників гетьманського режиму. Особливо помітною була участь вільних козаків у розгортанні селянського повстанського руху літа 1918 р. Саме цьому аспекту вільнокозачої історії присвячене наше дослідження.

Заявлена проблема знайшла певне відображення в історіографії. Одними з перших досліджень, де йдеться про діяльність вільнокозацьких загонів за часів Української Держави П.Скоропадського, є наукові праці еміграційних істориків Р.Бориса та А.Жука [4; 14]. У радянській історіографії проблемам Вільного козацтва взагалі не приділялось уваги. Проте радянський історик П.Балковий, аналізуючи хід Звенигородсько-Таращанського повстання літа 1918 р., визнав, що на боці повстанців воювали й вільнокозачі загони [2, с.25]. У сучасній історіографії заслуговують на увагу дослідження В.Верстюка, В.Бондаренка, В.Щербатюка [3; 5; 45; 46]. Важливе значення мають наукові публікації П.Захарченка, присвячені повстансько-партизанським рухам українського селянства 1918 р. [15; 16]. Метою статті є цілісне визначення ролі та значення діяльності осередків Вільного козацтва в повстансько-партизанському русі літа 1918 р. Джерельною базою стали архівні документи, матеріали періодичних видань, спогади.

Вільнокозачі осередки вже в перші дні після перевороту виступили із заявами, у яких засудили гетьманський режим і закликали селянство боротися з ним. Волосні, повітові та губернські громадські форуми, проведені на початку травня 1918 р., засвідчили антигетьманську позицію сільського вільного козацтва.

Одними з перших ставлення до нового режиму висловили делегати 5-го Національного з'їзду Київщини (28 квітня – 2 травня 1918 р.), на якому, як і на попередніх, було чисельне представництво прихильників Вільного козацтва. 30 квітня перед присутніми виступив учасник з'їзду Данченко: "Козацтво, котрого я являюсь представником, готове стати на захист прав трудового люду України" [43, арк.48].

На нараді 2 травня більшість учасників з'їзду повністю погодилися з думкою представника від звенигородського козацтва, який стверджував, що "… українська по назві, а властиво русько-польсько-жидівська буржуазія злигалася з німецькою буржуазією, з німецькими генералами і думають, що вони вже побідили, вже затоптали землю і волю і самостійність України <…> Скорше всі ми поляжемо головами, та не пустимо з своїх рук землі і не дозволимо, щоби кацапська буржуазія над нами панувала" [43, арк.60 зв. – 61].

Рішення негайно розпочати збройну боротьбу з гетьманською владою підтримали й делегати Звенигородського повітового селянського з'їзду, що відбувся 3-го травня. Закликавши селянство збирати сили для майбутнього збройного виступу, з'їзд визнав за найкращий засіб формування повстанських загонів дотримання ідейно-організаційних принципів Вільного козацтва. У селах повіту, де ще не було вільнокозачих товариств, ухвалили їх негайно організувати. Характерно, що пропозиція перейменувати "Вільне козацтво" в "Армію спасіння землі і волі" була відкинута [17]. Селянство Звенигородщини, ставши ініціатором заснування Вільного козацтва, зберегло відданість власному дітищу, розглядаючи його як найбільш надійну організацію для свого захисту.

Позицію звенигородців підтримали й вільнокозачі осередки та селянство інших губерній. Так, зокрема, Гаврилівський волосний схід (Кам'янецький повіт Подільської губернії) ще напередодні перевороту ухвалив зорганізувати у волості Вільне козацтво для того, щоб протидіяти поверненню власності поміщикам [34, арк.20], а 9 травня підтвердив нагальність виконання цього рішення у зв'язку з останніми подіями в столиці. При цьому встановлення Гетьманату кваліфікувалось як безсоромна узурпація влади, а проголошена гетьманом програма соціально-економічних і політичних перетворень не визнавалася: "Право власності на землю не хочемо, а щоб земля перейшла трудовому народу по соціалізації, хочемо щоби Україною властвувала виборна Центральна Рада, котрій ми довіряємо правити і виробляти закон для охорони України" [29, арк.85].

"Обраного буржуазією" гетьмана назвали "самозванцем" і делегати Верхньодніпровського повітового з'їзду Селянських спілок та Вільного козацтва. Протестуючи проти втручання іноземних військ у внутрішні справи України та розгону Центральної Ради, вони закликали "боротися з ворогами трудового селянства" [9]. З таким самим закликом виступив 8 травня на губернському з'їзді Катеринославщини й кошовий отаман Новомосковського повіту Ф.Сторубель: "Годі воювати резолюціями, пора організовуватись. До зброї, всі вмремо, але руйнувати волі не дамо" [9].

Реалії нового режиму посилювали бажання вільних козаків негайно підняти збройне повстання. Головним фактором динамічного зростання соціальної активності Вільного козацтва став проголошений гетьманом корінний поворот у соціально-економічній сфері. Декларованe відновлення приватної власності на землю як основи "культури і цивілізації" [13] означало відновлення непорушності права приватної власності, а отже, передбачало повернення всього захопленого селянами попереднім власникам. Німецьке та австро-угорське командування було зацікавлене в збереженні великої земельної власності. Допомагаючи землевласникам повернути свої володіння, окупанти зобов'язували поміщиків продавати хліб економічним організаціям Центральних держав. Відповідали цьому й пропоновані гетьманському уряду німцями й австрійцями проекти аграрних реформ [25, с.99–101].

Тому декларованe гетьманом прагнення на законній підставі розділити великі маєтки між хліборобами з метою створення "селянства здорового, забезпеченого землею і здатного в найвищій мірі підняти її продуктивність" [13], залишалося лише обіцянкою. Ухвалювані гетьманським урядом законодавчі акти відображали насамперед інтереси великих землевласників [21, с.102]. Щоправда, спроби врахувати загальноселянські інтереси також були. Зокрема, закон "Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями" від 14 червня 1918 р. надавав можливість продавати надільні землі без обмежень і дозволяв не тільки юридичним, але й фізичним особам купувати їх (якщо його маєтність не перевищувала 25 десятин). Проте реальне впровадження цього закону затягувалося [26, с.213], а головне – мова йшла про **купівлю** землі, що аж ніяк не влаштовувала загальну масу селян, які вважали, що мають отримати її безкоштовно.

Відновлення приватної власності обернулося для селянства посиленням каральних експедицій, які тепер мали статус державної політики. Спираючись на окупаційні війська та охоронні загони місцевої адміністрації, поміщики поверталися до маєтків й обкладали селян непомірними податками та контрибуціями, розміри яких встановлювали на власний розсуд. Крім того, "скривджені" попередньою владою, вони прагнули помститися селянам-бунтарям, ініціюючи розгортання практики жорстоких екзекуцій.

У свою чергу, селянство вдавалося до різних методів активної й пасивної протидії карателям. А широка агітаційно-пропагандистська діяльність та організаційна підтримка вільнокозачих осередків стала стимулом переходу селян до найрадикальнішої форми боротьби – збройного повстання. Уже в травні 1918 р. Катеринославський гу-

бернський староста в доповіді військовому міністру відзначав, що "… деякі з бувших вільних козаків пориваються селян підняти проти сучасної влади та примовляють не виконувати наказів" [28, арк.6]. У цей же час, згідно з агентурними донесеннями та слідчими матеріалами державних установ Подільської губернії, Вільне козацтво взялося за організацію повстання проти влади гетьмана та австро-угорських військ у Могилів-Подільському, Гайсинському й Кам'янецькому повітах [34, арк.60, 232–232 зв.; 35, арк.25 зв., 29 зв.]. Тобто у "війні" між великими землевласниками й окупантами, з одного боку, і селянством, з іншого, Вільне козацтво беззастережно виступило на боці останнього. Інакше й не могло бути, бо вільне козацтво тим же селянством і було.

Зі свого боку, П.Скоропадський ужив до Вільного козацтва репресивні заходи. Ініційоване І.Луценком скликання всеукраїнського з'їзду козацтва було заборонене [24, с.33], а 30 травня гетьман звернувся до військового міністра з "відручним листом", у якому йшлося про те, що "всі приватні і вільнокозачі організації… з нинішнього дня касуються і об'являються недійсними…" [27, арк. 84 зв. – 85].

Щоправда, визнаючи заслуги козацтва в боротьбі за українську державність, П.Скоропадський проголошував необхідність його відродження й відповідно подавав наведене вище ліквідаційне розпорядження як перший необхідний реорганізаційний крок на цьому шляху. Проте, зважаючи на розгортання саме в цей час селянсько-повстанського руху, "відручний лист" насамперед завдавав удару по його організаційним осередкам – громадам Вільного козацтва, остаточно ставлячи їх поза законом.

У цей час перші відчутні спалахи селянської війни вже давалися взнаки. Попередньо зауважимо, що правлячі кола Гетьманату, прагнучи применшити значимість дій повстанців, намагалися представити їх боротьбу як результат підривної діяльності кримінальних злочинців, анархістів і більшовиків. Тому в багатьох урядових документах і матеріалах періодичної преси учасники повстання фігурують під узагальнюючими назвами – "більшовики" або "бандити" чи "злочинці". Тому не завжди можливо чітко виділити вільних козаків із загальної маси українського повстанства. Однак навіть тих джерел, де цілком однозначно вказується на вільних козаків як учасників та ініціаторів повстань, цілком достатньо для обґрунтованої й об'єктивної характеристики їхньої діяльності в цей період.

Навіть радянські мемуаристи та історики, хоча й не уникнувши певної ідеологізованості за рахунок об'єктивності, окремо вказували на роль вільних козаків в антигетьманському повстанському русі. Так, І.Амосов указує на "групки «вильных козакив», которые выносили громкие резолюции с протестом против власти гетмана" [1, с.238], а П.Балковий пояснив активність вільних козаків успішною більшовицькою "роботою в масах" [2, с.25].

Одне з найперших ініційованих Вільним козацтвом селянських повстань спалахнуло на Катеринославщині, де австро-угорські війська систематично здійснювали реквізиції продуктів харчування, великої рогатої худоби, коней. 21 травня 1918 р. вільні козаки роззброїли 4-х офіцерів та 60 вояків австрійського єгерського батальйону, що був розквартированый у селі Лозоватка. Повстанців підтримали жителі сусідніх сіл – Михайлівки, Олександрівки, Покровського, Криничок.

Однак 27 травня на допомогу єгерям було кинуто добре озброєну й організовану кавалерійську дивізію, яка, маючи чисельну перевагу, за 7 днів придушила виступ. Лозоватка й Покровське, де повсталі чинили відчайдушний опір, були спалені. На мешканців інших сіл наклали непомірні контрибуції. Під час семиденного рейду австро-угорці розстріляли без суду та слідства 49 полонених селян. Відступивши до села Покровське, понад 500 озброєних гвинтівками й кулеметами вільних козаків спромоглися вирватися з оточення [28, арк.28–28 зв.].

Жорстокість австро-угорських карателів тільки розпалювала вогнище повстання. З Катеринославського повіту воно майже одразу перекинулося у Верхньодніпровський.

Ініціаторами збройного опору тут також стали вільні козаки, які 30 травня напали на ескадрон австро-угорського гусарського полку, знищивши 95 його вояків [36, арк.2]. 7 червня губернський староста доповідав про ситуацію в Катеринославському повіті: "В районе средней части уезда продвигаются Австро-Венгерские войска, которые обезоруживают население и карают виновных в сопротивлении, которое встречается со стороны многочисленных банд большевиков и анархистов, выступающих под именем «вольных козаков»" [32, арк.5]. 10 червня 1918 р. він же повідомив, що у Верхньодніпровському повіті "… встановленню порядку заважають українські офіцери, прізвища яких не відомі. Вони організовують вільне козацтво, яке арештовує міліцію і йде проти встановленого ладу" [32, арк.14 зв.]. Чисельність стихійних виступів зростала й у Новомосковському повіті [7]. Розгромлені й розігнані регулярними військами вільнокозачі загони переходили до сусідніх волостей і повітів, де продовжували боротьбу.

Повстансько-партизанська боротьба розгоралася і в інших губерніях. Особливе місце в ній займає Звенигородсько-Таращанське повстання на Київщині. Воно було наймасовішим селянським виступом і саме в ньому з особливою силою проявилася бойова й агітаційно-пропагандистська активність Вільного козацтва. За свідченням І.Капуловського, уже на початку травня 1918 р. у Звенигородському та прилеглих до нього селах Канівського, Уманського й Таращанського повітів було організовано 18 партизанських куренів загальною чисельністю 25 тисяч козаків [20, с.98]. "Звенигородська думка" почала регулярно публікувати антиурядові матеріали [17; 18; 19]. Зокрема, оприлюднені в ній відозви повітового комітету партії українських соціалістів-революціонерів, що закликали селянство до повстанської боротьби, так налякали губернську адміністрацію, що, за її пропозицією, видання опозиційної газети було припинене, а до повіту були введені додаткові підрозділи німецьких військ [16, с.74].

На скликаній у селі Гусакове нараді курінних отаманів було вирішено тимчасово приховати наявну зброю й чекати слушної нагоди для початку повстання [20, с.98–99]. Водночас зібрану Ю.Тютюнником у державних складах зброю (з березня 1918 р. – уповноважений з демобілізації в повіті) було вирішено передати в розпорядження селян. Упродовж чотирьох ночей по селах таємно розвезено 10 тисяч гвинтівок, 43 кулемети, 2 гармати, один панцерник і багато комплектів військового спорядження. Одразу після цього військовий комендант м. Звенигородка М.Павловський на чолі підпорядкованої йому сотні козаків залишив місто [23, с.101].

3 червня 1918 р. у відповідь на спроби карального загону вилучити зброю спалахнуло повстання в Лисянці, а 4 червня, обурені вбивством чиновником Державної варти свого односельчанина, опір вчинили мешканці Пединівки. Цього ж дня повстанці отримали перемогу під Ганжалівкою, змусивши офіцерський загін відступити до Лисянки під захист німецького гарнізону. 7 червня, зважаючи на потужність бойової сили повстанських загонів, гетьманські війська та німецька залога відступили до Звенигородки [30, арк.24–24 зв.; 33, арк.111–111 зв.]. Виступ у районі Лисянки був підхоплений мешканцями інших сіл повіту. Протягом кількох днів у боротьбу вступили селяни Тарасівки, Стецівки, Водянки, Кирилівки, Гусакового, Вільхівців. Після невдалих спроб стримати повстанський натиск німці та гетьманці зайняли оборону в повітовому місті, сподіваючись протриматись тут до підходу урядових військ [16, с.74–75].

Характерно, що в доповіді від 7 червня про вищезазначені події міністрові внутрішніх справ губернський староста Київщини І.Чарторижський називав повсталих селян не інакше як вільними козаками: "Настрій у Звенигородському повіті підвищений. Розпочались виступи озброєних значних банд вільного козацтва" [33, арк.111]. Звичайно, не можна лише на підставі цього документа та інших подібних інформацій усю багатобарвну повстанську масу ототожнювати лише з Вільним козацтвом. Крім того, і самі вільнокозачі осередки цього періоду не варто ототожнювати з попередніми: у часи Гетьманату під назвою "вільне козацтво" фігурувала частина повстанських загонів, які

не були тотожними ні за діяльністю, ні за організаційною будовою вільнокозачим громадам часів Центральної Ради. Вільні козаки вже не охороняли порядок на місцях, а провокували заворушення й однозначно стали антидержавними стосовно до влади гетьмана; товариств, які ставили перед собою ще й культурно-просвітні завдання, вже не було, а були суто воєнізовані повстансько-партизанські формування.

В усякому разі, акцентування уваги на вільних козаках як головних винуватцях селянських заворушень на Звенигородщині та в сусідніх повітах, що простежується в багатьох доповідях державних чиновників і газетних повідомленнях [6; 22], дає нам підстави стверджувати, що розгортання руху опору тут проходило під значним впливом саме Вільного козацтва. Подальший перебіг подій Звенигородсько-Таращанського повстання посилює нашу переконаність у цьому.

Зосереджені під Звенигородкою повстанські сили, загальна чисельність яких досягала 15-ти тисяч козаків, упродовж трьох днів штурмували місто. 9 червня повстанці повністю ним оволоділи. Водночас мобільні козацькі загони під керівництвом отаманів А.Шаповала й Ф.Бондаря намагалися перекрити шляхи, якими обложені могли отримати підмогу. Загін А.Шаповала розгромив німецький підрозділ під Шполою та Цвітковим, а чотири вільнокозачі сотні Ф.Бондаря раптовим ударом розбили німецьку частину, що рухалася з Тального, захопивши в полон близько 300 солдатів, кілька гармат і значну кількість військового спорядження [23, с.104].

Однак довго утриматись у Звенигородці повстанці не могли. 12 червня через перевагу сил супротивника вони відступили до Лисянки, де керівництво селянським рухом перебрав на себе лівоесерівський повстанський штаб на чолі з М.Павловським. Штаб почав відновлювати роботу місцевих земельних комітетів, скасованих гетьманом, і призначив спеціальних комендантів для формування нових повстанських сотень. Провідну роль у цій роботі відігравали отамани Вільного козацтва: С.Кравченко, М.Задериголова, Бевзенко та ін. [30, арк.550]. У відозві, оприлюдненій штабом, звучав заклик до боротьби “не проти німців, а проти русифікаторського уряду гетьмана”. Відповідно до цього все населення України підлягало мобілізації. Усіх, хто ухилявся від неї, чекала смерть [16, с.77].

Зі Звенигородщини вогнище повстання перекинулося на Таращанський повіт, а потім – на Канівський, Черкаський, Васильківський, Уманський. Дії повстанців координували чисельні повстанські штаби та революційні комітети, вплив яких поширювався на локальні території. На чолі їх, як правило, стояли представники опозиційних режимові політичних угруповань – більшовики та українські есери.

Важливо зазначити, що в донесеннях Державної варти за червень – вересень 1918 р. серед тих, хто безпосередньо керував повстанськими загонами або проводив агітаційно-пропагандистську антиурядову діяльність, часто фігурують прізвища відомих вільнокозачих керівників. Так, провідну роль у боях під Звенигородкою відіграли Левко та Митрофан Шевченки. 4-тисячним загоном повстанців у Канівському повіті керував І.Велівченко. Як “бандитів і агітаторів” Державна варта розшукувала В.Ковтуненка та Г.Пищаленка [30, арк.430–431 зв., 476; 33, арк.112].

Крім Київщини та Катеринославщини, повстанська боротьба в червні – серпні 1918 р. розгорнулася на Херсонщині, Чернігівщині, Харківщині, Полтавщині, Волині. Незважаючи на відчайдушні зусилля, гетьманські й окупаційні війська довгий час не могли перебрати ініціативу до своїх рук. Тільки в другій половині серпня вони домоглися корінного перелому на свою користь. Повстанський рух пішов на спад.

Останнє велике селянське заворушення літа 1918 р. розгорнулося в середині серпня на Поділлі. Примітно, що вагомою силою повстання тут також стало Вільне козацтво. Військовий комендант Могилів-Подільського повіту Андрій Вовк, опозиційно налаштований до гетьманського режиму, укомплектовував підпорядковані йому сторожову й охоронну сотні прихильниками Центральної Ради, насамперед – колиш-

німи вільними козаками. Провідну роль у підготовці повстання відіграли й вільнокозачі отамани Гордій Мазур та Олексій Козел. Метою організаторів виступу, ідейне підґрунтя якого готували представники партії українських есерів, було знищення гетьманського режиму та звільнення всієї України від влади окупаційних військ [16, с.102].

Поштовхом до початку повстання став арешт у м. Бар 12-ти підлеглих А.Вовку козаків, яких австрійська жандармерія вважала причетними до пограбування, вчиненого в одному із сіл повіту. 14 серпня комендантська сотня на чолі з А.Вовком, з метою не допустити розправи над арештованими козаками, вирушила в напрямку Бара [31, арк.81]. Одночасно повстання спалахнуло в селах Кукавської, Ярошевської, Лучинецької та частини Вендичанської волостей. За кілька днів чисельність повстанців Могилів-Подільського повіту досягла двох тисяч [16, с.102]. Зібрані в районі Кукавка – Рівне – Ялтушків повстанські сили розділилися навпіл. Одна частина залишилася продовжувати бойові операції на території власного повіту, а інша – вирушила піднімати на боротьбу селянство сусіднього Ямпільського повіту [37, арк.2 зв.]. Проте у вирішальній битві під Коневою повстанці зазнали поразки. Пройшовши з боями Ямпільський та Брацлавський повіти, рештки розгромлених селянських загонів змушені були повернути до Кукавки. Наприкінці серпня на Поділлі були придушені останні осередки опору [38, арк.9].

Отже, селянсько-повстанський рух літа 1918 р. був активно підтриманий вільнокозачими формуваннями. У багатьох антиурядових виступах на Київщині, Катеринославщині, Поділлі ініціативна й керівна роль належала саме Вільному козацтву, яке таким чином виявило повне неприйняття соціально-економічних і політичних реалій гетьманського режиму, зберігаючи прихильність до розігнаної Центральної Ради, політика якої відповідала соціальним прагненням селян-козаків. А боротьба з окупаційними військами, які були головною силою в придушенні селянських заворушень, визначала національно-визвольну спрямованість діяльності вільного козацтва.

Дослідник П.Захарченко, аналізуючи повстанські процеси 1918 р., наголосив на ролі Вільного козацтва: “Активне включення овіяної національною військовою і політичною традицією сили в боротьбу з гетьманським правлінням додало селянському рухові організованості, бойовитості, оперативної гнучкості. Ватажками висовувалися люди, що мали досвід ведення бойових дій. З їхньою допомогою повстанці опановували методами партизанської війни, оволодівали тактикою стрімкого маневру в умовах походу по тилах супротивника” [16, с.103].

До цього слід додати, що, виступивши на боці селянства, Вільне козацтво тим самим визначило свою долю: репресивні дії окупаційної та гетьманської влади знищили останні нелегально існуючі його осередки. Звичайно ж, арешту підлягали ті, хто брав участь в антиурядовій діяльності. Насамперед це стосувалося вільнокозачих діячів Київщини. Проте цим правлячі кола Гетьманату та командування союзників не обмежилися. З огляду на активну діяльність Вільного козацтва вони спрямували каральну машину практично проти всіх, хто будь-коли належав до вільнокозачого руху чи сприяв його розвитку [30, арк.165; 40, арк.25; 10, арк.2–9;11, арк.4–7 зв.;12, арк.1–1 зв.].

Як свідчать документи міністерства внутрішніх справ, улітку – восени 1918 р. регіональні підрозділи Державної варти цілеспрямовано проводили агентурно-розшукову роботу щодо всіх отаманів та інструкторів Вільного козацтва часів Центральної Ради. До в’язниці потрапили Іван Луценко, Семен Гризло, Михайло Ковенко, Михайло Малашко, Олександр Чорнобай, Гаврило Горобець та багато інших менш відомих отаманів і козаків [8; 39, арк.3–3 зв.; 41, арк.5–5 зв.; 42, арк.2–3].

Ув’язнювали навіть тих із них, хто з приходом до влади гетьмана через різні причини взагалі залишився осторонь будь-якої громадсько-політичної діяльності. Так, за розпорядженням директора Державної варти на Полтавщині, де участь вільних козаків у повстанських рухах була загалом слабкою й спорадичною, ув’язнення загрожувало

практично всім, хто в 1917 – на початку 1918 рр. став ініціатором заснування козачих товариств. У списку із 57 осіб, направленому до відома губернського старости, провина колишніх отаманів формулювалася лаконічно й промовисто: "участь у справі організації Вільного козацтва" [44, арк.1]. Очевидно, що масовані репресивні акції були одним із засобів придушення антиурядової діяльності. Вони завдали відчутного удару решткам вільнокозачих товариств.

Підводячи підсумки, можемо констатувати, що доба Української Держави стала завершальним етапом у розвитку масового селянського вільнокозачого руху. За рік, що минув від Лютневої революції 1917 р., селянство встигло звикнути й утвердитись у власному розумінні "волі" (без помітного тиску з боку влади) і "праві" на землю, самочинно перерозподіливши великі землеволодіння між собою. Вони звикли ігнорувати будь-який закон, що суперечив їхнім власним інтересам. І сільські загони вільного козацтва сприяли або принаймні не чинили опору цьому. Оскільки більшовики проголошували схожі "соціалізаційні" лозунги й не встигли взимку 1917–1918 рр. установити владу в сільській місцевості, то й опір їм вільнокозачі загони чинили далеко не скрізь.

Прихід автро-угорського війська, а особливо встановлення влади гетьмана й уже офіційне відновлення приватної власності зачепили селян-козаків "за живе". Повернення землі поміщикам, примусове вилучення хліба, примусові роботи, контрибуції аж ніяк не укладалися в селянсько-козацьке розуміння "волі". За великим рахунком, мова йшла, щоправда, у жорстокій і репресивній формі, про відновлення на основі приватної власності стабільної державної влади з її контролем над населенням, виключним правом на насилля, податками, відновленням правового порядку й державного судочинства. Вочевидь, селянство до цього повертатись не хотіло. Тому-то й почало активно ратувати за повернення Центральної Ради з її демократичною слабкістю й "соціалізацією", хоча напередодні приходу гетьмана до влади про її значну авторитетність серед селянства говорити не доводиться. Ситуацію ускладнювало те, що гетьманська влада, незважаючи на розроблені аграрні законопроекти, які могли б задовольнити принаймні частину селянства, не надто поспішала їх утілювати. Незважаючи на будь-які переваги аграрних ("паперових") проектів часів П.Скоропадського, на практиці гетьманський уряд усе ж не виявив достатньої гнучкості й оперативності в земельному питанні. А те, що утвердження влади гетьмана робилося за умови підтримки й надмірної жорстокості іноземних військ, тим більше посилювало повстанський опір, який набував національно-визвольного забарвлення.

Неприйняття реалій гетьманського режиму остаточно визначило подальшу долю Вільного козацтва. Перебравши на себе роль організатора й керівника цілої низки стихійних селянських виступів, Вільне козацтво надало повстансько-партизанському руху стійкості, динамічності, бойової активності. Водночас це викликало чисельні репресивні акції з боку гетьманської й окупаційної влади, які остаточно знищили рештки цієї організації.

1. Амосов И. Под сапогом немецкой оккупации / И. Амосов // Борьба за Советы на Екатеринославщине : сб. воспоминаний и статей. – Днепропетровск, 1927. – С. 229–263.
2. Балковий П. М. Війна без флангів : Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. / П. Балковий. – К., 1966. – 303 с.
3. Бондаренко В. Г. Вільнокозацький рух на Півдні України (1917–1918 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / В. Бондаренко. – Запоріжжя, 2006. – 245 с.
4. Борис Р. Вільне козацтво. Ідея узброєного народу в 1917 р. в Україні / Р. Борис. – Львів, 1934. – 30 с.
5. Верстюк В. Розділ 19 : "Вільне козацтво" в Українській революції 1917– 1921 рр. / В. Верстюк // Історія українського козацтва. – К., 2007. – Т. 2. – С. 415–460.
6. Відродження. – 1918. – 11 черв. (29 трав.).
7. Вперед (Екатеринослав). – 1918. – 7 июн.
8. Вперед (Екатеринослав). – 1918. – 13 июн.
9. Голос робітника. – 1918. –10 трав.
10. Державний архів Київської області, (Держархів Київської обл.), ф. Р-2793, оп. 1, спр. 50.

11. Держархів Київської обл., спр. 407.
12. Там само, оп. 2, спр. 92.
13. Державний вісник. – 1918. – 16 трав.
14. Жук А. Вільне козацтво / А. Жук // Український скиталець. – 1923. – Ч. 1 (23). – С. 56–58; Ч. 2 (24). – С. 38–40; Ч. 3 (25). – С. 30–32; Ч. 4 (26). – С. 30–32; Ч. 5 (27). – С. 49–50; Ч. 7 (29). – С. 37–39; Ч. 9–10 (31–32). – С. 41–43; Ч. 19–20 (41–42). – С. 49–56; Ч. 21–22 (43–44). – С. 41–43.
15. Захарченко П. Звенигородсько-Таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення / П. Захарченко // Історія України. – 1998. – № 7. – С. 4–5; № 8. – С. 4–5.
16. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К., 1997. – 188 с.
17. Звенигородська думка. – 1918. – 5 трав.
18. Звенигородська думка. – 1918. – 8 трав.
19. Звенигородська думка. – 1918. – 10 трав.
20. Капуловский И. Организация восстания против гетьмана / И. Капуловский // Летопись революции. – 1923. – № 4. – С. 95–102.
21. Малик Я. Земельне питання в Українській Гетьманській Державі / Я. Малик // Останній гетьман. – К., 1993. – С. 97–106.
22. Січ (Олександрівськ). – 1918. – 20 черв.
23. Тютюнник Ю. Революційна стихія / Ю. Тютюнник // Дзвін. – 1991. – № 8. – С. 92–107.
24. Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.). Українська революція (1917–1919) : Діяльність партії с.-с. в зв'язку з політичними подіями на Україні за час 1901–1919. Ідеологія, програма і статут партії. – Відень ; К., 1920. – 88 с.
25. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) / Бевз Т. А., Вєдєнєєв Д. В., Гошуляк І. Л. [та ін.]. – К., 1998. – 248 с.
26. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (кер.). – К., 2007. – 576 с.
27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1074, оп. 2, спр. 2.
28. ЦДАВО України, ф.1076, оп. 1, спр. 17.
29. Там само, ф.1115, оп. 1, спр. 50.
30. Там само, ф. 1216, оп. 1, спр. 72.
31. Там само, спр. 76.
32. Там само, спр. 96.
33. Там само, спр. 97.
34. Там само, ф.1793, оп. 1, спр. 60.
35. Там само, спр. 171.
36. Там само, ф. 2207, оп. 1, спр. 1007.
37. Там само, спр. 1077.
38. Там само, спр. 1134.
39. Там само, спр. 1164. .
40. Там само, спр. 304.
41. Там само, спр. 504.
42. Там само, спр. 550.
43. Там само, ф.2245, оп. 1, спр. 1.
44. Там само, ф. 2586, оп. 1, спр. 38.
45. Щербатюк В. М. Вільне козацтво: історіографія проблеми / В. Щербатюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – 2009. – Вип. 96. – С. 62–67.
46. Щербатюк В. Історія регіонів України : Лисянщина / В. Щербатюк. – К., 2002. – 428 с.

Исследовано роль отрядов Вольного казачества в развертывании крестьянского повстанческого движения против власти гетмана П.Скоропадского и австро-немецкой оккупационной администрации.

Ключевые слова: *вольное казачество, крестьянство, повстанческое движение, Звенигородско-Таращанское восстание, Державная варта, оккупационная администрация.*

The role of the Free Cossack's locations in spreading the rural rebel movement against the power of hetman P.Skoropadskiy and Austrian-German occupation administration is researched.

Key words: *free Cossacks, peasantry, rebel movement, Zvenygorod-Tarashchansk rebellion, State Guard, occupation administration.*

УДК 94 (477. 83) “1919/1939”
ББК

Михайло Сеньків

МОЛОЧАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ГЕНЕЗА, ЕВОЛЮЦІЯ, СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ

У статті проаналізовано витоки та основні етапи розвитку молочарської кооперації в західноукраїнському селі в міжвоєнний період, показано її важливу суспільну функцію. Зокрема, у кооперативах концентрувалося національне виробництво, яке давало засоби існування сотням тисяч селян, скорочувало еміграцію, творило ринок для українських товарів. Кооперація рятувала селянина від потрійної експлуатації з боку великого капіталу у сфері виробництва, обліку та споживання, сприяла встановленню стабільних ринкових відносин, поступу села.

Ключові слова: *західноукраїнське село, молочарська кооперація, агрозоотехнічні знання, економічний поступ, національна свідомість.*

Упродовж тривалого періоду радянська історіографія грубо фальсифікувала діяльність кооперації, у тому числі молочарської, яка начебто мала буржуазно-націоналістичний та антинародний характер. На відміну від радянських науковців історики української діаспори опублікували низку правдивих розвідок із досліджуваної проблематики. Найбільшу цінність серед них мають збірник статей “Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові 1899–1944 рр.” [12], а також праця І.Витановича про розвиток української кооперації [2]. Щоправда, вони, головним чином, написані на базі спогадів.

Об’єктивне вивчення досліджуваної проблеми в Україні розпочалося в роки її незалежності. У колективних монографіях “Історія кооперативного руху” [7], “Історія споживчої кооперації України” [8], “Українські кооператори” [22], а також у працях В.Плисюка [16], Р.Матейка [15], З.Струк [18; 19] та інших поруч з аналізом кооперативного руху на західноукраїнських землях побіжно характеризується розвиток молочарської кооперації. Глибоке вивчення проблеми тільки що розпочинається. Сьогодні немає спеціального монографічного дослідження, присвяченого розвитку молочарської кооперації в західноукраїнському селі. Саме цим визначається актуальність даної статті. У ній поставлено мету – розкрити генезу, еволюцію та соціально-політичні наслідки розвитку молочарської кооперації в західноукраїнському селі у 20–30-х рр. ХХ ст.

У міжвоєнний період Західна Україна знаходилася в складі Польщі. Українці зазнавали соціального й національного гноблення. Дієвим засобом захисту інтересів українців у міжвоєнний період стала кооперація, зокрема молочарська, витоки якої сягають початку ХХ ст. Перша молочарська спілка виникла 1904 р. у с. Завадів, що на Стрийщині. Її організатором був парох О.Нижанківський. До управи молочарні входили завадівські господарі Іван Сенків і Федір Дергака. Завадівська молочарська спілка послужила прикладом для сусідніх сіл та цілої Східної Галичини. Через кілька місяців подібні спілки виникли в Голобутові та Угерську. За ними – у селах Лисятич, Братківці, Жулин, Семигинів, Дашава, Добряни та інші.

З появою більшої кількості молочарень на Прикарпатському підгір’ї виникла потреба їхньої організаційної надбудови, і 1907 р. у Стрию постав крайовий господарсько-молочарський союз, який очолили О.Нижанківський і Л.Горалевич [15, с.159, 160]. 1909 р. на цьому терені уже нараховувалося 45 молочарських спілок, які об’єдналися в “Маслосоюз” [3, с.87].

Воєнне лихоліття завдало великої шкоди молочарській кооперації. Однак вона поступово відроджувалася. У селах виникали молочарські відділи в споживчо-господарських кооперативах, молочарські спілки при читальнях “Просвіти”. У Станіславі було створено самостійну філію молочарської кооперації. Вона під керівництвом

© Сеньків М., 2011

Андрія Палія, Олекси Лиса, Андрія Мудрика за короткий час налагодила торгівлю маслом, яке виготовляли українські молочарські кооперативи на Станіславщині. Проте перші успіхи не задовольнили їх. Добре розуміючи необхідність сильної дієздатної молочарської централі, вони провели в Стрию загальні збори Крайового союзу господарсько-молочарського. 25 березня 1924 р. обрано нову дирекцію союзу з-поміж фахівців-молочарів, діяльних кооператорів [14, с.394].

До керівництва Крайового союзу господарсько-молочарського прийшли Андрій Мудрик, Олекса Лис, Андрій Палій, Михайло Хронов'ят. Нове керівництво відновило будинок Крайового союзу, відкрило крамницю й молочарню, організувало молочарські курси. 18 червня 1925 р. відбулися загальні збори Союзу, які внесли зміни до статуту. Відтепер він став іменуватися Крайовий молочарський Союз "Маслосоюз". За статутом Союз був розміщений у Стрию, але фактичним місцем його осідку став Львів. Союз засновував свої відділи, склади, крамниці й різноманітні агентства в інших містах краю та за кордоном [1, с.383].

На першому етапі реформування молочарської кооперації керівництво "Маслосоюзу" основну увагу приділяло організації нових й упорядкуванню існуючих установ. Ці заходи прискорили розвиток західноукраїнського молочарства. Саме 1925 рік став переломним у діяльності "Маслосоюзу". Його торговий обіг перевищував 860 тис. злотих проти 200 тис. злотих у 1924 р. З ініціативи А.Палія 1925 року "Маслосоюз" започаткував експорт масла. Централя в Стрию, філія в Станіславі, нові відділи у Львові та Перемишлі були забезпечені кваліфікованими спеціалістами. У названих містах відкрилося п'ять маслосоюзних крамниць [1, с.383].

1926 р. у Галичині діяло вже 132 молочарні. Однак це були, головним чином, дрібні молочарні, які не мали фахівців, добротних приміщень, технічних засобів і холодильників. Це призводило до великих утрат, не давало змоги виробляти масло високої якості.

Керівництво Союзу розпочало другий етап розбудови кооперативного молочарства. Директор Централі А.Мудрик орієнтувався на великі промислові чеські й німецькі молочарні, він мріяв допровадити кооперативне молочарство до високопродуктивних молочарень із фаховим персоналом. Не змінюючи форми власності сільських молочарень як відділів споживчих товариств, керівництво "Маслосоюзу" прагнуло об'єднати їх в окремі районні молочарські спілки. Нова форма допомагала укрупнити виробництво, що позитивно впливало на зниження собівартості продукції та підвищення її якості.

Перша самостійна районна молочарська спілка виникла 1926 р. у Войнилові Калуського повіту. Членами її стали навколишні сільські закупівельно-збутові кооперативи. Згодом районні молочарські спілки почали виникати в інших місцях. Для допомоги "Маслосоюзу" при Крайовому союзі ревізійному було створено Інспекторат кооперативного молочарства, який очолив Євген Олесницький. А.Палій домігся перенесення централі "Маслосоюзу" до політичного та культурного центру Західної України – Львова [14, с.395].

Копітка робота дала свої результати. За короткий час "Маслосоюз" організаційно й торгівельно охопив усю Західну Україну. Особливо важливим для нього було здобуття двох "бастіонів" – Дрогобича й Тернополя. У цих містах відкрились організаційно-торгові відділи та крамниці "Маслосоюзу" [14, с.395].

На другому етапі розвитку торговельно-адміністративної діяльності А.Палій узявся впроваджувати найновіші методи праці, реклами, обслуговування клієнтів із метою охоплення не тільки внутрішнього українського ринку, а й повного витіснення конкурентів, які зосередили у своїх руках 70–80% усієї торгівлі, а також виходу на закордонні ринки. Для виконання цього завдання кооперативи не тільки підвищували якість, а й розширювали асортимент продукції.

1927 року було започатковано емблему "Маслосоюзу", її товарний знак – чотирилисткову конюшину й літери МС. Ці символи ідентифікували продукцію "Маслосоюзу" на внутрішньому та міжнародному ринках, указуючи на її високу якість та конкурентоспроможність. Це було важливим знаряддям маркетингу й дозволяло споживачу відрізняти цю продукцію від товарів конкурентів.

Третій етап розбудови "Маслосоюзу" розпочався 1929 р. за рішенням VII кооперативного з'їзду. Районні молочарські спілки отримали назву "районна молочарня". Нові спілки засновувалися на фізичному членстві та діловому капіталі тих самих членів. З'їзд визначив шлях подальшого розвитку молочарської кооперації не тільки на Західній Україні, а й на польських теренах. Насамперед передбачалося розгортання діяльності української молочарської кооперації в містах Катовіце й Бєльськ, розширення мережі крамниць у Львові та інших містах [18, с.39].

За умов тяжкої економічної кризи відбулася майже повна реалізація українського кооперативного молочарства. Хоча при окремих кооперативах продовжували існувати молочарські відділи, на початку 1933 р. в основному завершився третій етап розбудови кооперативного молочарства. На кінець 1936 р. у Західній Україні діяло 437 молочарських кооперативів і 267 тис. членів. До "Маслосоюзу" входило близько 140 районних молочарень і молочарських спілок, які в найбільш сприятливому 1936 р. заготовили 80 млн літрів молока і майже все переробили на масло [11, с.215]. У Стрию "Маслосоюз" виробляв сири, у Коломиї, Ворохті й Шибеному – бринзу [7, с.309].

У Дрогобичі та п'яти селах – Летні, Добрівлянах, Волі Якубовій, Нижніх Гаях, Урожі – діяли районні молочарні, які збирали сировину з навколишніх населених пунктів, переробляючи її на масло, сир, сметану. 1937 р. при "Маслосоюзі" в Дрогобичі, Бориславі, Трускавці працювало 6 крамниць, які збували вироблену продукцію [4, с.38].

"Маслосоюз" експортував продукцію до Німеччини, Австрії, Чехословаччини, Данії, Франції, Швейцарії й навіть до далекої Маньчжурії, конкуруючи з місцевими виробниками. Але експортна діяльність українських кооперативів не приносила значних доходів. Зовнішні ринки були для них запасними на випадок посилення тиску з боку польської держави [20, с.301].

"Маслосоюз" постійно нарощував потужність. Власні фонди районних молочарень 1938 р. перевищили 2,8 млн злотих. За десять років (1928–1938 рр.) збір молока зріс із 26,9 тис. до 115,0 тис. літрів. У 1928 р. молочарні виробили 1,1 тис., а у 1938 р. – 2,7 тис. кг масла. Проблему власних приміщень позитивно розв'язали 45 зі 121 районної молочарні. П'ять районних молочарень були механізовані, мали спеціальні апарати для сепарації сметани, що було передумовою виробництва стандартного масла на експорт. Модернізували процес виробництва не тільки масла, а й сирів, бринзи [1, с.386–387].

Усупереч польській владі багато районних молочарень добре налагодили свою роботу. Це можна простежити на прикладі районної молочарні в Зборові, членами дирекції якої були Роман Голод, Осип Стайкович, Осип Маланчук. Під час її відкриття поліція арештувала й відправила до концентраційного табору в Березу Картузьку техніка Фелікса Кордубу. Треба було рятувати розпочате виробництво масла. Керівництво виявилося на висоті, відшукало нового техніка Осипа Мельника. Незабаром районна молочарня мала розгалужену мережу пунктів збору молока й продуктивно працювала [6, с.252].

У селі Делієво Калуського повіту Станіславського воєводства о. А.Гарасевич заснував молочарню, яка стала центром економічного життя навколишніх сіл. Молочарня була однією з найбільших у системі "Маслосоюзу": мала 37 пунктів збору молока й щоденно виготовляла 500 кг масла, експортувала його до Англії. При молочарні

було створено позичкову касу, внески до якої селяни сплачували молоком, а позики для піднесення свого господарства отримували грішми [5, с.80].

Споживчо-молочарські кооперативи в районах своєї діяльності сприяли піднесенню тваринництва в сільському господарстві. При районних молочарнях було створено Фонд ветеринарної опіки за здоров'ям корів, ветеринарні аптеки, пункти контролю молочності корів та ін. Якщо селянин утрачав корову від нещасного випадку, то отримував компенсацію готівкою 80% від її вартості [17, с.29].

Районні молочарні проводили чотири рази на рік контроль приміщень, у яких утримували худобу. При цьому звертали увагу на чистоту корів, достатність вентиляції, сонячного освітлення тощо. Контроль проводили спільно господарські референти та ветеринарні помічники, висновки про стан приміщень записували в спеціальній книзі. Найвище оцінені господарства одержували премії від районних молочарень. Звичайно, за нагоди давали селянам ґрунтовні господарські й ветеринарні поради.

У "Маслосоюзі" агрономічно-годівельна, санітарно-ветеринарна, селекційно-племінна робота проводилися на високому рівні. Агрономи й господарські референти виготовляли плани сівозмін кормових та інших культур так, щоб господар від ранньої весни до пізньої осені мав досить зеленого корму для збільшення надою молока. "Маслосоюз" здійснював також послідовну селекційно-племінну роботу, організувавши розплідник симентальської породи худоби при сільськогосподарській школі в Коршові. У цьому напрямі працю було поділено на райони, де мала впроваджуватися певна порода корів. Наприклад, у горах – симентальська, на рівнинах – крайова червона, а в підміських селах – чорно-біла фрізійська. У районних молочарнях існували секції "Охорони домашніх тварин". Вони фінансували ветеринарну службу, яка дбала про гігієнічні умови догляду за худобою.

Напередодні Першої світової війни в Стрию почали функціонувати три-, а згодом шестимісячні молочарські курси. 1933 р. вони були реорганізовані в однорічну школу, яку очолив агроном М.Хомишин. До школи вступали хлопці й дівчата віком 18–30 років із початковою освітою та річним стажем роботи в молочарні. Абітурієнти складали вступні іспити з математики, української мови та молочарської справи. Школа готувала таких фахівців: молочарських майстрів, машинних техніків, лаборантів. Згодом подібна школа була відкрита у Львові [10, с.364].

Чільне місце в діяльності кооперативів займала культурно-просвітницька діяльність, спрямована передусім на виховання свідомого члена суспільства, грамотної освіченої особи. Розглянемо, для прикладу, як було засновано народний дім-читальню "Просвіти" в селі Яглуш, що на Рогатинщині. Розпочати будівництво народного дому-читальні вирішили 1933 року. Частину коштів унесли селяни, частину – місцева інтелігенція, решту позичили в діючих кооперативах. У кінці 1936 року будинок було збудовано. У ньому розмістилася читальня "Просвіти" з бібліотекою, а також крамничка й молочарня від "Центросоюзу". При читальні діяли хоровий і драматичний гуртки. Осередок "Просвіти" не обмежувався лише лекціями, забавами, аматорськими виставами, але й звертав увагу на господарські потреби села [23, с.178–179]. Подібних прикладів чимало.

Усе це давало свій результат. Відомий кооператор А.Качор писав: "У висліді послідовної роботи кооперативних молочарень і цілого штабу працівників під проводом своїх культурно-освітніх та кооперативних централей, наше галицьке село напередодні другої світової війни, змінило свій зовнішній і внутрішній вигляд до невпізнання. Воно не тільки поволі перебудувало свої стайні, обори й подвір'я, але будувало вже кращі, світліші хати, які були зі смаком улаштовані. Багатші селяни розводили великі сади й городи, краще обробляли поля. Селяни масово передплачували господарсько-кооперативні та загальнополітичні часописи, місячні журнали, купували

книжки і почали серйозно думати над піднесенням своєї життєвої стопи при допомозі раціональної господарки та кооперативної самодопомоги" [9, с.72].

Таким чином, кооперативне молочарство постійно розвивалося, мало планомірний і системний характер. Воно стало могутньою силою в обороні українського селянина, у піднесені його добробуту, в економічному поступі села загалом. У кооперативах концентрувалося національне виробництво, яке давало засоби існування для сотень тисяч селян, скорочувало еміграцію, творило ринок для українських товарів. Кооперація, у тому числі молочарська, рятувала селянина від потрійної експлуатації з боку великого капіталу у сфері виробництва, обліку та споживання й сприяла встановленню стабільних ринкових відносин, формуванню національно-свідомих громадян.

1. Аліман М. Андрій Мудрик / М. Аліман // Українські кооператори. Т. 1. – Львів : Коопосвіта, 1999. – С. 379–392.
2. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Вітанович. – Нью-Йорк : Товариство українських кооператорів, 1964. – 621 с.
3. Голуб М. З історії кооперативного руху на західноукраїнських землях у 20–30-ті роки XIX ст. (на прикладі молочарства) / М. Голуб // Історія народного господарства та економічної думки України. Вип. 26–27. – К., 1994. – С. 87–94.
4. Дрогобиччина – земля Івана Франка. Т. 1. – Дрогобич : Бескид, 1993. – 856 с.
5. Дрогомирецька Л. Греко-католицьке духовенство Галичини в українському кооперативному русі (1920–1939 рр.) / Л. Дрогомерецька // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. 7. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 78–87.
6. Зборівщина : Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи : історико-мемуарний і літературний збірник. – Торонто ; Нью-Йорк ; Сідней : Комітети Зборівщини, 1985. – 1056 с.
7. Історія кооперативного руху / С. Бабенко, В. Галюк, С. Гелей [та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 410 с.
8. Історія споживчої кооперації України / М. Аліман, С. Бабенко, С. Гелей [та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 384 с.
9. Качор А. Мужі ідеї і праці / А. Качор. – Вінніпег ; Торонто ; Клівленд, 1974. – 102 с.
10. Качор А. Стрий – колиска українського кооперативного молочарства / А. Качор // Стрийщина. Т. 2. – Нью-Йорк, 1970. – С. 362–369.
11. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. І. Ковальчак. – К. : Наук. думка, 1988. – 254 с.
12. Крайове господарське товариство "Сільський господар" у Львові 1899–1944 рр. – Нью-Йорк : [Б. в.], 1970. – 600 с.
13. Макарчук С. А. Динаміка української еміграції із Західної України в 20–30 рр. XX ст. / С. А. Макарчук // Українська еміграція : Історія і сучасність. – Львів : Каменяр, 1996. – С. 116–119.
14. Матейко Р. Андрій Палій / Р. Матейко // Українські кооператори. Т. 1. – Львів : Коопосвіта, 1999. – С. 393–401.
15. Матейко Р. Віхи історії українського кооперативного молочарства / Р. Матейко // Українська кооперація : Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів, 2001. – С. 159–163.
16. Плисюк В. Західноукраїнське молочарство у міжвоєнний період / В. Плисюк // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 1. – Львів, 1998. – С. 72–85.
17. Сеньків М. В. Сільськогосподарська кооперація в західноукраїнському селі 1921–1939 рр. / М. В. Сеньків. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 36 с.
18. Струк З. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921–1939 рр.) / З. Струк. – Львів : ВЦ Львів. ун-ту, 2000. – 153 с.
19. Струк З. Організація кооперації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / З. Струк. – Львів : ВЦ Львів. ун-ту, 2000. – 138 с.
20. Танчин І. Український кооперативний рух у міжвоєнний період / І. Танчин // Історико-культурні та краєзнавчі нариси : Львівщина / І. Танчин. – Львів : Центр Європи, 1998. – С. 289–304.
21. Танчин І. Юліян Павликовський / І. Танчин // Українські кооператори. Т. 1. – Львів : Коопосвіта, 1999. – С. 341–349.
22. Українські кооператори: у 2 т. / за ред. С. Гелея. – Львів : Коопосвіта, 1999. – 454 с.; 2001. – 420 с.
23. Шопоняк О. Український кооперативний рух на Рогатинщині в 1920–1930-х рр. / О. Шопоняк // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів, 2001. – С. 178, 179.

В статье проанализированы истоки и основные этапы развития молочарской кооперации в западноукраинском селе в межвоенный период, показано важность её общественной функции. В

частности, в кооперативах концентрировалось национальное производство, которое давало средства существования для сотен тысяч крестьян, сокращало эмиграцию, создавало рынок для украинских товаров. Кооперация спасала крестьянина от тройной эксплуатации со стороны большого капитала в сфере производства, учета и потребления, способствовала установлению стабильных рыночных отношений, продвижению села.

Ключевые слова: *западноукраинское село, молочарская кооперация, агрозоотехнические знания, экономическое продвижение, национальное сознание.*

In the article it has been analysed sources and main stages of the development of milk cooperation in the West-Ukrainian village during the period war. It has been shown that it fullfilled the important social function. Especially, the national production was concentrated in cooperatives, which gave means of existence for several thousands of peasants, reduced the emigration, made the market of ukrainian goods. The cooperation saved peasant from the triple exploitation from the side of big capital in the sphere of production, accounting and consumption, promoted to the establishment of steady market relation, development of village.

Key words: *West-Ukrainian village, milk cooperation, agrotechnical knowledge, economic growth, national consciousness.*

УДК 94: 339.984 (477.8) “1919/1939”
ББК 63.3 (4 Укр)

Петро Долганов

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ ТА ЙОГО СУТНІСТЬ

У статті здійснюється аналіз ідейно-політичних витоків українського економічного націоналізму та його сутності. Формулюється авторське визначення категорії українського економічного націоналізму на західноукраїнських землях міжвоєнного періоду.

Ключові слова: *економічний націоналізм, соціальна емансипація, політичні партії, українці, поляки, євреї.*

Вивчаючи український націоналізм у хронотопі західноукраїнських земель міжвоєнного періоду, констатуємо, що його економічний аспект наразі залишається ще не достатньо дослідженим. Хоча системний аналіз і класифікація націоналізму українців згаданого періоду за критерієм сфери поширення дозволяють стверджувати: серед багатоликих його проявів (націоналізм політичний, культурницький) окремою ланкою є економічний. Вивчення останнього зумовлює **мету:** встановлення витоків українського економічного націоналізму та з’ясування його сутності.

Серед сучасних дослідників, що вивчають проблему практичних проявів економічного націоналізму у формі протекціоністської політики, насамперед слід назвати американського вченого Р.Шпорлюка [32]. У фундаментальній праці “Комунізм і націоналізм” він висвітлив прояви економічного націоналізму в Німеччині в період канцлерства О.Бісмарка, а також протекціоністську політику Італії в другій половині XIX століття [32, с.363, 370].

Серед інших дослідників слід згадати американського вченого Раві Абделара. Останній з’ясовує особливості проявів економічного націоналізму в політиці Югославії, Румунії, Чехословаччини, Угорщини між світовими війнами [34]. Одним із перших, хто найбільш глибоко проаналізував варіативність проявів економічного націоналізму, ураховуючи особливості його функціонування як на рівні політики держави, так і бездержавних націй, став польський учений Я.Гофман [35]. Його праця – одна з перших фундаментальних робіт в європейській історіографії, присвячених вивченню економічного націоналізму, і перша в історіографії Центрально-Східної Європи, присвячена цій тематиці [36, s.10]. Поодиноким дослідником, який займається вивченням українського економічного націоналізму, є В.Панченко [22].

© Долганов П., 2011

Націоналізм, згідно з висловом Норберта Еліаса, – це "релігія, що за своєю суттю має світський характер" [18, с.35]. Саме він полонив свідомість тих (принаймні враховуючи прагнення поневолених націй до самовизначення), хто став учасником суспільно-політичних процесів, починаючи з часу завершення Першої світової війни – періоду, коли з не баченою доти стрімкістю утворилася низка національних держав [9, с.237].

Вихідною диспозицією в осмисленні сутності економічного націоналізму трактуємо категорію нації. Об'єднана спільним минулим, колективною пам'яттю, мовою, релігією, традицією тощо вона створює той "простір", який "призначений" для виявлення колективних інтересів у різних сферах суспільного життя й економічних процесах зокрема. Таке твердження є констатацією того незаперечного факту, що, попри значимість соціокультурного фундаменту, імператив забезпечення життєвих потреб – заробітку як засобу врегулювання життєвих пріоритетів людини – визначає спільність інтересів тих, хто говорить однією мовою, сповідує більш-менш спільну "гаму" ідеалів, які об'єднують людей різного соціального статусу, нерідко різних політичних уподобань тощо в єдине ціле.

Каталізатором до захисту зазвичай виступає неприйняття суспільно-політичних реалій у тих суспільствах, які розчленовані на де-факто пануючі та підневільні нації. Порушення принципу рівних можливостей, який характерний ліберальним суспільствам, нерівність життєвих шансів поміж представниками титульних націй і національних меншин є предтечею конфлікту поміж ними. Це визначається тим, що ця диспозиція криє в собі об'єктивний потенціал спроби однієї з націй ліквідувати той статус-кво, який вона вважає несправедливим. Це міркування ґрунтується на висновку Р.Коллінза, який стверджує, що причини тих чи інших суспільно-політичних процесів у певній країні слід шукати як на рівні окремих її громадян, так і націй, а передусім – в інтересах утримання домінуючих позицій одними й намаганнями інших позбутися такого домінування [16, с.81].

Отже, учений оперує такою логікою: суб'єкти суспільно-політичного життя відрізняються не тільки своєю культурою, а й різними цілями. Застосовуючи ці міркування до реалій тих українців, що після поразки революції стали громадянами Польщі, стверджуємо: в умовах очевидних соціокультурних "розколів" – римо- та греко-католики, православні, юдеї; польсько- й україномовні, ті, що спілкувалися мовою їдиш тощо – релігія й мова, як один із найбільш значимих маркерів належності до певної нації, з одного боку, об'єднують їх представників, а, з другого, за умов нерівності шансів на благополучне майбутнє, спонукає їх до взаємного протиставлення. Мотивом цього зіткнення інтересів є переформатування суспільно-політичних реалій у тому варіанті, який здається правильним тій чи іншій нації.

Ураховуючи статус українців у Польщі – національна меншина – а також її дискримінацію в цій країні, маємо підстави стверджувати: український націоналізм був охоронний за своєю іманентною сутністю. Цією категорією (охоронного націоналізму) оперує О.Тєвдой-Бурмілі, підкреслюючи тим самим специфіку його природи, котра може бути обґрунтована в дискурсі тойнбініанської фабули "Виклик – Відповідь", або ж так званого протидіючого процесу (коли дія однієї з націй викликає протидію іншої) [27, с.111].

Ця реальність очевидна з урахуванням сутності Другої Речі Посполитої як націоналізаційної держави. Цим інноваційним словосполученням на початку XXI ст. Р.Брюбейкер визначив сутність низки новоутворених держав Центрально-Східної Європи міжвоєнного періоду, які претендували на статус національних, але де-факто такими не були, об'єднуючи у своєму складі низку національних меншин [2 с.87]. Зважаючи на національну строкатість регіону, тут не вдалося успішно реалізувати вільсонівський принцип "права націй на самовизначення", і низка новоутворених держав включила до свого складу велику кількість національних меншин [37, с. 342]. При цьому значна їхня

частина володіла кращими економічними позиціями, ніж титульні нації (значну частину "середнього класу" в Чехії творили судетські німці, у Прибалтиці – поляки, євреї – у Польщі, Угорщині, Румунії, Словаччині, угорці – не тільки в Румунії, а й у Словаччині) [35, с. 79]. Підприємницькі верстви Балканського регіону складалися переважно з італійців, греків та євреїв, а основними землевласниками були мусульмани й угорці [24, с.23].

У зв'язку із цим новоутворені національні держави вважали своєю історичною місією "відновлення економічної справедливості" та забезпечення титульним націям домінування у сфері підприємництва. Цю тенденцію зафіксувало ряд учених. Саме державу генератором націоналізму трактують, наприклад, Е.Сміт і Р.Брюбейкер [26, с.17; 6, с.44]. До таких держав найчастіше відносять ті титульні нації, які були тривалий час позбавлені політичних прав та умов для всестороннього розвитку, піддавались асиміляційному тиску центральної влади. Набувши статусу титульних, вони в ейфорії нерідко не стримуються від використання важелів легітимного насильства для задоволення своїх потреб. Ці дії виправдовувались як компенсація за попередню дискримінацію [2, с.120].

Такі тенденції притаманні Чехословаччині, Румунії, Угорщині, Польщі, Югославії, Болгарії, де центральна влада тією чи іншою мірою протегувала титульним націям. Я.Гофман охарактеризував відповідну політику як економічний націоналізм, спрямований усередину держави [35, с.79]. Щоправда, законодавчої основи під собою він не мав, проявляючись скоріше в "… безжальній адміністративній свободі дій" [24, с.23]. За умов, у яких іноземці володіли великими площами сільськогосподарських земельних угідь і переважали у сфері підприємництва, можна було з легкістю, без зайвих докорів сумління здійснити "справедливий" перерозподіл земель на користь представників титульної нації, тих, що потерпали від їх нестачі, а на інонаціональних підприємців покласти весь тягар забезпечення державного бюджету.

Досить часто відповідна економічна політика щодо національних меншин мала на меті й асиміляційні завдання. Створення економічних преференцій титульним націям було засобом "заохочення" для національних меншин до інтеграції в їхній соціокультурний простір. Вона поставала як варіант уникнення подальшої їх дискримінації.

Погляди Р.Брюбейкера перегукуються з теоретичними гіпотезами Т.Нейрна й М.Хехтера. Вони першими обґрунтували міркування стосовно того, що колоніалізм може спрямовуватися не тільки в його класичному варіанті – завоювання колоній, але й у зворотній проекції: перетворення територій, які входять до складу держави, в її внутрішню колонію [6, с.49].

Особливості соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель у складі Другої Речі Посполитої дає підстави визнати логіку теоретичної гіпотези М.Хехтера й Т.Нейрна. Постання т. зв. Польщі А та Польщі В, коли остання повсякчас залишалась аграрним краєм і сировинним придатком без особливих шансів економічної модернізації, її де-факто колоніальний статус – свідчення того, що в окремих випадках (зокрема, після інкорпорації однією національною державою іншої) соціально-економічна політика влади призводить до штучного паралічу економіки підкорених територій. Така реальність, згідно з міркуваннями згаданих західних учених, є каталізаторним чинником до визрівання в лоні дискримінованих спільнот націоналізму [6, с.49].

Логіку таких теоретичних конструкцій підтверджують події на західноукраїнських землях. Адже роздуми сучасників над важким економічним становищем нації призвели до вироблення захисних ідеологічних концептів економічного націоналізму інтелектуальною елітою українців – тенденція, яка властива багатьом націям. Із цього приводу Отто Данн стверджує: "Під час формулювання положень у національному питанні тональність задають освічені верстви суспільства…" [9, с.16]. Аналогічна тенденція простежується і в українців. Їхній економічний націоналізм став не тільки

захисною реакцією, але й стимулом, а водночас і засобом до економічної модернізації нації, що мала привести до її посилення в подальших визвольних змаганнях.

Ще Ф.Ліст стверджував, що економічні ініціативи нації повинні підпорядковуватися її політичним цілям [32, с.222]. Поразка революційних змагань 1917–1920 рр. призвела до усвідомлення представниками освіченої частини українства, що економічно слабка нація, більшість представників якої складають селяни, є не достатньо сильною для здобуття незалежності. На початку 20-х рр. XX ст., після поразки національно-демократичної революції, перед лідерами українських політичних сил постало закономірне питання: чому естонці, латиші, чехи, поляки змогли відстояти своє право на національну державу, а українці її втратили? Аналіз національно-визвольних рухів цих націй приводить до усвідомлення того, що соціальна емансипація нації, реалізована шляхом економічного націоналізму, дасть кращі шанси на здобуття й відстоювання власної держави [10, арк.9]. Бачення західноукраїнським політикумом однієї з причин поразки революції 1917–1920 рр. досить влучно було відображено в "Розбудові нації": "сталося це тому, що українська національна революція базувалася переважно на селянських масах і що наші міста були осередками наших ворогів. Не треба забувати, що російсько-жидівське населення України підпирало не лише пролетарську революцію, але також реставраторів старого ладу" [23, арк.5]. Подібні думки висловлювали й члени СУКіП [13, арк.15]. Тому констатуємо, що, мабуть, однією з основних причин запозичення українцями явища економічного націоналізму була їхня поразка в національно-визвольних змаганнях, яка стала своєрідним обрядом ініціації української національної ідеї, після якого вона сягнула нового рівня, вийшовши за рамки культурницького націоналізму [17, с.134].

Серед інших причин, що зумовили зосередження уваги національних лідерів на економічному аспекті українського націоналізму, слід відзначити: по-перше, активізацію тенденцій економічного націоналізму в політиці ряду європейських держав у міжвоєнний період, що не могло бути не поміченим українцями [11, арк.149]. У цей час економічна політика стає засобом реалізації національних інтересів [7, с.4; 12, арк.6 зв.].

У період революції далася взнаки й відсталість традиційної української господарської системи в умовах ринку, яка розмежовувала націю на множину герметизованих у лоні своїх економічних "гетто" автаркійних одиниць [3, с.32]. Подібні ідеї обстоював один із дослідників українського кооперативного руху, сучасник досліджуваного періоду І.Витанович [5, с.20]. Тому, вивчаючи досвід інших поневолених націй Центрально-Східної Європи другої половини XIX – початку XX ст., представники української інтелігенції запозичують у них ідею економічного націоналізму як засіб самопосилення.

Приклад націй Східної Європи став показовим для українців не в останню чергу внаслідок географічного та політичного факторів – близьке розташування західноукраїнських земель до нього, схожість становища дискримінованих раніше націй з тими реаліями, у яких опинились українці в Польщі, і входження в минулому східногалицьких українців спільно з чехами, поляками, словаками до складу єдиної держави. Для чехів, поляків (т. зв. органічний рух), словаків, прибалтійських націй здобуття економічної незалежності від імперських економік (Австро-Угорської, Російської й Німецької) було метою економічного націоналізму й розглядалося носіями цієї ідеї як підстава майбутньої політичної незалежності [36]. Окрім того, під впливом поширення націоналізму стала популярною тенденція до "очищення" власної нації у всіх сферах (і в економічній зокрема). Ці прагнення вилилися в боротьбу автохтонних націй за землю (яка в Центрально-Східній Європі в багатьох випадках належала інонаціональним поміщикам) і за "націоналізацію" міст, які були населені великою кількістю чужинців [8, с.147].

Представники найбільш освіченої частини українства намагались адаптувати відповідний історичний досвід своїх сусідів до власних реалій. Зокрема, рух за інтеграцію до міст частково став результатом перейняття аналогічних ідей у чехів та ірландців [25]. Також активно використовувався досвід поляків, латишів, естонців, фінів, які до початку революційних подій 1917–1918 рр. чисельно домінували в містах, що значною мірою дозволило їм відстояти створені національні держави.

Використовуючи кооперативний рух у національних інтересах, українці використовували досвід чеської, данської й польської націй, які часто були прикладом успішних реалізаторів відповідної ідеї. Зокрема, громадсько-політичним діячам українців було відомо про тісний зв'язок кооперативного руху чехів з їхньою визвольною боротьбою, що часто ставилось українцям у приклад: "… незалежністю своєю чехи мусять завдячувати тільки потужній силі кооперації" [29, арк.2; 21, с.6]. Також у середовищі національно активної частини українців відбувалися дискусії про аналогічну роль кооперації для познанських поляків у кінці XIX ст. Часто вони наводили приклади з досвіду данського кооперативного руху як засобу витіснення інонаціональних посередників із торгово-промислової сфери [19, с.2; 28, арк.62].

Українські торговці й промисловці, поширюючи гасло "свій до свого", використовували аналогічний досвід ряду інших народів. Зокрема, на з'їзді СУКіП у 1929 р. одним із найважливіших завдань трактувалося вивчення досвіду національного й економічного патріотизму інших народів [4, с.1]. Особливо активно ними переймався досвід польських купців Познані другої половини XIX – початку XX ст., які, використовуючи ідеї економічного націоналізму, здійснювали боротьбу з економічними позиціями німецьких і єврейських підприємців. Лідери СУКіП особливо відзначали економічний націоналізм у діяльності таких польських організацій, як "Союз фабрикантів" і "Союз товариств ремісничо-промислових". За словами дописувача часопису "Торгівля і промисл", "це були організації господарські, але вони сповняли також своє велике національне завдання: розбудовували середній стан, віднімчували міста" [33, с.3]. У середовищі української індивідуальної приватної ініціативи також часто аналізували досвід угорських купців і ремісників, які теж використовували національну професійну самоорганізацію й співпрацю на засадах національної самодисципліни для економічного посилення нації [30, с.1].

Згідно з позицією А.Гершенкрона, потреба форсованої економічної модернізації відсталих територій сама по собі є каталізатором до освячення її ідеалами націоналізму. Лише країни, де відбулися перші промислові революції, які були піонерами економічних трансформацій Нового часу (Англія і Франція), могли здійснювати їх на раціональній основі без внесення прискорювального ферменту у формі якоїсь політичної ідеології. Що стосується решти націй, то потреба ефективної відповіді у вигляді наздоганяючого економічного розвитку вимагала "освячення квазірелігійною вірою" для більш успішної реалізації цього завдання [31, с.186]. Саме економічний націоналізм і виступив цією "вірою", яка мала допомогти наздогнати країни Заходу в промисловому розвитку.

Хоча у випадку українського економічного націоналізму відповідне завдання було надто складним і так і не реалізованим, усе ж соціальна емансипація, як завдання мінімум, була першим кроком на шляху до подальших змін. Це твердження суголосне із судженням Ф.Броделя стосовно того, що за нових реалій економічного розвитку Європи торгово-промислові професії давали кращі шанси на економічну модернізацію для спільноти, ніж діяльність в аграрній сфері [1, с.9; 270]. У зв'язку із цим, за словами О.Панченка, український економічний націоналізм можна потрактувати "енергією економічного творення" або "квазірелігійною вірою" за А.Гершенкроном, що в обох трактуваннях мала сприяти швидкій економічній модернізації нації задля збереження нею

шансів на реалізацію політичних завдань (здобуття незалежності та створення дієздатної потужної держави) [22, с.7].

Класичним дискурсом сучасного тлумачення сутності націоналізму є твердження про нього як про доктрину захисту прав конкретної спільноти. Водночас імператив реалізації сповідуваних завдань тією чи іншою нацією зумовлює актуальність проблеми визначення тих методів, використання яких дозволить їм досягти бажаного результату. Дії національних меншин у багатонаціональних державах і Другій Речі Посполитій зокрема засвідчують, що захист їхніх інтересів відбувається в різний спосіб: скажімо, парламентськими або нелегальними силовими методами. Ця очевидна диспозиція є передумовою міркування про те, що розчленування будь-якого з націоналізмів на ліберальну й праворадикальну течії здійснюється не лише за критерієм сповідуваних її представниками постулатів, але й методами їх реалізації [15, с.70–76].

Саме за факторами сфери та методів реалізації сповідуваних завдань українцями в Польщі вибудовується критерій визначення їхнього економічного націоналізму. Будучи складовою ідеологічних платформ низки їхніх національних політичних партій, він засвідчує свою універсальність і властиву йому надпартійність. Таке міркування обґрунтовується тим, що значна частина українських партій (Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП), Організація українських націоналістів (ОУН), Фронт національної єдності (ФНЄ)) виробили програми, які містили ті чи інші завдання щодо зміни соціально-економічних реалій на користь українців. Такий намір – бажання переформатувати існуючий статус-кво на свою користь попри інтереси тих спільнот, з якими співіснують носії націоналістичної ідеології, є аксіоматичним дискурсом націоналізму.

Водночас його неупереджене вивчення засвідчує, що процес формування націоналізму схематично можна відобразити і як рух різних компонентів до єдиного знаменника, і, навпаки, як вектори, котрі "випромінюються" з цілості – націоналізму. Один із них спрямовується в соціально-економічну площину, а отже, є "маркером" для визначення сутності того його компонента, що визначається не тільки за сферою реалізації, але й методами.

Теоретичний доробок тих небагатьох учених, які розробляли питання економічного націоналізму, дозволяє стверджувати, що його носіями є різні суб'єкти соціально-економічних процесів: держава, з одного боку, і нації – з другого. Твердження стосовно ролі першої як носія ідеалів економічного націоналізму чітко простежується в час розпаду імперій і становлення національних держав. Різні проекції такого статус-кво простежуються не тільки в умовах Другої Речі Посполитої, але й окремих заходах Центральної Ради, Директорії та Української Національної Ради [14]. Підставою для такого міркування є, скажімо, особливості аграрної реформи, що мали бути реалізовані українськими державами. Українська інтелігенція, очоливши революцію та державотворення, зіткнулася з проблемою вирішення ряду економічних проблем. Недостатній рівень національної свідомості серед пауперизованих селян обумовлював, на жаль, домінування в їхньому середовищі соціальних інтересів над національними. Тому успіх революції значною мірою залежав від економічної політики української влади.

Державну економічну політику українських національних республік класифікуємо суголосно з оцінками Р.Брюбейкера і Я.Гофмана як економічний націоналізм, спрямований усередину. Відповідні тенденції в політиці ЗУНР та УНР ішли в руслі аналогічних процесів на теренах Центрально-Східної Європи та Балкан. Проте швидкоплинність існування українських держав не дозволила їхньому керівництву виробити чітку ідеологію економічного націоналізму чи запозичити чужу та втілити її в життя. Прояви економічного націоналізму на цьому етапі кваліфікуємо скоріше як рефлексії національної свідомості тих, хто перебував при владі, ніж як дії, що відповідали засадам конкретної ідеології.

Аналіз суспільно-політичних процесів в окремих державах у час між двома світовими війнами дає підстави вважати, що економічний націоналізм властивий як титульній нації або тим чи іншим партіям, що формувалися її представниками (це твердження сповна ілюструється позицією, наприклад, ендеків у Другій Речі Посполитій), так і національним меншинам. Адже носіями тих чи інших компонентів економічного націоналізму були різні політичні сили (наприклад, УНДО, ОУН, ФНЄ), що дає підстави до узагальнення стосовно того, що він властивий українському націоналізму загалом.

Вивчення процесу виникнення економічного націоналізму й застосування його ідейних положень у суспільно-політичній практиці міжвоєнного періоду засвідчує його функцію: він став одним із каталізаторів активізації української громадськості й зростання рівня їхньої національної свідомості. Відтак вважаємо правомірним стверджувати, що консолідація українців у Польщі відбувалася як унаслідок політичної діяльності та активної роботи просвітницьких організацій, так і в результаті мобілізації сил на захист їхніх економічних інтересів.

Оскільки українці в досліджуваний період не мали власної держави, отже, не могли реалізувати політику протекціонізму, то їхні ініціативи в соціально-економічній сфері базувалися на засаді "свій до свого" (заклик до здійснення всіх економічних операцій, навіть таких буденних, як купівля-продаж побутових товарів, через власні економічні структури) [20]. Водночас на порядок денний винесено завдання не лише захисту від дискримінаційної політики Польської держави, а й реалізацію соціальної емансипації нації. Ці завдання лягли в основу ідейних засад українського економічного націоналізму.

Зважаючи на те, що західні вчені до економічного націоналізму відносять не тільки політику держави, але й тактику економічного самопосилення національних меншин, трактують його одним із засобів здобуття незалежності, українському економічному націоналізму даємо таке визначення: це теорія й практика соціально-економічних відносин, яка полягала в реалізації стратегії економічного самопосилення нації з метою досягнення достатніх для реалізації державницьких прагнень національної єдності, економічної самостійності й сили. Ця стратегія реалізовувалася шляхом стимулювання різновекторного економічного розвитку нації з метою її соціальної структуризації, досягнення автаркії та боротьби за встановлення національного контролю над економічними ресурсами й усіма сферами економіки регіону шляхом витіснення інших націй з економічних позицій, які вони займали засобами економічної конкуренції та силових методів боротьби.

Окрім цього, до економічного націоналізму також відносимо прагнення перерозподілу економічних ресурсів на користь власної нації за рахунок інших та встановлення ієрархії економічних можливостей за національною ознакою. Ідеї ж, пов'язані лише з прагненням до забезпечення матеріального виживання нації та її соціального захисту, трактуємо класичною охороною українцями своїх інтересів в економічній сфері, що слід радше віднести до категорії патріотизму.

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. : у 3 т. / Фернан Бродель ; [пер. з фр. Г. Філіпчук]. – К. : Основи, 1997. – Т. 2 : Ігри обміну. – 585 с.
2. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Роджерз Брюбейкер ; [пер. з англ. О. Рябов]. – Львів : Кальварія, 2006. – 280 с.– Бібліогр.: с. 265–279.
3. Воїн П. Соціяльне / П. Воїн. – Львів, 1936. – 32 с.
4. Гануляк Г. З'їзд членів "Союзу українських купців" у Львові / Г. Гануляк, Д. Конюх // Торгівельно-промислова однодніка. – 1929. – 25 груд. – С. 1.
5. Гіптерс З. В. Економічна освіта молоді в Галичині XIX – першої половини XX століть: теорія, досвід, персоналії : монографія / З. В. Гіптерс. – Львів : ЛБІ НБУ, 2006. – 220 с.

6. Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях в міжвоєнний період / Максим Мойсейович Гон. – Рівне : Волинські обереги, 2006. – 431 с.– Бібліогр.: с. 182–191.
7. Господарські націоналізми глузують зі співпраці // Наш клич. – 1933. – 23 лип. – Ч. 18. – С. 4.
8. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. / Андреа Граціозі ; [пер. з італ. М. Прокопович]. – К. : Основи, 2005. – 350 с.
9. Данн О. Нации и национализм в Германии 1770–1990 / Отто Данн ; [пер. с нем. И. П. Стребловой]. – С. Пб. : Наука, 2003. – 470 с.
10. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), ф. 1 Волынское воеводское управление г. Луцк, оп. 2, д. 3509. Копии статтей органа ОУН "Розбудова нации", 1932–1933 гг., 16 л.
11. Держархів Волинської обл., ф. 46 Волынское воеводское управление государственной полиции, оп. 9, д. 237. Информации поветовых старостств о деятельности организации УНДО и программа УНДО, 03.03.1923 г. – 14.10.1928 г., 488 л.
12. Там само, оп. 9-а, д. 663. Бюллетни краевой экзекутивы ОУН, 1932 г., 30 л.
13. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 69 Станиславское поветовое управление государственной полиции г. Станислав, оп. 1, д. 857. Информации секретных осведомителей о деятельности Союза украинских купцов в городе Станиславе, 25.05.1938 г. – 19.11.1938 г., 19 л.
14. Долганов П. С. Розбудова української національної держави: візії економічного націоналізму / П. С.Долганов // Збірник матеріалів Першої науково-практичної міжвузівської конференції ["Слов'янські народи в історичному процесі: генезис проблеми"], (Рівне, травень 2006 р.). – Рівне : РДГУ, 2007. – С. 134–135.
15. Зайцев О. Націоналізм і національна демократія: витоки конфлікту (1920-ті, 1930-ті рр.) / Олександр Зайцев // Сучасність. – 1999. – № 2. – С. 70–76.
16. Коллінз Р. Теорія конфлікту в сучасній макроісторичній соціології / Рендал Коллінз // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6. – С. 81–98.
17. Коновалець М. Чому ми вийшли зі Львова в 1918 році? / М. Коновалець // Визвольний шлях. – 1997. – Кн. 2. – С. 133–139.
18. Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Дітер Лангевіше ; [пер. з нім. О. Логвиченко]. – К. : К.І.С., 2008. – 240 с.
19. Національна сила кооперації // Український голос. – 1927. – 22 трав. – Ч. 21. – С. 2.
20. Обов'язок, який випливає з кризи // Новий час.– 1932. – 25 трав. – С. 1.
21. Павликовський Ю. Кооперація і політика / Юліан Павликовський // Господарсько-кооперативний часопис. – 1926. – 6 жовт. – Ч. 41–42. – С. 6–9.
22. Панченко В. Г. Формування економічної платформи українського націоналістичного руху у 1920–1950-х роках / Володимир Григорович Панченко. – Дніпропетровськ : Свідлер А. Л., 2009. – 304 с.
23. Российский государственный военный архив, ф. 308 к 2-ой отдел Генерального штаба Польши г. Варшава. 1917–1939 гг., оп. 1, д. 211. Брошюра Организации Украинских Националистов Западной Украины "Розбудова нации", 1929 г., 32 л.
24. Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Джозеф Ротшильд ; [пер. з англ. В. П. Канаша]. – К. : Мегатайп, 2001. – 496 с.
25. Село і місто // Український голос. – 1926. – 28 листоп. – Ч. 48. – С. 1–2.
26. Сміт Е. Націоналізм : теорія, ідеологія, історія / Ентоні Сміт ; [пер. з англ. Р. Фещенко]. – К. : К.І.С., 2004. – 170 с.– Бібліогр.: с. 146–163.
27. Тевдой-Бурмили А. И. Старые теории и новые проблемы / А. И. Тевдой-Бурмили // Политическая наука. – 2002. – № 4. – С. 100–120.
28. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 403 Редакція газети "Наше слово". 1926–1929 рр., оп. 1, спр. 12, 70 арк.
29. ЦДІАЛ України, ф. 779 Редакція української газети "Діло" м. Львів. 1884–1939 рр., оп. 1, спр. 71, 10 арк.
30. Чому ремісникам потрібна сильна організація // Слово. – 1923. – 21 січ. – Ч. 3. – С. 1.
31. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм / Роман Шпорлюк // Націоналізм : [антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий]. – [2-ге вид.]. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 178–190.
32. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм / Роман Шпорлюк ; [пер. з англ. Г. Касьянов]. – К. : Основи, 1998. – 479 с.
33. Що може дати міцна організація? // Торговля і промисл. – 1935. – 15 жовт. – Ч. 20. – С. 3.
34. Abdelal R. Purpose and Privation : Nation and Economy in Post-Habsburg Eastern Europe and Post-Soviet Eurasia [Електронний ресурс] / R. Abdelal. – Режим доступу : http://www.people. hbs.edu/rabdelal/Purpose %20and%20 Privation. pdf.
35. Kofman J. Nacjonalizm gospodarczy – szansa czy bariera rozwoju. Przypadek Europy Srodkowo-Wschodniej w okresie miedzywojennym / Jan Kofman. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992. – 319 s.

36. Schultz H. Introduction: The double edged sword of economic nationalism [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kuwi.euv-frankfurt-o.de/de/lehrstuhl/kg/wisogeschi/Frankfurter_Studien_/baende_1_ bis_16 /band 14 fst/ band14 fst. pdf.
37. Waldenberg M. Kwestie Narodowe w Europie Srodkowo Wshodnej / M. Waldenberg. – Warshawa : Widawnictwo Naukowe PWN, 1992. – 420 s.

В статье осуществляется анализ идейно-политических корней и сущности украинского экономического национализма. Формулируется авторское определение категории украинского экономического национализма на западноукраинских землях между двумя мировыми войнами.

Ключевые слова: *экономический национализм, социальная эмансипация, политические партии, украинцы, поляки, евреи.*

The article deals with the analysis of political and ideological basis of economic nationalism and its essence. An author definition of Ukrainian economic nationalism on Western Ukrainian territories during the period between wars is formulated.

Key words: *economic nationalism, social emancipation, political parties, the Ukrainians, the Polish, the Jewish.*

УДК 9.30.25 (477.8)
ББК 79.3: 66.3 (4 Укр)

Марина Палієнко

РОЛЬ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО В ЗБЕРЕЖЕННІ АРХІВНИХ КОЛЕКЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У ВІДНІ

У статті аналізуються заходи митрополита Андрея Шептицького щодо організації зберігання архівних колекцій Уряду ЗУНР та особового архіву громадсько-політичного діяча, ученого В'ячеслава Липинського в міжвоєнний період, простежується історія створення осередку Національного музею у Відні.

Ключові слова: *митрополит Андрей Шептицький, архівні колекції, українська еміграція, архів Уряду ЗУНР, архів В'ячеслава Липинського*.

Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) своїм життям і багатолітньою подвижницькою працею вписав одну з найяскравіших сторінок в українську церковну й політичну історію першої половини XX ст., у розвиток національної самосвідомості, духовності та культури. Визначним проявом його меценатської та пам'яткоохоронної діяльності стало заснування 1905 р. приватної фундації "Церковний музей", яка 1911 р. була реорганізована ним у "Національний музей. Ювілейна наукова фундація галицького Митрополита Андрея Шептицького" – заклад, який увійшов в українську історію під назвою Національний музей у Львові. Основу фондів цієї установи склала особиста колекція фундатора, який подарував у різні роки близько 20 тисяч предметів старовини й утримував музей на власні кошти. Нова установа мала своїм завданням не тільки збирати й зберігати історичні пам'ятки, але й організовувати їх вивчення, видання та популяризацію. У грудні 1913 р. митрополит Андрей Шептицький спеціальним актом передав Національний музей у дар українському народові. Під час урочистої церемонії із цієї нагоди він наголосив на тому, що збірки музею передаються "нашому народові не лише як документи і свідчення слави наших батьків – ми їх передаємо тим, хто бачить культуру нашого народу як живу основу будучої – дасть Бог – спільної праці нашого духовенства та інтелігенції, будучих поколінь нашого народу" [1, с.18].

Однак, якщо роль митрополита А.Шептицького в заснуванні й розгортанні діяльності Національного музею у Львові сьогодні є достатньо висвітленою в українській історіографії [2, с.182–202; 3; 4; 5], то до останнього часу залишається недослідженим внесок цього визначного церковного ієрарха в збереження надзвичайно цінних українських архівних колекцій, які через бурхливі політичні події початку 1920-х рр. опини-

© Палієнко М., 2011

лися поза межами України. Окремі аспекти цієї проблеми розглядалися в низці попередніх публікацій автора цієї статті у зв'язку з дослідженням долі архівних колекцій української політичної еміграції в Європі в міжвоєнний період [6; 7].

Усвідомлюючи історичне значення архівів та їхню роль у суспільному й культурному житті українського народу, у плеканні національно-державницьких традицій, митрополит Андрей Шептицький доклав усіх зусиль для збереження документальних збірок Уряду ЗУНР, які після припинення діяльності останнього перебували у Відні. Водночас митрополитові належить заслуга збереження архівної спадщини визначного мислителя й громадсько-політичного діяча, ідеолога українського консервативно-гетьманського руху В'ячеслава Липинського. На початку 1930-х рр. з ініціативи митрополита у Відні було створено осередок Національного музею, а опіку над згадуваними збірками за дорученням митрополита здійснював парох церкви св. Варвари у Відні о. Мирон Горникевич, який упродовж багатьох років уживав усіх заходів для збереження їхньої цілості.

Першим кроком на шляху до заснування філії Національного музею у Відні стало ініційоване митрополитом підписання 1 січня 1926 р. договору про організацію архівного відділу у Відні між дирекцією Національного музею у Львові та представником уряду ЗУНР В.Сінгалевичем, якому президент Є.Петрушевич доручив опіку над урядовими архівами. Згідно із цією угодою, зібрані відділом матеріали згодом мали бути передані до фондів Національного музею у Львові [8, арк.1]. Проте ця домовленість через різні обставини В.Сінгалевичем так і не була втілена в життя.

За деякий час митрополит А.Шептицький повернувся до цієї ідеї та доручив ведення переговорів з Є.Петрушевичем у справі архіву ЗУНР пароху церкви св. Варвари у Відні о. М.Горникевичу. Слід відзначити, що цей проект інтенсивно обговорювався у листуванні митрополита та о. М.Горникевича ще з вересня 1928 р., однак реалізація його затягнулася на кілька років. Переговори між митрополитом А.Шептицьким та Є.Петрушевичем щодо передачі архіву ЗУНР до філії Національного музею у Відні розпочалися 1930 року й тривали у формі листування за посередництвом о. М.Горникевича та сина Є.Петрушевича Антона до квітня 1934 р.

Уперше А.Петрушевич інформував батька про пропозицію митрополита купити архів ЗУНР у своєму листі від 1 серпня 1930 р. "Цими днями, – писав він, – звернувся до мене тутешній парох, д-р Горникевич з слідуючою справою: Митрополит Шептицький писав до нього, чи Ти не згодився би передати архів зах[ідно]–укр[аїнського] Уряду, який переховується тепер у Відні, Національному Музеєві" [9, арк.67]. Розуміючи, що перевезення архіву на українські землі тоді було неможливим, А.Шептицький пропонував заснувати у Відні філію Національного музею, платити за помешкання й утримувати двох співробітників (урядовців), які мали б упорядковувати архів. Антон відзначав, що цими урядовцями могли б бути Я.Навчук, який уже тоді займався виявленням і копіюванням актів з Австрійського державного архіву, і він, як "дотеперішній куратор нашого архіву" [9, арк.67 зв.]. Разом із тим А.Петрушевич підкреслював той факт, що передача архіву до Національного музею мала б позитивні наслідки для збереження документів, оскільки ця установа є достатньо поважною й може надати гарантію, що не буде ніяких зловживань з використанням інформації. Антон також уважав, що багато матеріалів уже й тепер можна було б відкрити для проведення історичних студій, однак найважливішим завданням є їхнє упорядкування й систематизація, тому що із часом це зробити буде набагато складніше.

За кілька днів, 10 серпня 1930 р., свого першого листа до Є.Петрушевича в справі урядових архівів надіслав й о. М.Горникевич. У ньому він, зокрема, зазначав, що вже впродовж тривалого часу проводить від імені митрополита А.Шептицького консультації з А.Петрушевичем щодо "перебрання і захищення архівальних матеріалів Уряду ЗУНР під опікою Укр[аїнського] Національного музею у Львові" [10, арк.74]. З листа

М.Горникевича випливало, що в його розпорядженні були письмові повноваження від митрополита, а також лист останнього від 16 липня 1930 р., у якому митрополит висловлював свою згоду на перебирання й зберігання архіву згідно з домовленістю з Є.Петрушевичем. Головною умовою митрополита А.Шептицького була передача архіву в майбутньому незалежній Українській державі, а також, за змогою, компенсація його видатків з боку держави. На думку М.Горникевича, передача державного архіву ЗУНР під опіку Національного музею та упорядкування його матеріалів під контролем довірених осіб, призначених за згодою Є.Петрушевича, уможливили б не тільки його збереження, але й створили б необхідні умови "до зреконструювання повного архіву Уряду ЗУНР через збирання усіх матеріалів, які находяться по приватних людях, а котрі повинні бути усі разом і старанно захищені" [10, арк.75].

З метою проведення консультацій з митрополитом М.Горникевич мав намір відвідати Львів, однак, не отримавши на це дозволу від польської влади, був змушений і надалі узгоджувати всі питання виключно шляхом листування. 25 вересня 1930 р. у додатку до свого листа, адресованого Є.Петрушевичу, М.Горникевич надіслав надзвичайно важливий лист митрополита А.Шептицького, датований 3 вересня 1930 р. У цьому документі митрополит підкреслював, що "Філія Н[аціонального] М[узею], перебравши архів, зобов'язалась би своїм коштом зберігати його в відповідному льокалю у Відні до часу, коли передала би його Державному архівові. Я особисто дуже вдячний, що прихильно ставлетеся до такого укладу і буду вам В[исоко]пов[ажаний] Пане Президенте дуже зобов'язаний за полагодження справи" [10, арк.96]. Цього ж дня митрополит А.Шептицький надав о. М.Горникевичу письмове повноваження збирати й приймати на депозитне зберігання до філії Національного музею у Відні документи, які торкаються української історії. Він також делегував йому право прийняти на зберігання архів Уряду ЗУНР, якщо президент Є.Петрушевич погодиться на його пропозицію [10, арк.97].

Активну участь у переговорному процесі продовжував брати й Антон Петрушевич, який 29 вересня надіслав листа до батька із проханням якнайскоріше повідомити про своє щодо пропозиції митрополита А.Шептицького. Він, як і М.Горникевич, уважав за доцільне заснувати архівний осередок до 1 листопада, "щоби було можна оголосити в часописах основання нашої архівальної секції Нац[іональним] Музеєм в 12 річницю проголошення ЗУНР" [10, арк.99]. Однак Є.Петрушевич вагався із прийняттям остаточного рішення, особливо його непокоїв той факт, що з Відня урядові документи могли бути перевезені до Львова, де існувала вірогідність їхнього потрапляння до рук поляків. Зі свого боку, М.Горникевич, спростовуючи ці побоювання Є.Петрушевича в листі до останнього від 22 жовтня 1930 р., наголошував на тому, що про це "ніколи не було і бесіди", і що митрополит узяв на себе зобов'язання зберігати матеріали у Відні до того часу, коли їх можна буде передати до державного архіву незалежної України [10, арк.109]. Водночас М.Горникевич висловлював сподівання на те, що йому вдасться зібрати у віденській філії важливі матеріали з історії ЗУНР, які до цього часу перебували в приватних осіб. Як уже зазначалося, митрополит матеріально підтримував В.Сінгалевича, який за його дорученням збирав до того часу українські архівні матеріали у Відні. Однак останній виїхав із Відня до Львова, залишивши цінні документальні збірки без нагляду у своєму приватному помешканні. Оскільки В.Сінгалевич працював за дорученням А.Шептицького, то зібрані ним матеріали мали перейти до філії Національного музею у Відні.

Переговори з Є.Петрушевичем тривали у формі листування впродовж кількох років і, зрештою, завершилися 15 квітня 1934 р. підписанням Є.Петрушевичем акта про передачу архівних збірок ЗУНР митрополитові А.Шептицькому. 26 квітня 1934 р. о. М.Горникевич у присутності свідків (адвоката А.Вітошинського та д-ра І.Турина) у Відні в окрузі XVIII, Плєнерґассе, 23 склав протокол про передачу Є.Петрушевичем

митрополитові А.Шептицькому архівів Уряду ЗУНР та Української Галицької Армії за умови, що митрополит згодом передасть ці архіви українській інституції на батьківщині [11, арк.11–13].

Після побіжного ознайомлення зі складом документів М.Горникевич згрупував їх за видовими ознаками й запакував у 26 ящиків. Серед цих матеріалів знаходились акти уряду, документи міністерства зовнішніх справ ЗУНР, військових відомств, міністерства внутрішніх справ, українського військового табору у Відні, особові справи, судові, торговельно-фінансові документи, дані щодо біженців з Галичини, спеціальні розпорядження для Галичини й Буковини, різні карти австрійського генерального штабу й загальні військові карти, печатки, фотографії, видання українських та іноземних пресслужб, архів Української партії соціалістів-революціонерів (власність М.Грушевського, І.Коссака), брошури "Українська Галицька Армія" (175 примірників), "Один рік на Великій Україні" (287 примірників), "Кривава книга" (т. І у кількості 89 примірників, т. ІІ – 72 примірники), дві великі картини "Українські стрільці" та "Злітна смуга", портрет Є.Петрушевича, герб ЗУНР та ін. Усі згадані збірки 29 квітня того ж року були перевезені до приміщення на вулиці Турецькій, 12 (Lokal IX, Türkenstraße 12), яке ще з 1930 р. за дорученням митрополита А.Шептицького орендував М.Горникевич з метою зберігання документів парафії та окремих приватних архівів.

Митрополиту А.Шептицькому належить також важлива роль у збереженні архіву визначного українського політичного діяча та вченого В'ячеслава Липинського, що має виняткове значення не лише для дослідження творчої спадщини цієї непересічної особистості, але й для вивчення історії української державності доби Визвольних змагань, діяльності її дипломатичних представництв на міжнародній арені, розвитку українського консервативного руху на тлі подій, що відбувались у середовищі української політичної еміграції в Європі в міжвоєнний період. Саме завдяки зусиллям митрополита вдалося зберегти архів В.Липинського за період 1918–1931 рр., тобто з часів його перебування на посаді посла Української Держави у Відні й до останніх днів життя. Відомо, що архів Липинських, який зберігався в родовому маєтку в с. Затурка на Волині, був цілковито знищений 1915 р. у вирі подій Першої світової війни. Така ж трагічна доля спіткала й особисте зібрання В.Липинського, яке загинуло у квітні 1918 р. унаслідок підпалення його маєтку в Русалівських Чагарах [12; 13].

Нове зібрання В.Липинський почав формувати у Відні вже влітку 1918 р., а згодом продовжив у Райхенау, Берліні та Бадегу. Причому найінтенсивніша наукова й громадська діяльність і найактивніше листування В.Липинського припали на час його перебування в Райхенау – гірському австрійському містечку, розташованому на відстані близько 80 кілометрів на південь від Відня, де він мешкав з короткими перервами з 1920 р. до осені 1926 р. [14, с.38]. Там він завершує підготовку монографії "Україна на переломі", керує діяльністю Українського союзу хліборобів-державників, редагує збірники "Хліборобської України", на сторінках яких уперше з'являються друком програмні "Листи до братів-хліборобів". Усі ці матеріали відкладаються в його особовому архіві. Поряд із численною кореспонденцією, тут зберігаються рукописи його праць та підготовчі до них матеріали, різні за змістом і формою нотатки й записи.

На початку листопада 1926 р. В.Липинський переїжджає до Німеччини, де на пропозицію гетьмана П.Скоропадського розпочинає працю в Українському науковому інституті в Берліні. Він поселяється в містечку Ной-Фінкенкруг поблизу Берліна, до якого перевозить із Райхенау своє книжкове й архівне зібрання. Однак через різке погіршення стану здоров'я В.Липинський наприкінці серпня 1927 р. повертається до Австрії, де наступного року купує невеличкий будиночок у гірській місцевості Бадег поблизу Граца, де оселяється в жовтні 1928 р. і куди того ж місяця перевозить свій архів і бібліотеку [14, с.40].

Проте здоров'я В.Липинського погіршувалося з кожним місяцем і він потребував грошей на лікування. У цій скрутній ситуації на допомогу прийшов митрополит А.Шептицький, який під час відвідання В.Липинського в Бадегу 5 листопада 1929 р. купив усю його кореспонденцію (близько 10 тисяч листів) для Національного музею у Львові. Ці листи залишалися у В.Липинського до кінця його життя й могли бути передані для публічного користування не раніше, ніж через десять років після його смерті [14, с.44].

24 листопада 1929 р. В.Липинський надіслав до митрополита Андрея Шептицького посвідку такого змісту: "Отсим посвідчую, що Ваша Ексцелєнція набули у мене для Національного Музею у Львові всю мою кореспонденцію, починаючи від 1918 року і по день моєї смерти. Ця кореспонденція складається із всіх листів, писаних за той час до мене, і копій цих моїх листів, з яких ці копії робились. Цю кореспонденцію зобов'язуюсь передати Національному Музею, або за мого життя, по використанню її для моїх споминів, або по моїй смерти, доручивши виконання сієї моєї останньої волі брату мойому Станіславу, проживаючому в селі Затурцях на Волині (почта Торчин коло Луцка) і приятелеві мойому, перебуваю чому при мені, п. Михайлу Савур-Ципріяновичу (Бадеґ, почта Тобельбад коло Ґрацу, Австрія). При цім осмілюся прохати Вашу Ексцелєнцію зробити розпорядок, щоб отся моя кореспонденція стала в Національнім Музею доступною для публічного використовування не раніше як через десять літ по моїй смерті" [15, с.433; 16, арк.64].

У травні 1931 р. В.Липинський, конче потребуючи грошей на лікування в санаторії, знову звернувся за допомогою до митрополита. У своєму листі з Бадега від 16 травня 1931 р. він, зокрема, писав: "Під час свого побуту у мене Ваша Ексцелєнція були ласкаві обіцяти мені свою поміч у разі крайньої потреби. Така крайня потреба тепер у мене настала. До моєї недуги прилучились комплікації з серцем. 26-го вечером прийшов такий сильний серцевий атак (коляпс), що після нього не можу вже прийти до себе. Для удержаня мене при життю лікарі уважають необхідним довше санаторіальне ліченя. Кошти такого ліченя, рахуючи перевозку мене автомобілем під доглядом лікаря, винесуть щонайменше 500 долярів. На покриття цієї суми предлагаю Вашій Ексцелєнції мої рукописи розпочатих, але через недугу незакінчених праць, а також роблені принагідно численні замітки на ріжні соціально-політичні теми. Маю надію, що це разом з моєю б кореспонденцією покрило-б видатки Вашої Ексцелєнції. Прошу вибачити, що цього листа пишу не сам, а диктую його п. Ципріяновичу, але сам написати не маю сил. Врешті, позаяк в цій острій стадії моєї недуги кожний день грає велику ролю, то осмілююсь просить Вашу Ексцелєнцію о можливо скору відповідь" [15, с.439–440; 16, арк.102–103].

Митрополит устиг переслати тільки частину зазначеної в листі суми (200 доларів), яку В.Липинський одержав 29 травня 1931 р. Після смерті вченого, 14 червня 1931 р. у санаторії Вінервальд поблизу Відня, його секретар Михайло Савур-Ципріянович, виконуючи заповіт В.Липинського, передав о. М.Горникевичу його листування, незакінчені праці, записки, нотатки до "Спогадів з мого життя", щоденники, копії документів Українського посольства у Відні [14, с.44]. Митрополит А.Шептицький з огляду на складну політичну ситуацію прийняв рішення не перевозити ці документи до Львова, а залишити у Відні під опікою о. М.Горникевича. Разом із тим митрополит постійно цікавився станом збереження архівних документів, про що, зокрема, свідчить його листування з о. М.Горникевичем та о. О.Ковальським (попри все, А.Шептицький плекав надію перевезти хоча б частину архівного зібрання до Національного музею у Львові). Зокрема, у листі до О.Ковальського від 11 травня 1938 р. він висловлював думку про можливість перевезення архівів В.Липинського та Червоного Хреста, оскільки обидва "архіви без інтересу для польської держави". Стосовно ж архіву Є.Петрушевича, то А.Шептицький підкреслював, що "не може бути тепер бесіди його пере-

возити", оскільки польська влада його може конфіскувати, "тому треба чекати лучших часів і хоч би якесь приміщення оплачувати" [17, с.878].

Згадувані архівні колекції продовжували зберігатися у філії Національного музею у Відні навіть після того, як сам Національний музей унаслідок приєднання західноукраїнських земель до УРСР припинив своє існування, а на його базі було створено Музей українського мистецтва. Однак М.Горникевич, розуміючи, що йому самотужки не вдасться зберегти архівні збірки під час війни, порушив перед митрополитом А.Шептицьким питання про їх передачу до Райхсархіву у Відні. У своєму листі до М.Горникевича від 22 травня 1942 р. А.Шептицький, зважаючи на те, "що на цей час немає жодної установи" на українських теренах, яка б могла прийняти на зберігання згадані архіви, оскільки "ані музей, ані Наукове товариство імені Тараса Шевченка не мають для цього ресурсів", висловлював свою згоду на передачу збірок на тимчасове зберігання до Райхсархіву у Відні, наголошуючи на тому, що адміністрація архіву має взяти на себе зобов'язання повернути їх власникові по закінченні війни [11, арк.20]. Того ж дня митрополит підписав доручення о. М.Горникевичу на передачу архівних матеріалів, які перебували під його опікою у Відні, до Імперського архіву.

Підготувавши необхідні документи, М.Горникевич 20 червня 1942 р. звернувся до дирекції архіву (Wien I, Minoritenplatz 1) із проханням прийняти на зберігання українські архівні збірки як депозит митрополита Андрея Шептицького [11, арк.18]. Генеральний директор Райхсархіву в Потсдамі Е.Ціпфель у секретному листі до керівництва Райхсархіву у Відні від 18 серпня 1942 р. пропонував під час прийняття на зберігання українських архівних збірок окремо не обговорювати питання про право власності на них, але обумовити, що архів буде готовий їх видати будь-коли за наявності документа, який засвідчує це право [11, арк.23]. Офіційна передача збірок відбулася 16 жовтня 1942 р. Останні надійшли на зберігання до відділу внутрішніх справ та юстиції Райхсархіву у Відні, який розташовувався за адресою Вальнерштрассе, 6 – загалом 50 скринь з архівними документами та дві корзини [11, арк.25].

У зв'язку із цим потребує додаткових уточнень інформація про долю архіву В.Липинського, оприлюднена в статті Є.Зиблікевича, англійський варіант якої був опублікований 1985 р. на сторінках присвяченого В.Липинському випуску журналу "Harvard Ukrainian Studies" [18]. Україномовна публікація з'явилася спочатку на шпальтах американського часопису "Свобода" [19], а згодом – в "Українському археографічному щорічнику" [20].

Є.Зиблікевич стверджував, що після зайняття Відня Червоною Армією у квітні 1945 р. архієпископ Відня кардинал Т.Інніцер та о. М.Горникевич переховували документи в підвалах собору св. Стефана, а згодом таємно перевезли їх до Державного австрійського архіву у Відні. "Наближення Червоної Армії до Відня створило велику загрозу для архіву Липинського, – зазначав Є.Зиблікевич у згадуваній вище статті. – Опікун архіву, о. мітрат, д-р Мирон Горникевич розумів, що б загрожувало йому самому і архівові, якби НКВС (КДБ) знайшов у парафіяльному будинку політичний архів. Довелося спішно розшукувати інше приміщення для архіву. Це завело його до примаса Австрії, архієпископа Відня, кардинала Інніцера, який погодився розмістити архів Липинського в підвалах свого кафедрального храму (Стефанодому), де знаходилися також архіви Віденської архієпархії" [20, с.121]. Проте документи свідчать про те, що архів В.Липинського разом зі збірками ЗУНР був переданий о. М.Горникевичем на депозитне зберігання до Райхсархіву у Відні ще восени 1942 р., а після руйнації цього приміщення внаслідок бомбардування у 1945 р. перевезений до підвалів Етнографічного музею в Гофбургу.

Натомість Є.Зиблікевич у своїй статті відтворював обставини організованого за допомогою кардинала Т.Інніцера таємного перевезення архіву вантажними машинами, посилаючись на те, що його "розповідь про долю й одіссею архіву Липинського базу-

ється на даних, одержаних від о. Горникевича" [20, с.122]. Однак наведені Є.Зиблікевичем факти, вірогідніше за все, стосувалися подій, пов'язаних з організацією перевезення мощей св. Йосафата, які від 1916 р. і до кінця Другої світової війни зберігалися в церкві св. Варвари у Відні і якими, за дорученням митрополита Андрея Шептицького, упродовж багатьох років опікувався о. М.Горникевич. Натомість архівні матеріали й у повоєнний період продовжували зберігатися у Відні в цілковитій секретності, оскільки існувала велика загроза їхнього вилучення й вивезення радянськими спецслужбами до СРСР.

Слід зазначити, що саме завдяки зусиллям митрополита Андрея Шептицького "віденські" українські архіви були збережені в міжвоєнний період і в роки Другої світової війни, а після її закінчення уникли сумної долі численних українських еміграційних архівів, зокрема "празьких", які потрапили до радянських спецсховищ і згодом використовувались в оперативних цілях. За дорученням митрополита А.Шептицького безпосередньо архівними збірками у Відні впродовж багатьох років опікувався парох церкви св. Варвари о. М.Горникевич, а після його смерті цю справу продовжив о. Теофіл Горникевич, завдяки якому згадувані архіви були упорядковані, систематизовані й описані, а наприкінці 1960-х років перевезені до Риму й зосереджені в архіві Українського Католицького Університету.

1. Шептицький А. Не хочемо чужої культури, хочемо жити своєю! / А. Шептицький ; [упоряд. і передм. М. Косіва]. – Львів, 2005. – С. 16–27.
2. Ленцик Василь. Визначні постаті Української Церкви : Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий / Василь Ленцик. – Львів : Свічадо, 2004. – 608 с.
3. Іваник О. Роль митрополита Шептицького в організації музейної справи в Галичині (перша половина ХХ ст.) / Оксана Іваник // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2004. – Вип. 2. – С. 81–84.
4. Рощина Л. О. Меценатська діяльність митрополита Андрея Шептицького / Л. О. Рощина // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 1. – С. 178–180.
5. Гаврилюк О. Н. Підтримка митрополитом Андреєм Шептицьким пам'яткоохоронної діяльності на західноукраїнських землях у 1920-х – 1930-х роках / О. Н. Гаврилюк // Історичний архів : Наукові студії. – Миколаїв, 2010. – Вип. 5. – С. 14–17.
6. Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / Марина Палієнко. – К. : Темпора, 2008. – 688 с.
7. Палієнко М. Невідомі сторінки історії архіву Уряду ЗУНР у Відні / М. Палієнко // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 13–24.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 750, оп. 1 (передмова).
9. ЦДІАЛ України, ф. 358, оп. 1, спр. 242.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 269, оп. 2, спр. 144.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3206, оп. 5, спр. 26.
12. Korowytsky I. The Archives of V. Lypyns'ky / I. Korowytsky // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. IX, № 3/4. – December. – P. 132–135.
13. Коровицький І. Архів В'ячеслава Липинського / І. Коровицький // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 124–128.
14. Залуцький Р. Листування В'ячеслава Липинського у західних архівах / Роман Залуцький // Липинський В. Листування. Т. 1. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 33–81.
15. В'ячеслав Липинський та його доба / голов. ред. Ю. Терещенко ; упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К. : Темпора, 2010. – Кн. 2.
16. ЦДІАЛ України, ф. 358, оп. 1, спр. 292.
17. Митрополит Андрей Шептицький : Життя і діяльність : документи і матеріали. 1918–1944. Т. 11 : Церква і суспільне питання. Кн. 2 : Листування / упоряд.: О. Гайнова, А. Кравчук. – Львів, 1999. – 571 с.
18. Zyblikewycz E. The Odyssey of V. Lypyns'kyj's Archives / Eugene Zyblikewycz // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. IX, № 3/4. – December. – P. 357–361.

19. Зиблікевич Є. Одиссея архівної спадщини В'ячеслава Липинського (Відень – Райхенау – Берлін – Бадеґ – Філядельфія) / Є. Зиблікевич // Свобода. – Джерзі-Сіті ; Нью-Йорк, 1983. – № 41 (4 берез.); № 42 (5 берез.).
20. Зиблікевич Є. Одіссея архівної спадщини В'ячеслава Липинського (Відень – Райхенау – Берлін – Бадег – Філадельфія) / Є. Зиблікевич // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 119–123.

В статье анализируются меры, предпринятые митрополитом Андреем Шептицким в организации хранения архивных коллекций Правительства ЗУНР и личного архива общественно-политического деятеля и ученого Вячеслава Липинского в межвоенный период, прослеживается история создания ячейки Национального музея в Вене.

Ключевые слова: *митрополит Андрей Шептицкий, архивные коллекции, украинская эмиграция, архив Правительства ЗУНР, архив Вячеслава Липинского.*

The article analyzes the activity of Metropolitan Andrey Sheptytsky for storage of archival collections of the Government ZUNR and personal archives of public and political figure and scholar Vjacheslav Lypynsky in the interwar period, highlights the history of a branch of the National Museum in Vienna.

Key words: *Metropolitan Andrey Sheptytsky, archival collections, Ukrainian emigration, the Government ZUNR' archives, Vyacheslav Lypynsky's archives.*

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр)

Степан Борчук

НАРАДА В АГІТПРОПВІДДІЛІ ЦК КП(Б)У 18 ГРУДНЯ 1929 р. – ОБГОВОРЕННЯ СТРАТЕГІЇ ПІДГОТОВКИ ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Статтю присвячено висвітленню маловідомої сторінки підготовки так званої "скрипниківської" Української Радянської Енциклопедії, – нараді в Агітпропвідділі ЦК КП(б)У під керівництвом А.Хвилі 18 грудня 1929 р., на якій обговорювалися характер, формат, напрями й коло співробітників (авторів) майбутнього видання великої УРЕ.

Ключові слова: *Велика Українська Радянська Енциклопедія, УРЕ, БСЭ, МСЭ, агітпроп ЦК КП(б)У, Андрій Хвиля.*

Восени 1927 р., у зв'язку з наближенням 10-х роковин Жовтневого перевороту в Петрограді, відділ друку ЦК КП(б)У, очолюваний А.А.Хвилею, вніс пропозицію до Політбюро ЦК КП(б)У приступити (за прикладом московських колег) до підготовки й видання Української Радянської Енциклопедії (УРЕ) [1, арк.1].

26 жовтня 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: "а) Визнати за необхідне приступити до видання Української Радянської Енциклопедії; б) для детальної розробки всіх питань, що зв'язані з виданням енциклопедії, утворити комісію в складі тт. Скрипника (голова), Затонського, Попова М., Хвилі, Шліхтера, Гопнер з тим, аби постанову уряду про видання Української Радянської Енциклопедії було опубліковано до Х роковин існування УСРР" [3, арк.606].

У резолюції "Про завдання культурного будівництва на Україні" Х з'їзду КП(б)У (20–29 листопада 1927 р.), зокрема, наголошувалося: "Зростання української культури за роки існування Радянської влади висуває вже потребу поставити велике наукове завдання – видати велику радянську українську енциклопедію. З'їзд доручає Центральному Комітетові розробити це питання" [11, с.403].

Однак актуальне восени 1927 р. питання про видання власної республіканської енциклопедії невдовзі на тривалий час відійшло на другий план: нагальнішими справами стали внутрішньопартійна боротьба, розлам у Компартії Західної України, сталінська форсована колективізація, стрибок у "наддиндустріалізацію".

© Борчук С., 2011

Лише через два роки 18 грудня 1929 р. в Агітпроппресвідділі ЦК КП(б)У, який на той час очолював той самий Андрій Ананійович Хвиля (1898–1938), певною мірою ініціатор усього проекту УРЕ, відбулася робоча нарада в справі видання Великої Української Радянської Енциклопедії [1, арк.1–17].

А.А.Хвиля (справжнє прізвище – Олінтер) народився в селянській родині в с. Рингач Хотинського повіту Бессарабської губнрнії. Закінчив Хотинське вище початкове училище, навчався в Полтавському землемірному училищі. Восени 1917 р. вступив до Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), згодом належав до партії боротьбистів, а 1919 р. вступив до КП(б)У. Упродовж 1922–1924 рр. навчався в Харківському сільгоспінституті й на Вищих повторних курсах при ЦК КП(б)У, згодом очолював агітпропвідділ Одеського губкому КП(б)У. З 1925 р. А.Хвиля працював в апараті ЦК КП(б)У заступником завідувача агітпропвідділу (1925–1926), завідувачем відділу преси (1926–1928), завідувачем культпропвідділу та агітпроппресвідділу (1928–1933). Згодом (з 23 лютого 1933 р.) був першим заступником наркома освіти УСРР (1933–1936) і начальником Управління у справах мистецтва при РНК УРСР (1936–1937) [10].

Його численні публіцистичні виступи й публікації 1920–1930-х рр. характеризуються надмірно політизованим (і вульгаризованим) підходом до складних і суперечливих суспільно-політичних процесів у республіці. Зокрема, це стосувалося характеристики творчості М.Хвильового, оцінювання певних його творів як "контрреволюційного явища", активної підтримки обвинувачень у "націоналістичному ухилі" О.Шумського 1927 р. та низки керівників Компартії Західної України 1928 р., М.Скрипника 1933 р. [21].

Сучасники, представники старшого покоління української інтелігенції, надзвичайно негативно оцінювали постать і діяльність А.Хвилі. Наприклад, академік С.Єфремов занотував у своєму щоденнику 3 жовтня 1928 р.: "А.Хвиля, відомий брехун і нахаба" [9, с.667]. Керівник Генерального консульства II Речіпосполитої в Харкові Ян Каршо-Седлевський у рефераті "Національне питання на Радянській Україні станом на 1 травня 1933 р.", розмірковуючи над підрозділом "Участь національних діячів в адміністрації, війську й партійних органах", зауважував: "Відповідь на це питання є настільки складною, адже невідомо, чи можна зараховувати до національних діячів тих українців, які цілковито підпорядкувалися генеральній лінії партії, зрікшись фактично усіляких національних тенденцій і прагнень. Стосується це всіх українських діячів, як, наприклад, Чубар, Скрипник, Любченко, Порайко, Затонський, Хвиля та ін., які обіймають посади в уряді або ЦК КП(б)У. Натомість усі опозиціонери й ухильники, тобто прибічники фактичної, а не формальної української культури, були цілковито усунуті як з партії, так і уряду, а чимало з них навіть з території УСРР" [28, с.267].

Контроверсійна постать А.Хвилі після його арешту й загибелі була табуйована в радянській історіографії. Натомість у закордонній україністиці до його особи зверталися доволі часто. Так, І.Кошелівець, стверджуючи усталену оцінку, що А.Хвиля "зажив слави як погромник Скрипника й українського відродження тих років", водночас зауважував, що саме йому ми завдячуємо популяризацією заборонених "націоналістичних" авторів, бо він, критикуючи їх, любив докладно переказувати їх праці й надміру щедро цитувати. Від Хвилі радянський читач вичерпно довідувався про писання Донцова, Маланюка, Шаповала й інших за кордоном, а, наприклад, з його брошури "Від ухилу – у прірву" (Харків, 1928) можна було скласти досить добре уявлення про недрукований памфлет М.Хвильового "Україна чи Малоросія?" і його ж роману "Вальдшнепи" <...>" [12, с.165–166]. Зрештою, цією особливістю публіцистики А.Хвилі скористався Ю.Лавріненко, відреставрувавши значну частину памфлету "Україна чи Малоросія?" за брошурою "Від ухилу – у прірву" й вмістивши ці фрагменти в антології "Розстріляне відродження" [13, с.830–831].

Аналогічним чином оцінював А.Хвилю й Ю.Шевельов, атестуючи його "речником режиму": "Роля Андрія Хвилі визначалася не логічністю чи оригінальністю його поглядів і не його культурним рівнем, що його не порівняти ні з рівнем Хвильового, ні навіть Скрипника, але його ролею, що була чимсь середнім між офіційним прокурором і нацькованим муциком-упольовником і, можливо, навіть в ім'я врятування бодай етнографічної своєрідности української культури" [24–26]. В іншому місці той самий автор зауважував щодо політики А.Хвилі: "Етнографізм він ще дозволяв, щось більше – ні. Література мала повернутися до етнографічної ідилії, до пласкої побутовщини, стати підсолоджувачкою життя. Принципом стали: сірість, солодкавість, безнапрямність, безобличність, безстильність, примітивність" [26, с.599].

Вітчизняна історіографія часів "перебудови" й наступних часів також акцентує увагу на суперечливості цієї постаті, яка займала не останнє місце у вітчизняній партноменклатурі 1920–1930-х рр. [7].

Очевидно, що А.Хвиля 1920-х років з усіма його вадами істотно відрізнявся в 1930-х рр., коли над його головою щоденно висів дамоклів меч репресій. І поводився, і промовляв він, на відміну від останніх років життя, зовсім не як прибічник суто українського етнографізму. Засвідчувала це й нарада в Агітпропі ЦК КП(б)У 18 грудня 1929 р. у справі видання Великої Української Радянської Енциклопедії.

Отже, розпочав нараду Андрій Ананійович промовою, у якій виклав своє бачення нового видання. Зауваживши, що в 1929/30 господарському році в бюджеті преси УСРР на підготовчу роботу до видання енциклопедії було передбачено 100 тис. руб., далі промовець поділився з присутніми власними міркуваннями щодо характеру Української Радянської Енциклопедії та її діапазону: "Були окремі думки, окремих товаришів, що можуть бути дві установки: або установка на велику радянську енциклопедію, або ми відмовляємось від ідеї видання великої радянської енциклопедії, і тоді ми говоримо про невелику енциклопедію, власне про енциклопедичний словник. Тоді ми повинні видавати більш докладний словник на Україні, який буде підручником для роботи в цій справі" [1, арк.1].

Функціонер наголошував, що, на його думку, слід рішуче відкинути другий варіант, оскільки в наявності достатньо матеріалів для підготовки великої УРЕ. Крім того, республіка мала достатньо фахових сил (за правильного їхнього розташування) для створення енциклопедії. Тому починати з малої енциклопедії чи, власне, енциклопедичного словника було б не лише неправильно, а й "політично недоцільно" [1, арк.1].

А.Хвиля враховував уже наявний московський досвід. Адже 1925 р. за постановою ЦВК СРСР було створене акціонерне товариство "Советская Энциклопедия". Упродовж 1928–1931 рр. з'явилася десятитомна Малая Советская Энциклопедия. Перша 65-томна (фактично 66-томна, ураховуючи заключний том "СРСР") Большая Советская Энциклопедия (БСЭ) видавалась упродовж 1925–1947 рр. (друге видання – 1949–1958 рр., у 51 т.) [22, с.182–189].

Бачення А.Хвилею майбутнього видання виглядало так: "Я гадаю, що ми повинні дати фон цієї великої радянської енциклопедії, тієї енциклопедії, яка видається в Росії. Узагалі ми повинні дати в цій великій радянській енциклопедії відомості про світову науку, про все те надбання знань, які в світовій науці дають уявлення про весь світ. Себто дати той загальний фон, який повинен бути у всякій національній, великій енциклопедії.

По-друге, на цьому фоні ми повинні відбити, так би мовити, вкласти, весь комплекс того, що ми називаємо українська географія, економіка, історія, література, мистецтва, як і взагалі в енциклопедії, з особим дійсно натиском. Бо треба мати на увазі, що ми досі не маємо "паршивенького" словника українського, жодного дорадника. І коли це ви візьмете під увагу, то цілком зрозуміло стане ясно, що тут для всіх галузей української науки, починаючи з високої філософії і кінчаючи самими приміі-

тивами – науки форми матеріальної організації, ми повинні відбити ці всі явища на Україні у великій радянській енциклопедії. Тим більше, треба мати на увазі, що, наскільки мені відомо, це взагалі перший випадок організації таким чином національної енциклопедії" [1, арк.1–2].

Доповідач обов'язково мав звернутися до досвіду російського Центру й з'ясувати особливості підготовки МСЭ та БСЭ. Присутні на нараді не почули нічого особливо нового: російські енциклопедичні видання базувалися на досвіді аналогічних видань царсько-імперської доби, залучаючи новітній світовий науково-технічний досвід тощо. Найбільшою новацією була перебудова енциклопедичного видання "під кутом марксистського світогляду" й цензурування "небажаних" прізвищ, явищ, подій і фактів з дожовтневих російських енциклопедій. Зрозуміло, що відповідно до ідеологічної кон'юнктури й на бажання керівників більшовицького режиму московська енциклопедія насичувалася персоналіями діячів міжнародного й російського революційного руху.

Так, наприклад, член редколегії Большой Советской Энциклопедии В.Куйбишев так формулював характер і мету видання: "Дать всю сумму достижений и сведений по важнейшим и необходимым отраслям знания для рабочего класса, борющегося за новый социальный строй, в период развертывания этой борьбы, в широком масштабе сведений, построенных не на псевдонаучном базисе "чистой" науки, а на железном фундаменте диалектического материализма – такова огромная и ответственнейшая задача, поставленая перед редакцией БСЭ" [27, с.77]. Офіціозний московський газетяр М.Кольцов у статті "Важлива цеглина" з нагоди публікації першого тому БСЭ наголошував: "БСЭ не отстает от Брокгауза по части латинського поэта Авсония, Авраамия Палицына… Но одновременно дает статьи об автогенной сварке, об Адыгейской области, об автоплуге, об Авиахиме и Абсолютной системе мер. В старом словаре [Брокгауза] нет ни Фридриха Адлера, ни Виктора, никакого. А наш словарь не обращает никакого внимания на Авраама бен Хию из Барцелоны, явно пренебрегая даже тем, что сей муж, по Брокгаузу, занимал высокую полицейскую должность в Каталонии. Советская Энциклопедия торопится мимо бедного Авраама к статье об автоматической телефонной станции!" [27, с.79–80].

Відповідну "марксизацію" української енциклопедичної справи як неодмінну умову видання УРЕ й пропонував присутнім А.Хвиля.

У той же час Андрій Ананійович наголошував, що проектоване видання має стати "першим пам'ятником національної культури" й матиме виняткове значення для справи консолідації всіх наукових сил в УСРР й ширше – для розвитку української культури [1, арк.2]. Виступаючи в обговоренні, він зробив прикметне зауваження щодо необхідності залучення до підготовки УРЕ й немарксистських наукових сил: "Я вважаю, що прийдеться використати наші наукові сили позапартійні, широкі наукові сили. Такого чоловіка, як Грушевський, треба буде використати. Чому не використати всі ті роботи, які є, і тих живих людей, які є? Інакше не може бути. Практичною базою для нашої роботи я вважаю потрібний бути Інститут марксизму, Українська академія наук, різні дослідчі інститути. Треба мобілізувати всі наші творчі сили і приступити до цієї роботи" [1, арк.12].

У той же час А.Хвиля вважав недоцільним узагалі відмовлятися від ідеї малої УРЕ, вважаючи конструктивним досвід московського Центру: спершу велике видання енциклопедії, згодом і на його основі – енциклопедія меншого формату [1, арк.3].

В обговоренні доповіді А.Хвилі виступили переважно представники нечисленної генерації вітчизняних учених-марксистів: філософи, історики та економісти – Д.Наумов-Леках, Н.Борисов, В.Десняк, завідувач кафедри в Інституті марксизму-ленінізму в Харкові й завідувач Центрального архівного управління УСРР М.Рубач, голова Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК) й один із засновників і керівників Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП)

І.Кулик [18, с.462–464] та ін. Вони, по суті, солідаризувалися з керівником Агітпропу ЦК КП(б)У.

Так, Д.Наумов заявив: “Я розглядаю Українську Радянську Енциклопедію як одне з тих гасел, яке консолідує всі наші радянські наукові сили на Україні, в Галичині, Канаді, консолідує під прапором використування всіх сил, які є на Україні. Це має величезне значення – консолідація сил під прапором великої української енциклопедії” [1, арк.4]. Невеличкий конфуз стався, коли промовець наголошував на потребі в українській енциклопедії “дуже сильно відбити специфічні особливості України”. Мовляв, у “союзній” енциклопедії надто мало матеріалу з історії вітчизняної філософії. Із залу хтось із присутніх одразу заперечив: “Вона ще не є союзною”. Д.Наумов виправився: “Я кажу, що ознака «союзна» повинна полягати в тому, що вона повинна дати більш в загальному розумінні <...> В енциклопедії національно-республіканській відтіняється поруч з загальним сильніше дані України □...□ Це є моя думка, що республіканська енциклопедія повинна не тільки бути провінціальною, вона тільки повинна бути українською в тому розумінні, щоб відбити моменти українські, вона повинна визначити місце України як в Союзі, так і в світовій науці. Одночасно треба звернути увагу на моменти, які специфічні для України, але в значно більшій мірі, ніж в енциклопедії союзній” [1, арк.4].

Підводячи підсумки наради, А.Хвиля зафіксував спільну думку учасників щодо характеру майбутньої УРЕ, а саме: “Ми приєднаємось до тої думки, що вважати за потрібне, що «Українська Радянська Енциклопедія» – «УРЕ» – це є велика українська енциклопедія, яка видається, використовуючи всі надбання людської культури, людської науки, і подає відомості про всі галузі знань і досягнень людської науки на сьогоднішній день. По-друге, що в цій енциклопедії робиться особий акцент на відображенні всіх галузей розвитку України. І що ми сьогодні договоримся про те, щоб була утворена невелика комісія, яка візьме на себе протягом, припустимо, тижня, переглянути всякі розрахунки, всякі організаційні схеми, як до цієї справи підійти практично, щоб можна було у скоріший час розпочати цю роботу і подати всі свої пропозиції в ЦК партії <...>” [1, арк.12–13].

Тоді ж домовилися щодо формату видання: 30 томів по 30 авторських аркушів у кожному, наклад тому – 30 тис. прим.; затвердили редколегію видання на чолі з М.Скрипником, запропонували керівників відділів редколегії: економічного – Д.Наумов, історичного – М.Яворський, філософського – С.Семковський, педагогічного – І.Соколянський, національного питання – М.Скрипник, географічного – С.Рудницький; та ін. [1, арк.15–17].

Ідея залучення М.Грушевського та, зрозуміло, його “школи” до підготовки “УРЕ” була, безперечно, конструктивною. Тим більше, що академік мав надзвичайно важливий досвід участі в першому вітчизняному енциклопедичному проекті XX ст. – незавершеній енциклопедії “Украинский народ в его прошлом и настоящем” (1909–1916) – як автор відповідних історичних розділів першого тому видання [20, с.1–360].

Властиво, пропозиція А.Хвилі, який тонко відчував політико-ідеологічну кон’юнктуру, запросити видатного історика до видання УРЕ пролунала в контексті останньої спроби партійно-державного проводу УСРР залучити М.Грушевського до керівництва Всеукраїнської Академії наук. Спроба, яка датується саме останніми місяцями 1929 р., була зроблена на тлі критики ученого та його учнів з боку істориків-марксистів. На думку Р.Пирога, ініціатором у цій справі виступив нарком освіти республіки М.Скрипник. Сьогодні важко реконструювати спонукальні мотиви таких дій наркома. Очевидно, що це було поєднання особистих симпатій і політичного прагматизму [15, с.102]. Адже вже був підготовлений сценарій процесу “Спілки визволення України”, відбулися в цій “справі” численні арешти, за ґратами опинилися відомі представники української інтелігенції – академіки С.Єфремов, М.Слабченко, професори Й.Гермайзе,

А.Ніковський та ін. [19]. Керівництво республіки мало зважати на реакцію членів Академії й, не в останню чергу, М.Грушевського.

22 листопада 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання "Про Академію наук". Був намічений новий склад Президії ВУАН: Д.Заболотний (президент), К.Воблий та О.Шліхтер (віце-президенти), О.Корчак-Чепурківський (неодмінний секретар). Партійне керівництво бажало б бачити серед членів Президії ВУАН й авторитетного М.Грушевського. Оскільки шанси на це були примарні, тут же робилося застереження: "У випадку відмови членом президії висунути т. Яворського" [2, арк.180]. Як й очікувалося, Михайло Сергійович відмовився від висловленої йому М.Скрипником пропозиції.

Через кілька днів на загальних зборах академіків розглядалося позачергове питання про "Спілку визволення України". Після обговорення академік Д.Багалій оголосив проект резолюції, що в ній таврувалися контрреволюційні змовники, які назвали себе "Спілкою визволення України" й даремно прагнуть "ніби під національним прапором, а на ділі в інтересах заклятих ворогів українських трудящих мас зірвати непереможне будівництво Української Соціалістичної Радянської Республіки" [8, с.18–19].

19 грудня 1929 р. ВУАН адресувала привітання Й.Сталіну з нагоди його 50-річчя, запевнивши ювіляра, що вона "твердо ітиме шляхом єднання науки й праці, непохитно стоятиме на фронті будування соціалістичної культури, здійснюючи заповіт Леніна, що тільки під проводом переможного пролетаріату та його Комуністичної партії зможе людство дійти до кращого майбутнього, до комунізму" [8, с.54].

1930 р. посилився політичний дискомфорт академіка М.Грушевського. Згодом Михайло Сергійович визнав, що для нього були неприйнятними масштаби й форми сталінської форсованої колективізації, ліквідація куркульства як класу, суцільне винищення трудових мас, що ним присягався служити соціаліст Грушевський [15, с.103]. Політична реакція в суспільному житті держави не оминула й ВУАН. Відновилися нападки на академіка М.Яворського, який, згідно з рішеннями наради в Агітпропі ЦК КП(б)У 18 грудня 1929 р., мав очолювати редколегію історичного відділу УРЕ [1, арк.15].

Виключений з партії під час чергової "чистки" на початку лютого, 15 лютого 1930 р. Матвій Іванович подав до Президії ВУАН заяву, у якій у зв'язку з "висуненими за останній час" на його адресу обвинуваченнями просив звільнити його від обов'язків члена Президії ВУАН та секретаря 1-го Відділу Академії. 17 лютого це прохання задовольнили "у зв'язку з обставинами, які виявилися під час чистки М.І.Яворського як члена КП(б)У" [17, с.340].

Отже, уже із січня 1930 р. справа підготовки УРЕ дезактуалізувалася. Компартійна верхівка УСРР переключила свою увагу на господарські справи, серед яких найважливішою була примусова колективізація села. Практично синхронно розгортаються репресії проти представників старшого й середнього покоління української інтелігенції немарксистського спрямування ("справа СВУ" була лише верхівкою айсберга). Зазнають голобельної критики й піддаються репресіям (або мігрують у "тінь", у тому числі до Росії) і представники молодшої генерації українських істориків, філософів та економістів-марксистів. Отже, час із грудня 1929 р. для розгортання роботи над енциклопедією був, по суті, згаяний – було втрачено майже рік.

Фактично робота над підготовкою Української Радянської Енциклопедії розпочалася наприкінці 1930 р., коли було створено належний редакційний апарат [16, с.207]. Одначе можливість, цілком слушно декларовану на нараді 18 грудня 1929 р., залучити до підготовки УРЕ не лише вітчизняну комуністичну інтелігенцію молодшої генерації, а й українських діячів старшого й середнього покоління, які вже здобули поважний авторитет у науковому світі, на кшталт М.Грушевського, С.Єфремова та ін., а також їхніх колег з теренів Західної України, була втрачена безповоротно.

І.Майстренко згадував ситуацію на квітень 1931 р.: "Через процес СВУ відбувався розгром української інтелігенції покоління національної революції, а в повітрі вже висів розгром українізації взагалі. Правда, Скрипник іще очолював її, а українські комуністи засукували рукави, щоб без старої інтелігенції успішно здійснювати українізацію, та процес СВУ зламав етос українізаційної стихії" [14, с.251].

Майже через два роки після вищезгаданої наради в Агітпропі ЦК КП(б)У редакційне бюро УРЕ у своїй постанові від 12 листопада 1931 р. ухвалило: "Констатуючи, що темпи підготовки до видання перших томів затрималися й є надзвичайно кволі, внаслідок чого виявляється серед наукових робітників певне сумнівне ставлення до УРЕ, недостатня зацікавленість тощо, Редбюро визнає за конче потрібне зробити перелам у своїй роботі і розвинути роботу для втягнення до співробітництва в УРЕ широкі кола марксівських робітників. Для того Редбюро визнає за конче потрібне ставити перед науковими організаціями, марксо-ленінськими науковими товариствами, науковими інституціями тощо доповіді про УРЕ, з виявленням так загальних завдань і настановлень УРЕ, як і планів роботи УРЕ, зокрема планів тих дисциплін, в яких працюють дані організації і товариства, притягаючи їх до обговорення і критичних зауважень" [6, арк. 49].

Не залишав поза своєю увагою престижне видання й член його редакційної колегії А.Хвиля. Того ж самого 12 листопада 1931 р. Редбюро енциклопедії розглянуло листа Андрія Ананійовича до Головного редактора видання. Після нетривалого розгляду й обговорення ухвалили: "Редбюро цілковито приєднується до думки т. Хвилі, висловленої в листі на ім'я Головного редактора, що й перед тим відбивалась у відповідних постановах Редбюра, про доконечність окремої уваги до україніки в складанні словників УРЕ. Поставити цю думку як директивну вказівку для складання абеткового словника" [6, арк.50].

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 5–17 червня 1933 р. "Про УРЕ" інкримінувала головному редакторові видання М.Скрипнику "брак більшовицької пильності" щодо "контрреволюційних елементів" у видавництві й редакції УРЕ [4, арк.123]. 26 червня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У визнало за необхідне, щоб М.Скрипник "написав невеликого листа сторінок на 10–12, в якому він має висвітлити свої основні помилки. Запропонувати т. Скрипнику подати цього листа на ПБ в 3-х денний строк" [4, арк.128].

У цій драматичній ситуації останніх днів життя колишнього наркома освіти УСРР завідувач агітпроппресвідділу ЦК і член Головної редколегії УРЕ Андрій Ананійович Хвиля виступив у звичній для себе ролі "чогось середнього між офіційним прокурором і нацькованим муциком-упольовником" [25, с.553]. Його поведінка щодо опального старого більшовика вирізнялася особливою брутальністю, що викликало відповідну реакцію М.Скрипника. Так, у протоколі засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 5 липня 1933 р. 4-м пунктом зафіксовано розгляд питання "Про документ тов. Скрипника". У ньому, зокрема, зазначалося: "2. Востаннє запропонувати т. Скрипнику до вечора завтрашнього дня подати ПБ короткого листа з визнанням своїх помилок і рішучою повною їх критикою, для опублікування в пресі, поклавши в основу його положення, що висунув тов. Постишев. Листа обговорити на ПБ 7.VII (ранком). 3. *Визнати випад т. Скрипника на засіданні ПБ щодо т. Хвилі за зовсім неприпустимий*" [5, арк.24] (курсив наш. – *С.Б.*).

Чільний ініціатор видання УРЕ, Андрій Хвиля, потрапив за ґрати 13 серпня 1937 р. у сфабрикованій "справі боротьбистів". Поперемінно давав "правдиві свідчення" щодо своєї й спільників "контрреволюційно-шкідницької діяльності" на культурно-освітньому "фронті" УРСР, а згодом від них відмовлявся. 8 лютого 1938 р., під час закритого судового засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР, поводився гідно, заявивши, що винним себе не визнає, власні свідчення на по-

передньому слідстві не підтверджує, оскільки вони брехливі. Сказав також, що ні в якій контрреволюційній організації не перебував і про її існування не знав. За 20 хвилин його засудили до розстрілу, 10 лютого 1938 р. – стратили [23, с.225–232].

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2927, арк. 1.
2. ЦДАГО України, оп. 16, спр. 3, арк. 180.
3. Там само, оп. 6, спр. 122, арк. 606.
4. Там само, спр. 283, арк. 123.
5. Там само, спр. 284, арк. 24.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 10, спр. 48, арк. 49.
7. Виговський М. Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції / М. Ю. Виговський. – К. : Генеза, 2005. – 258 с.
8. Вісті Всеукраїнської Академії наук. – 1929. – № 11–12. – С. 18–19.
9. Єфремов С. О. Щоденники : 1923–1929 / упоряд.: О. І. Путро (голов. упоряд.) [та ін.]. – К. : Газета "РАДА", 1997. – 848 с.
10. Замковий В. П. Сторінки біографії Андрія Хвилі / В. П. Замковий // Український історичний журнал. – 1989. – № 3. – С. 115–118.
11. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918–1956. – К., 1958. – 703 с.
12. Кошелівець І. Микола Скрипник / І. Кошелівець. – Мюнхен : Сучасність, 1972. – 343 с.
13. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження : Антологія 1917–1933 : поезія, проза, драма, есей. – Париж, 1959. – 958 с.
14. Майстренко І. Історія мого покоління : Спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон : Канад. ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1985. – 416 с.
15. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934) / Р. Я. Пиріг ; [Ін-т укр. археографії АН України ; відп. ред. П. С. Сохань]. – К. : Ін-т укр. археографії АН України, 1993. – 2016 с.
16. Рубльов О. Доля співробітників "УРЕ" на тлі репресивної політики 30-х років / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 207–251.
17. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.
18. Рубльов О. С. Кулик Іван Юліанович / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України : у 10 т. / НАН України, Ін-т історії України ; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2008. – Т. 5 : Кон – Кю. – С. 462–464.
19. Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти / упоряд. В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К. : Інтел, 1995. – 448 с.
20. Украинский народ в его прошлом и настоящем / под ред. проф. Ф. К. Волкова (антропология, этнография и искусство), проф. М. С. Грушевского (история, география и статистика), проф. М. М. Ковалевского (хозяйство), акад. Ф. Е. Корша (язык, литература и искусство), проф. А. Е. Крымского (язык и литература), проф. М. И. Туган-Барановского (хозяйство) и акад. А. А. Шахматова (язык и литература). – С. Пб. : Изд. М. А. Славинского, 1914. – Т. I. – 404 с.
21. Хвиля А. А. Зрадники // Більшовик України. – 1928. – № 7. – С. 7–18.
22. Черниш Н. Нариси з історії світової енциклопедичної справи : навч. посіб. / Н. І. Черниш. – К. : Наша культура і наука, 2009. – 212 с.
23. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К. : Наук. думка, 1993. – 352 с.
24. Шевельов Ю. Літ Ікара : (Памфлети Миколи Хвильового) / Ю. Шевельов // Вибрані праці : у 2 кн. / Шевельов Ю. – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – Кн. II : Літературознавство / упоряд. І. Дзюба.
25. Шевельов Ю. На риштованнях історії літератури / Ю. Шевельов // Там само. – С. 553.
26. Шевельов Ю. Стилі сучасної української літератури на еміграції / Шевельов Ю. // Вибрані праці : у 2 кн. Кн. II : Літературознавство / упоряд. І. Дзюба.
27. Шмушкис Ю. Е. Советские энциклопедии : Очерки истории, вопросы методики / Ю. Е. Шмушкис. – М. : Советская Энциклопедия, 1975. – 238 с.
28. Hołodomor 1932–1933 : Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski. – Warszawa : Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008.

Статья посвящена малоизвестной странице подготовки так называемой "скрипниковской" Украинской Советской Энциклопедии – совещанию в Агитпропотделе ЦК КП (б) под руководством

А.Хвыли 18 декабря 1929, на которой обсуждались характер, формат, направления и круг сотрудников (авторов) будущего издания Большой УСЭ.

Ключевые слова: *Большая Украинская Советская Энциклопедия, УСЭ, БСЭ, МСЭ, агитпроп ЦК КП(б), Андрей Хвыля.*

Article deals with little-known pages of training so-called "Skrypnyk" Ukrainian Soviet Encyclopedia – meeting in Ahitpropviddil CC CP (B) under the direction of waves December 18, 1929, to discuss the nature, format, direction and number of staff (authors) great future publication UR.

Key words: *The Great Ukrainian Soviet Encyclopedia, UR, BSE, ITU ahitprop CC CP(B), Andrew Hwyla.*

УДК 02(091)(447.85)
ББК 63.3 (4 Укр)

Олег Шилюк

СТАНОВЛЕННЯ БІБЛІОТЕЧНОЇ МЕРЕЖІ ТА ПОЧАТОК ПІДГОТОВКИ БІБЛІОТЕЧНИХ КАДРІВ У ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ)

Публікація присвячена питанням підготовки бібліотечних кадрів у зв'язку з формуванням бібліотечної мережі після приходу радянської влади на Північну Буковину в 1940 році. Проаналізовано навчальні плани бібліотечного відділення Чернівецького політико-просвітницького технікуму за 1945–1949 рр.

Ключові слова: *історія Буковини, мережа бібліотек, публічні бібліотеки, освіта.*

Державотворчі процеси, що відбуваються сьогодні в країні, суттєво впливають на розвиток духовної культури, національної самосвідомості українського народу. У цьому контексті значно посилюється увага до історичного краєзнавства, підкріплена розумінням необхідності відродити в людській свідомості ідею цінності рідного краю. Суттєвим чинником краєзнавчих історичних досліджень є бібліотеки – установи, які акумулюють інформацію та документи, що пов'язані за своїм змістом із певною місцевістю країни. В історії Чернівецької області період 40-х років ХХ століття є, мабуть, одним із найскладніших. Спочатку приєднання Північної Буковини до Радянської України, згодом Друга світова війна й повернення румунської влади, визволення Чернівців 1944 року та відновлення народного господарства в тяжкі повоєнні роки. Незважаючи на все це, культурно-просвітницькі установи провадили свою діяльність і розвивалися. Дуже важливим у цей період було питання підготовки працівників для бібліотечної мережі, яка динамічно розвивалась.

У роботі використані й уперше введені в науковий обіг документи з історії бібліотечної справи Чернівецької області, що зберігаються в Державному архіві Чернівецької області та інформаційні матеріали різного характеру, у тому числі публікації місцевих періодичних видань.

Об'єкт дослідження – діяльність Чернівецького політико-просвітницького технікуму з підготовки бібліотекарів у 40-х роках ХХ ст.

Метою роботи є проведення на широкому документальному матеріалі комплексного аналізу навчального процесу з підготовки бібліотечних кадрів у хронологічних межах досліджуваного періоду.

Основними завданнями дослідження є виявлення основних чинників, що впливали на підготовку бібліотечних працівників і характеристика навчального процесу на бібліотечному відділенні Чернівецького політико-просвітницького технікуму.

Бібліотеки як соціально-культурне явище є важливою, але маловивченою частиною історичної науки. Майже не дослідженим залишається аналіз підготовки кадрів бібліотек України. Дослідження, у яких простежувався процес розвитку освіти, літератури, мистецтва та культосвітньої роботи в західних областях Української РСР, мали

© Шилюк О., 2011

комплексний характер, де частково приділялася увага й бібліотечній діяльності. Це роботи Ю.Ф.Пономаренка "Культурне будівництво в західних областях Української РСР (1950–1958 роки)", І.Я.Кошарного "Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР" (1939–1958 рр.) і В.Н.Холевчук "Розвиток культури в західних областях Української РСР в 1961–1980 рр.", колективна монографія за загальною редакцією П.П.Гудзенка "Розвиток української культури за роки радянської влади". Однак проблеми розвитку бібліотечної справи, зокрема питання підготовки бібліотечних працівників у цих працях не були предметом спеціального розгляду й, у кращому випадку, їм приділялося декілька сторінок. Крім того, зміст та оцінка явищ і подій у цих працях були заідеологізованими.

28 червня 1940 року Північна Буковина й Бессарабія були приєднані до СРСР. Новоутворені органи влади активно бралися за перебудову економіки й політики на засадах суспільної власності. Ліквідовувалися або розпускалися політичні партії, профспілкові й національно-культурні організації й товариства. Українське населення цих земель по-різному сприймало встановлення радянської влади в Північній Буковині й Хотинщині, залежно від того, хто що втрачав і хто що одержував у результаті тих організаційно-господарських заходів, які вона проводила. Партійні й владні органи, щоб схилити на свій бік бідне й середняцьке селянство, міських робітників і службовців, вели широку письмову й усну пропаганду та агітацію, яка проникала в усі закутки, намагаючись охопити своїм впливом кожну свідому людину.

Радянська влада вела значну роботу з ліквідації малописьменності й неписьменності, відкривала дитсадки й дитбудинки, сільські клуби й будинки культури, бібліотеки й хати-читальні, кінотеатри, музеї. Почали діяти український драмтеатр та обласна філармонія. Це був великий позитив, який міг схилити на бік радянської влади багатьох. Позитивно було сприйняте безплатне навчання й медична допомога.

Формування бібліотечної мережі в Північній Буковині, як і на всій території Радянського Союзу, проходило згідно з Постановою ЦВК СРСР "Про бібліотечну справу в Союзі РСР" (від 27 березня 1934 р.). Було розроблено загальний план заходів з розширення й укріплення бібліотечної мережі, який передбачав створення в усіх областях державних обласних наукових бібліотек. На них покладались обов'язки методичних і бібліографічних центрів для масових бібліотек; організацію центральних районних бібліотек з фондом книг для мережі пересувок; відкриття на великих підприємствах і радгоспах стаціонарних бібліотек з пересувними відділеннями в цехах, робітничих гуртожитках і т. п.; створення стаціонарних бібліотек при МТС і великих колгоспах, а також мережі пересувних бібліотек для забезпечення книгою читачів у невеликих колгоспах і населених пунктах; розвиток мережі центральних бібліотек для дітей і районних бібліотек, відкриття відділів для дітей при масових бібліотеках, а також шкільних бібліотек.

У вересні 1940 року створюється Чернівецька обласна бібліотека з фондом понад 200 тис. примірників. На початку 1941 року в області функціонували: обласна державна бібліотека, обласна бібліотека для дітей (Чернівці), 19 бібліотек у районах, у т. ч. 2 для дітей (Хотин, Сторожинець); сільських бібліотек – 10; сільських клубів і хат-читалень – 240 [1, арк.27]. До середини 1941 року створено 2 обласні, 21 стаціонарну бібліотеку в кожному місті й райцентрі. Усього в області діяло понад 415 масових бібліотек з фондом понад 1 млн прим. Розпочинаючи післявоєнну відбудову народного господарства у визволених районах, радянська влада приділила велику увагу й відновленню роботи культосвітніх закладів. У центрі уваги стає відбудова бібліотечних приміщень, поповнення їх книгами. На кінець 1944 року в області відновили роботу 149 хат-читалень, обласна бібліотека з фондом близько 280 тис. книг, 2 міські бібліотеки, 12 районних бібліотек, 31 сільська бібліотека, обласна бібліотека для дітей [2, с.3].

Формування й розвиток такої розгалуженої мережі бібліотечних установ потребували наявності й відповідних кадрів. Тому на підставі Постанови Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У від 28 червня 1945 року було створено Чернівецький політико-освітницький технікум (ЧПОТ) [3, арк.1]. Основним завданням технікуму було забезпечення потреби в культурно-освітницьких працівниках на Північній Буковині. Було оголошено набір на 1 і 3 курси бібліотечного й клубного відділів. На перший курс, з терміном навчання 3 роки, приймались особи від 15 до 30 років, які закінчили 7 класів середньої школи. Вступні іспити складалися за програмами в обсязі неповної середньої школи за такими дисциплінам: Конституція СРСР (усно), українська й російська мови (письмово й усно), арифметика (письмово й усно), геометрія (усно). Вступників, що закінчили неповну середню школу в 1944–1945 рр. з оцінками 5 з усіх дисциплін було прийнято без іспитів. Студенти забезпечувалися стипендією на загальних підставах, гуртожитком і харчуванням.

Усього в першому 1945/46 навчальному році до технікуму на бібліотечне відділення було зараховано 29 студентів (14 – на 1-й курс і 15 – на 3-й).

Крім загальних дисциплін, викладалися також спеціальні – бібліотечна справа (7 год на тиждень), методика роботи з читачами (3–4 год на тиждень), бібліографія (7 год на тиждень). Для закріплення теоретичних знань студенти з викладачем із предмета "Методика роботи з читачами" працювали в обласній бібліотеці, обслуговуючи читачів. Серед спеціальних предметів викладалися також основи культосвітроботи, організація планування бібліотечної справи, організація книжкового фонду й каталогів, бібліографія й комплектування, методика роботи з читачами [3, арк.24].

Для забезпечення студентів навчальною літературою впродовж року створена бібліотека при технікумі – близько 1 400 прим. Крім бібліотеки технікуму й обласної наукової бібліотеки, студенти також відвідували наукову бібліотеку університету.

На кожному курсі студенти проходили спеціальну практику (144 год). Студенти 3 курсу проходили практику в обласній бібліотеці для дітей. Завданням практики було вивчення основних етапів роботи:

- ознайомлення з планом комплектування бібліотеки;
- прийняття 3 партій книг із супровідними документами й без;
- технічне опрацювання книг, індексація та ін.;
- розстановка книг у сховищі згідно з десятинною класифікацією;
- у відділі обслуговування – ознайомлення з правилами користування бібліотекою, облік читачів, підготовка книг до видачі.

По закінченню практики проходила виробнича нарада з оцінюванням роботи практикантів. Усього екзамени здало 10 студентів на 1 курсі (перехідні) і 14 студентів на 3 курсі (випускні).

У наступному 1946/47 навчальному році на бібліотечному відділенні нараховувалося вже 84 студенти [4, арк.6]:

- 1 курс – 19;
- 2 курс – 26;
- 3 курс – 18;
- спеціальна група при 3 курсі – 21.

До спеціальної групи приймалися студенти із середньою освітою на один рік навчання.

Зріс фонд бібліотеки технікуму – 1 932 книги та 717 брошур. Організовано бібліотечний кабінет, для якого підготовлено наочні виробничі матеріали: плакати, схеми, зразки.

Для студентів читалися дисципліни: історія організації бібліотечної справи; техніка організації роботи бібліотек; бібліографія й комплектування бібліотечного фонду; методи роботи з читачем. Також проводилися факультативні заняття – методи роботи

над книгою, образотворче мистецтво; методика художнього читання; методика краєзнавчої роботи. Студенти проходили практику вже в обласній і міській бібліотеках.

Із 39 студентів 3 курсу державні екзамени здало 34, для одного студента перенесено здачу, 4 студенти не здали державні екзамени.

Постановою "Про заходи щодо зміцнення районних і сільських бібліотек" (1947 р.) Рада Міністрів УРСР намітила розгорнутий план бібліотечного будівництва в республіці, який послужив основою для розробки перспективних планів розвитку бібліотечної справи по республіці в цілому, по окремих областях, районах і населених пунктах [5, с.22]. При цьому враховувалися рекомендації республіканської наради бібліотечних працівників України (1948 р.) про раціональне розміщення бібліотек, про координацію діяльності відомств і організацій при плануванні бібліотечної мережі, про використання відомчих бібліотек для обслуговування масового читача [6, с.1]. Протягом майбутньої п'ятирічки передбачалося створити в кожному селі державну сільську бібліотеку, у кожному районному центрі – районну бібліотеку, відновити діяльність усіх існуючих до війни профспілкових бібліотек і відкрити нові бібліотеки там, де в них була необхідність.

У 1947/48 навчальному році на бібліотечному відділенні ЧПОТ кількість студентів зростає до 102 чоловік [7, арк.3]:

- 1 курс – 18;
- 2 курс – 31;
- 3 курс – 26;
- спеціальна група при 3 курсі – 27.

Збільшується фонд бібліотеки технікуму й уже нараховує 5 169 прим., з яких 1 999 – підручники. Щоправда, відсутні підручники з бібліотечної спеціальності. З метою забезпечення процесу викладання спеціальних дисциплін зростає кількість наочного обладнання, бібліотечний кабінет обладнано схемами й бібліотечними плакатами з курсу бібліотечної техніки бібліографії та методів роботи з читачами (32 шт.).

Для студентів проводяться факультативні заняття – англійська мова, методика художнього читання, плакатна справа (шрифт, монтаж плаката, накладні букви, текстовий плакат).

52 студенти із 53 студентів 3 курсу успішно здали державні екзамени. Усіх студентів 1 і 2 курсів (49) переведено на старші курси.

У 1948/49 навчальному році на бібліотечному відділенні нараховувалося 97 студентів, з яких 10 – хлопці [8, арк.4]:

- 1 курс – 17;
- 2 курс – 31;
- 3 курс – 25;
- спеціальна група при 3 курсі – 24.

Близько 50% студентів першого курсу на бібліотечному відділенні – не із Чернівецької області, серед них – вступники з Київської та Вінницької областей.

Під час навчання студенти проходили виробничу практику: техніка і організація бібліотечної справи (72 год), бібліографія (36 год). Проте попередні бази практики уже не задовольняли усіх потреб технікуму. У кожному відділі працювало по 4–5 чоловік і не завжди вистачало робочих місць. Крім того, готуючи працівників районних бібліотек, маючи базами практики обласні бібліотеки, не було змоги ознайомитися з тим обсягом роботи й особливостями, які чекали студентів у майбутньому.

Із 49 студентів 3 курсу 47 здали державні екзамени, для двох студентів іспити було перенесено. Найвища успішність по технікуму була з таких дисциплін: техніка й організація бібліотечної справи, методи роботи з читачем.

Випускники бібліотечного відділення Чернівецького політико-освітницького технікуму отримали розподіл на роботу в Станіславську (нині Івано-Франківську) і Чер-

нівецьку області, на посади бібліотекарів районних бібліотек, завідуючих сільськими бібліотеками. Чотирьох кращих студентів було направлено на навчання до Харківського бібліотечного інституту [8, арк.15].

На бібліотекаря, крім ліквідації неписьменності, покладалася важлива місія політико-виховної роботи: "… Вся система і всі засоби масово-політичної роботи мають виховувати, вирощувати соціалістичну свідомість, закликати на боротьбу з рештками капіталізму в свідомості людей… масово-політична робота на селі не може бути обмежена тільки питаннями сільського господарства. Вона мусить охоплювати собою всі питання, що хвилюють радянських людей: як підіймається промисловість, культура, що відбувається за кордоном, як бореться радянська держава за міцний і тривалий мир..." [9, с.2]. До культосвітнього працівника керівництво країни ставить вимогу працювати не "взагалі" й відірвано від сучасних політичних завдань села. Його робота повинна бути пов'язана з політичними й господарськими завданнями області.

Станом на 1950 рік в області була налагоджена система підготовки бібліотечних кадрів. Чернівецький ПОТ щорічно випускав майже 50 бібліотекарів. Навчальні дисципліни включали як загальні, так і спеціальні предмети, що, в поєднанні з факультативними заняттями й практикою, формували всебічно розвиненого спеціаліста, здатного виконувати як інформаційно-бібліотечне обслуговування населення краю, так і провадити культурно-освітницьку та ідеологічну роботу.

1. Державний архів Чернівецької області (ДАЧО), ф. 1 Чернівецький обласний комітет Комуністичної партії України, оп. 12, од. зб. 47. Інформація ЦК КП(б)У, Кіцманського райкому, обкому, довідки й доповідні записки про роботу шкіл області, арк. 1–30.
2. Що дала радянська влада трудящим Буковини // Радянська Буковина. – 1944. – 4 листоп.
3. ДАЧО, ф. Р 1001. Чернівецьке культурно-освітнє училище, оп. 1, од. зб. 1. Звіт Чернівецького політико-освітницького технікуму за 1945–1946 навч. рік, 36 арк.
4. Там само, од. зб. 3. Звіт Чернівецького політико-освітницького технікуму за 1946–1947 навч. рік, 36 арк.
5. Про заходи до зміцнення районних і сільських бібліотек : Постанова Ради Міністрів УРСР від 5 березня 1947 р. № 260 // Збірник Постанов УРСР. – 1947. – № 5. – С. 22.
6. Республіканська нарада бібліотечних працівників України : [В роботі наради взяв участь Секретар ЦК КП(б)У тов. М. С. Хрущов] // Радянська Буковина. – 1947. – 30 листоп.
7. ДАЧО, ф. Р1001. Чернівецьке культурно-освітнє училище, оп. 1, од. зб. 9. Звіт Чернівецького політико-освітницького технікуму за 1947–1948 навч. рік, 30 арк.
8. Там само, од. зб. 20. Звіт Чернівецького політико-освітницького технікуму за 1948–1949 навч. рік, 35 арк.
9. Мізюн Д. Деякі питання масово-політичної роботи на селі / Д. Мізюн // Радянська Буковина. – 1947. – 25 лип.

Публикация посвящена вопросам подготовки библиотечных кадров в связи с формированием библиотечной сети после прихода советской власти на Северную Буковину в 1940 г. Проанализированы учебные планы библиотечного отделения Черновицкого политпросветтехникума за 1945–1949 гг.

Ключевые слова: *история Буковины, сеть библиотек, публичные библиотеки, образование.*

The publication deals with preparation of library staff in connection with the formation of the library range, after the arrival of the Soviet Council to the Northern Bukovina in 1940. There is analyzed the curricula of the librarian branch of Chernivtsi politico-educational college of 1945–1949.

Key words: *History of Bukovina, librarian network, public libraries, education.*

УДК 947.7 (092)
ББК 63.3 (4Укр)

Василь Деревінський

РЕОРГАНІЗАЦІЯ В.ЧОРНОВОЛОМ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРЕСОВОЇ СЛУЖБИ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ

У статті розглянуто заходи В.Чорновола щодо розбудови пресово-інформаційної мережі НРУ. Розкрито, як розпочинала створюватися рухівська інформаційна служба, які проблеми не вдалося подолати попередньому керівництву НРУ на момент приходу В.Чорновола до співголовування Рухом. Подано особливості активізації діяльності інформаційної служби, а згодом пресового бюро Рух-прес В.Чорноволом, про утворення рухівських газет і про вплив і значення Рух-пресу для НРУ як політичної партії.

Ключові слова: *В.Чорновіл, Народний рух України, Рух, преса*.

Засоби масової інформації як важливе джерело отримання новин суспільством та засіб контролю за діями влади виконують значну роль у діяльності політичних організацій. На них покладається завдання доносити до громадян інформацію про ідеї та акції зазначених об'єднань, здійснювати аналіз діяльності влади. Тому створення дієвої прес-служби є конче необхідним для партій і громадсько-політичних організацій. Проводилася робота з розбудови такої структури і під час становлення Народного руху України. Ураховуючи, що на той час проти Руху велася потужна інформаційна війна з боку провладних ЗМІ, для нього нагальною була потреба оперативно налагодити інформаційно-видавничу діяльність. Надалі, уже в час відновлення незалежності України, Рух як політична партія також потребував злагодженої й ефективної роботи власної інформаційної служби.

Зважаючи на вагоме значення прес-служби в діяльності НРУ, питання створення й роботи цієї рухівської структури потребує належного дослідження та висвітлення. Актуалізує його й відсутність праць, у яких воно було б ґрунтовно розглянуте. Сьогодні є лише поодинокі публікації, у яких аналізуються окремі рухівські пресові видання [19]. Опубліковано дослідження про одну з найчитабельніших і найбільших за накладом рухівських видань – газету рівненського НРУ "Волинь" [22]. Роботу рухівського інформаційно-видавничого відділу оглядово висвітлено в книгах, де розглядається історія НРУ [13]. Відсутнім є також дослідження, які б подавали роботу В.Чорновола з реорганізації інформаційної мережі НРУ. Вийшла друком лише книга, що містить його матеріали як шеф-редактора газети "Час/Time" [21].

Керуючись необхідністю здійснити висвітлення праці В.Чорновола щодо налагодження системної й результативної діяльності прес-служби Руху, і написана ця стаття, у якій ідеться як про особливості утворення рухівської інформаційної служби, так і про заходи В.Чорновола з її вдосконалення.

Очоливши у 1992 р. Народний рух України, В.Чорновіл продовжив роботу з розбудови рухівської інформаційної служби. Саме цьому відділу, з-поміж інших відділів центрального апарату (Секретаріату) НРУ, він надавав особливого значення, вважаючи його ефективну роботу запорукою міцності, чисельності й дієвості Руху, а також його здатності здійснювати організований, системний і цілеспрямований вплив на світогляд суспільства. Тому значну увагу звернув на вдосконалення взаємообміну інформації в середині організації, посилення співпраці зі ЗМІ, розвиток рухівської преси. Діяльність Чорновола в цьому напрямі базувалася на суттєвих здобутках попереднього періоду існування Руху, який упродовж 1989–1991 рр. активно утверджував свою нішу в інформаційному просторі країни.

На першому засіданні Секретаріату НРУ у вересні 1989 р. був утворений інформаційний центр, який очолила М.Куземко, далі Ю.Луканов, а згодом В.Лінчевський [14, с.45]. В інформаційний центр входили відділ інформації, відділ перекладів, бібліотека-

© Деревінський В., 2011

архів "Вісника Руху", інформаційне агентство Рухінформ (згодом Рух-прес) та відділ розповсюдження друкованої продукції [20, с.6]. Невдовзі інформагенство Рух-прес започаткувало випуск прес-релізів про події в організації та країні, які з липня 1990 р. виходили п'ять разів на тиждень й надсилались у різноманітні газети, журнали, на радіо та телебачення не лише України, але й закордону.

На вересневому установчому з'їзді Руху 1989 р. було ухвалено рішення про створення всеукраїнської газети НРУ – "Народної газети" та обрано її редактора, яким став А.Шевченко [20, с.305, 414]. Планувалося, що газета виходитиме двічі на місяць, а згодом стане тижневиком. Однак влада внесла свої корективи в її видання, через що у 1990 р. вийшло лише вісім її випусків. І лише в другій половині 1991 р. газета стала більш-менш стабільно друкуватися раз на тиждень. 1991 р. наклад газети нараховував понад 90 тис. примірників [4].

Одночасно з роботою над створенням офіціозу Руху засновувались інші центральні рухівські видання, які були покликані доносити до широкої громадськості мету, програмні засади й позицію Руху щодо різних питань і проблем суспільного життя [7]. Так, у 1989–1990 рр. було створено інформаційний бюлетень "Вісника Руху", інформаційно-публіцистичний бюлетень "Оглядач", газету "Експрес-новини", часописи "Світ" та "Огляд подій". У період між установчим з'їздом та Другим збором НРУ інформаційний центр видав шість номерів "Вісника Руху", шістнадцять номерів "Оглядача", сорок номерів газети "Експрес-новини" та шістдесят номерів прес-релізів [14, с.45].

Розпочали випуск пресових органів низові осередки Руху. У різних регіонах України крайові, районні, міські, міськрайонні організації та навіть окремі осередки на підприємствах чи навчальних закладах публікували часописи, вісники, бюлетені, інформаційні листки. Зокрема, виходили такі видання: газета харківського Руху "Вісті", львівського – "Віче", херсонського – "Голос Таврії", кременчуцького – "Гомін", одеського – "Демократичний вибір", Івано-Франківського – "Галичина", київського – "За київським часом", сіверськодонецького – "Наш Рух", хустського – "Нова свобода", нікопольського – "Рух", миколаївського "Чорноморія" та ін. Загалом у 1989–1991 рр. в Україні за неостаточними даними виходило понад 80 рухівських пресових видань [18].

Попри здобутий позитивний результат інформаційна служба Руху до 1992 р. не змогла подолати ряд проблем. Не вдалося за перший період свого існування створити єдину комп'ютерну інформаційно-видавничу мережу, не у всіх крайових, міських, районних, міськрайонних організаціях були дієві чи взагалі призначені інформкореспонденти, не забезпечувалося регулярне надходження інформації з низових осередків до інформаційного відділу Секретаріату НРУ. Відповідно, повідомлення, які з'являлися в центральній рухівській пресі, рідко висвітлювали події районного масштабу, а про села й підприємства згадувалося хіба із приводу страйку чи мітингу. Актуальна й корисна інформація для різних територіальних організацій НРУ, що з'являлася на сторінках місцевих рухівських газет, не завжди передруковувалась в інших виданнях рухівських осередків. Систематично підготовлені дайджести закордонної преси про Рух та Україну, які готував представник української діаспори із США І.Лозовий, не виходили поза межі керівництва Руху й навіть не потрапляли на шпальти "Народної газети", не говорячи про ширше їхнє використання [17, с.42]. Суттєво впливала на поінформованість членства Руху й суспільства відсутність в організації читабельної всеукраїнської інформаційно-аналітичного газети, якою не змогла стати "Народна газета".

Невипадково тодішній голова НРУ І.Драч у своїх статтях і виступі на Третьому зборі НРУ на початку 1992 р. зазначав, що в ході розгортання політичних подій мало зверталось уваги на розбудову преси Руху. Тому, на його думку, "багато наших втрат походить через те, що Рух не міг досі протиставити могутній інформаційній машині своїх ідейних супротивників у середині України і за її кордонами широко розгалужену, різноманітну пресу, залишався «без язика». Зараз подібне становище є вже нестерпним

і загрозливим" [17, с.27]. Означене вказує, що в питанні створення дієвої рухівської інформаційної мережі проявлялась інертність чи необізнаність (нехтування, нерозуміння) щодо важливості її витворення в редакторів видань НРУ, очільників інформаційного відділу, центрального й регіонального керівництва організації.

Вирішувати наявні проблеми інформаційного забезпечення НРУ довелося В.Чорноволу, який на початку 1992 р. став співголовою, а наприкінці 1992 р. одноосібним головою рухівської організації. Поступово перебираючи контроль над організацією й уникаючи в особливості її функціонування, він поставив перед апаратом організації завдання зібрати дані стосовно становища рухівської преси [1]. На четвертих зборах НРУ в грудні 1992 р. було ухвалено рішення створити потужну мережу рухівської преси, насамперед регіональної. Для цього В.Чорновіл хотів зберегти існуючі видання й утворити нові. Так, центральний провід НРУ надав фінансову підтримку та звертався за фінансовою допомогою до Кабінету Міністрів України для рухівської газети Закарпатської області – "Карпатська Україна" [11]. З ініціативи й за підтримки Руху розпочали видавати газету в Криму – "Кримський вісник" [2]. 1992 р. у Донецьку налагодили видання рухівської газети "Східний часопис".

Спрямовувалась увага на покращення роботи не лише друкованих видань Руху. Відділ інформації розпочав випуск і розповсюдження аудіокасет з матеріалами, які доносили до слухачів точку зору представників НРУ та інших демократичних сил про різні проблеми політичного життя України.

На інтенсивність реорганізації рухівської інформаційної мережі суттєво вплинула економічна криза, що призвела до зменшення накладу рухівських газет, значна частина з яких узагалі припинила існувати. Без елементарних можливостей, таких як приміщення або техніка, часто розмножені на простому ксероксі за домовленістю й на підставі особистих знайомств, ці видання не справилися з підвищенням цін і новими економічними умовами. Ще до цього часу припинили друкуватися видання Секретаріату Руху, за винятком прес-релізів Рух-пресу.

Крім рухівських видань, у 1992 р. різко знизилися тиражі в усіх українських періодичних виданнях. Усі вони потерпали від високих податків і відрахувань, надто високих цін на папір і поліграфічних матеріалів та послуг, особливо значною була плата за послуги перевезення й пошти.

Економічна криза була не єдиною завадою для реалізації намірів В.Чорновола щодо розбудови рухівської інформаційної мережі. Негативно позначилися на його планах внутрішньоорганізаційні проблеми, пов'язані з відходом попереднього керівництва організації з Руху разом зі своїми прихильниками. Це вилилося в розколи й конфліктні ситуації в окремих регіональних організаціях, а також виведення з рахунка НРУ значної суми коштів, зібраних діаспорою.

Несприятливі обставини загальмували становлення системної діяльності рухівської інформаційної структури. Утім, праця щодо її створення не призупинялася. В.Чорновіл звернув увагу на нормалізацію роботи цієї рухівської пресової агенції. Для ефективного здійснення її діяльності було визначено функції та напрями роботи Рух-пресу. Перед інформаційною службою ставилося завдання забезпечувати оперативне збирання, опрацювання й розповсюдження інформації про діяльність Руху, фракції НРУ у Верховній Раді України та про події в Україні й за її межами, пропагувати ідеї державної незалежності, демократії та реформ. Зокрема, поширювати документи Руху та його фракції в засобах масової інформації; надавати ЗМІ матеріали, які висвітлюють діяльність НРУ; обмінюватись інформацією з регіональними організаціями Руху; випускати інформаційно-аналітичні видання; надавати регіональним організаціям Руху методичну допомогу у створенні інформаційних служб. Із часом штат працівників Рух-пресу нараховував дев'ять осіб: керівник пресового бюро, редактор – заступник керів-

ника бюро, чотири кореспонденти, відповідальний за випуск бюлетеня "Вісник Руху" та двоє секретарів-референтів.

З обранням В.Чорновола співголовою НРУ керівником інформаційного відділу на Центральному проводі Руху 3 квітня 1992 р. затвердили Ю.Луканова [9]. Згодом відділ очолювали Д.Пономарчук, О.Дишлевий, Т.Захарчук. Під час проведення у квітні 1994 р. структурної реорганізації апарату Центрального проводу НРУ, у зв'язку з прийняттям змін до Статуту Руху, відбулося перейменування посади керівника інформаційного відділу, як і самого відділу. Відтоді інформаційна служба Руху отримала назву: пресове бюро Рух-прес [10]. У ній працювали: В.Власенко, О.Дашковський, Г.Харчук, Т.Шамайда, А.Педоряка, Ю.Шабанова, І.Жолобович, О.Борисович, В.Лазарев, Н.Харчук, Т.Любченко, О.Майстренко, І.Яросевич та ін.

Пресова агенція Руху налагодила випуск щоденних інформаційних прес-релізів Рух-пресу українською мовою та Rukh-Fax – англійською. Зібрані повідомлення друкувалися у вигляді новин у прес-релізі обсягом 1–2 сторінки формату А4. У них містилась інформація про політичні події в країні, діяльність НРУ, ставлення лідерів Руху та представників національно-демократичних організацій до найважливіших подій політичного життя країни.

Завдяки налагодженому зв'язку україномовні та англомовні випуски Рух-пресу щоденно одержували понад вісімдесят видань, інформаційних агенцій, теле- й радіостанцій в Україні та за кордоном, а також усі іноземні дипломатичні представництва в Україні [8]. Згодом двічі на місяць готувався й розсилався електронною поштою до 120 установ та осіб за кордоном англомовний Бюлетень Руху (The Rukh Insider) [16, с.19]. З вересня 1992 р. започатковано випуск регулярних збірників матеріалів – тижневий випуск "Рух-прес". До них, крім найважливіших повідомлень щоденних інформаційних бюлетенів, включалися аналітичні статті, огляди, репортажі, актуальні інтерв'ю. Щотижневий "Рух-прес" обсягом у декілька сторінок розповсюджувався поштою до редакцій більш як 600 українських видань загальноукраїнського, обласного та районного рівнів. З вересня 1993 р. щотижневі випуски також почали надсилати, крім крайових, ще й районним організаціям Руху [6].

Важливе значення для існування організації мало започаткування з 1995 р. пресовим бюром випуску 16–24-сторінкового інформаційно-аналітичного бюлетеня "Вісник Руху", який регулярно подавав поточну робочу інформацію організації для зацікавленого кола осіб. Необхідність такого видання, яке об'єктивно й лаконічно доносило до низових ланок організації ту інформацію, яка була потрібна їм в організаційній, агітаційній, просвітницькій, виборчій та іншій політичній роботі, було досить доречним. Неодноразово "Вісник Руху" виходив у форматі спеціальних випусків, що містили важливу для членів організації інформацію з певної тематики. Так, спецвипусками вийшли "Ідеологічні засади НРУ", "НРУ в документах 1994–1995 рр", "Справа Михайла Бойчишина" та ін.

Рух-прес також готував телематеріали про діяльність Руху. Вони мали форму коротких телерепортажів про різні події. Інформація Рух-пресу подавалася у випусках теле- і радіоновин, регулярно з'являлася в багатьох загальноукраїнських і регіональних виданнях, транслювалася в електронній газеті "Все – всім".

Із причин суто політичних нерідко інформація Рух-пресу блокувалася в системі Укртелерадіокомпанії та ігнорувалася багатьма виданнями, що дотувалися державою. Зокрема, у 1993 р. прес-служба Президента України демонстративно відмовилася від контактів із відділом інформації Секретаріату НРУ, твердячи, що Рух-прес не існує.

Рух-прес виступав організатором проведення прес-конференцій за участю керівників чи уповноважених осіб Руху або інших політичних та громадських діячів. Прес-конференції влаштовувалися, як правило, для встановлення тіснішого контакту преси з Рухом і його діячами, виголошення заяв НРУ, оперативного висвітлення позиції органі-

зації стосовно певних поточних подій, питань державотворення тощо. Працівники Рух-пресу забезпечували роботу прес-центру під час з'їздів НРУ чи інших важливих зборів, розповсюджували матеріали форумів НРУ та інформацію про їхній перебіг і рішення. Кореспонденти прес-бюро відвідували прес-конференції, брифінги, інші заходи за участю преси.

Налагоджена з ініціативи й за активного сприяння співголови, а згодом Голови НРУ В.Чорновола робота інформаційної служби Руху дозволяє твердити, що жодна тодішня партія чи громадська організація в Україні не мала такої дієвої прес-служби. Фактично, відділ одночасно працював у режимі інформаційної агенції й постійно діючого прес-центру. Результативна робота здійснювалася всупереч відсутності належного технічного забезпечення Рух-пресу, майже постійному браку кадрів, з огляду на недостатньо стабільне фінансове становище НРУ, низьку заробітну плату працівників прес-бюро порівняно з платнею інших столичних журналістів.

Незважаючи на труднощі, було налагоджено надходження інформації з урядових, громадських, дипломатичних кіл, а також з різних областей України. Багато кваліфікованих журналістів співпрацювало з пресовою службою НРУ на громадських засадах, роблячи вагомий внесок у справу інформування громадськості про дійсний стан речей у країні.

Наявними були певні недоліки в діяльності Рух-пресу, викликані фінансовими, технічними, кадровими проблемами. Фіксувалося нерегулярне надходження щоденних і тижневих матеріалів Рух-прес до крайових організацій і рухівських видань; через відсутність у прес-бюро копіювальної техніки призупинялося розвезення й розсилання поштою зазначених матеріалів; нерегулярно влаштовувалися прес-конференції; існували проблеми в обміні інформацією між пресовою службою та фракцією НРУ в парламенті тощо. Актуальним для Руху в цілому і для Рух-пресу зокрема залишалося питання про створення дієвої кореспондентської мережі в областях шляхом запровадження посади прес-секретарів або відповідальних за зв'язки із пресою в крайових організаціях. Керівники місцевих організацій не завжди надавали належну увагу в підтриманні зв'язків із пресовим бюром, тож і призначені особи могли не справлятися з покладеними на них обов'язками. На шостих зборах НРУ заступник голови організації О.Бондаренко констатувала, що оперативно надають повідомлення до Рух-пресу лише з Луганської, Кримської, Полтавської, Миколаївської, Чернігівської, Черкаської, Запорізької крайових організацій [16, с.36]. Хоча для підтримання взаємообміну інформацією між центральним керівництвом Руху й місцевими організаціями на 1995 р. був налагоджений поштовий, факсовий і модемний зв'язок, який надалі модернізувався. Зокрема, з-поміж інших структур рухівського центрального апарату першим забезпечили електронною локальною мережею та виходом до всесвітньої мережі Інтернет саме пресове бюро Рух-прес.

1995 року В.Чорновіл заявив, що поставлене на четвертих великих зборах Руху важливе завдання зі створення мережі рухівської преси виконано. "Нині можна сказати, – зазначав він, – що така мережа створена і діє, хоч і не ідеально – через фінансові труднощі" [16, с.18]. Зменшення кількості рухівських видань удалося зупинити й створити нові. На 1993 р. у Русі існувало 25 видань, а 1995 р. було вже 37 обласних, міських і районних газет. Лише в 1995 р. створено обласні газети "Наше слово" (Суми), "Нова доба" (Харків), "Наш край" (Херсон), "Рух" (Одеса), "Джерело Руху" (Хмельницький), "Нова Буковинська газета" (Чернівці). Шість газет зареєстровано на Черкащині, три нові районні газети з'явилися в Хмельницькій області. Створено газети в Носівці й Ічні Чернігівської області, також виходили газети районних організацій Руху в Чернівецькій, Одеській, Київській, Миколаївській, Львівській та інших областях. Випуск інформаційних бюлетенів налагодили Запорізька, Київська, Полтавська крайові організації НРУ [16, с.35]. Удалося В.Чорноволу заснувати 1994 р. прорухівську газету "Час–

Time", яка виконувала фактично роль офіціозу НРУ, зважаючи на те, що редакція "Народної газети" разом із попереднім керівництвом Руху відійшла від організації.

Загальний наклад газет, засновниками чи співзасновниками яких були місцеві організації Руху, 1995 р. становив 500 тисяч примірників [16, с.18]. З листа голови НРУ до глави Адміністрації Президента України Д.Табачника випливало, що в 1996 р. НРУ вже мав "загалом по країні понад 40 власних газет та журналів загальним тиражем більше 700 тисяч примірників" [5].

Найбільший наклад серед усіх рухівських видань мала газета "Волинь" (Рівне) – близько 70 тисяч примірників, що організаційно й фінансово цілком забезпечувався місцевою крайовою організацією. Миколаївський "Український південь" розходився тиражем у 22 тисячі примірників. Серед інших регіональних видань найбільші наклади мали: "Сіверщина" (Чернігів), "Народна справа" (Волинь), "Думка" (Кіровоград), "Східний часопис" (Донеччина), "Карпатський голос" (Закарпаття), тернопільське "Тернове поле", житомирське "Віче", староконстянтинівський "Голос громади". Одна з найпопулярніших рухівських видань – чернігівська "Сіверщина" – була відзначена премією фонду "Відродження" за краще висвітлення економічних проблем, а згадувана вже газета "Український південь" перемогла у всеукраїнському конкурсі, проведеному міжнародним фондом "Євразія" поміж пресовими виданнями [12].

Рухівські видання на сході й півдні України практично були єдиним джерелом об'єктивної інформації, пропагандистом державницької думки, єдиним рупором національно-демократичних сил. Далеко не завжди ці газети мали чіткі критерії формування власної ідеологічної позиції, не завжди відповідали рівню професійної газети, подекуди нагадуючи бойовий листок, не вміли зацікавлювати читачів. Реально авторитетними, популярними ставали ті газети, які володіли засобами переконання, уміли аргументувати свою позицію, донести свою думку в такій формі, яка б імпонувала читачеві.

Щоб допомогти газетам краще працювати з ініціативи керівництва Руху, проводилися різноманітні навчально-методичні заходи з працівниками регіональних рухівських видань. Для підтримки демократичної й рухівської преси В.Чорновіл провів заходи зі створення координаційного об'єднання зазначених видань – Асоціації регіональної демократичної преси України. На установчих зборах Асоціації були присутніми редактори обласних і районних газет, засновниками яких був НРУ, "Просвіта", інші партії та громадські організації.

Засновники Асоціації вважали, що це утворення стане першим кроком у розбудові потужної ефективно діючої мережі демократичної преси, сприятиме вирішенню фінансових проблем регіональних видань, забезпечить українським реформаторам високі результати на майбутніх виборах.

Отож, попри сподівання, Асоціація не принесла очікуваного результату. Уже перші критичні зауваження щодо Асоціації висловили делегати шостих великих зборів НРУ. Асоціацію вважали малодієвою, такою, що недостатньо допомагає демократичним виданням у регіонах [16, с.75, 152]. В.Чорновіл з розумінням поставився до таких критичних висловлювань, зазначивши, що керівництво Руху добре усвідомлює необхідність надання допомоги демократичній і рухівській пресі в Україні, для цього запропоновано механізм вирішення цього питання шляхом створення Асоціації. "На жаль, – зазначив він, – поки що це до логічного кінця не доведено, не завершено, тут необхідний час, аби людей переконати в необхідності вирішення цього питання" [16, с.31]. Крім часу, рівень підтримки НРУ регіональної преси залежав ще від наявності в партії необхідних фінансів. Витрати на видання газет, що увійшли до Асоціації регіональної демократичної преси України, були досить суттєвими. Так, місячні витрати становили 36 555 кг паперу та 30 417 грн на поліграфічні послуги, за рік потрібно було 396 980 кг паперу й 365 004 грн на поліграфію [3].

Професійні вміння журналіста допомогли В.Чорноволу на посаді голови НРУ реорганізувати роботу інформаційної служби організації. Незважаючи на те, що не завжди вчасно вдавалося втілювати проекти, доводилося долати різноманітні труднощі, передусім фінансові й кадрові, діяльність Рух-пресу активізувалась і систематизувалась, що було немаловажним для ефективної діяльності НРУ, зростання його авторитету всередині країні й на міжнародній арені. Важливе значення як для Руху, так і для пропаганди й утвердження державницьких ідей мало розгортання рухівської мережі друкованих засобів масової інформації, пресові видання якої існували й на обласному, і на районному рівнях.

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 270, оп. 1, спр. 143, арк. 55.
2. Там само, спр. 146, арк. 17А.
3. Витрати на видання газет, що ввійшли до Асоціації регіональної демократичної преси України // Архів НРУ.
4. Засідання Координаційної ради 2–3 лютого 1991 // Там само; Народна газета. – 1991. – № 4. – Червень.
5. Лист до глави Адміністрації Президента України Д. Табачника від голови НРУ В. Чорновола // Архів НРУ.
6. Лист до голів районних організацій НРУ в. о. керівника організаційного відділу О. Лелюх і редактора інформаційного відділу О. Дишлевого від 30 вересня 1993 р. // Там само.
7. Положення про видання НРУ від 19 лютого 1991 р. // Там само.
8. Пономарчук Д. Звіт про роботу інформаційного відділу Секретаріату Руху за 1993 р. // Там само.
9. Ухвала Центрального проводу НРУ "Про особовий склад апарату Великої ради НРУ" від 3 квітня 1992 р. // Там само.
10. Ухвала Центрального проводу НРУ "Про структурну реорганізацію апарату Центрального проводу НРУ" від 25 квітня 1994 р. // Там само.
11. Ухвала центрального проводу про фінансову підтримку газети "Карпатська Україна" від 17 липня 1992 р. // Там само ; Лист до прем'єр-міністра України В. П. Фокіна від центрального проводу НРУ від 20 липня 1992 р. // Там само.
12. "Південний" стиль Руху // Час–Тіме. – 1997. – 29 верес. – 1 жовт.
13. Гарань О. В. Убити дракона : З історії Руху та нових партій України / О. В. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 198 с.; Ковтун В. Г. Історія Народного Руху України / В. Г. Ковтун. – 2-ге вид., доповн. – К. : Факт, 1999. – 408 с.
14. Горинь М. Про роботу Секретаріату Руху / М. Горинь // Вісник Руху. – 1990. – Ч. 7. – Листопад. – С. 44–47.
15. Інформація про друге засідання Секретаріату Руху // Вісник Руху. – 1989. – № 10. – С. 6.
16. Народний Рух України. VI Всеукраїнські Збори Народного Руху України, 15–17 груд. 1996 р. : Стенографічний звіт. – К., 1996. – 272 с.
17. Народний Рух України. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України, 28 лют. – 1 берез. 1992 р. : Стенографічний звіт. – К., 1995. – 243 с.
18. Неурядова преса : напрямки, адреси, телефони / упоряд. Довгич В., Журавський В. – К. : Поиск, 1991. – 56 с.
19. Соколовський В. П. Ідеологія і діяльність НРУ на сторінках "Східного часопису" в середині 90-х рр. / В. П. Соколовський, М. М. Яцюк // Народний рух України: місце в історії та політиці : матеріали V (позачергової) Всеукр. наук. конф., 14–15 верес. 2001 р., м. Одеса / Г. І. Гончарук (голова редкол.). – Одеса : Астропринт, 2001. – С. 152–157; Зінкевич Н. Я. "Український південь" – найстарший партійний тижневик України / Н. Я. Зінкевич // Народний рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукр. наук. конф., 25–26 трав. 2011 р., м. Одеса / Г. І. Гончарук (голова редкол.). – Одеса : Астропринт, 2011. – С. 136–143.
20. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого : матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову / Михайло Горинь (голова ред. ради). – К., 2000. – 496 с.
21. Чорновіл В. М. Пульс української незалежності : Колонка редактора /В. М. Чорновіл, В. Скачко (упоряд.), Лесь Танюк (вступ. ст. та післям.). – К. : Либідь, 2000. – 624 с.
22. Шаповал Ю. Г. Історизм часопису "Волинь" (1941–1944; 1991–2009 рр.) / Ю. Г. Шаповал. – Л., 2010. – 208 с.

В статье рассмотрены меры В.Черновила по развитию прессово-информационной сети НРУ. Показано, как начинала создаваться руховская информационная служба, с какими проблемами не удалось справиться предыдущему руководству НРУ на момент прихода Черновила к сопредседа-

тельству Рухом. Подано особенности активизации деятельности В.Черноволом информационной службы, а впоследствии прессового бюро Рух-пресс, об образовании руховских газет и о влиянии и значении Рух-пресса для НРУ как политической партии.

Ключевые слова: *В.Черновил, Народный рух Украины, Рух, пресса.*

In the article the measures of V.Chornovil are considered on alteration of press-informative NRU network. It is exposed as NRU informative service began to be created; with what problems it was not succeeded to manage the previous guidance of NRU at the moment of V.Chornovil arrival to co-headed NRU. The features of activation the informative service activity are given, and afterwards the press bureau Rukh-press by Chornovil, about the NRU newspapers formation and about the Rukh-press influence and value for NRU as the political party.

Key words: *V.Chornovil, Folk movement of Ukraine, Rukh, press.*

УДК 94 (477): 329.055.4
ББК 63.3 (4 Укр) 63

Сергій Адамович

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ В ПРОГРАМОВИХ ЗАСАДАХ І ДІЯЛЬНОСТІ ЛІВИХ ПАРТІЙ (1991–2010 рр.)

У статті проаналізовано програмові засади й діяльність Комуністичної партії України, Соціалістичної партії України та Прогресивної соціалістичної партії України в контексті проблеми державного устрою й місцевого самоврядування. Автор обґрунтовує, що осердям політичних програм і діяльності лівих партій у питаннях державного устрою було повернення до системи рад і послаблення президентської гілки влади.

Ключові слова: *незалежність, соціалізм, комуністи, партія, унітарний державний устрій, друга державна мова, місцеве самоврядування.*

У другій половині 80-х рр. XX ст. на ґрунті демократизації та гласності в Україні виникла ціла низка неформальних об'єднань, які заклали початок формування багатопартійності в країні. Їхня діяльність сприяла наповненню української державності реальним суверенітетом і становленню демократичного громадянського суспільства.

Дослідження діяльності українських політичних партій кінця 80-х рр. XX – на початку XXI ст. започатковано в публікаціях А.Білоуса, О.Бойка, Б.Вола, О.Гараня, С.Гелея, А.Камінського, О.Жерноклеєва, В.Литвина, О.Майбороди, Я.Малика. Проблема державного устрою та роль ідеї соборності в ідеології й діяльності українських партій знайшла відображення в працях В.Боровика, Б.Гдичинського, В.Ейсмонта, С.Телешуна, О.Шановської.

Окрему політичну позицію в процесі державного будівництва займали українські партії комуністичного й соціалістичного спрямування. У статті поставлено завдання – проаналізувати ставлення лівих політичних партій до проблеми державного устрою та розвитку місцевого самоврядування. У дослідженні обмежимось аналізом програмових засад і практичної діяльності Комуністичної партії України (КПУ), Соціалістичної партії України (СПУ) і Прогресивної соціалістичної партії України Н.Вітренко (ПСПУ), що спромоглися в різні історичні періоди отримати підтримку частини суспільства й стати парламентськими партіями.

Відзначимо, що позиція Компартії України, правонаступницею якої стала КПУ, щодо політичної лінії в питаннях національно-державного устрою УРСР була відображена в рекомендаційній записці ідеологічного відділу ЦК Компартії України "Про протидію сепаратистським тенденціям в республіці" від 29 березня 1991 р. У документі відзначалося, що унітарний устрій республіки найдоцільніший. Але, на думку комуністів, унітарність Української РСР не виключала можливості утворення в республіці національно-адміністративних формувань.

© Адамович С., 2011

Задля протидії сепаратистським тенденціям у республіці ЦК Компартії рекомендувалося: 1) урахувати питання збереження територіальної цілісності республіки в роботі над проектами нової Конституції УРСР і Конституції Кримської АРСР; 2) підготувати і внести на розгляд Верховної ради УРСР як законодавчу ініціативу ЦК проект закону про національні меншини в УРСР; 3) вивчити громадську думку щодо створення національних адміністративно-територіальних одиниць у Криму, на Одещині й Чернівеччині; 4) звернути увагу комуністів – керівників Ради Міністрів УРСР на необхідність прискорити створення державного механізму управління міжнаціональними процесами в республіці, а також ширше задовольняти соціально-культурні інтереси національних груп; 5) зорієнтувати обкоми партій на ефективну протидію сепаратистським настроям; 6) опублікувати в республіканській партійній пресі серію матеріалів про національно-державний устрій УРСР, забезпечення національно-культурних запитів населення України й т. ін. [5, арк.30–31].

Українські комуністи також докладали зусиль до реформування КПРС. Так, 17–18 листопада 1990 р. в Академії суспільних наук при ЦК КПРС відбулася Всесоюзна конференція прихильників демократичних рухів у КПРС. Близько 13% загальної кількості делегатів складали представники Компартії України. Прихильники Демплатформи виступили за трансформацію КПРС з авангардної в політичну партію лівої орієнтації, зміну її назви на “соціалістичну” або “соціал-демократичну”. Замість принципу демократичного централізму пропонувався принцип демократичної єдності й самоуправління [4, арк.25].

Погляди комуністів, які готові були до змін, ілюструє виступ першого секретаря Івано-Франківського обкому Компартії України З.Куравського на засіданні Політбюро ЦК Компартії України 19 жовтня 1990 р. Він зазначав: “Народ піде за тією партією, яка відображає інтереси народу. А інтереси народу сьогодні такі: ... Україна самостійна… Якщо ми хочемо зберегти Компартію України. На другому етапі з’їзду, якщо ми не зробимо, щоб вона була… організаційно незалежною від ЦК КПРС, то все” [1, арк.158].

Відбувались ідеологічні зсуви й у комсомольському середовищі. 27–28 жовтня 1990 р. під час позачергової конференції Львівської обласної організації ЛКСМ України перший секретар всеукраїнської організації С.Вовченко зазначив, що “республіканська комсомольська організація має діяти саме на рівні республіки, як державності, оскільки переконаний, що Україна була, є і, вірю, буде єдиною соборною державою” [2, арк.213].

У кінці 1990 р. відбулась інституціоналізація частини членів КПРС, прогресивні погляди яких усе більше розходилися з консервативним керівництвом Компартії. Установчий з’їзд Партії демократичного відродження України, що створювалася на базі учасників “Демплатформи в Компартії України”, відбувся 1–2 грудня 1990 р. 300 делегатів на ньому представляли всі області, крім Житомирської та Закарпатської областей [3, арк.193]. Новоутворена партія виступала з позицій громадянської злагоди, головне завдання вбачала в тому, щоб перетворити Україну на незалежну демократичну державу з ринковою економікою й соціальною захищеністю громадян; наголошувала на пріоритетності прав людини перед правами будь-якої соціальної чи національної спільності та пріоритетність прав народу перед правами держави [24, с.222].

Зі здобуттям Україною незалежності через економічний колапс початку 90-х рр. ХХ ст. значною прихильністю в електорату користувалися послідовники лівих ідей (КПУ, Соцпартія). Партії, які сповідували комуністичну ідеологію, аналогічно до російських націоналістів-слов’янофілів, ідеалізували “велику державу” й домагалися об’єднання слов’ян під російським проводом, відрізняючись від останніх непримиренністю до приватної власності й до капіталізму [20, с.20].

У червні 1993 р. у м. Донецьк відбувся так званий “відбудовний” з’їзд Компартії України. Першим секретарем ЦК КПУ став П.Симоненко. На другому з’їзді КПУ, який

відбувся 12 березня 1995 р. у Києві, було прийнято рішення про наступність КПУ–КПРС, яке привело до ухвалення нової програми та внесення змін і доповнень до статуту партії. Але в програмі КПУ не згадувалося про незалежний статус Української держави, у якій можуть бути різні суспільні устрої та форми правління, однак говорилося про необхідність відродження на новій основі союзу рівноправних братських народів як добровільного об'єднання суверенних соціалістичних держав [13, с.81].

Близькою за ідейно-політичним спрямуванням до КПУ була Соцпартія України, яка виступила за посилення ролі рад усіх рівнів як політичної основи держави, за всебічний розвиток місцевого самоврядування. СПУ вважала за доцільне покладення на керівників місцевих рад повноважень керівництва й пропонувала провести всеукраїнський референдум для визначення основних принципів державного устрою України [13, с.81–82].

З'їзд колишніх комуністів, які проголосили створення Соціалістичної партії України, відбувся наприкінці жовтня 1991 р. (за їхніми твердженнями, на час з'їзду про бажання стати членами цієї партії заявило 60 тис. осіб). Незважаючи на назву, її заяви нагадували не про соціалістів чи соціал-демократів Заходу, а про ортодоксів із КПУ [12, с.190].

Новостворена партія уже 16 січня 1992 р. у відкритому листі до Президента Росії, Президента України та народних депутатів обох держав висловила свою осібну позицію щодо розмежування прав держав-суб'єктів колишнього СРСР. Партія виступила проти територіальних та інших претензій владних осіб, звинувачуючи в них чомусь як керівників Росії, так і України. Соціалісти вважали, що непорозуміння між країнами роздуваються навмисне, щоб "відволікти увагу населення від прискореного збіднення", а вирішення всіх міждержавних питань потребує для свого вирішення часу, стриманості, доброї волі та взаємної поваги [8, арк.5].

Ліві політичні партії отримали змогу відстояти своє бачення державного устрою та основних засад організації державної влади під час конституційного процесу. Відзначимо, що переважна більшість конституційних проектів за своїм змістом була близькою у вирішенні питань життя суспільства й основних принципів організації державного устрою, за винятком проектів головним чином ортодоксальної комуністичної спрямованості [21, с.4].

На думку комуністів, у схваленому Конституційною комісією 11 березня 1996 р. проекті Конституції "закріплювався курс на капіталізацію, обмеження соціально-економічних і політичних прав громадян, ліквідацію радянської форми народовладдя" тощо [16, с.52]. Натомість члени Тимчасової спеціальної комісії з опрацювання проекту Конституції від фракції Верховної Ради України "Комуністи за соціальну справедливість і народовладдя" подали свій варіант проекту Основного Закону. У ньому була відсутня теза про унітарність держави, державними визнавались українська і російська мови (ст. 10) [28, с.3].

У свою чергу, у проекті комуністів визнавалось і гарантувалось місцеве самоврядування, а в розділі "Територіальний устрій України" принцип "поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади" був замінений на "поєднання централізації у здійсненні державної влади і максимальної автономії регіонів у вирішенні місцевих справ України" (ст. 135) [28, с.13].

У проекті комуністів, у порівнянні з напрацюваннями Конституційної комісії, більші повноваження отримував також Крим, статус якого визначався як автономна республіка з власною конституцією. Верховна Рада Автономної республіки Крим у межах своїх повноважень отримувала право приймати закони, рішення та постанови, обов'язкові до виконання в Автономній республіці Крим, а також право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України (ст.139).

Згідно з конституційним проектом комуністів, найвищим представницьким органом законодавчої влади залишалась однопалатна Верховна Рада України в складі 450 народних депутатів України (ст.81) [28, с.11, 13]. До органів місцевого самоврядування, крім визначених у проекті Конституційної комісії сільських, селищних, міських рад, депутати від фракції "Комуністи за соціальну справедливість і народовладдя" відносили також районні й обласні ради та їх виконавчі органи (ст.143) [28, с.14]. Це відповідало ідейним засадам Компартії України про необхідність повернення до всевладдя рад.

Слід зазначити, що проект Конституції України, поданий комуністами, суттєво відрізнявся від інших проектів Конституції України, що розробляли представники лівих сил: у ньому не висувалась ідея єдиної системи народних депутатів; визнавалось існування органів законодавчої, виконавчої й судової влади; гарантувалося місцеве самоврядування, хоча в засадах і не обумовлювалося, хто конкретно його здійснюватиме; у відповідному розділі нічого не говорилося про стосунки органів місцевого самоврядування з місцевими органами державної виконавчої влади тощо. На думку В.Копєйчикова і В.Медведчука, автори проекту застосовували демократичну політико-правову термінологію й загальні формулювання, щоб можна було наповнювати їх конкретним змістом залежно від стану політичних подій у країні [17, с.7].

Більшу частину концептуальних засад, котрі лягли в основу проекту комуністів, поділяли й представники лівих Соціалістичної та Селянської партій України. Схожість поглядів на збереження системи рад, статусу Криму як автономної республіки та неприпустимість закріплення в будь-якій формі статусу України як національної, а не багатонаціональної держави засвідчила опублікована в газеті "Товариш" спільна заява керівних органів цих партій та їхніх парламентських фракцій від 10 квітня 1996 р. "Щодо конституційного процесу в Україні" [19, с.145].

Соціалістична партія України в конституційному процесі 1996 р. визнавала за свою заслугу вміння відкласти на майбутнє рішення питань про мови й міжетнічні відносини, про статус Криму, до мінімуму звести втрати в питаннях символіки, статусу уряду, повноважень місцевих рад. Це, на думку соціалістів, дозволило зменшити авторитаристські положення в порівнянні з початковими варіантами проекту Конституції, закласти в ній загальнодемократичні підходи та можливість розвитку соціалістичного типу [32, с.3].

Прийняття Конституції України в 1996 р. визначило статус України як унітарної держави, і в "умовах контрольованої демократії" Л.Кучми питання про перегляд форми державного устрою порушували тільки маргіналізовані проросійські політичні структури.

На парламентських виборах 1998 р. українські політичні партії у своїх передвиборчих програмах зупинялися лише на питаннях децентралізації управління й поглиблення самоврядування регіонів. Так, традиційно за більшу самостійність органів місцевого самоврядування виступила КПУ. Комуністи запевняли виборців, що за умови їхньої перемоги органи місцевого самоврядування одержать більшу самостійність, державні гарантії й підтримку, зможуть вчасно й на достатньому рівні забезпечувати фінансування бюджетної сфери, соціального розвитку своїх регіонів [7, арк. 15]. Водночас партія вимагала надання державного статусу російській мові [27, с. 48].

Не обминула питання мови й ліворадикальна Прогресивна соціалістична партія України, яка була створена у квітні 1996 р. унаслідок розколу в середовищі СПУ. У своїй передвиборній програмі партія запропонувала "визнати офіційними мовами українську та російську, надати їм однаковий статус і рівні права щодо їх використання в законодавчих, представницьких, виконавчих та судових органах влади" [27, с. 127]. Крім того, партія виступала за докорінну зміну соціально-економічного устрою держави конституційним шляхом. Під цим розумілося поряд з ліквідацією посади Президента перехід до повновладдя Рад трудящих [7, арк. 4].

Однак невисокі результати, отримані на парламентських виборах 1998 р. українськими партіями, які пропагували повернення в радянське минуле чи готові були жертвувати українськими інтересами заради зближення з Росією, засвідчили непопулярність у суспільстві ідей дезінтеграції країни й політичного курсу на союз із Росією.

Президентські вибори 1999 р. у зв'язку з фактичним домінуванням у виборчих перегонах Л.Кучми не привели до появи нових значних політичних проектів і не змінили ідеологічні засади більшості партій. Окрім загальних заяв на підтримку єдності країни і символічних вимог надання реальних повноважень місцевому й регіональному самоврядуванню, проблема державного устрою не стала домінуючою й під час парламентських виборів 2002 р.

Натомість президентські вибори 2004 р., які загострили увагу на питанні статусу російської мови, а також спроби оточення В.Януковича розіграти сепаратистську карту в умовах Помаранчевої революції, призвели до реанімації федералістських ідей. Так, лідер ліворадикальної ПСПУ Н.Вітренко під час президентської кампанії 2004 р. вважала, що повноцінну безпеку й територіальну цілісність країни міг забезпечити тільки "новий Союз, союз Україна–Білорусь–Росія" [11, с.3, 4]. Її програма на президентських виборах передбачала також надання російській мові статусу другої державної [6, арк.83, 86].

Соціалістична партія України у 2004 р. виключала навіть натяк на "різносортність" регіонів, яка посилювалася тим, що соціалісти не були прив'язані до жодної з регіональних еліт [29, с.6]. Парламентська фракція СПУ в січні 2005 р. виступила із заявою "Припинити розпалювання українського суспільства", у якій засудила сіяння ворожнечі між людьми, регіонами, релігійними конфесіями під час президентської кампанії 2004 р. Винуватцями розколу суспільства соціалісти вважали колишню владу й комуністів, незважаючи на близькість ідеологічних платформ. Задля зупинки поділу суспільства СПУ рекомендувало Президенту, парламенту та уряду вирішити питання, що "впливають на соціальні настрої (зайнятість, підвищення зарплати і пенсій, освіту і медичну допомогу за бюджетні кошти тощо)", налагодити взаємовигідне співробітництво з Росією, прискорити розгляд та прийняття Закону "Про мови в Україні", не давати преференцій жодній з релігійних конфесій [23, с.В4].

Лідер СПУ О.Мороз вніс у парламент проект нового закону про мови, у якому передбачалося надання національним мовам статусу офіційних у межах окремих територій і по всій Україні за рішенням Верховної Ради [9, с.11]. Проект цього закону зумовив жорстку критику з боку української націонал-демократії.

Структури Комуністичної партії України, оцінюючи сепаратистські процеси на Сході, виступили "за збереження суверенітету і єдності України, проти спроб диктувати їй внутрішню і зовнішню політику, ким би такі спроби не ініціювалися". Однак комуністи вбачали загрозу державності в діях опозиційних сил, які прагнули "за підтримки Заходу здійснити антиконституційний переворот, застосовуючи протизаконні, насильницькі дії" [15, с.1]. Відзначимо, що на президентських виборах 2004 р. лідер комуністів П.Симоненко в передвиборній програмі "З людьми і для людей" підтвердив лише тезу про необхідність надання російській мові статусу офіційної [6, арк.83, 86].

Гасла передвиборної парламентської кампанії в березні 2006 р. ще більше поглибили політичний розкол суспільства, який поступово вбирав у себе етнорегіональні аспекти розмаїття України. На Заході активно використовувались євроінтеграційні й антиросійські закиди, а на Сході – антинатівські й мовні лозунги, хоча у сфері соціально-економічних проблем і заходів щодо їхнього вирішення між основними політичними силами було значно більше спільного, ніж відмінного [31, с.64].

Передвиборні програми 2006 р. містили положення, які декларувалися всіма учасниками передвиборної боротьби, що свідчило про назрілість цих проблем і перспективи вирішення, незважаючи на формат більшості та уряду. Серед них, поряд із судовою ре-

формою, залученням громадськості до обговорення рішень, боротьбою з корупцією, за зменшення податкового навантаження на малий та середній бізнес, вимогами реформи у сфері пенсійного забезпечення та медицини, значився й розвиток місцевого самоврядування.

Одночасно серед найбільш суперечливих питань, за якими програми політичних партій розходилися, було мовне питання, організація влади на місцях та принципи й функції місцевого самоврядування. Так, у мовному питанні Партія регіонів і КПУ виступали за надання російській мові статусу другої державної, а внесений соціалістами законопроект про мови мав уможливити кожному вільно користуватися рідною мовою [10, с.15].

У баченні конструкції влади ліві політичні партії на виборах 2006 р. з незначними відмінностями виступали за розвиток місцевого самоврядування. Зокрема, таку позицію зайняла Соцпартія України й КПУ.

Парламентські вибори 2006 р. закінчилися мінімальною перемогою помаранчевих сил. У зв'язку із цим Партія регіонів України В.Януковича та ряд інших проросійських і лівих політичних сил з метою недопущення до влади політичного блоку "Наша Україна" та Блоку Ю.Тимошенко продовжували експлуатувати гасла федералізації й підтримки російської мови. Засобами для тиску на помаранчеві політичні сили було вибрано статус російської мови, якій підконтрольні Партії регіонів і ПСПУ місцеві ради Півдня й Сходу України навесні й улітку 2006 р. надавали статус регіональної, й опір проведенню на території країни спільних українсько-натовських військових навчань.

Антиукраїнську сутність і посягання на територіальну цілісність України засвідчило прийняте у 2006 р. рішення Центрального Комітету ПСПУ, у якому партія закликала Росію висунути територіальні претензії до України, зокрема вимагати території, приєднані до неї після 1922 р. [18, с.5].

Натомість комуністи після парламентських виборів 2006 р. заявили про бажання домогтися змін у Конституції України про державний статус російської мови, оскільки "російськомовне населення практично позбавлене можливості вивчати російську мову й літературу" [30, с.1].

Відсутність взаєморозуміння між Президентом країни та Прем'єр-міністром, а також спроба правлячої коаліції змінити результати волевиявлення громадян унаслідок переформатування структури парламенту призвели до дострокових парламентських виборів у вересні 2007 р.

У цих умовах Соціалістична партія України поставила першим пунктом своєї передвиборчої програми у 2007 р. гасло: "Політичну реформу і передачу влади в регіонах місцевому самоврядуванню. Владу громадам!" [26, с.4]. У книзі "Інтерв'ю для Вас" лідер соціалістів О.Мороз деталізував партійне гасло. Він зазначав, що партія пропонує передавати владу не радам, а "людині, громаді, туди, де вона живе… Щоб ця людина, відповідаючи за свій вибір, провела в органи самоврядування тих, хто буде відстоювати її інтерес, і щоб ці органи мали змогу вирішувати все необхідне людям" [22, с.56].

Компартія України категорично стверджувала, що функції ліквідованих державних адміністрацій мали б перейти до виконавчих комітетів місцевих рад [14, с.2]. У свою чергу, Прогресивна соціалістична партія України традиційно виступила за створення нового міждержавного союзу Україна–Білорусь–Росія. Крім того, прогресивні соціалісти підтримували повновладдя рад депутатів трудящих, федеративний устрій країни, подвійне громадянство, державний статус російської мови й навіть (цілком безпідставно. – *С.А.*) вимагали автономії для Закарпаття і Галичини [25, с.5].

Результати дострокових парламентських виборів дозволили сформувати нестійку парламентську правлячу коаліцію в складі Блоку Ю.Тимошенко й партійного блоку "Наша Україна – Народна самооборона". З лівих політичних сил у парламенті виявилися лише представники КПУ, що зайняли нішу лівої опозиції. Однак прихід до влади в

лютому 2010 р. Президента України В.Януковича остаточно повернув Компартію України у владну еліту й зробив її союзником правлячої Партії регіонів України. Це унеможливило подальші радикальні політичні заяви комуністів щодо реформування організації державного устрою чи місцевого самоврядування.

Отже, ліві політичні партії сприйняли українську незалежність поверхово, а у зв'язку із цим питання державного устрою й місцевого самоврядування розглядали не в контексті розбудови державності, а у форматі збереження радянських форм влади та відновлення Україною всебічних контактів з Російською Федерацією. Заради цієї мети ідеологи КПУ та ПСПУ наголошували також на необхідності надання державного статусу російській мові.

Для комуністів домінуючими залишались ідеї відновлення радянської спадщини, а в питанні державного устрою вони акцентували на поверненні влади радам. Соціалісти у своїх програмових вимогах і діяльності значну увагу приділили проблемі місцевого самоврядування. Ідея відновлення системи рад для лівих у першій половині 90-х рр. XX ст. стала важелем боротьби проти спроб установлення в країні президентської республіки.

Після прийняття Конституції України 1996 р. унітарний статус держави був визначений і політика лівих партій сконцентрувалася на ліквідації сильної президентської влади заради повернення повновладдя рад. Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні ролі українських політичних партій у процесі єднання країни й формування політичної нації через комплексний аналіз їхніх програмових засад і діяльності.

1. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 11, спр. 2198, 178 арк.
2. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2751, 266 арк.
3. Там само, спр. 2768, 218 арк.
4. Там само, спр. 2895, 330 арк.
5. Там само, спр. 2969, 58 арк.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 5225, оп. 1, спр. 749, 329 арк.
7. ЦДАВО України, ф. 5225, оп. 2, спр. 104, 30 арк.
8. Там само, ф. 5233, оп. 1, спр. 64, 167 арк.
9. Адамович С. Ідея соборності в ідеології та діяльності націоналістичних українських партій (1990–2005 рр.) / С. Адамович, Т. Яценюк // Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави : матеріали міжнар. наук. конф., Івано-Франківськ, 12–13 жовт. 2006 р. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2006. – С. 5–13.
10. Біденко Ю. М. Ідеологічні чинники парламентських виборів в Україні та перспективи подальшого розвитку політичних партій / Ю. М. Біденко // Розвиток демократії і демократична освіта : зб. матеріалів IV міжнар. наук. конф., 28–30 верес. 2006 р. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – С. 10–16.
11. Витренко Н. Защитим Украину от оранжево-коричневой чумы / Н. Витренко // Народная оппозиция. – 2004. – Ноябрь. – С. 3, 4.
12. Гарань О. В. Убити дракона : З історії Руху та нових партій України / О. В. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 200 с.
13. Гдичинський Б. П. Державний устрій України: політико-історичний аспект / Б. П. Гдичинський. – Чернівці : Рута, 2007. – 167 с.
14. За народовластие. Долой диктатуру! : Передвыборная программа Коммунистической партии Украины // Коммунист Донбасса. – 2007. – 28 августа. – С. 2.
15. Заявление фракции Компартии Украины в Верховной Раде Украины // Коммунист Крыма. – Симферополь, 2004. – С. 1.
16. Козуля О. Ставлення національно-демократичних сил України до подальшого перебігу конституційного процесу / О. Козуля // Нова політика. – 1996. – № 3. – С. 51–55.
17. Копєйчиков В. Нова Конституція України: реальність і міфи / В. Копєйчиков, В. Медведчук // Нова політика. – 1996. – № 3. – С. 6–10.
18. Кустова С. Партію Вітренко слід негайно заборонити / С. Кустова // Експрес. – 2006. – 7–14 верес. – С. 5.

19. Луканов Ю. Третій Президент : Політичний портрет Леоніда Кучми / Ю. Луканов. – К. : Такі справи, 1996. – 154 с.
20. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.) / О. Майборода. – К., 1999. – 28 с.
21. Медведчук В. Проекти Конституції України: досвід порівняльного аналізу / В. Медведчук // Право України. – 1995. – № 9–10. – С. 3–8.
22. Мороз О. О. Інтерв'ю для Вас / О. О. Мороз. – К., 2008. – 200 с.
23. Мороз О. Припинити розколювання українського суспільства : Заява парламентської фракції Соціалістичної партії України / О. Мороз // Еженедельник "2000". – К., 2005. – 21 января. – С. В4.
24. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) : навч. посіб. / Малик Я. Й., Вол Б. Д., Гелей С. Д. [та ін.] ; за заг. ред. Малик Я. Й. – Львів : Світ, 2001. – 296 с.
25. Передвиборна програма Прогресивної соціалістичної партії України // Голос України. – 2007. – 22 верес. – С. 5.
26. Передвиборна програма Соціалістичної партії України до дострокових виборів у Верховну Раду України 30 вересня 2007 року // Голос України. – 2007. – 18 верес. – С. 4.
27. Право вибору: політичні партії та виборчі блоки / упоряд. Томенко М., Проценко О. – К. : Заповіт, 1998. – 128 с.
28. Проект Конституції України. Поданий членами Тимчасової спеціальної комісії з опрацювання проекту Конституції від фракції ВР України "Комуністи за соціальну справедливість і народовладдя" // Голос України. – 1996. – 23 трав. – С. 3, 9–14.
29. Саква А. Особенности построения украинского ковчега / А. Саква // Труд. – 2004. – 24 декаб. – С. 6.
30. Самойлик Е. Через полгода русский язык станет государственным / Е. Самойлик // Крымская правда. – 2006. – 20 июля. – С. 1.
31. Шаповаленко М. В. Соціально-політичні розколи як чинники демократичного транзиту України / М. В. Шаповаленко // Розвиток демократії і демократична освіта : зб. матеріалів IV міжнар. наук. конф., 28–30 верес. 2006 р. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – С. 61–67.
32. Яковлев В. Партия и Конституция / В. Яковлев // Товариш. – 1997. – Червень. – С. 3.

В статье проанализированы программные принципы и деятельность Коммунистической партии Украины, Социалистической партии Украины и Прогрессивной социалистической партии Украины в контексте проблемы государственного и местного самоуправления. Автор обосновывает, что сердцевиной политических программ и деятельности левых партий в вопросах государственного устройства было возвращение к системе советов и ослабление президентской ветви власти.

Ключевые слова: *независимость, социализм, коммунисты, партия, унитарное государственное устройство, второй государственный язык, местное самоуправление.*

The article analyses party programs and activities of the Communist Party of Ukraine, the Socialist Party and the Progressive Socialist Party of Ukraine within the context of interaction between the state system and local government. The author proves that Left-Wing party programs and their activities concerning the issues of state system were targeted to subdue presidential branch of power and return to the system of soviets.

Key words: *independence, socialism, communists, party, unitary state system, second state language, local government.*

УДК 94 (470+571): 94(476)
ББК 63.3(0)

Василь Дебенко, Ольга Генза

КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЇ В БІЛОРУСІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

У статті досліджується соціально-економічне становище Білорусії після її входження до складу Російської імперії. Автори проаналізували колоніальну політику імперської адміністрації, сутність якої зводилася до перетворення білоруських земель в аграрно-сировинний придаток Росії.

Ключові слова: *імперська адміністрація, експлуатація, царизм, Білорусія.*

Внутрішньополітична криза й багаточисельні військові конфлікти призвели до стрімкого занепаду Речі Посполитої у XVIII ст. Боротьба за владу магнатсько-шляхетських угрупувань, міжконфесійна ворожнеча, національні протиріччя вкрай негативно позначилися на умовах життя білоруського населення. Воно стає об'єктом зовнішньополітичних зазіхань Російської імперії.

Росія, Австрія та Пруссія тричі в 1772, 1793 й 1795 рр. розділили Річ Посполиту та стерли її з політичної карти Європи. Прикриваючись ідеологічними гаслами "захисту православного населення" та "збирання давньоруської спадщини", Російська імперія анексувала білоруські землі.

Одразу після приєднання Білорусії до складу Російської держави імперський уряд почав установлювати жорсткий поліційно-адміністративний контроль над основною масою білоруського населення: селянами й мешканцями міст. Вони були основними платниками податків і майже невичерпним джерелом дешевої робочої сили [1, с.30; 6, с.660].

Система оподаткування Російської імперії була поширена й на територію Білорусії. Імперський уряд полегшив населенню виплату державних податків. Це було зроблено в політичних цілях і через господарську необхідність [1, с.94]. У січні 1772 р. населення східної частини Білорусії було звільнено на півроку від сплати податків, а у вересні у "Звіті білоруського генерал-губернатора Катерині II про порядок і розмір податку населення білоруських губерній" ішлося про розміри податків для всіх верств населення і терміни їх сплати. Першим заходом, який мали здійснити генерал-губернатори на білоруських землях, був перепис населення, згідно з яким кожен селянин мав сплатити 7 гривень податку; а ще "1 четвертак муки з кожного за штатною ціною". Купецтво мало платити "по 1 руб. 20 коп. с голови". Збір цих грошей мав початися з 1 вересня 1773 року. Поміщики також повинні сплачувати податки за селян чоловічої статі по 50 коп. у рік кожних три місяці та міщан – по 75 коп. [1, с.33].

Водночас у Білорусії царський уряд монополізував право оренди державних маєтків. Зазвичай маєтки здавалися з публічних торгів у довготермінову оренду з оплатою збору. Негативним явищем було надання в оренду царським урядом селян державних земель місцевим поміщикам [1, с.34]. Тимчасові власники за короткий час намагались отримати максимальний дохід з орендованих земель. На прикладі Шкловського повіту можна розглянути умови орендної угоди, яка укладалася між державною економічною конторою та орендатором. У "Контракті про здачу в оренду кріпосних селян Шкловською економічною конторою" встановлено термін оренди, який складав 5 років, визначено термін відробітку панщини селянами – 2 дні на тиждень, визначено умови оренди та обумовлено її ціну. Умови оренди були важкими для селян і вигідним для поміщика [4, с.196–197].

© Дебенко В., Генза О., 2011

Російський уряд зберіг у Білорусії старі кріпосницькі відносини. За місцевими поміщиками залишалися земельні володіння та влада над кріпосним населенням [3, с.54]. Щоб заспокоїти місцеву шляхту, яка була налякана переходом білоруських земель під владу Росії, генерал-губернатор Чернишов від імені Катерини ІІ оголосив, що за польськими дворянами зберігаються всі "права, вольності і переваги", якими вони користувалися раніше [3, с.55]. Також царський уряд зберіг за шляхтою право займати посади в місцевих адміністративних і судових установах. Тільки найбільш високі посади займали росіяни [11, с.202].

Важливим аспектом колонізаційної політики Росії в Білорусії було роздавання білоруських земель та селян російським дворянам. Помістя із білоруськими селянами отримували російські поміщики: визначні військові й цивільні чиновники. Фондом, з якого виділялися землі, були помістя, конфісковані в польських поміщиків, ліквідованих костьолів і монастирів, королівських економій і староств. Більша частина таких земель була роздана імператрицею Катериною ІІ у Східній Білорусії [1, с.75–78]. Із загальної кількості селян, яка складала 750 тис. осіб чоловічої статі, було роздано 140 тис. У Могилівській і Полоцькій губерніях імператриця роздала російським поміщикам 3/4 селян, які жили на колишніх королівських землях [8, с.449].

За підтримки російських правлячих кіл білоруські поміщики отримали дозвіл на продаж своїх селян в інші губернії. Катерина ІІ звела селян до становища рабів, що виявилось у практиці їхньої купівлі-продажу поодинці чи сім'ями. Газети того часу містять безліч оголошень про продаж селян та обмін їх на породистих собак чи коней. Селян програвали в карти, віддавали в заставу за борги [4, с.172].

Процедура купівлі-продажу селян та їхніх сімей контролювалася судом. Так, "Акт Могилівського повітового суду про становище кріпосних селян – продаж і заставу" свідчить про складення купчої угоди, згідно з якою у 1824 р. поміщик І.Адамов продав поміщику П.Антонову четверо дворових людей. На основі цієї купчої грамоти новий власник мав право "володіти вічно й безповоротно, а якщо забажає, може продати, подарувати, заповісти... і розпоряджатись, як йому схочеться" купленими кріпаками [4, с.195–196].

Кріпаків не тільки продавали, але й піддавали фізичним покаранням за ухилення від панщини та непокору. Їх били батогами нерідко до смерті, заковували в кайдани, кидали в тюрми. Таке становище селян викликало часті збройні виступи невдоволених, що приносило поміщикам збитки [4, с.81].

Після приєднання білоруських земель до Росії основною господарською одиницею в селі залишалося поміщицьке господарство, яке було центром усієї економіки. Земля, яка належала поміщику, поділялася на дві складові: власне панську, яку обробляли селяни, і селянську, якою користувалися саме селяни. Співвідношення цих частин визначалося поміщиком [7, с.246].

Поряд із поміщицькими селянами другу групу кріпосного населення складали державні селяни. Вони вважалися "вільними сільськими жителями", але були феодально-залежними від держави, відбували панщину й сплачували оброк казні чи орендаторам державних помість. Державні селяни Білорусії складали 22,1% від загальної кількості кріпаків [5, с.170].

У правовому відношенні становище державних селян порівняно з поміщицькими було дещо кращим. Вони мали право вільно вибирати собі рід занять (промисли, торгівля), купувати на своє ім'я майно [10, с.398]. Одначе, селяни були змушені в поміщицькій корчмі купувати вино, їздити на базар тільки в його містечко, тільки в його володіннях купляти сіль, оселедець, смолу, серпи й тільки пану продавати льон, хутро, мед, а нерідко хліб, худобу. Ціни на товари широкого вжитку призначало управління маєтку [15, с.177–178].

У Білорусії зберігався феодальний гніт, проти якого селяни вели безперервну боротьбу. Водночас білоруси часто зазнавали голоду. За імператора Павла I були створені спеціальні сільські запасні магазини, куди звозили продукти харчування й робили запаси на 2–3 роки. "Магазини для зберігання хліба наказано створити при поселеннях... Що ж до запасів у поміщицьких помістях... зібрати хліба стільки, щоб вистачило селянам на рік прогодування й на посів" [1, с.102]. Такі економічні заходи було проведено в 1799 р. для того, щоб запобігти голоду, який охопив білоруські губернії 1798 р. 1800 р. у Білорусії знову настав голод. У листі міністра юстиції Російської імперії Г.Державіна, який побував на білоруських землях, описано становище селян і вказано на важкі умови виживання білорусів: "Кращі з них їдять хліб, який на щось обмінюють, а інші їдять варений щавель або кислицю. Від такої їжі всі вони в'ялі, худі й бліді, як мерці. Якщо порівнювати їх з найбіднішими великоросійськими селянами, то вони знаходяться в жалюгідному становищі" [3, с.55].

Важке соціально-економічне становище призводило до актів непокори білорусів. Поширеними явищами спротиву були селянські втечі, підпал садиб, убивства панів чи відповідальних за панщинні роботи, відмова виконувати феодальні повинності [13, с.631]. Найбільш дієвою й поширеною формою виступів була втеча селян від своїх власників. Інколи селяни знаходили притулок в інших поміщиків, які приймали втікачів, отримуючи безплатну робочу силу. У часи голоду та неврожаю втечі селян мали масовий характер [8, с.563].

Російська адміністрація намагалася перешкоджати таким втечам, адже поміщики втрачали дешеву робочу силу й значні прибутки, частина яких надходила в державну казну. 1772 р., після першого поділу Речі Посполитої, губернатор Кречетников наказував: селян полоцького повіту, які здійснили втечу, повернути їх попередньому господарю [4, с.166].

Державні селяни Чернецького староства в Полоцькій губернії 5 років – з 1793 до 1797 – не виходили на панщину й не платили податків. Вони добивалися позбавлення з-під влади орендатора й повернення їх під владу казни. У селі Дворець Брестської економії 1778 р. був убитий панський слуга. Щоб не розгорілося повстання, туди було відправлено війська [11, с.268].

Заворушення відбувались і в 1796–1797 рр. у Єзерицькому старості Городокського повіту. Селяни, озброївшись колами, увірвались у дім поміщика-орендатора й почали вимагати від нього та його управителя відмовитися від оренди [4, с.57]. Для придушення селянського повстання в Білорусію відправили драгунський полк. Царський генерал, який ним командував, у донесенні російському імператору Павлові I змушений був визнати, що хвилювання в Білорусії набули широкого розмаху, що селяни не підкоряються, б'ють суддів, які прибувають з повіту, не слухають військових командирів [2, с.237; 11, с.215]. Унаслідок жорсткої кріпосницької політики Катерини II та Павла I білоруські губернії перетворювались у райони великого поміщицького землеволодіння [4, с.160]. Так, якщо в Росії в цілому великі поміщики складали 3,6% населення й володіли 43,9% кріпаків, то в Білорусії – відповідно 4,2% і 44,4%. Середніх поміщиків у Росії було 19,2% і селян у них – 37,1%, а в Білорусії – 22,5 і 39,1%. Проте відсоток дрібних землевласників у Росії був вищим – 77,5%, їм належало 19% селян. У Білорусії було 73,3% дрібних землевласників, які мали 16,5% кріпосних селян [8, с.472].

Серед прибутків поміщицьких маєтків основну частину складали надходження від продажу сільськогосподарської продукції. Їхній розмір у більшості маєтків складав 70–80% від усього прибутку. Найменшу частину прибутків складали поступлення у вигляді чиншу, данини, надходження від продажу продуктів тваринництва, садівництва, лісу, від оренди млинів, корчм, озер. Традиційним джерелом прибутку поміщиків був продаж лісу [8, с.480]. Російська адміністрація забороняла продаж деяких сортів лісу в Ригу та за кордон. 1773 р. генерал-губернатор Кречетников подав прохання про заборону

продажу лісу поміщиками. Сенат розглянув це прохання й частково задовольнив його. Протягом одного року мала діяти заборона на продаж. Наступні контракти про купівлю-продаж деревини мали укладатися тільки з російськими купцями [4, с.170–173].

Значного розвитку після приєднання Білорусії до Росії досягли мануфактури. Перші з них виникли в кінці XVIII ст., а саме 1795 р. суконна біля м. Гродно, 1797 р. – скляна в Рогачевському повіті та ін. На мануфактурах почали використовувати працю найманих робітників. Як і раніше, у білоруських землях розвинутою галуззю мануфактурного виробництва була суконна й полотняна. У "Свідченні Мануфактур-колегії про промислові підприємства в Білорусії", яке було складене за 1797–1803 рр., зазначається, що суконна промисловість розвивалась у Мінській, Білоруській, Литовській, Гродненській губерніях і щороку давала прибуток у загальному на суму 9 930 руб., полотняне виробництво було поширене в Білоруській, Литовській, Мінській губерніях, але прибуток мало набагато скромніший – 570 руб. в рік і забезпечувало своїм товаром тільки місцеві потреби населення. Паперова галузь у Білорусії щороку давала прибуток близько 3 860 руб., скляна – 4 140 руб., а фарфорова – 600 руб. [1, с.126–131].

У сфері торгівлі Росія проводила економічну політику, спрямовану на втягнення Білорусії у всеросійський ринок. Це частково призводило до замкненості торгових зв'язків і перетворення білоруських земель на ринок збуту російських товарів. Вони не завжди відповідали європейським вимогам і були досить часто неякісними. Зате ціни на російські товари дорівнювали європейським. Через відсутність конкуренції білоруський ринок був перенасичений товарами російської промисловості [8, с.497].

На наш погляд, показовим прикладом економічного визиску білоруських земель є монопольне право російського уряду торгувати сіллю. Продаж солі приносив величезні прибутки. Ця сфера контролювалася місцевою імперською адміністрацією [1, с.34, 48; 4, с.169–170]. Держава встановлювала спеціальну ціну на даний товар – 50 коп. за пуд. Російський уряд не тільки контролював цю сферу торгівлі, але й надавав знижки купцям-росіянам під час сплати податків на сіль. В "Указі Катерини II про пільги російським купцям, які доставляють сіль у Вітебськ" мова йде про попередню оплату російським купцям за привезений товар та розміри митних знижок, які мала надавати місцева адміністрація [4, с.169]. Торгівельні місця та магазини, у яких здійснювався продаж солі, мали "знаходитись у визначених містах", у кожному із них мало бути продано не більше 30 000 пудів у рік.

Адміністративний контроль впливав негативно на торгівлю сіллю. Із 1772 р. до 1802 р. ціна на цей товар зросла з 50 коп. за пуд до 1 руб. 20 коп. [1, с.138–144].

Перетворюючи Білорусію в аграрно-сировинний додаток імперської економіки, з її земель вивозились у російські центральні губернії й на Україну сукна, парусина, скло, смола та інші товари [14, с.76]. Увозилися метали, посуд, вироби із заліза, ситець тощо. Через Балтійські порти Росії з Білорусії вивозили в Західну Європу хліб, сільськогосподарську сировину, напівфабрикати, шкіру [1, с.44–45]. Найбільша кількість продукції вивозилася за кордон із Вітебської, Гродненської та Віленської губерній, які були зв'язані водними шляхами з балтійськими портами Російської імперії [9, с.47].

Імперський уряд контролював податкову систему в торгівлі, особливо в зовнішній. 1773 року було видано "Указ Сенату про порядок сплати мит з товарів, які вивозяться із білоруських губерній в Ригу", де імператриця Катерина II перераховувала види товарів, які підлягали оподаткуванню. Сировина, продукти сільського господарства, напівфабрикати вивозити в Ригу можна було без сплати податку. Товари фабричного виробництва оподатковувалися під час увозу їх у Ригу: "Жителям Білоруської губернії дозволяється продавати товари... повинні зі всіх вивезених товарів платили повне, за с.-петербурзьким тарифом, мито". Оподаткуванню підлягали й товари, ввезені в Білорусію з Риги: "Повинні із всіх чужоземних товарів, які привозять із-за кордону, платити повне мито за с.-петербурзьким тарифом" [1, с.44].

Російські купці, вивозячи білоруські товари в Ригу, мали сплачувати тільки половину з усіх податків. Це були серйозні економічні пільги. Товари, які вивозилися в Білорусію російськими підприємцями, оподаткуванню не підлягали. Для російських купців це було дуже вигідним і робило білоруські землі широким ринком збуту російської мануфактурно-фабричної продукції [11, с.279].

Становище білоруських міст і містечок зазнало змін із приєднанням до Російської імперії. До кінця першої чверті XIX ст. у Білорусії налічувалося 4 губернські, 34 повітові центри, 4 позаштатні міста й більше 290 містечок. Кількість городян різних міст була нерівномірною. Великі міста – Мінськ, Могилів, Полоцьк, Вітебськ, Брест – стали значними торгівельними й промисловими центрами в другій половині XVIII ст.

Управління в містах було організовано на основі "Жалуваної грамоти містам" 1785 р. Крім магістрату, вибиралася дума, яка складалася з депутатів і глави. Вибиралася дума двома станами – міщанами й купцями – терміном на 3 роки. У розпорядженні магістрату залишалися судові цивільні й кримінальні справи купців і дворян, збір податків з нерухомого майна, контроль за рекрутською повинністю та діяльністю цехів. Дума займалася збором податків з населення, стежила за виплатою коштів із різних прибуткових джерел та облаштування побуту міських мешканців. Уся повнота адміністративної й поліцейської влади в місті була сконцентрована в руках царської адміністрації та поліції [8, с.502–504].

Міщани сплачували грошові податки як на користь держави, так і на потреби міста. На них розповсюджувалися фуражна, дорожня та інші повинності. Основний тягар податків та повинностей був покладений на міські низи. Привілейоване купецтво замість подушного податку сплачувало гільдійські платежі розміром 1% зі свого капіталу. Міщани платили подушний податок удвічі більший порівняно із селянами. Купецькі платежі й подушний податок постійно збільшувалися. З кінця XVIII ст. до 1812 р. вони зросли у 3 рази. Левова частина прибутків міст витрачалася на утримання імперської адміністрації та поліції [9, с.46].

Таким чином, приєднавши білоруські землі, Росія вирішила використати економічний потенціал Білорусії як найвигідніше для себе. Колоніальне становище регіону призводило до однобокого розвитку різних сфер економіки. Російській імперії потрібна була сировина й ринки збуту фабричних і заводських товарів. Білорусія цілком підходила для цього. Соціальний та економічний гніт російських чиновників призвів до масового невдоволення білоруського населення. Жорсткі дії російського уряду щодо придушення селянських і міських заворушень проілюстрували перетворення білоруських земель у колонію Російської імперії.

1. Белоруссия в епоху феодализма : сб. докум. и материалов : в 4 т. Т. 3. – Мн., 1961. – 626 с.
2. Белоруссия в епоху феодализма : сб. докум. и материалов : в 4 т. Т. 4. – Мн., 1979. – 376 с.
3. Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. у дакументах і матэрыалах : хрэстаматыя / уклад., навук. рэд. А. Ф. Смалянчук. – Вільня, 2007. – 302 с.
4. Хрестоматия по истории Белоруссии: с древнейших времен до 1917 г. – Мн., 1977. – 472 с.
5. Вішнеускі А. Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі у дакументах і матэрыалах / А. Ф. Вішнеускі, Я. А. Юхо. – Мн., 2003. – 320 с.
6. Всемирная история : в X т. Т. V. – М., 1958. – 892 с.
7. Гісторыя Беларусі : у 2 ч. Ч. 1. – Мн., 1998. – 416 с.
8. Гісторыя Беларускай ССР : в 5 т. Т. I. – М., 1972. – 632 с.
9. Экономическая история БССР. – Мн., 1965. – 232 с.
10. Ермаловіч М. Беларуская дзяржава Вялікае Княства Літоускае / М. Ермаловіч. – Мн., 2000. – 448 с.
11. История Белорусской ССР. Т. I. – Мн., 1954. – 504 с.
12. История СССР : учеб. для студ. ист. фак. ин-тов. : в 2 ч. Ч. 1. – М., 1979. – 607 с.
13. История СССР с древнейших времен до наших дней : в 12 т. Т. 3. – М., 1967. – 746 с.
14. Мелешко В. И. К вопросу о состоянии экономики Белоруссии и Литвы в конце XVIII в. / В. И. Мелешко // Советское славяноведение. – 1969. – № 2. – С. 69–78.
15. Чигиринов П. Г. История Белоруссии / П. Г. Чигиринов. – Мн., 2002. – 432 с.

В статье исследуется социально-экономическое положение Белоруссии после ее вхождения в состав Российской империи. Авторы проанализировали колониальную политику имперской администрации, суть которой сводилась к превращению белорусских земель в аграрно-сырьевой придаток России.
Ключевые слова: *имперская администрация, эксплуатация, царизм, Белоруссия.*

The article examines the socio-economic situation of Belarus after its entry into the Russian Empire. The authors analyzed the colonial policy of the imperial administration, the essence of which was reduced to the conversion of the Belarusian lands in an agricultural raw material appendage of Russia.
Key words: *imperial administration, operation, tsarism, Belarus.*

УДК 94(477): 314.743
ББК 63.3(4 Укр)62

Микола Ґеник

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПРИМИРЕННЯ В ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ АНДЖЕЯ ІЗДЕБСЬКОГО

Важливий внесок у досягнення міжнаціонального примирення належить польському політику й публіцисту, діячеві Конфедерації незалежної Польщі Анджею Іздебському, який наголошував на ролі польсько-українського примирення для стабільності й безпеки Центрально-Східної Європи.
Ключові слова: *Анджей Іздебський, польсько-українське примирення, Центрально-Східна Європа, Міжмор'я, Конфедерація незалежної Польщі.*

Важливим фактором трансформації міжнародних відносин у Європі та виникнення нових геополітичних реалій стали процеси міжнаціонального примирення. Для регіону Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) найбільше значення мало польсько-українське примирення. Великий внесок у досягнення польсько-українського примирення належить польському політику й публіцисту Анджею Іздебському.

Політична діяльність А.Іздебського не відображена в спеціальному дослідженні. Його ім'я згадується в публікаціях на тему політичного життя польської опозиції та польсько-українських відносин 1990-х рр. Лише короткі статті присвячені йому на електронних ресурсах [10; 11; 21].

Мета публікації – показати внесок А.Іздебського в досягнення польсько-українського примирення. Джерельну базу дослідження склали неопубліковані матеріали Архіву Осередку "Karta", фонду Конфедерації Незалежної Польщі в Архіві нових актів, Відділу документів суспільного життя Національної Бібліотеки у Варшаві, приватного архіву Володимира Мокрого в Кракові та публікації польської опозиційної преси.

Анджей Іздебський (1925–2008) – польський політичний і громадський діяч, інженер, вояк Армії Крайової (Armii Krajowej) і Національних збройних сил (Narodowych Sił Zbrojnych), який неодноразово переслідувався властями ПНР. Діяч Комітету захисту робітників (Komitetu Obrony Robotników), Конфедерації Незалежної Польщі (КНП – Konfederacji Polski Niepodległej) і Солідарності, А.Іздебський є автором кількох книг і багатьох статей про Міжмор'я та польсько-українські відносини.

Польсько-український конфлікт і перші спроби польсько-українського порозуміння й примирення А.Іздебський спостерігав як вояк АК. На його переконання, великий вплив на загострення польсько-українських відносин у період Другої світової війни мала німецька політика, яка була сформульована у словах гауляйтера України Е.Коха: "Якщо на моїй території українець зустріне поляка, то українець повинен убити поляка, а поляк українця…" [15; 24, с.9]. Зразком для польсько-українського примирення А.Іздебський уважав діяльність Ю.Пілсудського та М.Голембйовського. Публіцист пригадував, що у війні 1920 р. за незалежність України загинуло 113 тисяч польських вояків, і "ця жертва повинна стати вугільним каменем польсько-українського союзу" [15; 24, с.4]. Високо оцінював А.Іздебський політичну позицію капітана М.Голембйовсь-

© Ґеник М., 2011

кого, який від імені WiNy (Wolność i Niezawisłość) досяг у 1945 р. домовленості з УПА. "Капітан Голембйовський є прикладом, як можна забути про минуле, дивлячись у майбутнє" [15; 23, с.15–16; 30]. М.Голембйовський пізніше сказав А.Іздебському, що він пишається тим, що йому першому після Ю.Пілсудського вдалося досягнути збройної польсько-української співпраці [15; 24, с.9].

Основна політична діяльність А.Іздебського пов'язана з появою наприкінці 1970-х років польської опозиції. Виникнення опозиційних рухів Я.Новак-Єзьоранський оцінював як створення можливості організації спільного фронту й співпраці з українцями, литовцями та іншими етнічними групами [27, с.478; 33]. Опозиція приділяла багато уваги проблемам східної політики й відносинам з українцями, білорусами та литовцями. Із самого початку створення А.Іздебський був членом КНП, входив до Політичної ради партії та очолював її II регіон (Краків). У декларації КНП від 1 вересня 1979 р. стверджувалося, що зі спільного минулого й польської національної традиції "виникає почуття співвідповідальності за свободу і успіх народів, з якими поєднала нас історія і які мають право на самовизначення" [14; 17; 18; 19, с.5]. 11 листопада 1979 р. Політична рада КНП у своїй резолюції вимагала незалежності України, Білорусії та інших народів ЦСЄ [15; 24, с.11].

А.Іздебський, як представник пілсудчиківського напрямку політичної думки, виступав прихильником української держави. 1984 року свою статтю "Polska polityka wschodnia" він завершив висновком: "Немає незалежної Польщі без незалежної України". Л.Мочульський, ознайомившись зі статтею, заявив автору, що в останньому реченні необхідно змінити черговість: "Немає незалежної України без незалежної Польщі". На зауваження А.Іздебського, що якщо Польща сама здобуде незалежність, то тільки на 20 р., а потім Росія й Німеччина її ліквідують, Л.Мочульський відповів: "Немає мови про 20 років. Якщо ми здобудемо незалежність, то вони через два роки після нас" [15; 24, с.12]. Українська проблематика в діяльності КНП підсилилася після виходу з неї 1985 р. Польської незалежницької партії Р.Шереметьєва. Польська незалежницька партія ставила на перше місце встановлення дружніх відносин з німцями й росіянами [12; 13; 20].

Упродовж десятиліття А.Іздебський редагував орган II регіону КНП "Opinia Krakowska" й друкувався в "Zomorządności". Українська проблематика займала важливе місце в публікаціях редагованої ним "Opinii Krakowskiej". З №35 "Opinia Krakowska" започаткувала рубрику "Sprawy sąsiedzkie", яка стосувалася відносин поляків з Україною, Литвою й Білорусією. Перша публікація була присвячена українському питанню. У редакційній статті розглядалась еволюція етноніма "українець" і заперечувалася популярна теза про українське питання як результат австрійської інтриги, спрямованої проти Польщі. Усвідомлюючи велику ненависть, кривди й злочини у відносинах між обома народами, редакція пропонувала для польсько-українського примирення застосувати відомий принцип "Пробачаємо і просимо пробачення". На переконання А.Іздебського, польсько-українське порозуміння вимагало, щоб про польські гріхи говорили поляки, а про українські – українці. Першою публікацією із цієї серії був передрук статті А.Суліми Камінського із "Сучасності" [15; 32, с.17–18].

Становище українського й польського народів А.Суліма Камінський порівнював із перебуванням у в'язниці, причому ключник уміло їх розмежовує, щоб вони не змовилися проти нього. Метою обох народів є знищення в'язниці. А.Суліма Камінський стверджував, що забуття й пробачення настає тільки після зрозуміння й усунення причин ворожості, що вимагає глибоких роздумів і дискусій. Він проаналізував взаємовідносини обох народів, намагаючись подолати багато стереотипів поляків щодо оцінки Гадяцької унії, союзу Петлюра–Пілсудський, політики Другої Речі Посполитої, акції "Вісла" та політики ПНР щодо української меншини. Розуміючи аргументи польської сторони, А.Суліма Камінський стверджував, що для українців поляки були

загарбниками, як для поляків німці. Автор резюмував, що "поки не розрахуємося в нашій історії і в нашій культурі у ставленні до України, поки не повернемо українському населенню забраних у них у часі "боротьби з бандами" сіл і церков, до тих пір наша рука, протягнута до сусіда над Сяном і Дніпром, висітиме в порожні" [15; 31, с.18–25].

Політика щодо української меншини займала важливе місце в публікаціях "Opinii Krakowskiej". Зокрема, літом 1981 р. регіональна організація "Solidarności" в Перемишлі виступила з підтримкою вимоги української меншини щодо передачі їй приміщення церкви. Схвалення ця пропозиція зустріла також з боку перемишльського римо-католицького єпископа Ігнаци Токарчука, однак була відкинута Головним Управлінням до справ визнань [15; 29, с.19–23]. Одночасно перемишльська "Solidarność" була проти передачі українцям кафедрального собору [15; 16, с.18–20]. А.Іздебський стверджував, що дорога до вільної Польщі, України, Білорусії та Литви веде через взаємне пробачення провин і погляд у майбутнє, а не в минуле. "Там за Бугом, Збручем і Дніпром немає вже ворогів Польщі. Українці, які пережили десятки років у радянському «раю» – це наші союзники. Польща є їхньою надією" [15; 25, с.20–22]. А.Іздебський активно співпрацював з Товариством "Pomost", яке було створене 1988 р. Томашем Щепанським й Андрієм Марушечком. Метою організації було встановлення мостів із сусідами на сході. Товариство займалося насамперед видавничою діяльністю, публікуючи словники та брошури з проблематики співробітництва народів регіону [15; 24, с.13–14].

Програма КНП, ухвалена на ІІІ конгресі (Варшава – Краків, 4.ІІ – 4.ІІІ. 1989 р.) висувала ідею об'єднання ЦСЄ (Міжмор'я). Необхідним уважалося досягнення міжнаціонального примирення, яке мало базуватися на чотирьох принципах: самовизначенні, етнічних кордонах, відкритості кордонів і взаємній толерантності. На пропозицію краківської організації КНП, очолюваної А.Іздебським, було прийнято ухвалу стосовно прав національних меншин, якою декларувалася підтримка шкільництва рідною мовою, релігійної свободи, права на заснування партій і товариств і свободи вибору місця проживання [19, с.18, 20, 60–61]. У програмі максимум КНП (1989) ішлося про необхідність надання допомоги народам, які перебуватимуть на стадії визволення. Особливо наголошувалося на важливості досягнення польсько-українського примирення [15; 22, с.8].

А.Іздебський брав активну участь у процесі встановлення польсько-українських контактів. Під час виступу на Польсько-українському симпозіумі в Ягеллонському університеті 8 травня 1991 р. він пригадав тезу, яку 1987 р. у статті "Ukraińcy" надрукувала "Opinia Krakowska" (№32): "Зможемо порозумітися тоді, коли про польські гріхи говоритимуть поляки, а про українські – українці". Пізніше цю фразу повторив також В.Мокрий. Звертаючись до українських істориків, А.Іздебський закликав їх написати про українські гріхи та про те, що відбувалося між Бугом і Збручем у 1942–1944 рр. "Поляки легко пробачають, якщо бачать з боку колишніх супротивників вияви покаяння" [3; 4, с.5; 15; 24, с.13, 15–16].

А.Іздебський у своїй діяльності намагався сприяти подоланню міжнаціональних стереотипів, особливо антиукраїнських ексцесів. Зокрема це стосувалося реакції на участь Л.Мочульського в зборах ОУН 1 лютого 1987 р. у Лондоні, про що було поміщено замітку в номері "Kultury" за липень–серпень [34]. Пізніше Е.Прус різко нападав на Л.Мочульського, обвинувачуючи його в проукраїнській орієнтації. Особливе роздратування Е.Пруса викликала фраза Л.Мочульського, проголошена на з'їзді партії в Гожові 22 січня 1991 р. "Не буде вільної Польщі без вільної України". У листі до редакції "Szczerbca" А.Іздебський відкидав обвинувачення Е.Пруса, наводив приклади співпраці УПА й WiNy, зокрема договір від 5 травня 1945 р., та обґрунтовував необхідність польсько-української співпраці для гарантування міжнародної безпеки в регіоні Міжмор'я [2].

КНП активно встановлювала контакти з українською еміграцією. У липні 1990 р. лідер КНП Л.Мочульський узяв участь у конференції АБН у Брюсселі. На конференції

зверталась увага на загрозу, яку становлять для народів, що борються за визволення, міжнаціональні конфлікти. АБН звертався до політичного керівництва еміграцій установити між собою зв'язки та визначити напрямки майбутньої політики. Представники КНП проводили тезу про необхідність співпраці народів Міжмор'я, щоб не перетворитися в напівколонії Західної Європи [15; 24, с.14].

На етапі дезінтеграції СРСР КНП здійснювала тиск на польський уряд з метою активнішої політики стосовно східних сусідів, які проголошували свою незалежність. А.Іздебський пропонував призначити польських послів до Києва, Вільна й Мінська. Модель гарантування безпеки він убачав у 100-мільйонному блоці Польщі, України, Білорусії й Литви. Потенціал 100-мільйонного Міжмор'я повинен був унеможливити експлуатацію Росією України й Прибалтики та гарантувати безпеку Європі. При цьому він навів висловлювання колишнього провідника ОУН на Волині Ярослава Гайваса з інтерв'ю А.Романовському, у якому той стверджував, що Польща має великого сусіда на заході, Україна – на сході. Тому вони мусять пліч-о-пліч захищати свою державність [15; 26, с.3; 28].

Л.Мочульський заявляв, що співробітництво народів Міжмор'я зліквідує російські можливості експансії на захід. Крім того, поодинці країни Міжмор'я не мають можливості витримати натиску потужних економік ЄЕС і муситимуть підпорядкуватися їхнім потребам і вимогам. Захист від цього можливий шляхом об'єднання. Одночасно Л.Мочульський зазначав, що будова Міжмор'я повинна відбуватися не проти Західної Європи, а в співпраці з нею.

У березні 1992 р. IV Конгрес КНП направив звернення до суспільств і політичних сил країн регіону із закликом будувати Спільноту Міжмор'я під гаслом "Разом буде легше". Звернення було видано білоруською, чеською, естонською, литовською, латвійською та українською мовами [15; 24, с.16–17]. В "Apelu IV Kongresu KPN do społeczeństw i sił politycznych krajów Międzymorza" передбачалось об'єднання незалежних держав, спільний ринок, спільна оборонна політика, прозорість внутрішніх кордонів, створення Ради й Парламенту Міжмор'я [6; 7; 9, с.4].

Упродовж 1993 р. ідея співпраці антикомуністичних партій ЦСЄ активно дискутувалася й обговорювалася. Українська сторона просувала свій проект створення простору стабільності й безпеки в ЦСЄ, акцентуючи на його близькості з проектами Л.Валенси та Е.Балладюра [8, с.5]. На польсько-українській конференції "Nowe wyzwania – nowa odpowiadalność" (Краків – Криниця, 18–21. II. 1993) звучала теза про стратегічне сусідство України й Польщі, а М.Горинь говорив про потребу інтеграції балто-чорноморської дуги як "третього полюса Європи".

12 березня 1994 р. було підписано договір між КНП, Українською республіканською партією та Партією зелених України. Він передбачав проведення регулярних міжпартійних консультацій щодо найважливіших питань у двосторонніх та багатосторонніх міждержавних відносинах, створення постійного представницького консультативного органу з представників політичних партій Міжмор'я та сприяння інтеграції країн регіону до ЄЕС. 29–30 липня 1994 р. у Києві відбувся з'їзд, на якому проголошено створення Ліги політичних партій країн Міжмор'я (ЛППКМ). Програма діяльності передбачала співпрацю політичних партій у політичній, економічній і культурній галузі, у сфері національної безпеки та в питаннях національних меншин. У прийнятій програмі стверджувалося, що національний характер кожної з держав Міжмор'я є об'єктивним історичним фактом. Для всіх громадян повинен застосовуватися принцип рівних прав без різниці етнічної приналежності чи визнання. Політика щодо національних меншин повинна бути спрямована на гарантування належних умов для кожної меншини з метою збереження національної відмінності. Кожна національна меншина повинна поважати права й потреби країни перебування, особливо ті, що стосуються територіальної цілісності. Декларувалося, що ЛППКМ не підтримуватиме політики сто-

совно національних меншин, яка буде спрямована на маніпулювання внутрішніми адміністративними кордонами, зловживання економічною політикою, підживлювання сепаратистських настроїв чи втручання інших держав у внутрішні справи країн Міжмор'я під приводом захисту національних меншин. Констатуючи посилення російського імперіалізму, КНП уважала необхідним включення Польщі до західної оборонної системи та нав'язання співпраці з Україною й іншими незалежними сусідами на сході.

Проблеми національної безпеки становили основний предмет обговорення II конгресу ЛППКМ (Ярослав, 9–11 червня 1995 р.). В ухвалених резолюціях Ліга виступила за вступ усіх країн між Балтійським, Чорним та Адріатичним морем до НАТО й ЄС, створення між ними тіснішого об'єднання на зразок Бенілюксу, створення сфери вільної торгівлі та вихід із СНД.

Відслідковуючи інтеграційні процеси Міжмор'я, А.Іздебський висував проект створення Федерації народів Центральної Європи, до якої мали ввійти 17 держав: Україна, Польща, Румунія, Угорщина, Сербія, Білорусія, Болгарія, Словаччина, Хорватія, Боснія й Герцеговина, Молдавія, Литва, Албанія, Латвія, Словенія, Македонія й Естонія. Об'єднання держав з населенням 188 млн чол. і площею 2106,7 тис. кв км повинно укласти військовий пакт і здійснювати посередництво в торгівлі Росії з Європейським Союзом. Львів пропонували на столицю федерації, спірні території розглядались як зона вільної торгівлі, англійська мова як офіційна [5, с.10–11].

Однак реалізація проекту Міжмор'я не стала основою політики польських урядів. У лютому 1996 р. на конференції в Кракові у присутності міністра закордонних справ Д.Росаті та колишніх керівників МЗС А.Олеховського, В.Бартошевського й Б.Геремка К.Скубішевський виступав з доповіддю про польську східну політику, виключаючи можливість реалізації концепції Міжмор'я. Із присутніх тільки А.Іздебський під час дискусії розкритикував такий підхід, наводячи приклад залежності Білорусії від Москви як результату незацікавленості й невтручання з боку Варшави для підтримки незалежності східних сусідів. "Якщо Польща колись стане ще раз поневолена, велика заслуга в цьому належатиме Міністерству закордонних справ. У певних ситуаціях обережність стає найбільшою необережністю" [15; 24, с.19–20]. Свою останню брошуру А.Іздебський завершив словами: "Захищаючи Київ чи Таллінн – захищаємо Варшаву" [15; 24, с.24].

Падіння впливів КНП, яке характеризувало тенденцію зміни співвідношення політичних сил у період трансформації ЦСЄ, зробило неможливим реалізацію проектів Міжмор'я й польсько-українського союзу. Багатолітня політична діяльність А.Іздебського та його однодумців сприяла досягненню польсько-українського примирення й встановленню відносин стратегічного партнерства.

1. Archiwum Akt Nowych (AAN), Konfederacja Polski Niepodległej (KPN), sygn. 2, npgn. Stanowisko Ligi partii krajów Międzymorza w kwestii bezpieczeństwa narodowego: Jarosław, 09–11.06.1995 r. // Biuletyn Informacyjny KPN (BI KPN). – № 70. – 24.VII.1995. – S. 19.
2. AAN, KPN, sygn. 17, npgn. Izdebski A. Do redakcji miesięcznika "Szczerbiec", Kraków 15.IV.1994.
3. AAN, KPN, sygn. 17, npgn. Wystąpienie A.Izdebskiego z KPN 8. V. 91 na Sympozjum Polsko-Ukraińskim na Uniwersytecie Jagiellońskim. maszp.
4. AAN, KPN, sygn. 17, npgn. Анджей Іздебскі. Фрагменти виступів у дискусії після доповідей // Між сусідами. – Краків, 1991. – С. 5.
5. AAN, KPN, sygn. 30, npgn. "Środkowoeuropejczyk" z Krakowa [Izdebski A.] Federacja Narodów Środkowej Europy – realność czy utopia? // Hale i Dziedziny. Miesięcznik Ziem Górskich. – 1995. – № 1. – S. 10–11.
6. AAN, KPN, sygn. 30, npgn. Rafal Pankowski. Is the Idea of "Intermarium" relevant for the western post-Soviet nationalities? // A level Political Studies project. – Eton College, 1994. – 9 p.
7. AAN, KPN, sygn. 30, npgn. Зварот IV Кангрэсу КПН да грамадзянствау і палітычных сілау дзяржау Міжмора // Выбар. – 22.VII.1992.

8. AAN, KPN, sygn. 32, npgn. Wystąpienie Ministra Spraw Zagranicznych Ukrainy A. Złenki w Ośrodku Studiów Wschodnich (Warszawa, 22 marca 1994 r.) // Ukraine. Embassy of Ukraine to the Republic of Poland. Press release. – S. 5.
9. AAN, KPN, sygn. 32, npgn. Потрібна співпраця : [Інтерв'ю з Анджеєм Іздебським]. Розмову вів Юрій Мацюрак // Франкова Криниця. – 1992. – № 13 (117). – 27. III. – С. 4.
10. Andrzej Izdebski // http://www.darpoint.pl/images/Galeria%20dzien%20drukarza/dzien%20drukarza.htm.
11. Andrzej Izdebski // http://pl.wikipedia.org/wiki/Andrzej_Izdebski.
12. Archiwum ośrodka Karta (AOK), sygn. AO IV / 175.1, dok. 2. Radio Free Europe. Polish Broadcasting Department. Aug. 26. 1988. Subtitle: Program i działalność Polskiej Partii Niepodległościowej. – P. 7.
13. AOK, sygn. AO IV/175.1, k. 3. Założenia programowe.
14. AOK, sygn. AO IV/13.1, k. 1. Deklaracja ideowa Konfederacji Polski Niepodległej, Warszawa, 1.IX.1979.
15. Archiwum prywatne W. Mokrego w Krakowie.
16. My i Wy / Beskid A., Aksiejenko M., Łabed D. [i in.] // Opinia Krakowska. Pismo II obszaru Konfederacji Polski Niepodległej. – Kraków, 1988. – № 38. – S. 18–20.
17. Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN), Dokumenty życia społecznego (DŻS), sygn. I 2 j. Teczka. Organizacje opozycyjne wg. miast P–Z. Deklaracja ideowa Konfederacji Polski Niepodległej, Warszawa, 1.IX.1979.
18. BN, DŻS, sygn. I 2 j. Teczka. Organizacje opozycyjne. 1979. Warszawa. Deklaracja ideowa Konfederacji Polski Niepodległej, Warszawa, 1.IX.1979.
19. BN, DŻS, sygn. I 2. Teczka. Partie polityczne. 1989–1990. Konfederacja Polski Niepodległej. Deklaracja ideowa. Statut. Program, Warszawa, 1990. – 82 s.
20. BN, DŻS, sygn. I 2. Teczka. Partie polityczne. Zag. ogólne. 1945–1988. Polska Partia Niepodległościowa. 1985. Założenia programowe.
21. Bocian R. Pamięci Andrzeja Izdebskiego / Ryszard Bocian, Jerzy Bukowski // http://www.polonus.mojeforum.net/temat-vt133.html?postdays=0&postorder=asc&start=0.
22. Boruta M. Problemy etniczne i polityka. Wybrane zagadnienia w opiniach środowisk niezależnych. Ludzie – Partie – Czasopisma / Mirosław Boruta. – Kraków : Towarzystwo Pomost, 2000. – 19 s.
23. Izdebski A. O Moskwie, kpt. Gołębiowskim i Międzymorzu / Andrzej Izdebski // Opinia Krakowska. – Kraków, 1990. – № 54. – S. 15–16.
24. Izdebski A. W drodze do Międzymorza. Od Piłsudskiego do Moczulskiego. Polska koncepcja bezpieczeństwa narodów między Bałtykiem a morzem Czarnym / Andrzej Izdebski. – Wyd. II poprawione. – Kraków : Wydawnictwo Krakowskiego Oddziału Towarzystwa Pomost, 1999. – 25 s.
25. Izdebski A. Między Niemcami a… / Andrzej Izdebski // Opinia Krakowska. – Kraków, 1989. – № 43. – S. 20–22.
26. Izdebski A. O polską politykę wschodnią / Andrzej Izdebski // Opinia Krakowska. – Kraków, 1990. – № 52. – S. 3.
27. Jan Nowak-Jeziorański – Jerzy Giedroyc. Listy 1952–1998 / wybór, opracowanie i wstęp Dobrosława Platt // Archiwum Jana Nowaka-Jeziorańskiego w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich. I. – Wrocław : Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 2002. – S. 478.
28. Jesteśmy skazani na współpracę // Tygodnik Powszechny. – 17. VI. 1990.
29. Kijanka Cz. Przyczynek do dyskusji o stosunkach polsko-ukraińskich / Cz. Kijanka // Opinia Krakowska. – Kraków, 1987. – № 35. – S. 19–23.
30. Motyka G. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947 / Grzegorz Motyka, Rafał Wnuk. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza Volumen, 1997. – 212 s.
31. Sulima Kamiński A. W kręgu politycznej ślepoty : Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków / A. Sulima Kamiński // Opinia Krakowska. – Kraków, 1987. – № 32. – S. 18–25.
32. Ukraińcy // Opinia Krakowska. – Kraków, 1987. – № 32. – S. 17–18.
33. Zakład Narodowy im. Ossolińskich (ZNiO). Dział Rękopisów, akc. 204/00, npgn. List J. Nowaka-Jeziorańskiego do J. Giedroycia 17.III.1979.
34. Інтерв'ю з Лєшком Мочульським, Варшава, 18.01.2007.

Значительный вклад в достижение межнационального примирения сделал польский политик и публицист, деятель Конфедерации независимой Анджэ Издебский который подчёркивал важность польско-украинского примирения для стабильности и безопасности Центрально-Восточной Европы.

Ключевые слова: *Анджей Издебский, польско-украинское примирение, Центрально-Восточная Европа, Междуморье, Конфедерация независимой Польши.*

Andrzej Izdebski – Polish politician and publicist, activist of the Confederation of independent Poland – has made a great contribution in the achievement of Polish-Ukrainian reconciliation. He was emphasizing its importance to stability and security of East Central European countries.

Key words: *Andrzej Izdebski, Polish-Ukrainian reconciliation, East Central Europe, Intermarium, Confederation of independent Poland.*

УДК 94 (4) 1945 (п 39)
ББК 63.3 (Укр) 7

Іван Пендзей

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УГОРЩИНІ (1988–1990 рр.)[*]. СТАНОВИЩЕ В НАРОДНОМУ ГОСПОДАРСТВІ УНР НАПЕРЕДОДНІ ПРИЙНЯТТЯ ПРОГРАМИ СТАБІЛІЗАЦІЇ ЇЇ ЕКОНОМІКИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

У статті відображено економічне відставання Угорщини "Епохи Кадара" від країн–членів ОЕСР, проблеми її економіки, зусилля ЦК УСРП із підвищення її ефективності, допущені помилки й прорахунки, які сприяли виникненню ознак кризи соціалістичного способу господарювання, що й поставило угорську економіку на межу виживання.

Ключові слова: *"Епоха Кадара", ОЕСР, ГААТ, МВФ, МБРР, кредити, конкурентоспроможність, заборгованість, ціни, ЦК УСРП, М.Немет.*

"Епоха Кадара", 32 роки перебування Я.Кадара при владі (1956–1988), як й увесь соціалістичний період в історії Угорщини загалом, характеризуються тільки тимчасовими й відносними успіхами в економічному розвитку, зростанні добробуту народу. Не менш вираженою була схильність системи до застою, неспроможність розвиватися на власній фундаментальній основі – суспільній власності на засоби виробництва й керівній та спрямовуючій ролі єдиної в країні партії – УСРП. "Розвиток соціалізму" раз у раз ставив суспільство перед необхідністю своєрідної "навздогінної модернізації" Угорщини, економіка якої, а значить, і соціальна сфера, рівень життя народу суттєво поступалися ринковим економікам західних країн.

Якщо реальний Валовий національний продукт (ВНП) Угорщини впродовж 1975–1989 рр. зріс приблизно на 35%, то його середній приріст для країн Організації економічної співпраці й розвитку (ОЕСР) складав 54%. Дохід на душу населення в Угорщині був удвічі меншим, ніж у Португалії, найбіднішій країні ОЕСР[**] [12]. Характерним є й інше порівняння: упродовж 1980-х рр. темп економічного зростання Угорщини був найнижчим серед більшості інших східноєвропейських країн, а її поточний рахунок платіжного балансу щороку був від'ємним [13].

Упродовж ряду років обсяг виробництва скорочувався, життєвий рівень народу падав і, як прямий наслідок, зростало невдоволення населення. Одна з причин труднощів в економіці – вибухоподібне зростання цін на сировинні матеріали та енергоносії на світовому ринку в 70-ті роки, які країна імпортувала. Особливо загострилася ситуація із середини 70-х років у результаті різких і несприятливих для Угорщини змін у світовому господарстві.

Народне господарство Угорщини, значною мірою пов'язане зі світовою економікою, було дуже чутливим до змін кон'юнктури на зовнішніх ринках. Унаслідок росту цін на товари угорського імпорту й падіння цін на угорський експорт країна в 1974–1984 рр. у товарообороті (у розрахунку на конвертовану валюту), за оцінками угорських спеціалістів, утратила суму, яка дорівнювала її річному національному доходу

---

[*] Продовження. Початок див. у вип. II, IV–V, VI, VII, VIII, IX, X–XI, XII–XIII, XIV, XVI, XVII, XVIII, XIX.

[**] ОЕСР належить до групи міждержавних організацій глобального типу. Вона об'єднує наймогутніші в економічному (і політичному) відношенні країни світу. Свою назву й сучасну цілеспрямованість ОЕСР здобула 1960 р. Вона стала спадкоємницею Організації європейського економічного співробітництва (ОЄЄС), що була утворена 1948 р. для сприяння "плану Маршала". Сьогодні ОЕСР – своєрідний клуб найбагатших держав, серед яких – США, Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія та інші провідні країни світу. Щоправда, до складу організації входять так звані нові індустріальні держави – Мексика й Республіка Корея, а також Польща, Угорщина, Словаччина й Чехія, які стали членами ОЕСР наприкінці 90-х років як країни, що виявили найвищий рівень економічних перетворень серед країн з перехідною економікою. Нині ОЕСР складається із 30 країн-членів [4, с.76–78].

© Пендзей І., 2011

[10, с.11]. В умовах значного відставання угорської промисловості від рівня розвинених капіталістичних країн, низької конкурентоспроможності її продукції на світовому ринку, режим Я.Кадара, намагаючись компенсувати шкоду, завдану народному господарству несприятливою міжнародною кон'юнктурою, убезпечити країну від вибуху цін на сировину, обрав шлях тісної співпраці із Заходом і його міжнародними організаціями. Угорське торгово-економічне співробітництво з капіталістичними країнами позитивно позначилося на її економіці. Ще 1973 р. вона вступила в організацію, яка мала назву – Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ)[*], домоглася недискримінаційних підходів у торгівлі. Австрія та Японія надали їй спеціальні митні пільги [10, с.62].

Членство Угорщини в ГАТТ викристалізувало глибинні внутрішні проблеми угорської економіки: відсталість структури, низький науково-технічний рівень, недостатня ефективність виробництва в більшості галузей. На одиницю готової продукції в Угорщині в середньому використовувалося на 25–30% більше сировини та енергії й на 100% – живої праці, ніж у розвинених капіталістичних країнах. 70% брутто – продукту промислового виробництва складали сировина й енергія, і це в країні, яка не володіла значними корисними копалинами й енергоносіями. 3% виробів угорської промисловості знаходилося на світовому рівні, а 12% відставало від нього несуттєво. Частка нової продукції не перевищувала 2–3% загальної кількості вироблених у країні товарів [10, с.12, 27].

Угорщина набагато раніше від деяких інших соціалістичних країн у 1982 р. стала членом спеціалізованих фінансових організацій ООН – Міжнародного валютного фонду (МВФ)[**] і Міжнародного банку реконструкції і розвитку (МБРР)[***], що допомогло їй зберегти стабільність і розвиток економіки[****]. Участь країни в західних міжнародних організаціях зумовила її особливий статус у зовнішній торгівлі в Раді економічної взаємодопомоги (РЕВ). Хоча членство Угорщини в ГАТТ, МВФ, МБРР не гарантувало вихід її товарів на капіталістичні ринки, однак допомогло вирішенню завдання піднесення ефективності виробництва, зміни структури економіки, необхідних для підвищення її конкурентоспроможності. А головне – країна отримала значні кредити на пільгових умовах, що сприяло полегшенню її фінансового становища й збереженню платоспроможності. У 1982–1987 рр. тільки МБРР надав Угорщині кредити на суму 1,176 млрд дол. [3,

---

[*] Головною метою ГАТТ було забезпечення умов для розвитку міжнародної торгівлі, послаблення торгівельних бар'єрів і регулювання торгівельних спорів.

Основною формою діяльності ГАТТ було проведення міжнародних багатосторонніх торгівельних переговорів – раундів, на яких обговорювались актуальні проблеми торгівельної політики й визначались юридичні норми, правила й принципи світової торгівлі. Таких раундів (а кожен з них тривав по декілька років) до 1995 р. відбулося вісім. Восьмий, Уругвайський, раунд (1986–1993) прийняв рішення про перетворення ГАТТ у Світову організацію торгівлі (СОТ) [4, с.136–137].

[**] МВФ засновано 1945 р. згідно з рішенням Бреттон-Вудської конференції. Членами Фонду є 186 держав. Штаб-квартира міститься у Вашингтоні.

Основні цілі МВФ: зміцнення міжнародного співробітництва в галузі валютної політики; забезпечення життєздатності міжнародної системи платежів і стабілізація ринку іноземної валюти; надання кредитів країнам-членам [4, с.160–169].

[***] Заснований 1945 року. Місцеперебування – Вашингтон. До учасників банку входить 186 країн. Основні цілі: сприяння країнам-членам у розвитку економіки шляхом надання їм довгострокових позик і кредитів; заохочення іноземного інвестування через надання гарантій або участі в позиках та інших інвестиціях приватних кредиторів; стимулювання тривалого збалансованого зростання міжнародної торгівлі, підтримка збалансованості платіжних балансів країн-членів [4, с.166–169].

[****] Західний капітал зайняв політичну нішу в угорській банківській системі, став невід'ємною частиною кредитної політики. 1980 року в Угорщині була створена перша фінансова установа за участю західного капіталу – Центральноєвропейський міжнародний банк, СІБ, який фінансував угорські підприємства тільки у вільно конвертованій валюті 66% акцій СІБ знаходились у власності шести іноземних банків. З 1986 р. почав функціонувати "Сітібанк Будапешт", у якому також переважала іноземна власність, який здійснював операції у форинтах. У 1987 р. у рамках реформи банківської системи за участю міжнародної фінансової корпорації, двох іноземних банків та Угорського національного банку був створений "Унікбанк" – третя в УНР фінансова установа за участю західного капіталу, яка кредитувала угорські підприємства [10, с.50].

с.65]. Надання кредитів на конкретні програми, наприклад, на розширення експортного потенціалу в аграрному секторі, економію енергії, розвиток менеджменту й т. д. спонукало керівників УНР до більш збалансованої бюджетної політики й навіть диктувало необхідність саме такої політики. Крім того, як член МВФ Угорщина отримала право на пільгові кредити від приватних банків, брати участь на конкурсній основі в реалізації програм, які кредитувалися МБРР у різних країнах світу [9, с.63]. Вона також мала можливість розширити інвестиційні ресурси за рахунок капіталу, залученого шляхом створення нових змішаних підприємств за участю партнерів із капіталістичних країн. На кінець 1987 р. у сфері виробництва діяло 59 таких підприємств [3, с.65] (за іншими даними – було більше 70 спільних підприємств із фірмами зарубіжних країн) [5, с.150]. Західні партнери вклали в розвиток змішаних підприємств близько 300 млн дол.[*] [10, с.31].

Однак кредити використовувалися не завжди раціонально – спрямовувалися на покриття дефіциту державного бюджету, елементарне проїдання – підтримання низьких цін на основні товари широкого вжитку, дотації нерентабельним підприємствам і тільки частково на вирішення проблеми зміни структури економіки, подолання труднощів, пов'язаних із незбалансованістю народного господарства або його низькою ефективністю. Партійно-політичне керівництво УНР допускало помилки, зокрема, неправильно оцінило зміни умов зовнішньої торгівлі (як тимчасові); не виконувалися вимоги кредиторів – міжнародних фінансових організацій – посилення режиму економії, більш раціонального господарювання, обмеження споживання (виробничого й особистого) тощо. У результаті конкурентоспроможність угорських товарів залишалася на незадовільному рівні. Народне господарство виявилося неспроможним забезпечити стабільний приріст експорту, який дозволив би розраховуватися з борговими зобов'язаннями без шкоди для внутрішнього споживання. Скорочувались інвестиції, не вистачало засобів на технічне оновлення виробничої сфери. Угорщина не тільки не нарощувала, а, навпаки, утрачала позиції на світових ринках. Якщо 1960 р. частка країни у світовій зовнішній торгівлі становила 0,7%, то 1984 р. – 0,4% [8, с.12]. Це означало, що Угорщина не тільки не наближалася до рівня розвинених капіталістичних країн, а навпаки – усе більше від нього відставала. Утрата позицій на капіталістичних ринках призвела до зменшення валютних надходжень і зростання боргів. Якщо 1970 р. зовнішня заборгованість у конвертованій валюті становила 400 млн дол. (нетто – заборгованість, яка дорівнювала всім боргам за вирахуванням зустрічних вимог і валютних запасів), то 1977 р. – 2,9 млрд дол., 1980 р. – 5,4 млрд дол., 1986 р. – 7,8 млрд дол., 1987 р. – 10,9 млрд дол., а 1989 р. – 14 млрд дол. (брутто – заборгованість складала в 1972–1975 рр. у середньому 26% річного валового продукту, у 1984–1987 рр. – 38%, 1988 р. – 63,2%. За середньотерміновими кредитами Угорщина повинна була виплачувати (разом із процентами) суми, які дорівнювали 50–60% її поступлень від експорту. 1989 р. тільки на виплату процентів необхідно було 1,3 млрд дол. [10, с.11–12].

До середини 1982 р. країна під впливом міжнародних політичних і фінансово-економічних факторів опинилась у кризовому стані. Завдяки оперативним діям – зниження темпів економічного росту, допущеного перевищення виробництва національного доходу над його внутрішнім споживанням у розмірі 2–2,5%, за короткий термін удалося домогтися суттєвого покращення платіжного балансу, ліквідності, зовнішньої збалансованості народного господарства [6, с.108]. 1982 р. в основному було збалансовано зовнішньоторгове сальдо країни, а 1983 р. отримано актив у 9 млрд форинтів. У 1982–1983 рр. отримано актив у торгівлі за конвертовану валюту [9, с.34]. Темпи розвитку економіки піднялися до середини вісімдесятих років до прийнятного рівня, а зовнішньоторговий баланс країни суттєво покращився [6, с.108]. До кінця 1985 р. був навіть скорочений рівень заборгованості, багато кредитів переведені в довгострокові, збільшені фінансові резерви [2]. Однак наперекір намірам не вдалось органічно пов'язати перебудову, пристосування економіки до змін на зовнішньому ринку, виробництво й

[*] Керівництво УНР розраховувало на близько 500 млн дол. [11].

споживання; привести структуру й рівень споживання відповідно до ситуації. Проте, досягнуті результати, нові можливості були оцінені надміру оптимістично як початок повороту до нових процесів. Під впливом цих ситуативних успіхів не були внесені відповідні зміни в пріоритети економічної політики, які відображали б довготермінові негативні тенденції в розвитку країни – партійно-політичне керівництво ще не було готове до критичного перегляду досвіду соціалістичного будівництва після 1956 р. і прагнуло до підвищення темпів росту, хоча для цього вже не було реальної економічної бази. Свідчення цього – рішення XIII з'їзду УСРП (березень 1985 р.) і завдання, визначені ним на сьомий п'ятирічний план (1986–1990 рр.), якими передбачалося збільшення національного доходу на 14–17%, виробництво промислової продукції – на 14–16%, обсяг сільськогосподарської продукції – на 7–10% (у той час як за минулу п'ятирічку, наприклад, національний дохід виріс усього на 7% і склав 1985 р. 840 млрд форинтів) [8, с.153]. Реальні доходи на душу населення мали зрости на 9–11% (за минулу п'ятирічку вони виросли на 7–8%) [8, с.152, 153]. Прискорився, набувши, по суті справи, інфляційного характеру, ріст споживчих цін. За роки VI п'ятирічки (1981–1985 рр.) індекс цін підскочив майже на 40%. Усього за період 1978–1988 рр. споживчі ціни стали вищими на 218,7%. Підвищення цін торкнулося товарів повсякденного вжитку. Наприклад, якщо 1979 р. 1 кг хліба коштував 5,4 форинта, то в січні 1989 р. – 12 форинтів, муки відповідно – 6,6 і 11,4, свинини (м'якоть) – 80 і 170, молока – 6,0 і 12,9 форинта й т. д. 1987 р. промисловий робітник Угорщини заробляв вартість 1 кг свинини за 3,1 год (1938 р. – за 4,2 год), 1 л молока (відповідно) – за 0,2 (0,6), 1 кг хліба – за 0,6 (3,4), цукру – за 0,6 (2,2), 1 костюма – за 83 (167) і т. д. [10, с.75–76].

Інфляційні процеси, які свідчили про незбалансованість народного господарства, його низьку ефективність, провокували дальше подорожчання, скорочення споживання, у тому числі особистого, появу цілих прошарків з низьким матеріальним статком, посилювали небезпеку соціальної напруженості. Якщо в 60–70-х рр. централізоване підвищення цін супроводжувалося компенсацією для широких верств населення, то тепер вона поширювалася тільки на незначну його частину (в основному пенсіонери, старші 70 років). Це змушувало угорський уряд посилювати контроль за ринком і цінами, розробляти спеціальні антиінфляційні заходи [10, с.77].

Ріст цін, який певною мірою відображав об'єктивні економічні процеси, прагнення керівництва країни досягти такого становища, за якого вони б найбільш повно відображали рівень реальних затрат і залежали б від динаміки цін світового ринку, міг бути й значно вищим. Справа в тім, що ціни на основні товари широкого споживання й послуг підтримувалися значними дотаціями з боку держави, їхній ріст стримувався адміністративними заходами. Тим самим не допускалося зниження реальних доходів населення, скорочення чи обмеження споживання певних товарів. Але встановлені державними органами ціни не відповідали реальним ринковим. Це стосувалось у першу чергу цін на продукти, медикаменти, паливо й електроенергію, будматеріали, автомобілі, тарифів на квартплату, комунальні й транспортні витрати. Водночас зростала питома вага вільних цін, зорієнтованих на вартісні оцінки ринку. З метою посилення дії реальних конкурентних цін з 1985 р. широко застосовувалася так звана економічна калькуляція, за якої враховуються безпосередні затрати виробництва товарів. Податковою реформою 1988 р. були закладені передумови для формування й функціонування системи дійсно конкурентних цін [7, с.127–144]. У 1986–1987 рр. (практично аж до зміни системи в 1990 р.) внутрішній ринок Угорщини продовжував в основному регулюватись адміністративними методами. У головному відділі економіки Міністерства внутрішньої торгівлі УНР вирішували, на які товари підвищити ціни й тим самим скоротити їх споживання (1987 р. – на спиртні напої, окремі предмети розкоші, до яких віднесли французькі духи тощо) [1, с.3].

Разом із тим в умовах незавершеності економічної реформи 1968 р., існуючого соціалістичного планового господарства засобами директивного, приказного регулюван-

ня вдавалось до пори нівелювати труднощі, що виникали на внутрішньому ринку Угорщини, пов'язані з вирішенням основного завдання – безперебійного забезпечення населення промисловими й сільськогосподарськими товарами – проблеми дефіциту.

Як тільки появлявся дефіцит будь-яких товарів першої необхідності, Міністерство внутрішньої торгівлі вживало заходів для розширення вітчизняних потужностей їхнього виробництва або джерел імпорту. Однак метод латання періодичного виникнення дірок на внутрішньому ринку Угорщини не забезпечував вирішення проблеми в принципі. Промислові потужності не поспівали за швидкозростаючим попитом населення на продукти й товари тривалого використання. Необхідні були зовсім інші методи господарювання (що знаходилися в основі економічної реформи 1968 р.), які б заставляли виробника чутливо реагувати на зміни в структурі споживання населення, насичуючи ринок товарами. Політика звуження кола дотацій відповідала духу реформи 1968 р., однак вона вимагала й змін цілей у соціальній сфері. Крім того, на внутрішньому ринку Угорщини значною була частка імпортних товарів. За кордоном купувалися не тільки товари, які країна не могла виробляти в силу своїх природних умов, наприклад, какао, чай тощо, але також легкові автомобілі, мотоцикли, фотоапарати, годинники й т. д., а також багато товарів – наприклад, телевізори та інші вироби техніки зв'язку – практично всі промислові товари, які не вироблялися в Угорщині [1, с.3].

Більша частина імпортних товарів поступала в Угорщину із соціалістичних країн. В асортименті таких важливих товарів, як годинники, окремі музичні інструменти, пральні машинки, холодильники, портативні телевізори, рибні консерви й т. д., визначальними були радянські товари. Товари, які не вироблялись у соцкраїнах, імпортувалися за валюту. Загалом 1987 р. товари, які поступили на внутрішній ринок Угорщини, на 84–85% були вітчизняного виробництва, на імпорт припадало 15–16%. Фактично 20% промислових товарів, які продавалися в Угорщині, ввозилися з-за кордону. Стосовно предметів одягу цей показник був ще вищим – 30% [1, с.3].

Внутрішній ринок Угорщини обслуговувало більше 600 соціалістичних господарських організацій, 37 тис. приватних магазинів і 18 тис. закладів громадського харчування. Оптова торгівля головним чином знаходилась у руках державних організацій. Вирішальна частка – 62% – припадало на державний сектор і в роздрібній торгівлі. Частка кооперативного сектору наближалася до 36%, а через сітку приватної торгівлі реалізовувалося близько 2% усього внутрішнього товарообігу [1, с.3].

Не зазнала суттєвих змін у порівнянні з VI п'ятирічкою (1981–1985 рр.). структура споживання населення. У 1987 р. "середній" угорець витрачав 28–29% своїх доходів на продовольчі товари, 15% – на харчосмакові, 30% – на промислові й 20–26% – на оплату послуг. У той же час можна відмітити одну тенденцію: дещо скоротилися витрати на продовольство й виросли витрати на купівлю промислових товарів. У цілому можна сказати, що покупці регулювали свої потреби за принципом важливості, висуваючи на перше місце придбання цінних сучасних товарів тривалого користування. Наприклад, суттєво виріс продаж товарів і матеріалів, необхідних для індивідуального будівництва [1, с.3].

1986 року умови на зовнішніх ринках знову погіршилися (на ряд угорських товарів ціни впали на 30–50%), а виробництво не компенсувало втрати випуском конкурентоспроможної продукції. Процес покращення зовнішнього балансу надломився. Дефіцит торгового балансу (з урахуванням транспортних витрат) з капіталістичними країнами становив 1986 р. 401,1 млн дол. Зріс дефіцит державного бюджету [3, с.65].

Фактично, народне господарство Угорщини опинилося на краю прірви й однозначно посилало сигнал SOS. Економіка, навіть значною мірою модифікована реформою системи її управління, розпочатою 1968 р., виявилася не здатною адекватно реагувати на виклики як усередині країни, так й у світовій економці. Поставало питання: чому в нових економічних умовах, сформованих економічною реформою – господарсь-

кого розрахунку, самофінансування, визначення заробітку за кінцевими результатами, продовжувалось адміністративне вирівнювання доходів, механізм ціноутворення залишався відірваним від основних тенденцій зміни ціни на світовому ринку, а численні пільги й дотації надавалися нерентабельним підприємствам?

Адміністративне вирівнювання доходів, крім усього іншого, могло свідчити про наявність серед партійно-державної бюрократії сильних "підводних течій", тих, кому була вигідна пряма залежність господарських організацій від центральних відомств; консервативних елементів, які противилися реформі управління економікою 1968 р., керуючись міркуваннями принципового характеру – збереження старих командно-адміністративних методів управління народним господарством, закладених у сталінсько-ракошистській моделі, яка панувала в Угорщині до 1956 р. і була опротестована народом у революції в жовтні–листопаді того ж року. Партійно-державна бюрократія, що виросла завдяки старій системі управління економікою, противилася змінам, побоюючись утрати не тільки матеріальних вигод, але й політичного впливу в суспільстві. Такими колізіями частково пояснюється й запізнення із прийняттям управлінських рішень, необхідних для подолання внутрішніх суперечностей господарського механізму, започаткованого реформою 1968 р., модифікації організаційної структури управління, які б неминуче супроводжувалися кадровими змінами, ліквідацією віджилих структур та установ.

(Далі буде.)

1. Внутренний рынок Венгрии //Аргументы и факты. – 1987. – № 11. – С. 3, 8.
2. Герасимов В. Сжатие пружины : Пути и проблемы венгерской перестройки / В. Герасимов // Правда. – 1988. – 28 апрел. – С. 4.
3. Дорохин В. Венгерская Народная Республика : программа стабилизации экономики / В. Дорохин // Международный ежегодник: политика и экономика. Вып. 1988 г. / АН СССР, Ин-т мировой экономики и международных отношений ; гл. ред. О. Н. Быков. – М. : Политиздат, 1988. – С. 64–68.
4. Міжнародні організації : Кредитно-модульний курс : навч. посіб. / за ред. Казакова Ю. Г., Ковалевського В. В., Логвінової Н. С. – 3-тє вид., переробл. та доповн. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 344 с.
5. Мусатов В. Венгрия: новый этап социалистического развития / В. Мусатов // Международная жизнь. – 1987. – № 3. – С. 148–150.
6. Немет М. Реформа: стабилизация, ускорение / М. Немет // Коммунист. – 1988. – № 9. – С. 107–114.
7. Опыт управления социалистической экономикой в Венгрии / Л. Баллаи, Ф. Барта, Т. Бек [и др.] ; пер. с венг. – М. : Политиздат, 1989. – 335 с.
8. Пронякова Л. Трудовые будни народной Венгрии / Л. Пронякова // Международная жизнь. – 1986. – № 4. – С. 152–153.
9. Пунтус В. И. Венгерская Народная Республика : справочник / Пунтус В. И., Савольский И. С. – 3-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1985. – 127 с.
10. 100 вопросов и ответов о Венгрии : справочник / сост. В. Д. Дорохин ; под. общ. ред. В. Л. Мусатова, И. Хусара. – М. : Политиздат, 1990. – 252 с.
11. Цели – достижимы : Интервью члена Политбюро ЦК ВСРП, Председателя Совета Министров ВНР Кароя Гросса // Правда. – 1988. – 4 апрел. – С. 6.
12. OECD Economic Surveys. Hungary. – Paris : OECD, 1991. – P. 11–12.
13. The World Bank, World Debt Tables, 1988–1989. – Waschington, D. C. : The World Bank, 1989. – P. 29.

Статья отражает экономическое отставание Венгрии "Эпохи Кадара" от стран–членов ОЕСР, проблемы её экономики, усилия ЦК ВСРП по повышению её эффективности, допущенные ошибки и просчеты, способствующие возникновению признаков кризиса социалистического способа хозяйствования, что и поставило венгерскую экономику на грань выживания.

Ключевые слова: *"Эпоха Кадара", ОЕСР, ГАТТ, МВФ, МБРР, кредиты, конкурентоспособность, задолженность, цены, ЦК ВСРП, М.Немет.*

The article shows the economic gap in Hungary, "Kadar Age" of OECD countries, the problems of its economy, the efforts of the Central Committee MSzMP to increase its efficiency, mistakes and miscalculations that contributed to the emergence of signs of crisis in the socialist way of management, put the Hungarian economy to the brink of survival.

Key words: *"The era Kadar", OECD, HAAT, IMF, IBRD loans, competitiveness, debt, prices, CC MSzMP, M.Nemet.*

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94 (477.85)
ББК 63.3 (4 Укр)

Сергій Пивоваров, Антоній Мойсей

ОХОРОНА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА БУКОВИНІ (ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ)

У статті аналізуються питання, пов'язані з обліком та охороною археологічних пам'яток Чернівецької області України, діяльністю пам'яткоохоронних органів з обстеження вже відомих об'єктів археологічної спадщини. Окрему увагу звернено на роботу Буковинського центру археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, Чернівецької філії ДП "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України.

Ключові слова: *історико-культурна спадщина, археологія, пам'ятки археології, археологічні розкопки, охорона пам'яток.*

Історико-культурна спадщина України має важливе значення для вивчення минулого країни в різні історичні періоди, разом із тим вона сама вимагає дієвої охорони й піклування на державному рівні, адже процес національного та культурного відродження неможливий без усебічного вивчення, збереження й популяризації історико-культурних цінностей, актуалізації багатовікових надбань нації. Окрім наукового й пізнавального значення, культурна спадщина відіграє ще й важливу роль у справі національно-патріотичного виховання молоді, наочно показує самобутність культури українського народу, спадкоємність сучасного з минулим.

Особливе місце серед культурно-історичних об'єктів посідають пам'ятки археології, які є важливим, а часто і єдиним повноцінним джерелом наших знань про давню історію українських земель. На території держави відомо понад 58 тисяч археологічних пам'яток від доби раннього палеоліту до пізнього середньовіччя, проте тільки 416 пам'яток поставлені на державний облік. Пам'ятки археології є одними з найбільш уразливих об'єктів історико-культурної спадщини. Вони зазнають постійного руйнування природними й антропогенними чинниками. Процес руйнації прискорився в останні десятиліття, що пов'язано з ростом інтенсивності будівництва, господарської діяльності та приватизації землі.

Одним із регіонів України, де виявлено понад 2 тисячі археологічних пам'яток, є землі Буковини (сучасна Чернівецька область), розташовані в межиріччі Сирету, Пруту й Дністра та в українському Прикарпатті [1, с.109–168; 10, с.259–261; 13, с.3–20]. Для пам'яток регіону характерні ті ж процеси руйнації, що й у цілому для країни. Також є нагальною проблема охорони археологічних пам'яток, позаяк тільки 14 із них віднесені до категорії об'єктів національного значення. У зв'язку із цим актуальним залишається діяльність пам'яткоохоронних органів з обстеження вже відомих об'єктів археологічної спадщини (поселень, городищ, могильників, поодиноких курганів, святилищ тощо) з метою запобігання або припинення їх руйнування та повного знищення.

Для дієвої охорони пам'яток археології на Буковині важливе значення має інформування населення про важливість археологічних джерел, їхню вразливість, адже будь-які порушення культурних нашарувань ведуть до втрати історичної інформації. У цьому плані позитивне значення має інформування жителів краю про історію археологічного вивчення регіону, унікальність виявлених тут пам'яток та їхню роль у дослідженні минулого України й Східної Європи.

Початок вивчення археологічних старожитностей Буковини (частина регіону входила до складу Австро-Угорської держави, частина – до Російської імперії) відноситься до XIX ст. У цей час серед привілейованої частини населення регіону поширюється

© Пивоваров С., Мойсей А., 2011

захоплення колекціонуванням різноманітних давніх предметів (рукописів, грамот, монет, медалей, виробів із каменю та металу тощо) і виникають приватні збірки цих предметів.

Давніми речами починають опікуватися й тодішні державні органи влади, які видають ряд указів і розпоряджень про необхідність фіксації пам'яток старовини (укріплень, замків, курганів) і надання інформації про знахідки скарбів і давніх виробів на землях краю. Особливо дієвими були заходи Австро-Угорського уряду (до автономного коронного краю Буковини входили території сучасних районів: Глибоцького, Сторожинецького, Вижницького, Путильського, Кіцманського, Заставнівського й Новоселицького), які забороняли торгівлю старовинними предметами (реліквіями та церковним начинням) і зобов'язували всі цінні знахідки доставляти до музейних установ. Завдяки цьому збереглися скарби срібних предметів із Великого Кучурова (1814 р.), Василева (1821 р.), гори Цецино під Чернівцями (1839 р.) та інформація про численні монетні скарби з території краю [3, с.242–249].

1863 року в Чернівцях за сприяння влади виникає "Буковинське музейне товариство", яке стає осередком збору різнохарактерного археологічного матеріалу (кам'яні знаряддя праці, середньовічна зброя, прикраси, печатки, стародруки, монети). Тоді ж з'являються й перші друковані роботи, у яких описуються давні знахідки.

Широкому пробудженню в громадськості краю інтересу до місцевих старожитностей сприяли науковці університету, відкритого в Чернівцях у жовтні 1875 р. З початком його функціонування в дослідженнях із давньої історії Буковини впроваджується науковий підхід та застосовуються різноманітні методики у вивченні проблем старовини [11, с.21–33].

Важливе значення в цей час мали краєзнавчі дослідження Ф.А.Вікенхаузера, Й.Гуттера, Д.Олінеску, у яких використовувалися дані про археологічні пам'ятки та знахідки. Значно більше уваги археологічним матеріалам приділяли К.А.Ромшторфер (директор промислового музею) і Р.Ф.Кайндль (професор університету). Завдяки їхнім старанням 1890 р. у Чернівцях постало "Загальне археологічне товариство", а 1893 р. – створено крайовий музей. Відкриття останнього дало змогу піднести науково-пошукову роботу з виявлення й вивчення археологічних матеріалів на новий рівень. Фонди й експозиція музею стали сховищем знайдених речей та науковою лабораторією з їх вивчення, а в "Щорічнику крайового музею" (до 1914 р. вийшло 14 томів) публікувалися дані про археологічні роботи й наводився опис виявлених артефактів [4, с.71–78].

Початок роботи крайового музею збігся із першими археологічними роботами в регіоні. Цьому сприяли випадкові знахідки вчителя В.Арійчука глиняного посуду та кам'яних знарядь на своєму обійсті в с. Шипинці. Ознайомлення зі знахідками співробітників музею та їх публікація спричинили приїзд на Буковину віденського археолога Й.Сомбаті. Окрім розкопок у Шипинцях, науковець здійснив обстеження ряду місцевих археологічних пам'яток у Кіцмані, Глинниці, Глибокій. Поблизу останнього населеного пункту Й.Сомбаті розкопав два курганних поховання перших століть н. е. Ці розкопки поклали початок вивченню нової археологічної культури, яка пізніше отримала назву "культура карпатських курганів". Й.Сомбаті вивчав археологічні старожитності Буковини й 1895 р., тоді він оглянув і зібрав матеріал з пам'яток у Заставні, Звинячині, Прилипчому та інших пунктах регіону [4, с.72–76].

У подальшому науковці Р.Ф.Кайндль, К.А.Ромшторфер, Б.Ботушан, Н.Семрау, Х.Клаусер, В.Мількович та ін. проводили самостійні археологічні роботи на території Буковини й публікували повідомлення про них у різних виданнях [3, с.243–244].

Збір археологічних знахідок із території краю здійснювався й буковинськими вчителями та краєзнавцями. Зокрема, колекції предметів старовини були в І.Прокоповича з Кіцманя, С.Канюка з Вашківців, О.Олінеску, Д.Бучевського та інших.

Набагато менше нам відомо про стан археологічних досліджень на території регіону, який входив до складу Бессарабської губернії Російської імперії (сучасні Хотинський, Кельменецький, Сокирянський, частина Новоселицького р-нів Чернівецької обл.). На цій території влада також забезпечувала охорону пам'яток старовини. Зокрема, відомо про передачу до Ермітажу в Санкт-Петербурзі унікального скарбу західноєвропейських брактеатів, знайдених 1889 р. у м. Хотин [4, с.72–75].

Початок Першої світової війни перешкодив плідній роботі науковців і на тривалий час призупинив археологічні дослідження місцевих старожитностей. Не були продовжені такі роботи і в перші післявоєнні роки, що було пов'язано з окупацією Буковини військами королівської Румунії.

Археологічні обстеження пам'яток, переважно доби кам'яного віку та енеоліту, проводив у міжвоєнний період у Середньому Подністров'ї Ч.Амброжевич (доцент університету). Він виявив ряд палеолітичних стоянок в Оселівці, Вороновиці, Бабиному, Кормані, Волошковому, поселення трипільців у Магалі та ряд середньовічних городищ. Вивчали археологічні пам'ятки регіону також кишинівські вчені Н.Морошан та І.Ботез. Невеликі дослідження місцевих старожитностей проводив буковинський археолог-самоук Є.Лазар, який відкрив пізньопалеолітичну стоянку в с. Замостя на Черемоші, поселення трипільців у Костинцях, укріплення князівської доби в Карапчеві та Валах [11, с.22–30].

Важливе значення для вивчення минулого Буковини в добу енеоліту мало дослідження О.Кандиби (О.Ольжича) "Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного села" (1937 р.), у якому узагальнено матеріали з розкопок поселення трипільської культури та наведено періодизацію й хронологію знайденої кераміки, глиняних статуеток, а також кам'яних і кістяних знарядь праці [10, с.260–261].

Події 1940 р. призвели до входження північної частини Буковини й Хотинщини до складу Радянської України та СРСР. Перипетії військових лихоліть відсунули на другий план вивчення старожитностей регіону. Археологічні дослідження на землях краю стали можливими тільки після завершення Другої світової війни.

Уже в перші повоєнні роки Буковину відвідують археологічні експедиції з Києва, Москви, Ленінграда, Львова, які виявляють на території регіону десятки різночасових археологічних пам'яток. Але детальне вивчення середньовічних старожитностей краю розпочинається після приїзду на Буковину 1947 р. Б.О.Тимощука (1919–2003 рр.), який обійняв посаду співробітника Чернівецького краєзнавчого музею, а з 1968 р. – викладача Чернівецького державного університету. Завдяки його діяльності було знайдено, обстежено і, значною мірою, розкопано сотні археологічних пам'яток від доби палеоліту до середньовіччя. Найбільш масштабні дослідження вчений провів на пам'ятках слов'янського й давньоруського періодів, зокрема, у Василеві, Онуті, Ломачинцях, Ленківцях, Горішніх Ширівцях, Перебиківцях, Хотинській фортеці, Ревному, Кодині, Горечі, Чорнівці та багатьох інших. Саме йому належать перші узагальнювальні роботи з археології й давньої історії Буковини. Найважливішими серед них є праці "Північна Буковина – земля слов'янська" (1969 р.), "Археологічні пам'ятки Чернівецької області" (1970 р.), "Слов'яни Північної Буковини V–IX ст." (1976 р.), "Давньоруська Буковина" (1982 р.) [5, с.35–45].

Проводили плідні дослідження на землях краю археологічні експедиції під керівництвом провідних вітчизняних науковців. Так, О.П.Черниш, М.К.Анісюткін, О.С.Ситник, Б.Т.Рідуш вивчали старожитності палеолітичного та мезолітичного часу. Т.С.Пассек, К.К.Черниш, В.Г.Збенович, Т.Г.Мовша розкопували пам'ятки трипільської культури. Дослідженням старожитностей бронзового й ранньозалізного віків займалися Г.І.Смирнова, І.Г.Шовкопляс, Л.І.Крушельницька, А.І.Мелюкова, І.С.Винокур, М.Ю.Смішко, Л.В.Вакуленко, В.М.Цигилик, Г.Ф.Нікітіна, В.М.Войнаровський. Пам'ятки слов'ян вивчали В.Д.Баран, Я.В.Баран, О.М.Приходнюк, І.П.Русанова, Л.П.Ми-

хайлина, М.А.Филипчук, Ю.В.Мисько. Старожитності давньоруського часу досліджували В.Й.Довженок, М.В.Малевська, П.О.Раппопорт, Б.П.Томенчук, С.В.Пивоваров та інші [9, с.47–49; 14, с.46–53; 12, с.3–10].

Археологічні дослідження встановили, що на Буковині майже немає, крім гірських районів, таких населених пунктів, де були б невідомі археологічні пам'ятки. Насиченість регіону пам'ятками археології, систематичність їх розкопок і важливість та неперечісність отриманих результатів для реконструкції минулого України та Європи по праву дозволили називати Буковину археологічною "Меккою" України.

За більше як столітній період розкопок археологічних пам'яток Буковини були зроблені важливі наукові відкриття. До найважливіших здобутків, які прославили археологічні старожитності краю й зайняли почесне місце на сторінках підручників і наукових видань з історії України та Європи, слід віднести:

- рештки найдавнішого штучного житла в Європі, знайденого на середньопалеолітичній стоянці Молодово I;
- найдавніші в Східній Європі музикальні інструменти (флейти) зі стоянки Молодово V;
- баламутівську печеру з унікальними мезолітичними розписами;
- поселення трипільської культури в Ленківцях, Шипинцях та Поливановому Яру, які дозволили уточнити хронологію й періодизацію енеолітичних старожитностей;
- скарби рідкісних бронзових виробів із Волоки, Коровії та Мошанця;
- найдавнішу астрономічну споруду (обсерваторію) (?) у Долинянському кургані;
- єдину відому за межами кордонів Римської імперії склоробну майстерню з Комарова;
- унікальний наконечник списа зі срібною інкрустацією у вигляді двозубів із Недобоївців, що дає змогу реконструювати слов'яно-готські взаємовідносини в I тис. н. е.;
- повністю розкопані поселення празько-корчакської культури в Кодині й Рашкові, які дозволили простежити безперервність проживання слов'ян у Європі в добу пізньої античності – раннього середньовіччя;
- слов'янські гнізда поселень VIII–X ст., зокрема Ревнянське гніздо (райковецька культура), що посприяли з'ясуванню еволюції слов'янської общини протягом другої половини I тис. н. е. та механізму виникнення давньоруських міст;
- Василівський білокам'яний храм, найпівденнішу кам'яну культову християнську споруду Галицько-Волинського князівства;
- Чорнівську феодальну садибу зі слідами перебування представників князівського роду Рюриковичів;
- Зеленолипське городище з археологічними й нумізматичними матеріалами другої половини XIV ст., що засвідчили тривалість існування автономних політичних утворень на землях краю, після занепаду Галицької Русі;
- Хотинську фортецю з дерев'яно-земляними укріпленнями кінця X ст. і першими кам'яними фортифікаціями середини XIII ст. і матеріалами військових виправ українських козаків;
- Лужанську кам'яну церкву середини XV ст. з унікальними фресками та середньовічним могильником [10, с.259–261].

Археологічна спадщина Буковини має загальнодержавне значення, її охорона – важлива справа науковців, учителів і громадськості. Сьогодні вивченням та охороною археологічних пам'яток Буковини займається Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича (БЦАД) і Чернівецька філія ДП "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України (ЧФ ОАСУ).

Співробітниками БЦАД, створеного 1996 р., здійснено широкомасштабне обстеження території краю, відкрито ряд нових пам'яток, на багатьох із яких проведено розкопки. Найбільш важливими серед них стали дослідження в Ревному, Чорнівці, Галиці, Василеві, Онуті, Зеленій Липі, Недобоївцях, Лужанах і Хотині.

Охоронною діяльністю пам'яток археології в регіоні опікується також ЧФ ОАСУ, яка проводить обстеження територій, що відводяться в приватизацію, досліджує рятівними розкопками археологічні об'єкти, які потрапляють у зону будівництва промислових і житлових об'єктів, спорудження доріг, газопроводів, електромереж тощо. Завдяки діяльності цієї охоронної структури вилучено із приватизаційних процесів і переведено до земель державного запасу ряд земельних ділянок, на яких знаходяться пам'ятки археології. Разом із тим проведено розкопки на ділянках, які підлягають забудові в околицях Чернівців, Василева Чагра, Коровії, Шипинців, Хотина та інших пунктів.

Діяльну роботу в справі охорони пам'яток археології Буковини проводить "Товариство охорони пам'яток історії та культури" й нещодавно створений "Відділ охорони пам'яток історії та культури Чернівецького обласного центру з питань культурної спадщини управління культури облдержадміністрації". Керуючись нормативними документами, співробітники відділу займаються постановою на державний облік пам'яток історико-культурної спадщини на основі Постанови Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. №1780 "Про затвердження Порядку визначення категорії пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України". Вони також здійснюють дослідження пам'яток на місці, встановлення їхнього технічного стану й визначають межі охоронних зон. Останні передбачають створення охоронної зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного шару, охоронних археологічних територій. Система охоронних зон пам'ятки (або зі складу зон охорони тільки його охоронна зона) установлюється в кожному окремому випадку індивідуально. Межі й режими використання зон охорони пам'яток визначаються при забудові сільських населених пунктів Чернівецької області на підставі рішень Чернівецької обласної ради [2, с.214–219].

Робота з обліку завершується паспортизацією об'єктів культурної спадщини, реалізація якої затверджена Постановою Кабінету Міністрів України "Комплексна програма паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003–2010 роки" від 20 вересня 2002 р. №1330. Реєстр складається із чотирьох розділів: "Пам'ятки археології", "Пам'ятки містобудування та архітектури", "Пам'ятки історії", "Пам'ятки монументального мистецтва".

У розділ археології включаються рештки життєдіяльності людини: городища, стародавні поселення, кургани, могильники, місця давніх битв, ділянки історичного культурного шару – усе, що є невідтворним джерелом інформації про зародження й розвиток цивілізації.

Робота, яка здійснюється щодо охорони пам'яток археології, має позитивні наслідки. Проте ще є цілий ряд питань, які вимагають вирішення. Основні проблеми, які постають у справі охорони археологічних об'єктів, – це їхнє вилучення із земель розпаювання й приватизації та переведення до земельного фонду запасу сільських рад, збереження пам'яток від руйнування земляними та господарськими роботами.

Не менш важливим є захист давніх поселень, городищ і могильників від пограбування "чорними" археологами, які значно активізувалися останнім часом. Оснащені сучасними засобами пошуку, зокрема металошукачами, вони грабують пам'ятки, вилучаючи з культурних нашарувань предмети матеріальної культури, які представляють інтерес для колекціонерів. Фактично знищується найцінніша інформація про минуле краю, а самі знахідки, продані й перепродані колекціонерам, навіть якщо й залишаться на Буковині чи Україні, утрачають найголовніше – інформацію про місце знахідки та

археологічний контекст шару, з якого вони були вилучені. Фактично із "земляної" книги про минуле Буковини вириваються цілі "сторінки", відновити які вже неможливо.

Важливим завданням також залишається популяризація археологічних знань серед населення й учнівської молоді, збір артефактів, знайдених за випадкових обставин та їх музеєфікація.

До прерогативних напрямів подальшого збереження археологічної спадщини Буковини слід віднести створення в майбутньому археологічних заповідників, рятівні дослідження пам'яток, які руйнуються під дією природних чинників чи людського фактора, і підготовку низки заходів для поєднання розкопок місцевих старожитностей із науковим туризмом. Останній напрям, поширений в європейських країнах, передбачає участь в археологічних експедиціях волонтерів із ближнього й дальнього зарубіжжя в дослідженнях конкретних археологічних пам'яток, наприклад Хотинської фортеці.

Подальша робота зі збереження археологічної спадщини Буковини значною мірою буде залежати від удосконалення законодавчих актів, направлених на охорону надбань історико-культурної спадщини України та їх дотримання місцевою владою.

1. Винокур І. С. Довідник з археології України (Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська обл.) / Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І. – К. : Наук. думка, 1984. – 222 с.
2. Грига В. Охорона археологічних пам'яток в сучасному українському законодавстві / В. Грига // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці ; Вижниця : Черемош, 2011. – Т. 2 (32). – С. 214–219.
3. Михайлина Л. П. Вивчення старожитностей Буковини в XIX – на поч. XX ст. / Л. П. Михайлина, С. В. Пивоваров // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. – К. ; Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 242–249.
4. Михайлина Л. Наукова історична спадщина австрійських вчених про старожитності Буковини / Л. П. Михайлина, С. В. Пивоваров // Українсько-австрійські взаємини другої половини XIX – початку XX століття. – К. ; Чернівці, 1999. – С. 71–78.
5. Михайлина Л. Розвиток археологічної науки в Чернівецькому університеті / Л. П. Михайлина, С. В. Пивоваров // ПССІАЕ. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – Т. 3. – С. 35–45.
6. Пивоваров С. В. Дослідження середньовічних старожитностей Буковини у другій половині XIX – поч. XX ст. / С. В. Пивоваров // Наукові записки. Серія: Історія. – Тернопіль, 2004. – Вип. 1. – С. 49–55.
7. Пивоваров С. В. Археологічні дослідження на Хотинщині в 2000–2003 рр. / С. В. Пивоваров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 13. – С. 7–30.
8. Пивоваров С. Вивчення археологічних і нумізматичних старожитностей в Чернівецькому університеті / С. В. Пивоваров // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці : Книги XXI, 2006. – Т. 2. – С. 123–127.
9. Пивоваров С. Буковинська археологія: здобутки, проблеми, перспективи / С. В. Пивоваров // Буковинський вісник. – 2009. – № 3. – С. 47–49.
10. Пивоваров С. Археологічні старожитності Буковини та їх значення в реконструкції минулого краю / С. В. Пивоваров // Науково-методичний вісник : Історія та правознавство : зб. наук. пр. – Чернівці, 2009. – С. 259–261.
11. Пивоваров С. Археологічні дослідження в Чернівецькому університеті / С. В. Пивоваров // ПССІАЕ. – Чернівці ; Вижниця : Черемош, 2010. – Т. 2 (30). – С. 21–33.
12. Тимощук Б. О. Північна Буковина – земля слов'янська / Б. Тимощук. – Ужгород : Карпати, 1969. – 192 с.
13. Тимощук Б. О. Археологічні пам'ятки Чернівецької області / Б. Тимощук. – Чернівці, 1970.
14. Тимощук Б. О. Археологічні дослідження на Буковині за роки Радянської влади / Б. Тимощук // Розквіт економіки і культури Радянської Буковини : матеріали конф. – Львів, 1969. – С. 46–53.

В статье анализируются вопросы, связанные с учетом и охраной археологических памятников Черновицкой области Украины, деятельностью органов по охране памятников, обследованию уже известных объектов археологического наследия. Особое внимание обращено на работу Буковинского центра археологических исследований при Черновицком национальном университете имени Юрия Федьковича, Черновицкого филиала ДП "Охранная археологическая служба Украины" Института археологии НАН Украины.

***Ключевые слова**: историко-культурное наследие, археология, памятники археологии, археологические раскопки, охрана памятников.*

The article examines issues related to registration and protection of archaeological monuments in Chernivtsi region of Ukraine, activities of the monument protection by examination of famous archaeological heritage. Special attention is paid to work of Bukovinskij center of archaeological research at Chernivtsi National University handicrafts, Chernivtsi affiliate "archaeological Security Service of Ukraine", the Institute of Archaeology of NAS of Ukraine.

Key words: *historical and cultural heritage, archeology, archeological excavations, public monuments.*

УДК 94: 398.1: 340.141(477)
ББК 63.59

Ірина Дмитрук

ЕТНОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА ГУЦУЛІВ В ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XXI ст.

У статті на основі широкого кола джерел і літератури аналізуються особливості етнонормативної культури гуцулів в етнографічних дослідженнях кінця XIX – початку XXI ст. Також розглянуто етнографічні праці про звичаєве право, громадські відносини, характер і звички гуцулів.

Ключові слова: *Гуцульщина, етнографічні дослідження, звичаєве право, громада.*

Цікавою й малодослідженою проблемою з етнографії Гуцульщини є етнонормативна культура. Указана проблема знаходиться на стику різних наук, таких як етнологія, психологія, юриспруденція, педагогіка та ін. Тому під час вивчення зазначеного матеріалу науковці застосовують міждисциплінарний підхід і використовують методи різних наук.

Етнонормативна культура являє собою складне сплетіння численних звичаїв та вірувань, які подекуди збереглися й до наших днів. Ця сфера життя включає в себе стосунки в родині та громаді, гостинність, відносини між різними віковими групами, виховання молоді, дозвілля, взаємодопомогу, кумівство, звичаї, яких дотримуються під час вітання, і ряд інших не менш важливих проявів стосунків між людьми. Ця проблема постає однією з найбільш актуальних у наш час, оскільки сучасне прагнення молодого покоління до всього нового призвело до зміни цінностей, яка веде до іншого ставлення в родині, до гостей, відпочинку. Тому важливо зберегти й вивчати давні традиції української етнонормативної культури загалом і гуцульської зокрема.

У радянський час проблема етнонормативної культури не отримала значної уваги від науковців, тому у цьому напрямку проводилося небагато досліджень. Перед сучасними науковцями постало багато проблем, пов'язаних з їхнім вивченням, оскільки відсутній польовий матеріал з минулих десятиліть. Проте деякі спроби висвітлення окремих аспектів у сфері вивчення особливостей характеру гуцулів та їх етнонормативної культури були зроблені ще в середині XIX ст. (особливо іноземними дослідниками). Тому основним завданням цієї наукової розвідки є спроба коротко охарактеризувати дослідження згаданої проблеми.

Це питання частково висвітлено в наукових працях діячів "Руської Трійці". І.Вагилевич та Я.Головацький у своїх дослідженнях вивчали сімейний і громадський побут карпатських українців, звичаєво-правові й морально-етичні установки, якими традиційно регулювалися внутрісімейні та общинні взаємини. І хоча сказане ними на цю тему не позбавлене нашарування романтичної ідеалізації старовини, патріархальних відносин, основний наголос вони робили на позитивних народних традиціях сімейного й громадського виховання, поваги до старших, гостинності, чесності.

Я.Головацький намагався пояснити окремі риси характеру гуцулів. Наявність певних негативних рис він пояснює впливом євреїв і відносить до них, зокрема, тягу до алкоголю [7, с.126–127].

© Дмитрук І., 2011

Мало уваги приділив висвітленню зазначених питань В.Шухевич. У монографії "Гуцульщина" дослідник висвітлює лише окремі аспекти характеру гуцулів, серед яких виділяє гостинність, привітність та побожність [29, с.25–53]. Тому відсутність цих питань у праці дослідника цілком закономірно можна вважати її недоліком, хоча під час написання книги В.Шухевич не мав аналогів для наслідування й тому писав так, як уважав за потрібне. Та й усеохопність дослідження не дозволяла повністю показати всі аспекти життя гуцулів.

Важливим джерелом для вивчення характеру гуцулів є їхні коломийки. В.Гнатюк упорядкував два томи з матеріалів, присланих йому з різних сіл та містечок (Кобаки, Криворівня, Вижниця). Як писав сам дослідник, "ні одна поява народного життя не полишена у коломийках, кожда находить у них свій відголос. Тому й ціна їх для характеристики народного життя незвичайно велика, хоч до тепер майже не використовувана" [4].

З текстів коломийок ми можемо дізнатися про ставлення гуцулів до представників інших народностей (поляків, євреїв, німців), внутрісімейні та громадські відносини, ставлення до сусідів, кумів, родини, пояснення таких явищ громадського життя, як п'янство, злочинність [5, с.1–22; 31, с. 199–312; 6].

Долучилися до вивчення зазначених питань й іноземні етнографи. Російський науковець Н.Попов після подорожі Карпатами виділив кілька головних рис характеру гуцулів, серед яких – мужність і співчуття. У своєму дослідженні Н.Попов також торкався й такої складної проблеми, як самоідентифікація гуцулів. Із цього приводу читаємо, що "только одни Гуцулы зовут сами себе Гуцулами и гордятся этим именем" [22, с.20].

В.Поль зауважував, що серед гуцулів поширена схильність до прелюбодійства, пияцтва, обману, а також сварливість. Досить критично він був налаштований і стосовно релігійності гуцулів. В.Поль звернув увагу, що серед горян мало осіб ходить до церкви й релігійність гуцулів є позірною [28]. Безумовно, що поширення такої думки було зумовлено пропагандою, яка велася в тогочасній польській пресі, і настроями окремої частини поляків, які формувалися під впливом польської політики в регіоні.

Про вдачу мешканців Гуцульщини писали й німці. Зокрема, австрійський генерал Русс, який перебував у 1914–1915 рр. зі своєю військовою частиною на Гуцульщині, казав, що це найкраща частина українського народу й найбільші українські патріоти. А німецький генерал, командир Карпатського корпусу в 1916–1917 рр. граф фон Бельоф був захоплений національною свідомістю гуцулів і красою Гуцульщини. Казав, що багато дечого на своєму житті бачив, але такої краси, як гуцульські гори, не бачив ніде [16, с.8–9].

Про деякі риси характеру гуцулів довідуємося з відкритого листа митрополита Андрея Шептицького "До моїх любих гуцулів". У ньому митрополит закликав до збереження подружньої вірності, що свідчило про доволі вільні стосунки між чоловіком і дружиною на Гуцульщині [10, с.38–42].

Про характер гуцулів можна дізнатись із заміток у газетах, які розповідають про різні події в житті краю. Цікавою в цьому плані була газета "Гуцульське слово" [1]. Вона почала виходити з 3 червня 1934 р. у Коломиї, однак проіснувала лише рік. Її редактором був С.Ласійчук.

У центрі уваги різножанрових публікацій часопису були питання соціально-економічного, освітнього, культурного становища гуцулів. З перших чисел чільне місце на шпальтах газети займали повідомлення про життя гуцулів, сприйняття їх у світі. Про це свідчать замітки "Роблять інтерес на гуцулах", "Гуцульщина в італійській пресі" (Ч. 1 за 1934 р.). Проблем гуцульського краю торкався й посол З.Пеленський у своїй промові від 12 січня 1935 р. у бюджетній комісії польського парламенту під назвою "Гуцул був, є і буде українцем".

На жаль, дуже швидко часопис припинив своє існування. 1937 р. в інформаційному бюлетені "Веселка" повідомлялося про те, що 10 вересня 1937 р. відновлюється видання двотижневика "Гуцульське слово". Однак відомостей про вихід видання в зазначеному році не виявлено. Тому до нашого часу збереглося лише п'ять окремих і подвійних чисел часопису [3, с.121]. Проте значення їх велике, оскільки саме з таких різножанрових заміток можна побачити окремі риси характеру гуцулів.

Цінним джерелом для вивчення характеру гуцулів є художні твори про Гуцульщину, з яких можна дізнатися про принципи моралі, що панували серед мешканців краю, їхні звички, питання, які найбільше хвилювали, і багато іншого. З повістей Марка Черемшини довідуємось про моральність гуцулів [26]. М.Коцюбинський висвітлює таке явище, як багатовікова ворожнеча між різними гуцульськими родинами [14]. Зокрема письменник ставить питання про локальні відмінності й особливості розвитку сім'ї та сімейного побуту українських горян, а також їхнього родинного звичаєвого права [13, с.92].

Опис характеру гуцула зробив відомий письменник У.Самчук у романі "Гори говорять!": "Хто каже, що гуцул злий – гріх чинить. «Дай, Боже, і вам здоровєчко» – відповідає він на поздоровлення. І це щиро. Це чути з голосу, видно з очей. Але гуцул гордий і амбітний. Він гостро відчуває кожну образу й довго носить її в серці. Навіть незначна дрібниця може зробити двох гуцулів смертельними ворогами. Не раз ціле життя просудяться, знищать себе, свою родину й одна смерть в силі покласти тому край. Але все-таки гуцул не є злий. Закличе, привітає щирим словом, накормить, напоїть. Полюбить – вірний до смерті. В біді не видасть товариша й ніколи не зрадить" [23, с.12].

До вищевказаної проблеми звертався й Г.Хоткевич. Він вважав, що на характер гуцулів великий вплив мало саме проживання в гірській місцевості. Звідси й пояснюється їхня любов до волі та відвага [25].

У радянську добу проблеми етнопсихології та етнонормативної культури були забороненими для науковців, оскільки ця галузь етнологічного знання вважалася "буржуазною" й не вартою уваги радянських науковців. Тому назвати якісь ґрунтовні наукові праці в цій сфері не можна.

Сучасні науковці більше уваги звертають на ці питання. Проте тривалий період заборони проведення досліджень у сфері етнопсихології й етнонормативної культури призвів до того, що дослідникам не вистачає джерельної бази для висвітлення характеру гуцулів у різні епохи української історії. Усе ж в останні роки значно зріс науковий рівень праць із зазначеної проблематики, учені змогли ознайомитися з доробком своїх зарубіжних колег і переосмислити окремі аспекти, які присутні в роботах минулих десятиліть.

Ґрунтовним дослідженням звичаєвого права населення Карпатського регіону займається С.Павлюк. У другому томі монографії "Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат" він опублікував статтю, у якій детально аналізує умови формування звичаєвого права, розглядає виборні посади в громаді та її роль у суспільстві, звичаєво-правові інститути та їхню діяльність, види покарань за різні злочини [17, с.385–408].

Цікавим науковим дослідженням є робота Г.Горинь про громадський побут сільського населення Українських Карпат у кінці XIX – 30-х рр. XX ст. [9]. У монографії дослідниця вивчає суспільно-правові, виробничі, культурно-побутові, морально-етичні взаємини між родинними, сусідськими, конфесійними та іншими групами територіальної громади. Книга висвітлює функції, структуру громади, її самоврядування, трудову діяльність і громадські стосунки в позавиробничій сфері (свята, дозвілля, морально-етичні стосунки). Зокрема до вказаної проблеми в різні роки зверталися такі науковці, як Д.Похилевич, О.Кувеньова, В.Інкін, Ю.Гошко, Я.Мельничук [9, с.12].

Дослідниця також опублікувала статтю про громадський побут в уже згадуваній праці "Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат". Авторка зазначає, що ця проблема є однією з найбільш складних для вивчення й малоінформативною в збережених письмових джерелах. Недостатність джерельних матеріалів про діяльність давніх громад пояснюється відмежуванням селян від суспільно-політичного життя, а у зв'язку із цим – відсутністю документів про них у вищих урядових і судових інституціях. У правовому кодексі також дуже слабо представлена ця суспільна верства, тому що самоуправу й судочинство селяни вели самостійно, за звичаями своїх пращурів, і дуже довго ніде цього не фіксували [8, с.411].

Мало досліджень присвячено традиціям виховання дітей на Гуцульщині. Цією проблемою займається М.Іванюк, який збирає записи народних ігор, поширених у нашому краї [11; 12].

Гуцульську ввічливість, виховання, громадську обрядовість та окремі аспекти психології гуцулів вивчає Д.Пожоджук [15]. Сам дослідник пише, що вітчизняні вчені мало цікавляться цими проблемами, натомість чужинці передусім помічають саме ці риси гуцулів. Так, на ввічливість звертали увагу польські етнографи, письменники – Оскар Кольберг, С.Вінценз, французький журналіст Т.Гусак, російська письменниця Л.Ширко.

Автор зазначає, що аж до московської окупації діти на Гуцульщині зверталися до батьків шанобливо на "Ви", а саме московська окупація принесла сюди безкультур'я. Гуцули вміли шанувати не тільки кожну людину, але й кожну рослину чи тварину. Загальновідомим фактом є те, що під час збору лікарських рослин прийнято "просити" в них дозволу на лікування.

Шанування людини починається від її народження. Горяни завжди чемно вітаються як зі знайомими, так і незнайомими людьми. Кожен гуцул упевнений: якщо побажати добра іншому, то й тобі буде добре [18, с.80–84]. Аналогічні статті зустрічаємо в багатьох часописах, зокрема в журналах "Народна творчість та етнографія" [21, с.61–68] та "Гуцулія" [20, с.18–21].

Яскравими прикладами гуцульської доброзичливості є тексти їхніх колядок. Так, зокрема, практично в кожній з них є побажання гараздів і добра господарю, господині та дітям у кожному домі, до якого приходять колядувати. Д.Пожоджук для прикладу наводить тексти колядок, які він записав у селах Вижній Ясенів і Космач [19, с.956–964].

До питання традицій виховання на Гуцульщині звертався й М.Стельмахович. У цілому, він також, як і Д.Пожоджук, вивчав гуцульські привітання, традиції кумівства, а також ставлення дітей до батьків [24, с.25–29].

Великий вплив на формування окремих рис гуцульського характеру мала церква. Ми можемо спостерігати, як норми християнської моралі тісно переплітаються зі старими язичницькими віруваннями, які ще й досі побутують на Гуцульщині. Тому й не дивно, що й сьогодні там збереглися дуже своєрідні традиції й норми поведінки в повсякденному житті. Цій проблемі присвячена невеличка наукова стаття В.Гаюка [2, с.35]. Наразі таких досліджень дуже бракує. Ця проблема цікава тим, що вона знаходиться на стику кількох наук, зокрема психології, етнології, релігієзнавства, історії та інших, що значно ускладнює її дослідження, але разом із тим робить її дуже цікавою та актуальною в наш час.

О.Чехівський виділяє основні риси ментальності гуцулів: працьовитість, міфологізм, тісний зв'язок із природою та існування кровної помсти. Ці характерні ментальні риси дослідник виводить на основі ґрунтовного аналізу роману М.Коцюбинського "Тіні забутих предків" [27, с.84–86].

Загалом варто зазначити, що тривалий період заборони дослідження гуцульської психології та етнонормативної культури в радянську добу призвели до того, що в наш час науковцям доводиться починати з розробки програм і методик для проведення до-

сліджень у цій сфері. Незважаючи на це, окремі українські й зарубіжні етнографи вивчали традиції виховання дітей, гуцульську ввічливість та деякі інші аспекти зазначеної проблеми.

Однак впродовж кінця XIX – початку XXI ст. ми практично не зустрічаємо праць, присвячених проблемі гуцульської гостинності, кумівства, відносин між старшим і молодшим поколіннями, взаємодопомозі, морально-етичним засадам і звичаєвому праву.

1. Вісті з Гуцульщини і Покуття // Гуцульське слово. – 1935. – Ч. 4–5. – С. 4.
2. Гаюк В. Вірування і церква на Гуцульщині / В. Гаюк // Гуцульщина. – 1997. – № 2. – С. 35.
3. Глаголюк В. Роль і значення коломийських і станіславських часописів у національному об'єднанні українського населення та культурному відродженні Покуття / В. Глаголюк // Українська періодика: історія і сучасність : доповіді та повідомлення V Всеукр. наук.-теорет. конф. (Львів, 27–28 листоп. 1998 р.). – Львів : [б. в.], 1999. – С. 106–126.
4. Гнатюк В. Коломийки. Т. 1 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1905. – Т. XVII. – 260 с.
5. Гнатюк В. Коломийки. Т. 2 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1906. – Т. XVIII. – 315 с.
6. Гнатюк В. Коломийки. Т. 3 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1907. – Т. XIX. – 254 с.
7. Головацький Я. Карпатская Русь. Географическо-статистические и историческо-этнографические очерки Галичины, Северо-восточной Угрии и Буковины / Яков Головацький ; Оттиск из Славянского сборника, 1875. – 266 с.
8. Горинь Г. Громада. Громадський побут / Ганна Горинь // Етногенез та етнічна історія Українських Карпат. Т. 2 : Етнологія та мистецтвознавство. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2006. – С. 409–445.
9. Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті рр. XX ст.) : монографія / Ганна Горинь. – К. : Наук. думка, 1993. – 200 с.
10. До 100-річчя перебування А. Шептицького на Гуцульщині // Гуцульський календар на 2000 рік. – С. 38–42.
11. Іванюк М. Народні ігри та іграшки Гуцульщини / М. Іванюк // Гуцули буковинського краю: реалії, проблеми, перспективи розвитку : матеріали наук.-практ. конф., (Вижниця, 13–14 січ. 1994 р.). – Вижниця : [б. в.], 1994. – С. 74–76.
12. Іванюк М. Народні ігри та іграшки, записані на Гуцульщині / М. Іванюк. – Вижниця : [б. в.], 1994. – 68 с.
13. Калинеченко Н. М. М. Коцюбинський як етнограф / Н. Калинеченко // Народна творчість та етнографія. – 1964. – № 5. – С. 91–93.
14. Коцюбинський М. Тіні забутих предків / Михайло Коцюбинський // Твори : у 4 т. / Михайло Коцюбинський. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 3 : Повісті та оповідання (1910–1912). – 398 с.
15. Кутельмах К. Прадавні сліди в календарних обрядах українців: поліcько-гуцульські паралелі / К. Кутельмах // Гуцульщина. – 1999. – Ч. 56. – С. 2–6.
16. Ломацький М. З Гуцульщини (Нариси) / Михайло Ломацький. – Лондон : [б. в.], 1956. – 356 с.
17. Павлюк С. Звичаєве право / Степан Павлюк // Етногенез та етнічна історія Українських Карпат. Т. 2 : Етнологія та мистецтвознавство. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2006. – С. 385–408.
18. Пожоджук Д. Гуцульська ввічливість / Д. Пожоджук // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. 8. – Річн. 54. – С. 80–85.
19. Пожоджук Д. Родинні зв'язки в гуцульських народних колядках / Д. Пожоджук // Визвольний шлях. – 1999. – Кн. 8. – Річн. 52. – С. 956–964.
20. Пожоджук Д. Специфіка фольклору гуцульського етноетикету / Д. Пожоджук // Гуцулія. – 2000/2001. – Ч. 127–130. – С. 18–21.
21. Пожоджук Д. Українська ввічливість – золотий скарб народної етнокультури / Д. Пожоджук // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 6. – С. 61–68.
22. Попов Н. Русское население по восточному склону Карпать (Гуцулы – Бойки – Лемки) / Н. Попов. – М. : [б. и.], 1867. – 32 с.
23. Самчук У. Гори говорять! / Улас Самчук. – Ужгород : Гражда, Карпати, 1996. – 270 с.
24. Стельмахович М. Традиційна гуцульська родина / М. Стельмахович // Гуцульська школа. – 1994. – № 1. – С. 25–29.
25. Хоткевич Г. Гуцули й Гуцульщина / Г. Хоткевич. – Нью-Йорк, 1920. – С. 27.
26. Черемшина М. Твори : у 2 т. / Марко Черемшина. – К. : Наукова думка, 1974. – Т. 1. – 336 с.
27. Чехівський О. Ментальність гуцулів (за повістю М. Коцюбинського "Тіні забутих предків") / О. Чехівський // Гуцульщина: перспективи її соціально-економічного і духовного розвитку в незалежній Україні : матеріали наук. конф. Першого світового конгресу гуцулів, (Івано-Франківськ, 17–18 серп. 1993 р.). – Івано-Франківськ : [б. в.], 1994. – С. 84–86.

28. Чеховський І. Про гуцулів зблизька і здалека [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: // www. 2000cv.ua/2003/14.
29. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 1 / В. Шухевич // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. ІІ. – 146 с.

В статье на основе широкого круга источников и литературы анализируются особенности етнонормативной культуры гуцулов в этнографических исследованиях конца XIX – начала XXI века. Также рассмотрены этнографические труды об обычном праве, общественных отношениях, характере и привычках гуцулов.

Ключевые слова: *Гуцульщина, этнографические исследования, обычное право, община.*

The article is based on a wide range of sources and literature analyzes features etnonormatyve culture of Hutsuls in ethnographic researches at the end of the 19th – the beginning of the 21st century. It is considered ethnographic researches about the customary law, public relations, the nature and habits of Hutsuls.

Key words*: Hutsulshchyna, ethnographic researchers, customary law, the community.*

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК [323.21] (477.8) “1867/1914”
ББК

Іван Монолатій

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ТА ВЗАЄМОДІЇ ЕТНІЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ АКТОРІВ В АВСТРО-УГОРЩИНІ

У статті досліджується джерельна основа вивчення інституційних процесів у сфері етнополітики Австро-Угорщини, що стосувалися забезпечення прав і потреб етнічних політичних акторів, процесів зовнішньої та внутрішньої інституціоналізації українських, польських, єврейських, румунських і німецьких політичних акторів Галичини й Буковини. Охарактеризовано стан сукупної джерельної бази вивчення політики Відня щодо етнічних політичних акторів, проведено класифікацію вірогідних джерел, подано загальну характеристику особливостей і значимості їхніх окремих типів, видів тощо; здійснено нове прочитання вже відомих і введено в науковий обіг нові джерела з визначених проблем.

Ключові слова: *джерела, інституціоналізація, взаємодії, етнічні політичні актори, Австро-Угорщина, Галичина, Буковина.*

Етнічна ідентичність здавна визнана найпотужнішою серед інших форм самоусвідомлення індивіда, а отже – надалі відіграватиме важливу роль у політичному процесі. Це спонукає вивчати останній в етнічному ракурсі, зокрема досліджувати постання етнічних політичних акторів і захист ними групових прав.

Період кінця XX – початку XXI ст. характеризується зміною парадигми в етнонаціональній політиці країн Центрально-Східної та Західної Європи. Суттєву роль для розуміння складних механізмів взаємодії в багатоетнічному середовищі відіграють знання про інституціоналізацію та взаємодію етнічних політичних акторів, які мали місце в минулому. Адже, починаючи з XIX ст., етнонаціональні спільноти стали (поряд із класами) основними учасниками політичного процесу, а з другої половини 60-х років XX ст. – одними з головних суб’єктів політичних взаємин. Такий статус-кво визначає імператив осмислення каталізаторів політичної участі різних за статусом спільнот, вивчення процесу їхньої інституціоналізації та досвіду захисту ними групових інтересів. Це завдання видається особливо актуальним з урахуванням того, що величезні за територіями та етнічно неоднорідні імперії кінця XIX – початку XX ст. презентували різні стратегії в царині етнонаціональної політики. Крім того, політичний процес у межах таких держав був рівнодіючою багатьох різноспрямованих змін – глобальних, субнаціональних (регіональних) і локальних. Тому політична система Австро-Угорщини повинна осмислюватися з урахуванням діяльності різностатусних етнічних політичних акторів. Оскільки політичні процеси проявлялися й на рівні провінцій дуалістичної імперії, що утворювали “макроелементи” держави на регіональному рівні, зокрема в Галичині й Буковині, то він суттєво впливав на загальноімперські політичні процеси та інститути й навпаки. Відтак дослідження етнічного аспекту інституційних процесів в Австро-Угорській імперії набуває значущості внаслідок альтернативності загальноєвропейських інтеграційних процесів.

Зокрема актуальним є вивчення досвіду взаємин етнонацій з державою, як особливим політичним актором, специфіки політичної мобілізації етнічності, а також захисту групових прав етнічними політичними акторами. Адже українська, польська, єврейська, німецька й румунська спільноти в Цислейтанії, як складові багатонаціонального суспільства Габсбурзької монархії, були одними з найбільших і стали активними учасниками етнонаціональних взаємин другої половини XIX – початку XX ст. Об’єктивний аналіз етнонаціональної політики Відня цього періоду засвідчує, що в більшості випадків виникнення політичних інститутів стало джерелом етнодержавотворення, оновлення крайових суспільств на демократичних засадах та їхнього культурного піднесення. Оскільки взаємовідносини суб’єктів етнополітичної сфери, залежно від їх ста-

© Монолатій І., 2011

тусу й характеру, поєднували й конструктивний потенціал, і небезпеки дестабілізації, породжуючи необхідність їхньої оптимізації, важливим є дослідження, з одного боку, ролі й місця держави в інституціоналізації та діяльності етнічних політичних акторів, а з другого – формалізації державою політичної участі громадян в умовах поліетнічного суспільства.

Джерельною основою дослідження вищеозначеної проблеми є архівні й частково опубліковані документи. Серед перших – документи органів влади й матеріали, що висвітлюють діяльність політичних акторів. Документи такого характеру зберігаються у вітчизняних архівосховищах – Державних архівах Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей, Центральному державному історичному архіві України у Львові, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України, а також зарубіжних установах – Державному архіві Російської Федерації, Архіві зовнішньої політики Російської імперії історико-документального департаменту МЗС Росії, Архівах Актів Давніх і Нових у Варшаві, Державного архіву в Перемишлі, відділі рукописів Ягеллонської бібліотеки в Кракові, Федеральному архіві Німеччини (відділення в Потсдамі), Центральному євангелістському архіві та Архіві дияконату Євангелістської церкви Німеччини в Берліні, Австрійському державному архіві у Відні.

Осібний комплекс джерел становить етнічна преса досліджуваного хронотопу, часописи етнічної більшості – "Правда", "Діло", "Галичанин", "Русская рада", "Новий громадський голос", "Руслан", "Гайдамаки", "Православная Русь", "Літературно-науковий вісник", "Буковина", "Стрийський голос", "Борба", "Україна", а також газети етнічних груп – "Naprzód", "Gazeta Narodowa", "Nasz Przęglad", "Kurjer Stanisławowski", "Tydzien", "Ojczyzna", "Moriach", "Czas", "Chwila", "Bukowiner Nachrichten", "Bukowiner Volkszeitung", "Die Zeit", "Czernowitzer Tagblatt", "Czernowitzer Allgemeine Zeitung".

Пропонуючи свої міркування з озвученої теми, зауважмо: підбір архівних документів і матеріалів ми здійснювали, переслідуючи головну мету – представлення окремих одиниць репрезентативного кола джерел, а не їхньої кількості. У випадку дослідження із царини ретроспективної політології додатковий (археографічний) матеріал для більш глибокого розуміння проблеми інституціоналізації та взаємодії етнополітичних акторів дають документи, які зберігаються в установах Національного архівного фонду України та зарубіжних архівах, а також відділах рукописів наукових бібліотек. На нашу думку, дослідження проблеми, винесеної в заголовок статті, дозволяє провести класифікацію джерел за їх типово-видовими характеристиками; виокремити й проаналізувати найбільш інформативно значимі джерела з історії етнополітичних та етнонаціональних взаємин в Австро-Угорщині, конкретних проявів діяльності її владних інституцій; здійснити нове прочитання й увести в науковий обіг окремі, раніше невідомі, джерела, які мають принципове значення для об'єктивного висвітлення етнополітики Габсбурзької монархії, створення цілісної наукової концепції її вивчення.

Аналізуючи особливості інституціоналізації та діяльності етнічних політичних акторів в Австро-Угорщині (на прикладі Галичини й Буковини), ми намагались охопити репрезентативне коло джерел, з яких можна виокремити такі групи:

- документи центральних і місцевих органів влади;
- документи зовнішньополітичних відомств;
- документи репрезентативних органів етнонаціональних спільнот;
- матеріали судових процесів;
- джерела особового походження;
- спогади представників етнічних політичних еліт;
- матеріали етнічної преси.

Найбільшою за обсягом і різноманітною за видовою ознакою джерел є група *документів центральних і місцевих органів влади*. Це, насамперед, циркуляри, обіжники, розпорядження міністерств юстиції, внутрішніх справ, визнань та освіти Австро-Угорщини, міністерства релігійних визнань і публічної освіти Другої Речі Посполитої з приводу політичних зібрань, виступів депутатів, демонстрацій, антисемітських виступів, виборів до рейхстрату тощо [37–40], етнополітичного статусу національностей [48]. Інформації щодо останнього доповнюють окремі статті про національну політику на західноукраїнських землях, що ввійшли до фондів ЦК КПЗУ [2].

До другої підгрупи відносимо документи, створені службовцями Галицького намісництва, Крайового комітету у Львові, Львівського воєводського управління, Львівського міського староства, Дирекцією поліції у Львові, Виконавчого комітету Буковинського сейму, Буковинської крайової управи, Станіславського воєводського управління, Станіславським повітовим управлінням державної поліції, Станіславської державної прокуратури, Станіславського повітового суду, повітових староств у Станіславі, Коломиї, Печеніжині, Снятині, Крайовою шкільною радою у Львові та ін. Зокрема, це петиції до крайових сеймів [3], документи національних товариств, листування із приводу реєстрації осередків політичних партій, їхні статути [27], матеріали стосовно виборів до Австрійської державної ради (рейхсрату) і крайових сеймів [43], звіти й донесення поліції про з'їзди й конференції [26; 25], демонстрації, віча, збори та їхні ухвали [19; 24], аналітичні й історичні довідки та доповідні записки [17] і т. п.

До групи джерел центральних і місцевих органів влади зараховуємо й документи т. зв. державного походження. Це, насамперед, законодавчі акти [74; 75; 97; 117; 143; 151–154; 160; 161; 164], стенограми засідань рейхсрату [166], інші офіційні документи владних структур [174].

Використання цієї групи джерел дало можливість з'ясувати особливості етнополітики Австро-Угорщини, формалізацію політичної участі громадян, функціонування органів місцевого самоврядування, органів правопорядку, крайових і представницьких органів етнонаціональних спільнот.

Опосередковані інформації про інституційні процеси в етнонаціональній сфері Австро-Угорщини, взаємодію етнічних політичних акторів містять *документи зовнішньополітичних відомств*. Передусім це звіти російських дипломатів про національні та політичні відносини в Галичині в контексті парламентських виборів [36]. Вивчення їхнього змісту дозволяє зробити висновок про штучне закріплення російського чинника в західноукраїнській етнополітичній сфері: послаблення етнополітичного руху українців за допомогою угодовської політики москвофілів з польськими етнічними партіями. Зміст цього типу джерел, з особливим поглядом на рівностатусні спільноти українців і євреїв, підтверджують документи, які збереглися в діловодстві окремих партійно-політичних інституцій [33–34]. На іншому ідеологічному полюсі – звіти австрійського зовнішньополітичного відомства щодо активізації "російської акції" й становище етнічної більшості регіону напередодні Першої світової війни [47].

До групи джерел *репрезентативних органів етнонаціональних спільнот* зараховуємо передусім документацію Крайової сіоністської організації у Львові [4–6], Координаційного комітету польських партій "Rada Narodowa" [11–12]. Зокрема використання документів такого типу дало можливість з'ясувати завдання й стратегії захисту етногрупових інтересів єврейської та польської спільнот, поведінку їхніх етнічних лідерів.

Окремі документи етноконфесійних самоврядних спільнот – правління євангелістської церковної громади Львова [10], єврейської релігійної громади Львова [14], Спілки німців-християн Галичини [15], чернівецької міської єврейської релігійної громади [29], а також митрополії Буковини [28] – дозволяють виокремити конфесійний чинник міжгрупового інтеракціонізму. Його вияви – документи наративного характеру щодо конфронтації за "свої" конфесії/церкви, а також спроби врегулювання етносоціальних і ціннісних суперечностей, захист національних ідентичностей.

У контексті нашої теми важливим є корпус документів, які зберігаються у фондах спеціалізованих архівів євангелістських церков. Це передусім документи, які стосуються українсько-німецької міжконфесійної взаємодії, ролі й місця пастора Т.Цеклера в артикулюванні культури міжетнічної взаємодії [45; 46]. Інформації останніх значно доповнюють матеріали офіційного характеру, які зберігаються в державних архівах Німеччини та Польщі [44; 41; 42].

Цінними для дослідження міжетнічної взаємодії є *матеріали судових процесів.* Їхня цінність полягає в документальній фіксації вчинків/ролей фігурантів етноконфліктної взаємодії. Це, зокрема, випадки психологічного тиску [76], соціальної обструкції [23], радикальних методів боротьби [20; 22] і т. д. Надзвичайно цінними є матеріали досудового слідства щодо професійної діяльності видавця Я.Оренштайна [16; 18] – у контексті вивчення культури міжетнічної взаємодії вони з'ясовують мотивації одного з представників української інтеліґенції єврейського походження.

Вартують уваги й *джерела особового походження*, представлені спогадами, щоденниками, листуванням, автобіографіями етнічних лідерів етнонаціональних спільнот і громадсько-політичних діячів: М.Бучинського [30–31], С.Дністрянського [1], Ю.Романчука [7–9], П.Мілюкова [35], М.Павлика [13], Л.Пінінського [31]. У цій групі джерел зберігається інформація про ресурсний потенціал окремих етнонаціональних спільнот, оригінали звернень і декларацій депутатських фракцій рейхсрату та крайових сеймів, чернетки законопроектів, ініціативи лідерів етнічних груп щодо реформування виборчого законодавства, захист політичних прав етнофорів.

Важливими для розуміння етнополітичних ініціатив поліетнічної держави, її політичного істеблішменту є опубліковані *спогади* представників етнічних політичних еліт. Зосібна це мемуари очільників політичних фіґур етнічних груп: українців К.Трильовського [124], Є.Олесницького [98] та І.Франка [126]; поляків С.Ґломбінського [144] та З.Качковського [145]; євреїв С.Ґольдельмана [66], В.Жаботинського [71] й Б.Штраухера [138]; росіянина В.Вітте [57]. У них знаходимо міркування суб'єктивного характеру щодо оцінок етнополітичного ренесансу підпорядкованих етнічних груп, їхні мету й завдання, еволюцію стратегій міжгрупових інтеракцій.

У формі аґрегованих етнічними партіями завдань, реалізація яких сприяла б зміні становища "своїх", вони відображені в їхніх програмах і зверненнях [128; 142; 157]. З-поміж останніх особливо важливими є публікації тих, хто претендував на статус формалізованих або неформалізованих етнічних лідерів чи бодай складав ядро найактивніших членів партійних або громадських інституцій [135; 146; 159; 170].

Вартісні інформації особистого характеру містять мемуари очевидців досліджуваних подій етнополітичного характеру: українців В.Витвицького [56], С.Ґеника-Березовського [65], С.Каратницької-Фодчук [81], І.Кейвана [82]; поляка Г.Штайнґауса [165]; австрійців Ґ.Дроздовського [70] і М.Шпербера [131]. Перераховані спогади дають виразну характеристику тональності політичної поведінки етнічних груп, формування подвійної етнонаціональної свідомості. Значний інтерес щодо соціокультурного розвитку окремої етногрупи становить збірка спогадів про єврейські штетли Східної Галичини, упорядкована О.Кофлером [147].

Осібно в цій групі джерел містяться пастирські послання А.Шептицького [100–103] і спогади Л.Цеклер [129]. Інформації останніх дають змогу простежити формування засад міжетнічної толерантності в досліджуваному хронотопі, артикуляцію церковними діячами окремих етнополітичних та етносоціальних цінностей, реакцію на етнополітику центру. Зауважмо: саме лідери церков були творцями настроїв щодо "чужих" і "вихователями" толерантності. Адже цим неформалізованим етнічним політичним акторам доводилося протиставлятись усталеним конкурентно-конфліктним "традиціям" міжетнічної взаємодії. Відтак масштабність запропонованої неформалізованими етнічними політичними акторами архітектоніки політичної культури полягала в символізмі.

Унікальним джерелом для вивчення взаємодії етнополітичних акторів, міжетнічних відносин та міжетнічних процесів у досліджуваному хронотопі є матеріали *періодичних видань етнічних груп.* Названа група джерел містить важливі інформації публічно-правового характеру: відозви керівників політичних партій етнічних груп та окремих церков [54; 55; 58; 60; 68; 69; 110; 119; 120; 141; 149; 150], заяви очільників депутатських фракцій, стенограми промов послів рейхсрату та крайових сеймів, депутатські запити [59; 62; 76; 77; 80; 112; 114; 123; 125; 133; 140; 162; 163]; програми політичних партій і національних товариств [94; 95; 111]; моніторинг проблем міжетнічної взаємодії [49; 53; 67; 83; 114; 130].

Окремий блок газетних публікацій становить проблема гармонізації міжетнічних взаємин, зокрема українсько-польських відносин у Галичині, перебігу їхніх "замирень" через діяльність парламентських та сеймових фракцій, впливу зовнішньополітичних факторів [61; 78; 84; 91; 92; 93; 96; 99; 105; 107; 108; 109; 113; 116; 118; 132; 167; 168; 169]. Авторами і/або коментаторами таких дописів нерідко були й діячі протиборчих етнічних політичних таборів або неформалізовані етнічні актори [87; 89; 104; 171; 172].

Осібна тема газетних повідомлень – дискусії щодо компромісів рівно- та рівностатусних спільнот, зокрема "Буковинської згоди" й позиціонування в ній євреїв [55; 136; 139–140; 148; 155]. У цьому контексті принципово важливими для дослідження амбівалентності статусу груп є поодинокі публікації, присвячені партійному структуруванню західноукраїнського єврейства, його політичним фігурам [64; 73; 88; 90; 121]. Поряд із цим окремий блок статей присвячено проявам антисемітизму [50; 51; 63; 64; 72; 79; 127; 134], випадкам етнічного насильства під час виборів [62; 85; 86; 137], погромам та бойкотам євреїв [52; 106; 115; 156; 158; 173].

Загалом етнічна преса, яка спеціалізувалася на висвітленні проблем міжгрупових інтеракцій, є важливим джерелом для вивчення інституціоналізації та взаємодії етнічних політичних акторів в Австро-Угорщині. Газетні публікації ми трактуємо своєрідним дзеркалом оцінки реалій, у яких перебували держава та етнічні групи.

Отже, висновуємо, що інституціоналізація та взаємодії етнічних політичних акторів – одна з тенденцій, що визначає реалії сьогодення як в Україні, так і в країнах Європи й США загалом. Такий статус-кво зумовлює імператив осмислення каталізаторів політичної участі різних за статусом спільнот, вивчення процесу інституціоналізації етнічних політичних акторів і досвіду захисту ними групових інтересів. У цьому випадку показовою є ретроспективна компонента аналізу інституційних процесів у сфері етнополітики імперій.

На наш погляд, вищеозначена проблема в її джерельному забезпеченні, дозволяє:

- розуміти політичні процеси в Габсбурзькій монархії, пов'язані з консолідацією держави та етноконфесійних спільнот, як формування останніми політичних акторів, діяльність яких ґрунтувалася на обстоюванні прав та інтересів етнічних груп, визначала специфіку й тенденції здійснення публічної політики;
- орієнтуватися в генезі таких категорій, як: етнополітична взаємодія, етнонаціоналізм, ідентичність, мультикультуралізм та регіоналізація;
- конструювати уявлення про рівні й фактори історії розвитку етнополітичних процесів в Європі та Україні зокрема;
- орієнтуватися в проблематиці імміграційного фактора етнополітичних процесів, сучасних трендах активності етнічних меншин європейського континенту в цілому та України зокрема;
- оцінювати перспективи розвитку ЄС із урахуванням еволюції етнополітичної динаміки в центрально- та східноєвропейському регіоні й зокрема в Україні.

Таким чином, вивчення наявного корпусу джерел з нашої теми науково підтверджує тезу, що в поліетнічних суспільствах етнонаціональні групи рано чи пізно усвідомлюють необхідність обирання стратегії взаємодії з титульною нацією, яка може

орієнтувати громадян, що ідентифікують себе з тією чи іншою національною спільнотою, на вихід політизованої етнічної групи зі складу певної держави чи отримання політичних прав автономії; на протест у надії підвищити колективний статус у рамках держави проживання чи на готовність сприйняти і змиритися зі своїм становищем, використовувати будь-які можливості, що можуть відкритися для них у конкретній політичній системі.

Фактично, окреслена проблема виводить етнічні історію й соціологію, а також ретроспективну політологію на новий щабель аналізу етнонаціональних моделей політичної та громадянської участі, що реалізуються чи можуть потенційно бути реалізованими в політичному процесі сучасних ЄС та України.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4465 Документи і матеріали українських емігрантських установ, організацій та різних осіб (колекція). 1901–1948 рр., оп. 1, спр. 474. Статті та реферати С. Дністрянського про проекти конституції Західно-Української Народної Республіки. Рукописи. 1918–1919 рр., 88 арк.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 6 Центральний Комітет Комуністичної партії Західної України. 1917–1936 рр., оп. 1, спр. 177. Статьи о национальной политике на Западной Украине. 1925 г., 283 арк.
3. Центральний державний історичний архів України м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 146 Галицьке намісництво, м. Львів (K. k. Galizische Statthalterei / C. k. Namiestnictwo Galicyjskie). 1448–1934 рр., оп. 1, спр. 655. Петиции в Краевой сейм украинских и польских социал-демократических партий, организаций, отдельных гмин с требованием введения прямых, тайных, равных выборов. 1904 р., 172 арк.
4. Там само, ф. 338 Крайова сіоністська організація, м. Львів (Krajowa organizacja sjonistyczna we Lwowie). 1902–1940 рр., оп. 1, спр. 94. Меморандум союзу сіоністів-ревізіоністів в Парижі про створення і сфери діяльності всесвітнього представництва євреїв в Палестині. 1928 р., 7 арк.
5. Там само, спр. 148. Стаття Адольфа Ротфельда "Про суть сіонізму", н/д, 10 арк.
6. Там само, спр. 493. Програма Всесвітнього союзу загальних сіоністів. 1933 р., 13 арк.
7. Там само, ф. 382 Романчук Юліан (1842–1932), політичний і громадський діяч, педагог, письменник, журналіст. 1881–1927 рр., оп. 1, спр. 1. Звернення, декларації, листи та інші документи про діяльність Ю. Романчука як голови об'єднаного українського депутатського клубу в австрійському парламенті. 1890–1923 рр., 63 арк.
8. Там само, спр. 37. Листи О. Озавирського, А. Онищука, [Я.] Оренштайна і В. Охримовича 1907–1916 рр., 4 арк.
9. Там само, спр. 59. Стаття Ю. Романчука "Антипольська кампанія та її зброя", 5 арк.
10. Там само, ф. 427 Правління євангелицької церковної громади, м. Львів (Evangelisches Pfarramt in Lemberg). 1678–1939 рр., оп. 1, спр. 1253. Переписка с магистратом г. Львова об изменении евангелического вероисповедания лиц на римско-католическое. 1904–1905 гг., 25 арк.
11. Там само, ф. 524 Координаційний комітет польських партій "Rada Narodowa", м. Львів (Komitet Koordynacyjny polskich partii "Rada Narodowa" we Lwowie), 1906–1911 рр., оп. 1, спр. 2. Статут товариства "Ліга польська" у Львові. 1907 р., 7 арк.
12. Там само, спр. 3. Положення про вибори до державної ради (чернетка). 1907 р., 31 арк.
13. Там само, ф. 663 Павлик Михайло (1853–1915), публіцист, письменник, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ. 1853–1940 рр., оп. 1, спр. 254. Листування М. Драгоманова з Т. Окуневським. 1883–1905 рр., 686 арк.
14. Там само, ф. 701 Єврейська релігійна громада, м. Львів (Israelitische Cultus-Gemeinde in Lemberg). 1785–1942 рр., оп. 4, спр. 87. Звіт про діяльність релігійної громади. 1898–1904 рр., 12 арк.
15. Там само, ф. 863 Спілка німців-християн Галичини, м. Львів (Bund der Christlichen Deutschen, Lemberg). 1918–1932 рр., оп. 1, спр. 1. Переписка з "Союзом німців за кордоном" у Берліні, книжковим видавництвом в Троппау (Сілезія) і німцями спілки про пересилку для бібліотеки книг та календарів, перекази грошей та інше. 1918–1921 рр., 183 арк.
16. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2 Станіславське воєводське управління, м. Станіслав Станіславського повіту Станіславського воєводства (Urząd Wojewódski w Stanisławowie). 1921–1939 рр., оп. 1, спр. 245. Переписка с Министерством внутренних дел о расследовании причин возвращения в Коломыю Оренштейна Якуба, владельца украинского книжного магазина в Берлине. 21.08.1924 – 30.11.1925 гг., 38 арк.
17. Там само, оп. 3, спр. 1091. Переписка с поветовыми староствами об утверждении уставов, о регистрации еврейских сионистских организаций в поветах Станиславского воеводства. 01.12.1920 – 18.03.1930 гг., 488 арк.

18. Там само, ф. 8 Коломийське повітове староство, м. Коломия Коломийського повіту Станіславського воєводства (Starostwo Powiatowe w Kołomyi). 1918–1939 рр., оп. 1, спр. 8. Переписка с органами полиции о расследовании деятельности представителя Министерства образования ЗУНР – Оренштейна Якуба Сауловича. 12.06.1920 – 20.05.1925 гг., 24 арк.
19. Там само, ф. 16 Снятинське повітове староство, м. Снятин Снятинського повіту (С. к. Starostwo w Sniatynie). 1893–1917 рр., оп. 1, спр. 4. Директивні розпорядження Міністерства внутрішніх справ про нагляд за діяльністю єврейських сіоністичних організацій в Австро-Угорській монархії. 23.09.1916–25.04.1917 р., 7 арк.
20. Там само, ф. 225 Станіславська державна прокуратура, м. Станіслав Станіславського повіту (С. к. Prokuratorya Państwa w Stanisławowie). 1863–1918 рр., оп. 1, спр. 24. Дело по обвинению Голубовского Василия и др. за похищение несовершеннолетней Фриш Песи. 23.07.1888 – 21.12.1890 г., 17 арк.
21. Там само, спр. 90. Дело по обвинению Кухтаря Василия за призыв жителей села Саджава к не выходу на работу евреям. 12.11.1906 – 20.10.1911 гг., 16 арк.
22. Там само, спр. 111. Дело по обвинению Мерживяка Иосифа за нанесение телесного повреждения Нейфельду Рубину. 25.10.1909 – 16.04.1910 гг., 10 арк.
23. Там само, спр. 113. Дело по обвинению Ляховича Дмитрия и др. за распространение листовок "Браця християне", призывавших к бойкоту еврейского населения. 27.08.1910 – 14.09.1911 гг., 30 арк.
24. Державний архів Львівської області, ф. 271 Дирекція поліції у Львові. 1918–1928 рр., оп. 1, спр. 492. Заявления правлений еврейских партий, обществ и других организаций во Львове о предоставлении им разрешения на проведение собраний, митингов и донесения полиции о их ходе. 1922 г., 112 арк.
25. Там само, ф. 350 Дирекція поліції у Львові. 1772–1939 рр., оп. 1, спр. 2852. Повідомлення організацій та осіб про наступні збори, мітинги, конференції, донесення агентів поліції про робітничі демонстрації, вуличні хвилювання і т. д. 1905 р., 45 арк.
26. Державний архів Чернівецької області, ф. 2 Виконавчий Комітет Буковинського сейму (Der Bukowiner Landesausschuss). 1861–1918 рр., оп. 1, спр. 7001. Сообщение Силезского намесничества о съезде в гор. Львове социал-демократических партий Силезии, Галиции и Буковины. 09.11 – 19.11.1897 г., 2 арк.
27. Там само, спр. 7398. Устав отделения еврейского националистического общества "Цион" в общине Сторожинец и переписка со Сторожинецким уездным управлением и правлением отделения об утверждении устава. 24.02 – 19.03.1898 г., 12 арк.
28. Там само, ф. 320 Митрополія Буковини (Bukowiner gr-or. bischöfliches Konsistorium. Mitropolia Bucovinei). 1792–1940, 1941–1944 рр., оп. 1, спр. 103. Листування з крайовою шкільною радою з приводу розгляду доповідної на вчителя початкової народної школи в с. Луковиця Горішня Чернівецького протоієрейства Дмитра Макогона у справі проведення ним агітації серед учнів про перехід в уніатство, 16 арк.
29. Там само, ф. 325 Чернівецька міська єврейська релігійна громада м. Чернівці (Israelitische Kultusgemeinde in Czernowitz. Comunitatea evreiească, Cernăuţi). 1780–1944 рр., оп. 1, спр. 1082. Извещение о предстоящем собрании протеста в гор. Черновцы против происходящего в гор. Киеве провокационного судебного процесса по обвинению Бейлиса в ритуальном убийстве. 1913 г., 6 арк.
30. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника, ф. 17 Мелітон Бучинський, оп. 1, п. 4. Листи до М. О. Бучинського від Ю. Романчука. 1874–1895 рр., 8 арк.
31. Там само. – П. 10. Матеріали про вибори до Галицького крайового сейму. 1883, 1895 рр., 85 арк.
32. Там само, ф. 79 Леон Пінінський, оп. 1, п. 13. Комплект документів, пов'язаних з підготовкою до реформи Закону про вибори до Галицького крайового сейму. 1910 р., 169 арк.
33. Государственный архив Российской Федерации, ф. 523 Партия Народной Свободы (Кадеты). 1905–1917 гг., оп. 1, д. 9. Протоколы совещания парламентской фракции Партии Народной Свободы с представителями местных групп партии. 14.11 – 15.11.1909 г., 93 л. об.
34. Там само, д. 16. Протоколы заседаний конференции членов парламентской фракции К[онституционных] Д[емократов] с участием Ц[ентрального] К[омитета] и членов партии к[а]д[етов]. 23.03 – 25.03.1914 г., 72 л. об.
35. Там само, ф. 579 Милюков Павел Николаевич, историк, лидер Конституционно-Демократической партии, депутат III и IV Государственных Дум, министр иностранных дел Временного Правительства. 1859–1943 гг., оп. 1, д. 551. Обращение общественных деятелей Галиции в Государственную Думу по вопросу о введении русского языка в галицийских школах и учреждениях. 1907 г., 1 л. об.
36. Архив внешней политики Российской империи историко-документального департамента МИД России, ф. 135 Особый политический отдел. 1863–1917 гг., оп. 474, д. 156/89. Депеши о национальных и политических отношениях в Галиции. 1910, 1911 гг., 6 л.

37. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zespół 305 (C. K. Ministerstwo Sprawiedliwości (K. k. Justizministerium). 1851–1920, sygn. 310. Polityczne zebrania, wystąpienia posłów, ekscesy, demonstracje (także antysemickie). 1898–1904, nlb. k.
38. Там само, sygn. 316. Akta związane z wyborami do Rady Państwa, interpelacje poselskie itp. 1907–1908, nlb. k.
39. Там само, zespół 307 C. K. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (K. k. Ministerium des Innern). 1848–1918, sygn. 41. Prezydium. Akta polityczne, ruchy społeczne. 1900–1907, 970 k.
40. Там само, sygn. 42 Prezydium. Akta dotyczące interpelacji poselskich, zamachów, ruchów społecznych, narodowościowych; demonstracje, ekscesy. 1908–1911, 1217 k.
41. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół 14 Ministerstwo Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1288. Referat wyznań ewangelickich, sekt i wyznań niechrześcijańskich. Kościół wyznania ewangelickiego i helweckiego. Sprawy ogólne, 305 s.
42. Archiwum Państwowe w Przemyślu, zespół 151 Środkowo-Galicyjski Seniorat w Hartfeld. 1912–1934, sygn. 2. Zebrania Superintendentury. Sprawozdania presyłane do wiadomości. 1912–1930, 123 s.
43. Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Dział Rękopisów, zespół Zbiory specjalne BJ, sygn. 8106/III. Materiały do historii Galicji na początku XX w. 1 Sejmowa reforma wyborcza w rokowaniach stronnictw polskich i ukraińskich 1910–1913; zakończonych opracowaniem przez Mich. Bobrzyńskiego kompromisu, 198 k.
44. Das Bundesarchiv. Abteilungen Potsdam, Sammlungen Deutsche Stiftung, sygn. 948. T. Zöckler: Bericht über das deutsche evangelische Schulwesen in Kleinpolen im Jahre 1931, 11 S.
45. Evangelisches Zentralarchiv in Berlin, Sammlungen 516 Deutsche Evangelische Gemeinden im Ausland. 1803–1944, sygn. 967. Centralvorstand des evangelischen Vereins der Gustav-Adolf-Stiftung an Vorsitzenden des Deutschen Evangelischen Kirchenausschusses vom 16.06.1916, 24 S.
46. Archiv des Diakonischen Werkes der Evangelischen Kirche in Deutschland in Berlin, Sammlungen Cental-Ausschuß für die Innere Mission der deutschen evangelischen Kirche, Referat Gesundheitsfürsorge, sygn. X 5.16, Bd. 1.1. Die evangelischen Anstalten von Pfarrer Dr. Th. Zöckler in Stanislau – Polen. d. d., 32 S.
47. Österreichisches Staatsarchiv in Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ministeriums des Äußern, Politisches Archiv, XL, Interna, Karton 223. Die russische Aktion und unsere Gegenaktion in der ruthenischen Frage in Galizien und in der Bukowina. 1913, 1914, 89 S.
48. Там само, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Ministerium des Innern, Präsidiale, 31/genere, Karton 945-2531/1887. Die Frage des Status der Nationalitäten in Galizien und in der Bukowina. 1887, 321 S.
49. Автономія чи централізм? // Діло. – 1912. – 8 лют. (26 січ.). – С. 1–2.
50. Антисемитская дебата // Галичанинъ. – 1896. – 26 июн. (8 июл.). – С. 2.
51. Антисемітизм станиславского “Христ[иянського]. Союза” // Діло. – 1897. – 24 лип. (5 серп.). – С. 2.
52. Бойкот арендаря // Гайдамаки. – 1903. – 18 лют. (3 марц.). – С. 5.
53. Будучність Жидів // Діло. – 1912. – 16 (3) берез. – С. 4–5.
54. Буковинська політика і відозва “Вільнодумного Союза” // Гайдамаки. – 1903. – 24 груд. (6 січ. 1904 р.). – С. 4–5.
55. Буковинські виборці! // Буковина. – 1904. – 19 черв. – С. 1.
56. Витвицький В. Коломия : Спогади / Василь Витвицький // Чорногора. – Коломия, 1991. – Ч. 1. – С. 10–16.
57. Витте Е. И. Путевые впечатления (с историческими очерками). Лето 1903 г. Буковина и Галичина / Е. И. Витте. – К., 1904. – 249 с.
58. Відозва // Діло. – 1889. – 30 трав. (11 черв.). – С. 1.
59. Внесенє посла Вахнянина // Руслан. – 1898. – 9 січ. – С. 2.
60. Водозва. Братя Русины! // Діло. – 1900. – 19 (31) січ. – С. 1.
61. Галицька автономія в польській каратели // Діло. – 1911. – 6 верес. (24 серп.). – С. 1–2.
62. “Галицькі вибори” : (Промова посла проф. дра Ст. Дністрянського, виголошена в палаті послів під час дебати над наглими внесенями з приводу подій в Дрогобичи на засіданю д. 28 липня 1911) // Діло. – 1911. – 31 (18) лип., 1 серп. (19 лип.), 2 серп. (20 лип.). – С. 4–5, 2–3, 2–3.
63. Галичина въ еврейском плhну // Галичанинъ. – 1896. – 8 (20) март. – С. 1.
64. Галичина или Палhстина? // Галичанинъ. – 1900. – 28 янв. (9 февр.). – С. 1.
65. Ґеник-Березовський С. Українські купці й промисловці в Коломиї та повіті (1927–1945) / Степан Ґеник-Березовський // Коломия й Коломийщина : зб. споминів і статей про недавнє минуле. Т. ІІ. – Філядельфія ; Коломия : Вид. Комітету Коломиян : Наукове товариство ім. Шевченка, Коломийський осередок, 2008. – С. 43–46.
66. Ґольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну : матеріяли до історії українсько-жидівських відносин за часів революції / Соломон Ґольдельман. – Відень : Жидівське видавництво “Гаймон” на Україні, 1921. – 80 с.
67. Державно-правне становиско Русинів в Австріи // Правда (вістник політики, науки і письменства). – Львів, 1879. – Річн. XII. – С. 718–724, 759–762.

68. До Русинів Галицької Землі // Діло. – 1888. – 13 (25) верес. – С. 1; 1908. – 1 січ. – С. 1; 1910. – 22 (9) листоп. – С. 1.
69. До Руського народа Галицької Землі! // Діло. – 1912. – 16 (3) лют. – С. 1.
70. Дроздовський Ґ. Тоді в Чернівцях і довкола : Спогади старого австрійця / Ґеорґ Дроздовський ; пер. з нім. – Чернівці : Молодий буковинець, 2001. – 256 с.
71. Жаботинський В. Non multum, sed multa / Володимир Жаботинський // Ї. – 1996. – Ч. 8 : Україна і юдеї, гебреї, євреї. – С. 53–56.
72. Жидъ или Русинъ? // Галичанинъ. – 1897. – 5 (17) октяб. – С. 1.
73. Жиды при выборахъ // Галичанинъ. – 1897. – 20 авг. (11 авг.). – С. 1.
74. Закон про карно-правні постанови для охорони свободи виборів і зборів та Закон про виборчий примус / пер. О. Луцького. – Чернівці : Руська Рада, 1911. – 22 с.
75. Законъ зъ дня 21 Марта 1890, дотычно упорядкованhя внhшнихъ правныхъ относинъ сполечности вhры жидовскои // Вhстникъ законовъ державныхъ для королевствъ и краhвъ въ державной думh заступленыхъ. Рочн. 1890. – Вhденъ : Тискомъ цhсарско-королевскои надворнои и статскои печатнh, 1890. – С. 109–113.
76. Заява руских послів // Руслан. – 1903. – 8 (21) серп. – С. 1; 1904. – 5 (18) листоп. – С. 1.
77. Заявленє "Кат[олицько]. руско-нар[одного]. Союзу" // Руслан. – 1897. – 25 лют. – С. 1.
78. Избирательная система и національные споры // Галичанинъ. – 1900. – 14 (27) июн. – С. 1.
79. Израильскій плhнъ // Галичанинъ. – 1899. – 23 июн. (5 июл.). – С. 1.
80. Интерпеляція посла д-ра Короля и товарищhвъ до Єго Ексцелєнціи п. Міністра Справедливости въ справh непризнаваня рускои мови зо сторони ц. к. судовъ и прокураторій в Галичинh // Діло. – 1901. – 25 мая (7 черв.). – С. 1–2.
81. Каратницька-Фодчук С. Перед шістдесят роками в Коломиї / Степанія Каратницька-Фодчук // "Над Прутом у лузі…" : Коломия в спогадах / за ред. Зиновія Книша. – Торонто : Срібна сурма ; Видання Комітету Коломиян, 1962. – С. 23–38.
82. Кейван І. Мандрівка в молодість / Іван Кейван // "Над Прутом у лузі…" : Коломия в спогадах / за ред. Зиновія Книша. – Торонто : Срібна сурма ; Видання Комітету Коломиян, 1962. – С. 175–211.
83. Кілька слів про один польський політичний прінціп // "Діло" і "Нове Слово". – 1914. – 26 січ. – С. 1–2.
84. Краєва і национальна автономія // Діло. – 1911. – 8 лип. (25 черв.). – С. 1.
85. Кровавi вибори // Діло. – 1911. – 22 (9) черв. – С. 1.
86. Кровавi вибори в Дрогобичі // Діло. – 1911. – 23 (10), 27 (14) черв.. – С. 2–3, 7.
87. Левицький К. На першу конференцию польсько-руську / Кость Левицький // Діло. – 1912. – 1 січ. (19 груд.). – С. 3.
88. Лозинський М. Жидівська соціяльна демократія в Галичині / Михайло Лозинський // ЛНВ. – 1905. – Т. 32, кн. 10. – С. 1–21.
89. Москвофільсько-польський альянс // Діло. – 1908. – 18 січ. – С. 1.
90. Наймолодше галицьке стронництво політичне // Правда (вістник політики, науки і письменства). – Львів, 1895. – Вип. LXXIV, т. XXIV. – С. 151–154.
91. Наради над виборчою реформою // "Діло" і "Нове Слово". – 1914. – 27, 28 січ. – С. 2–3.
92. Наради над виборчою реформою. Відношення українських домагань. Одна польська лінія проти українців. Спільна нарада польських і українських президій // Діло. – 1913. – 16 груд. – С. 2, 3.
93. Наради над виборчою реформою. Компроміс заключний! // "Діло" і "Нове Слово". – 1914. – 29 січ. – С. 1–2.
94. Начерк орґанізації "Народної Партиї" // Україна. – 1913. – 30 жовт. – С. 1.
95. Нове Т-во політичне на гал[ицькій] Руси : (Допис "Буковини" зі Львова) // Буковина. – 1896. – 5 (17) жовт. – С. 2–3.
96. Новый планъ польско-русского примиренія въ Галичинh // Галичанинъ. – 1897. – 12 (24) июн. – С. 1.
97. Овhщеніє министерства дhлъ внутреннихъ зъ дня 15 Жолтня 1872, дотычно угашенія заключенои межи ц. к. австрійскимъ и ц. к. россійскимъ правительствомъ зъ дня 8 Листопада 1849 умовы о выдаленыи жидовъ нелеґитимованыхъ // Вhстникъ законовъ державныхъ для королевствh и краhвъ въ державной думh заступленыхъ. Рочн. 1872. – Вhденъ : Тискомъ цhсарско-королевскои надворнои и статскои печатнh, 1872. – С. 463.
98. Олесницький Є. Сторінки з мого життя. Перша ч. (1860–1890 рр.) / Євген Олесницький. – Львів : Накладом видавничої спілки "Діло", 1935. – 216 с. ; Друга ч. (1890–1897 рр.). – 123 с.
99. Основи польсько-українського порозуміння // Діло. – 1911. – 7 серпня (25 липня), 8 серпня (26 липн.), 9 серп. (27 липн.), 10 серп. (28 лип.). – С. 1–2, 1, 1, 1.
100. Пастирське послання митр. Андрея Шептицького "До моїх любих гуцулів" // Митрополит Андрей Шептицький : Життя і діяльність : докум. і матеріали 1899–1944. Т. II : Церква і суспільне питання; книга 1 : Пастирське вчення та діяльність. – Львів : Місіонер, 1998. – С. 294–322.

101. Пастирське послання митр. Андрея Шептицького до духовенства “О канонічній візитації” // Митрополит Андрей Шептицький : Життя і діяльність : докум. і матеріали 1899–1944. Т. II : Церква і суспільне питання; кн. 1 : Пастирське вчення та діяльність. – Львів : Місіонер, 1998. – С. 117–136.
102. Пастирське послання митр. Андрея Шептицького до поляків греко-католицького обряду // Митрополит Андрей Шептицький : Життя і діяльність : докум. і матеріали 1899–1944. Т. II : Церква і суспільне питання; кн. 1 : Пастирське вчення та діяльність. – Львів : Місіонер, 1998. – С. 322–334.
103. Пастирське послання Станиславівського єп. Андрея Шептицького до вірних “Християнська робота” // Митрополит Андрей Шептицький : Життя і діяльність : докум. і матеріали 1899–1944. Т. II : Церква і суспільне питання; кн. 1 : Пастирське вчення та діяльність. – Львів : Місіонер, 1998. – С. 1–16.
104. “Під терором!” // Діло. – 1912. – 6 лют. (24 січ.). – С. 1–2.
105. Переговори – зірвані! // Діло. – 1912. – 10 лют. (28 січ.). – С. 1–2.
106. Погромъ евреевъ въ Ходоровh // Галичанинъ. – 1897. – 16 (28) июл. – С. 1–2.
107. “Польський Піємонт” // Діло. – 1912. – 9 трав. (26 квіт.). – С. 2–3.
108. Польсько-руська угода // Діло. – 1912. – 8, 9, 12 серп. – С. 1–2.
109. Польсько-українські переговори // Діло. – 1912. – 5 лют. (23 січ.). – С. 1–2.
110. Правно-державна заява Українського Союза // Діло. – 1911. – 20 (7) лип. – С. 1.
111. Програма Української Радикальної партії // Громадянин. – 1909. – 25 лют. – С. 1.
112. Промова посла Олесницького // “Діло” і “Нове Слово”. – 1914. – 10 січня. – С. 3–4.
113. Проти ворогів реформи // Діло. – 1913. – 1 берез. – С. 1.
114. Проти польського віцекоролівства в Галичині // Діло. – 1912. – 20 (7) січ. – С. 1.
115. Процес против д-ра Трильовського // Новий громадський голос. – 1905. – 19, 26 січ. – С. 1, 2.
116. Реформа виборча а “wydrębienie” Галичини // Діло. – 1905. – 9 листоп. – С. 1.
117. Розпоряженіє министерствъ дhлъ внутренних, для благочестія і просвhщенія и правосудія зъ дня 29 Мая 1876, дотычно супружествъ израильтянъ, которіи мешкають внh израилитской церковнои области // Bhстникъ законовъ державныхъ для королевствъ и крahвъ въ державной думh заступленыхъ. Рочн. 1876. – Bhденъ : Тискомъ цhсарско-королевскои надворнои и статскои печатнh, 1876. – С. 157–158.
118. Росия і галицька виборча реформа // “Діло” і “Нове Слово”. – 1914. – 16 січ. – С. 3–4.
119. Русини Галицької Землі! // Діло. – 1895. – 23 жовт. (4 падолис.). – С. 1; Діло. – 1910. – 27 (14) жовт. – С. 1; Діло. – 1911. – 5 квіт. (22 берез.). – С. 1–2; Діло. – 1911. – 20 (7) трав. – С. 1–2.
120. Русскіи люди! // Голосъ народа. – 1913. – 24 мая (6 черв.). – С. 1.
121. Сіоністи супроти краєвої політики // Діло. – 1911. – 1 верес. (19 серп.). – С. 1–2.
122. Слава українським обструкціоністам! Проч з польським соймом насиля і привілеїв! // Діло. – 1910. – 4 листоп. (22 жовт.). – С. 1.
123. Справозданьє пос. гр. К. Баденього // Діло. – 1895. – 20 верес. (2 жовт.). – С. 2.
124. Трильовський К. З мого життя… (Уривок зі спогадів) / Кирило Трильовський // Гей там на горі “Січ” іде!.. Пропам’ятна книга “Січей” / зібр. й упорядкув. Петро Трильовський. – Вінніпег : Старанням Видавничого Комітету Пропам’ятної книги “Січей”, 1965. – С. 13–77.
125. Українська правно-державна заява // Діло. – 1911. – 21 (8) лип. – С. 1–2.
126. Франко І. Програма галицьких соціалістів / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 45 : Філософські праці / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 448–466.
127. Фризіеръ и староста // Галичанинъ. – 1899. – 9 (21) апрел. – С. 1.
128. Християнсько-суспільний Союз. Довірочні збори членів “Християнсько-суспільного союзу” у Львові 26 грудня 1911 р. – Львів, 1912.
129. Цеклер Л. Бог чує молитву : Життя Теодора Цеклера, розказане Ліллі Цеклер / Ліллі Цеклер ; пер. з нім. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2007. – 168 с.
130. Цісар, держава, правительство і український народ // Діло. – 1912. – 24 черв. – С. 1.
131. Шпербер М. Господні водоноси / Манес Шпербер ; пер. з нім. – Чернівці : Молодий буковинець, 2000. – 216 с.
132. Ще про польсько-українське порозумінє // Діло. – 1911. – 23 (10) серп. – С. 4.
133. Ще раз: ми і Жиди (з нагоди промов репрезентантів Жидів на ювилею посла Василька) // Буковина. – 1908. – 12 (25) верес. – С. 2.
134. Agitacja antysemicka w Galicji Wshodniej // Naprzód. – 1903. – 28 czerw. – S. 2.
135. Bobrzyński M. Statut Rady Szkolnej Krajowej Galicyjskiej : Studium prawno-polityczne / Michał Bobrzyński. – Kraków, 1903. – 126 s.
136. Der judischer Kataster // Czernowitzer Tagblatt. – 1909. – 28. September. – S. 1.
137. Die blutige Wahl in Drohobycz. Die Drohobyczer Deputation bei den Ministern // Die Zeit. – 1911. – 25. Juni. – № 3142. – S. 2.
138. Die Lage der Juden. Reden des Abg[eordneten]. Dr. Straucher in der österr[eichischen]. Delegationen und im österr[eichischen]. Abgeordnetenhause / Benno Straucher. – Czernowitz : Jüdischen National-Vereines, 1907. – 187 S.
139. Die Landtagswahlreform // Bukowiner Nachrichten. – 1909. – 23. Juli. – S. 2.

140. Dr. Mentschel zur Katasterfrage // Czernowitzer Allgemeine Zeitung. – 1909. – № 1678. – S. 2.
141. Dwie odezwy w sprawie strajków rolnych // Gazeta Narodowa. – 1902. – 4 sierpnia. – S. 1.
142. Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi. 1846–1906 / Wilhelm Feldman. – Kraków : Książka, 1907. – T. II. – 455 s.
143. Gesetz vom 26. Jänner 1907, betreffend die Wahl der Mitglieder des Abgeordnetenhauses des Reichsrates // Reichsgesetzblatt für die im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder. – Wien : K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1907. – № 17. – S. 4–16.
144. Głąbiński St. Wspomnienia polityczne. Częśćc pierwsza. Pod zaborem austriackim / Stanisław Głąbiński. – Pelplin : Nakładem drukarni i księgarni Sp. Z O. ODP., 1939. – 559 s.
145. Kaczkowski Z. Mój pamiętnik z lat 1833–1843 / Zygmunt Kaczkowski. – Lwów, 1899. – 172 s.
146. Kaindl R. F. Österreichs innere und äußere Politik bis 1914. Die Irridenta / Raimund Friedrich Kaindl // Handbuch der Politik. – Band II. – Berlin ; Leipzig, 1920. – S. 22–42.
147. Kofler O. Żydowskie dwory. Wspomnienia z Galicji Wschodniej od początku XIX wieku do wybuchu I wojny światowej / Oskar Kofler. – Warszawa : Żydowski Instytut Historyczny, 1999. – 294 s.
148. Landtaglicher Permanezausshus // Czernowitzer Zeitung. – 1909. – 10. Oktober. – S. 2.
149. List pasterski biskupów ruskich // Czas. – 1908. – 9 maja. – S. 1.
150. Memoriał Rady Miasta Lwowa w sprawie uniwersytetu ruskiego // Gazeta Narodowa. – 1912. – 22 maja. – S. 1.
151. Państwowa ustawa o prawie stowarzyszania się z 15 listopada 1867 r. // Dziennik Ustaw Państwowych. – Lwów, 1867. – № 134. – S. 2–3.
152. Państwowa ustawa o prawie zgromadzania z 15 listopada 1867 r. // Dziennik Ustaw Państwowych. – Lwów, 1867. – № 135. – S. 2–3.
153. Państwowa ustawa zasadnicza z 21 grudnia 1867 r. o powszechnych prawach obywateli dla Królestw i Krajów w Radzie Państwa reprezentowanych // Dziennik Ustaw Państwowych. – Lwów, 1867. – № 142. – S. 1–3.
154. Patent cesarski o prawie stowarzyszania się z 26 listopada 1852 r. // Dziennik Ustaw Państwowych. – Lwów, 1852. – №. 253. – S. 1–2.
155. Permannezausschus des Bukowiner Landtages // Czernowitzer Zeitung. – 1909. – 7.–8. September. – S. 2.
156. Proces o zaburzenia antysemickie w Zabłotowie // Naprzód. – 1904. – 28 lutego. – S. 2–3.
157. Program Stronnictwa demokratyczno-narodowego w zaborze rosijskim. – Lwów : Nakładem "Przeglądu wschechpolskiego", 1897. – 29 s.
158. Radykalizm ruski przed sądem // Czas. – 1905. – 18 stycznia. – S. 2.
159. Reforma sejmowa ordynacji wyborczej. Jak zabezpieczyć nasze mniejszości narodowe w okręgach wiejskich? – Lwów : Nakładem Rady Narodowej, 1912.
160. Reichsgesetsblatt für die im Reichsrathe Vertretenen Königreiche und Länder. – Wien, 1895. – № 21.
161. Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Österreich. – Wien, 1868. – № 151.
162. Rusini a Niemcy // Czas. – 1908. – 24 kwietnia. – S. 2.
163. Rusini a sejmowa reforma wyborcza // Czas. – 1911. – 26 listopada. – S. 3–4.
164. Staatsgrundgesetz vom 21. December 1867, über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1867. – Wien, 1867. – S. 495–407.
165. Steinhaus H. Wspomnienia i zapiski. W opracowaniu Aleksandry Zgorzelskiej / Hugo Steinhaus. – Londyn : ANEKS, 1992. – 587 s.
166. Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes in den Jahren 1908. – Session XVIII : 56. Sitzung; 72. Sitzung; 74. Sitzung. – Wien : Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1908.
167. Ugoda polsko-ruska // Naprzód. – 1912. – 29 grudnia. – S. 1.
168. Ukraiński projekt reformy // Czas. – 1913. – 27 października. – S. 1.
169. Ukraińskie programy // Czas. – 1914. – 4 kwietnia. – S. 2.
170. Wójcićki M. Polska a Panstwo Żydówskie / Mieczysław Wójcićki. – Lwów : Nakładem księgarni polskiej Bernarda Połonieckiego, 1919. – 40 s.
171. Z kongresu PSL // Naprzód. – 1914. – 8 kwietnia. – S. 1, 2.
172. Z obozu socjalistów lwowskich // Czas. – 1908. – 23 kwietnia. – S. 2.
173. Z sali sądowej // Naprzód. – 1905. – 21 stycznia. – S. 1–2.
174. Zbiór najważniejszych okólników zasadniczych Rady Szkolnej Krajowej. – Lwów, 1895. – T. 2. – № 364. – 174 s.

В статье исследуются источники к изучению институциональных процессов в сфере этно-политики Австро-Венгрии, касающиеся обеспечения прав и потребностей этнических политических акторов, процессов внешней и внутренней институционализации украинских, польских, еврейских, румынских и немецких политических акторов Галичины и Буковины. Охарактеризовано состояние совокупной источниковой базы изучения политики Вены в отношении этнических политических

акторов, проведена классификация возможных источников, представлена общая характеристика особенностей и значимости их отдельных типов, видов и т. п.; осуществлено новое прочтение уже известных и введено в научный оборот новые источники по определенным проблемам.

Ключевые слова: *источники, институционализация, взаимодействия, этнические политические акторы, Австро-Венгрия, Галичина, Буковина.*

The article investigates the sources for the study of institutional processes in the ethnic politics of Austria-Hungary concerning the rights and needs of ethnic political actors, processes, internal and external institutionalization of Ukrainian, Polish, Jewish, Romanian and German political actors in Galychyna and Bukovina. Characterize the state of the aggregate of the original sources to examine the policies of Vienna against ethnic political actors, a classification of possible sources, a common characteristic features and significance of their individual styles, types, etc., carried out a new interpretation of already known and put to scientific use new sources for specific issues.

Key words: *sources, institutionalization, interactions, ethnic political actors, Austria-Hungary, Galychyna, Bukovina.*

УДК 94(477.83.86)
ББК 63.3(4 Укр)52

Лілія Шологон

ПРОГРАМИ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ ГАЛИЧИНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті зроблено аналіз програмних документів українських політичних партій Галичини кінця XIX – початку XX ст., які дозволяють з'ясувати погляди провідних політичних сил на шляхи розв'язання найважливіших проблем національно-культурного розвитку українців краю.

Ключові слова: *політична партія, програма, освіта, культура, Галичина, національно-культурний рух.*

Українці Галичини впродовж другої половини XIX – початку XX ст. доклали чимало зусиль для боротьби за свої національні й громадянські права. Неабияку роль у цьому процесі відігравали політичні партії, які у своїх програмних документах висували чимало вимог національно-культурного характеру. Вони є цінним джерельним матеріалом і дозволяють з'ясувати, зокрема, погляди найвпливовіших суб'єктів українського суспільно-політичного руху Галичини на вирішення нагальних проблем культурного й освітнього життя в краї. Тому, безперечно, заслуговують на увагу дослідника.

Обрана тема не залишилася поза увагою науковців. Вона зацікавила дослідників першої третини XX ст., зокрема І.Франка [26], М.Павлика [19], К.Левицького [11], Ю.Охримовича [16], які опублікували публіцистичні й науково-популярні розвідки про українські політичні партії та їхні політичні програми. Неабиякий внесок у дослідження зазначеної проблеми зробили як радянські вчені [4, 14], так і сучасні українські дослідники – О.Жерноклеєв [5], М.Кармазіна [8], М.Кугутяк [9], І.Михальський [13], А.Павко [17] та інші. Однак комплексного розв'язання вона ще не отримала в українській історіографії.

Метою статті є аналіз програм українських політичних партій Галичини кінця XIX – початку XX ст. для з'ясування поглядів різних політичних сил краю впродовж зазначеного часового проміжку на шляхи розв'язання найгостріших проблем національно-культурного розвитку.

На думку дослідника А.Павка, за ідеологією та світоглядними засадами українські політичні партії Східної Галичини можна розділити на такі основні групи: 1) соціалістичні (Русько-українська радикальна партія, Українська Соціал-демократична партія; 2) ліберальні (Народна Рада, Українська національно-демократична партія; 3) кон-

© Шологон Л., 2011

сервативні (Католицько-руський народний союз, Християнсько-суспільна партія); 4) реакційні (Руська народна партія) [18, с.123].

Створена в ході революції 1848 р. українська політична організація Головна Руська Рада своєю першою відозвою від 10 травня 1848 р. під назвою "Будьмо народом" задекларувала національну єдність усього українського народу, дала потужний імпульс до політичної, соціальної й культурної модернізації суспільства [9, с.5]. Вона першою висунула вимоги адміністративного поділу Галичини на західну та східну, запровадження української мови в державних установах та навчальних закладах Східної Галичини тощо [11, с.10].

Під впливом наддніпрянського громадівського руху галицькі українці з початку 60-х рр. приступили до творення народовських громад, основу яких склало молодше покоління галицької інтелігенції. Відстоюючи ідеї національної самобутності та єдності всього українського народу, народовці головне своє завдання вбачали в розвитку національної самосвідомості широких народних мас. Головним засобом до цього, на їхню думку, мав бути захист української мови, літератури, поширення освіти [9, с.6].

Поштовхом для створення першого політичного товариства "Руська рада" стала невдала спроба розпочатої відомим політичним діячем Юліаном Лаврівським 1869 року народовсько-польської угодової акції, що, з одного боку, наочно продемонструвала необхідність консолідації суспільства для ефективної протидії посиленню позицій поляків у Галичині, а з другого – викликала гострі дискусії й диференціацію національно-політичних сил. Згідно зі статутом товариства, який Галицьке намісництво затвердило 13 травня 1870 р., метою його діяльності був захист прав руського народу [3, арк.1]. Її досягнення передбачалося через обговорення на зібраннях актуальних проблем соціального й політичного життя, подання петицій, меморандумів до уряду, участь у виборчих кампаніях до Галицького сейму та австрійського парламенту, проведення просвітницької роботи серед руського народу тощо. 7 вересня 1870 р. головою товариства на перших загальних зборах був обраний Теофіл Павліков, а до його керівних органів увійшли виключно москвофіли [12, с.33]. У програмі діяльності "Руської ради", прийнятій у лютому 1871 р., ішлося про прагнення добитися від владних структур належного виконання статті 19 Основного закону держави, що гарантувала народам Австро-Угорщини право на вільний розвиток національної культури і мови, використання останньої в навчальних закладах, урядових установах і громадському житті; скасування всіх законодавчих актів, що надавали особливі преференції польській мові в Східній Галичині, належного представництва українців у Крайовій шкільній раді тощо [3, арк.4].

На початку 80-х рр., зазнавши ряд поразок на виборах, народовці також перейшли до більш активних форм політичної діяльності (видання газет, організація вічевого руху), вершиною якої було утворення 24 жовтня 1885 р. першої народовської політичної організації "Народна рада", організаторами й лідерами якої були Ю.Романчук, О.Огоновський, В.Нагірний, О.Стефанович, І.Белей, К.Левицький, О.Січинський, О.Барвінський, М.Бучинський [9, с.7].

"Народна рада", хоч і проголосила себе політичним товариством, проте з погляду основних критеріальних ознак (наявність програмних засад, статуту, періодичність скликання загальних зборів організації), а також за характером своєї діяльності, впливом фактично була політичною партією [17, с.138].

У лютому 1888 р. на перших загальних зборах "Народної ради" О.Огоновський виголосив політичну програму галицьких українців, у якій товариство висловило прагнення рівності галицьких українців з іншими народами Австро-Угорської монархії, поряд з тим визнавало єдність усього українського народу незалежно від існуючих державних кордонів. Ці ідеї також були задекларовані в програмі "Народної ради" від

27 грудня 1892 р. У ній, зокрема, було записано: "Хочемо просвітою будити наш руський нарід до самосвідомості горожанської, помагати йому до дальшого розвою духовного і піддержувати почуттє національне, – уважаючи нарід підставою нашої сили... Від правительства жадаємо конституційної оборони прав і інтересів народу руського..." [20, с.17–18]. Варто зазначити, що до 1899 р. вищевказані політичні товариства співпрацювали між собою. Так, 1897 р. напередодні виборів до австрійського парламенту вони створили спільний Руський крайовий виборчий комітет.

Першу українську політичну партію – Русько-українську радикальну партію (РУРП) – галицько-українські соціалісти заснували у Львові 5 жовтня 1890 р. Її лідерами стали І.Франко та М.Павлик, а друкованим органом – журнал "Народ", що видавався за значної матеріальної підтримки прогресивних сил Східної України. Вона утворилась як результат опозиції до двох провідних течій у суспільно-політичному житті краю – москвофільської та народовської, які, починаючи з 1860-х рр., були найпопулярнішими серед українців Галичини [5, с.169; 10, с.55]. Незважаючи на те, що РУРП в основному орієнтувалася на вирішення найнагальніших соціально-економічних проблем українського селянства, питання національно-культурного характеру не залишилися поза увагою партійної програми, прийнятої на установчих зборах. Зокрема, у ній зазначалося: "Зваживши, що розвій мас можливий тілько на грунті національнім, русько-українська радикальна партія в справах національних змагати буде до піднесення почуття національної свідомості і солідарності в масах усего руско-українського народу, через літературу, збори, з'їзди, товариства, демонстрації, відчити, печать і т. і." [22, с.12]. Також у програмі-максимум РУРП чимало місця було відведено організації освіти. Лідери політичної партії поставили собі за мету домогтися безкоштовного навчання у вищих, середніх і початкових школах держави, створення умов для здобуття належної освіти дітям із незаможних сімей, рівного доступу чоловіків і жінок до університетських та гімназійних закладів держави, збільшення видатків на народне шкільництво, включення до навчальних програм природничих і соціально-економічних дисциплін замість класичних мов тощо.

У грудні 1895 р. на IV з'їзді РУРП до партійної програми було включено постулат політичної незалежності України. Його було сформульовано таким чином: "... Заявляє русько-українська радикальна партія, що здійснення усіх її соціалістичних ідеалів можливе тільки при повній політичній самостійності руско-українського народу і повнім праві його рішати самому у всіх справах його дотикаючих" [23, с.130]. Також в оновленій програмі було замінено положення про автономію Галичини вимогою створення окремої національної адміністративної одиниці на українських землях Східної Галичини й Північної Буковини. Окрім цього, радикальна партія ставила перед собою завдання сприяти підвищенню національної свідомості всього українського народу, що мешкав на території Австро-Угорської та Російської монархій.

Вищевказані положення знайшли своє подальше пояснення в партійній програмі радикалів, прийнятій 1904 р. Провід РУРП домагався запровадження на українських територіях Галичини й Буковини української мови в державних установах, навчальних закладах, наукових інституціях, при цьому визнаючи право за національними меншинами на розвиток власної мови та культури [4, с.159].

Варто зазначити, що РУРП стала першою масовою національною партією європейського зразка, зуміла заручитися неабиякою симпатією серед населення краю, проте не мала вагомого представництва у віденському парламенті й галицькому сеймі, тому не могла активно відстоювати свої ідеї. Розкол у її лавах наприкінці 90-х рр. XIX ст. сприяв утворенню партій ліворадикального й центристського напрямів [17, с.139].

18 вересня 1899 р. за ініціативою лівого крила РУРП на конференції, скликаній у Львові, засновано Українську соціал-демократичну партію (УСДП) як складову частину австрійської соціал-демократії. У першому номері партійного видання "Воля" були

викладені основні ідейні засади діяльності новоствореного партійного осередку. Щодо вирішення питань національно-культурного розвитку українців Галичини, то в ній зазначалося, що УСДП виступала: "за піднесене освіти і культури серед народу...", "доступ кожного до науки, до світла...", "за автономію (самоуправу) народностей против автономії країв, за волю національну против національного гніту". Найсміливіше прагнення української секції австрійської соціал-демократії – "... змагаємо до того, щоби цілий народ український виборов собі національну волю та самостійність політичну; наша ціль – вільна держава українського народу, українська республіка" [25, с.54–56; 1, арк.1].

Українські соціал-демократи не мали окремої партійної програми й організовували свою діяльність на основі статутних і програмних документів Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (далі – СДРПА). Проте, на сьомому з'їзді партії, що відбувся наприкінці вересня 1899 р. у Брюні за участю делегатів від національних осередків СДРПА (УСДП представляли М.Ганкевич і Р.Яросевич) було прийнято її національну програму. Суть Брюнської програми полягала в наданні народам Австро-Угорщини національно-територіальної автономії в її складі, де б усі найважливіші справи як політичного, економічного, так і культурного характеру, вирішували національні ради [5, с.206].

На восьмому з'їзді СДРПА, що проходив 2–6 вересня 1901 р. за участю п'ятьох українських соціал-демократів, на зміну старій партійній програмі, прийнятій ще в Гайнфельді 1889 р., було прийнято нову, де партія переглянула свої найрадикальніші марксистські ідеї й стала на шлях парламентаризму. Серед важливих вимог національно-культурного характеру, що знайшли своє відображення у Віденській програмі СДРПА, – забезпечення державою безоплатної обов'язкової початкової освіти та безкоштовне навчання здібних дітей у середніх і вищих навчальних закладах Австро-Угорщини [5, с.228–229].

УСДП не користувалася значно підтримкою серед населення Галичини. Зокрема, на виборах до австрійського парламенту 1911 р. лише один її представник (С.Вітик) здобув депутатський мандат. Керівництво партії на чолі з М.Ганкевичем і С.Вітиком виступало за тісну співпрацю з польською соціал-демократичною партією, яка повністю ігнорувала національні прагнення українського робітничого руху. Натомість "молоде крило партії", яке представляли Ю.Бачинський, В.Левинський, В.Старосольський, закликало робітників, що належали до лав УСДП, домагатися врахування своїх національних прав. Конференція українських соціал-демократів у Львові 29 січня 1911 р. зафіксувала розкол у їхніх рядах [5, с.419]. Його вдалося подолати лише на початку березня 1914 р. на п'ятому з'їзді УСДП, серед рішень якого було спільне видання нового періодичного видання партії – газети "Праця", до редакційного комітету якої ввійшли представники обох, раніше конкуруючих, течій [17, с.140].

Неабияке значення в суспільно-політичному русі Галичини кінця XIX – початку XX ст. відігравала Українська національно-демократична партія (УНДП), створена 26 грудня 1899 р. на зібранні представників політичного товариства "Народна рада", "Комітету львівських русинів" та національно-демократичної фракції РУРП. Останні, зокрема Є.Левицький, В.Охримович, І.Франко, і стали ініціаторами її заснування. З перших днів діяльності новоствореної партії до її лав долучився видатний український учений М.Грушевський [9, с.12; 2, арк.3].

Уже 28 грудня 1899 р. у часописі "Діло" було опубліковано програму УНДП, у якій зазначалося, що "остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоб цілий українсько-руський народ здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм..." [21, с.57]. Першим кроком на шляху цього була вимога створення окремого коронного краю на українських етнічних землях Галичини та Буковини, використання української мови в

роботі державних установ на її території, неухильне забезпечення громадянам Австро-Угорської монархії гарантованих конституцією демократичних прав, зокрема свободи слова, друку, громадських об'єднань тощо.

Чимало місця в політичній програмі УНДП було відведено освітнім перетворенням у краї. Зрештою, партія прагнула заснування українського університету у Львові, створення окремої Крайової шкільної ради в Східній Галичині, демократичного принципу формування окружних і повітових шкільних рад, домінуючий вплив на створення яких мали б представники українських громад та навчальних закладів; відкриття україномовних народних шкіл, реальних і класичних гімназій, учительських семінарій у всіх селах і містах, де була в цьому необхідність, запровадження української мови як обов'язкової в польських, румунських і німецьких навчальних закладах, що працювали на етнічних українських землях.

Неабияке значення в основоположному документі новоствореної партії відводилося зростанню національної свідомості як українців Австро-Угорщини, так і Наддніпрянщини. Зокрема, у програмі УНДП зазначалося: "Будемо змагати, щоби серед угорських русинів викликати подібний рух національний, який є між галицькими і буковинськими русинами, щоби загріти їх до плекання і уживання рідної мови... Будемо піддержувати, скріпляти та розвивати почуття національної єдності з російськими українцями та змагати до витворення разом з ними культурної цілісності" [21, с.58].

Прагнення лідерів УНДП, викладені в політичній платформі від 1899 р., суттєво не змінилися до початку Першої світової війни. Проте в новій програмі, прийнятій напередодні 1914 р., було дещо конкретизовано й деталізовано окремі положення попередньої. Так, щодо реформ у галузі шкільництва, то націонал-демократи домагалися поділу діючої в Галичині Крайової шкільної ради на два окремих, не залежних один від одного відділи – український і польський, яким мали підпорядковуватися відповідно українські й польські навчальні заклади, створення національних повітових та місцевих шкільних рад, суттєвого розширення повноважень останніх. "Взагалі наша партія стоїть за тим, щоби наші школи підлягали тільки нашим людям і щоби в наших школах учили тільки наші учителі", – було записано в програмі УНДП [7, с.256]. Окрім вимог негайного відкриття українського університету у Львові, створення розгалуженої мережі україномовних середніх і початкових навчальних закладів, партійний провід висунув й інші, досить справедливі ідеї національно-культурного характеру: "Домагаємося в кінці, безоплатної науки у всіх публічних школах і публичної помочи від держави, краю, повіту і громади для улекшення науки убогим дітям в народних школах через достарченє їм поживи, одежи і шкільних книжок та шкільних знадобів (шкільного приладдя. – *Л.Ш.*), а се тому, щоби весь наш нарід став народом письменним і просвіченим" [7, с.256].

Варто зазначити, що УНДП упродовж досліджуваного періоду була найпопулярнішою українською партією, яка зуміла об'єднати навколо своїх ідей чимало національно свідомої інтелігенції, духовенства, частково селян і міщан. Її лідери зуміли створити розгалужену мережу партійних осередків і запровадили чіткий принцип вертикальної підпорядкованості. Про неабияку підтримку галичанами цього політичного об'єднання засвідчили вибори до крайового сейму 1913 р., на яких українські націонал-демократи здобули 23 мандати [17, с.143].

З виходом УНДП на політичну арену в основному завершився процес формування партійно-політичної системи українського суспільства в Галичині, характерною рисою якої була наявність впливової центристської національно-демократичної партії, двох лівих – Української радикальної партії й Української соціал-демократичної партії та однієї правої організації – Католицького русько-народного союзу (КРНС) [9, с.13].

Останню було створено на початку січня 1897 р. за ініціативи О.Барвінського, А.Вахнянина та інших. Незважаючи на те, що в партійній періодиці її лідери кваліфіку-

вали КРНС як політичне товариство, насправді, він став першою українською консервативною партією європейського зразка, яка об'єднала довкола себе переважно греко-католицьке духовенство, хоча й орієнтувалася на інші соціальні верстви краю. У статуті КРНС зазначалося, що основна його мета – "дбати про релігійно-моральні, народні і економічні справи руського народу в Галичині, особливо ж про справи руських селян і міщан, на основах католицьких" [17, с.144]. На основі цього політичного об'єднання 29 червня 1911 р. було засновано Християнсько-суспільний союз (ХСС), який очолив відомий у краї український політик-консерватор В.Барвінський. Основні програмні засади новоствореної партії були опубліковані на сторінках періодичного видання ХСС – часопису "Руслан", де зазначалося, що партія визнає лише легальні, парламентські методи боротьби за національно-культурні та громадянські права в державі, вимагає реформ у всіх сферах життя суспільства й буде "добиватися повної рівноправності українців з усіма народами Австрійської держави на всіх полях прилюдного і державного життя" [15, с.2]. Незважаючи на те, що провідні українські політики як Галичини, так і Наддніпрянщини з недовірою ставилися до ХСС, звинувачували політичне об'єднання не лише в підтримці вузькостанових інтересів, але й в антидержавній політиці, партійні лідери, навіть відмовляючись брати участь у передвиборних кампаніях, закликали голосувати галичан виключно за українських кандидатів.

Окреме місце в українському політичному спектрі займав москвофільський рух, який 7 лютого 1900 р. на з'їзді представників політичного товариства "Руська Рада" оформився в Руську народну партію (РНП). Її засновниками й лідерами стали В.Давидяк, В.Дудикевич, І.Пелех та інші. Основні програмні засади були викладені на сторінках партійних часописів "Галичанин" та "Русское слово", де новостворену партію було оголошено представником більшості "русского" населення Галичини. У них також зазначалося, що створення РНП мало неабияке значення для активізації просвітницької діяльності серед місцевого населення. Для цього передбачалося використовувати такі важливі засоби, як "общерусский языкъ и общерусская литература" [6, с.1]. Варто також зазначити, що РНП відкидала будь-які прояви національної свідомості українців, пропагувала ідею об'єднання з росіянами й орієнтувалася на світську та духовну інтелігенцію, селянство, що сповідувало консервативні ідеї. Загалом на початок ХХ ст. вона мала досить сильні позиції в суспільно-політичному житті краю. Про це свідчить і те, що провідний друкований орган партії – газета "Галичанин" – 1908 р. виходила тиражем у 2 500 примірників, тоді як часопис УНДП "Діло" мав 3 500 читачів, а періодичне видання ХСС – лише 400. Натомість інші політичні партії краю: ліві, праві, центристи – розцінювали її ідеологію як деструктивну, реакційну й антинаціональну та закликали українську громадськість ігнорувати політичну агітацію москвофілів [17, с.144].

Таким чином, аналіз партійних програм українських політичних партій Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. дозволяє стверджувати, що впродовж цього періоду в краї сформувалися сильні політичні об'єднання, які зуміли поставити на порядок дня досить серйозні вимоги, у тому числі й національно-культурного характеру. Зокрема, РУРП, УСДП, УНДП заявили про прагнення українського народу до державної незалежності, соборності всіх його земель. Проте, працюючи в правовому полі Австро-Угорської держави та сповідуючи принципи парламентаризму, вони могли в найближчій перспективі розраховувати лише на створення окремої адміністративної одиниці на українських землях із широкими автономними правами. Ця вимога в різній формі також знайшла своє відображення в програмах згаданих партій. Окрім цього, РУРП та УНДП прагнули запровадження української мови в роботі державних установ, навчальних закладів різних рівнів, реформ у галузі культури, вільного національного розвитку всіх народів Австро-Угорщини. Дещо обережніших поглядів із цих питань дотримувалась УСДП, що працювала в рамках австрійської соціал-демократичної партії й користувалася загальнопартійними програмовими документами.

Варто зазначити, що найпрогресивніших позицій щодо національно-культурного розвитку українців Галичини дотримувалась УНДП, яка єдиною в партійній програмі висунула вимогу створення українського університету у Львові, реформування системи керівництва освітою в краї, поставила перед собою завдання працювати над зростанням національної свідомості українців, що мешкали як в Австро-Угорській, так і Російській імперіях. Натомість найбільш реакційні погляди на національно-культурний рух українців мала РНП, яка заперечувала самостійне існування української нації й пропагувала її культурну єдність із російський народом.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 146 Галицьке намісництво м. Львів, оп. 7, спр. 4759. Рапорт Львівської дирекції поліції по роботу конфедерації української фракції Соціал-демократичної партії. 20–21 вересня 1899 р., 3 арк.
2. ЦДІАЛ України, оп. 8, спр. 12. Донесення дирекції поліції у Львові про створення української національно-демократичної партії. 8 січня 1900 р., 6 арк.
3. Там само, ф. 196 Політичне товариство "Руська рада" м. Львів, оп. 1, спр. 1. Статут і програми перших установчих зборів та політичної діяльності товариства. 1870–1871, 5 арк.
4. Волянюк М. Зв'язки російської соціал-демократії з прогресивними діячами Галичини (1894–1904 рр.) / М. Волянюк // Український історичний журнал. – 1963. – № 3. – С. 38–48.
5. Жерноклеєв О. С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.) / О. С. Жерноклеєв. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – 536 с.
6. Заявленіе // Галичанин. – 1900. – 1 (13) лют. – С. 1.
7. З програми української національно-демократичної партії напередодні Першої світової війни // Історія української культури : зб. докум. і матеріалів / за ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. – К. : Вища школа, 2000. – С. 255–256.
8. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.) / М. С. Кармазіна. – К., 1998. – 320 с.
9. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Т. 1 / М. Кугутяк. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 536 с.
10. Кугутяк М. Радикальна партія в Східній Галичині / М. Кугутяк // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 55–63.
11. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 рр.: на підставі споминів / К. Левицький. – Львів : З друкарні оо. Василіян у Жовкві, 1926. – 736 с.
12. Мельник В. Утворення та організаційні засади діяльності політичного товариства "Руська Рада" (1870–1871) / В. Мельник // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. – Івано-Франківськ, 2004. – Вип. VIII. – С. 30–40.
13. Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. / І. С. Михальський. – Луганськ, 2003. – 380 с.
14. Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму / В. Осечинський. – Львів, 1954. – 320 с.
15. Основи, задачі і змагання "Християнсько-суспільного сторонництва" // Руслан. – 1912. – 23 лют. (7 берез.). – С. 1–2.
16. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки / Ю. Охримович. – Львів, 1922. – 87 с.
17. Павко А. До питання про формування партійно-політичної системи у Східній Галичині наприкінці XIX – початку XX ст. / А. Павко // Пам'ять століть. – 2000. – № 3. – С. 136–144.
18. Павко А. Теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних партій та організацій в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. / А. Павко // Український історичний журнал. – 2001. – № 4. – С. 112–125.
19. Павлик М. По поводу відносин між руською радикальною і польською соціал-демократичною партією / М. Павлик // Народ. – 1895. – Ч. 6.
20. Програма Народної Ради // Українська суспільно-політична думка в XX ст. Т. 1 / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сокальник. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – С. 17–18.
21. Програма національно-демократичного (народного) сторонництва // Українська суспільно-політична думка в XX ст. Т. 1 / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сокальник. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – С. 57–58.
22. Програма Русько-Української Радикальної партії // Українська суспільно-політична думка в XX ст. Т. 1. / упоряд. Т.Гунчак, Р.Сокальник. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – С. 9–13.
23. Програма руско-української радикальної партії, прийнята на краєві з'їзді партійнім у Львові 29 грудня 1895 // Отаман : Календар для народа на рік звичайний 1905. – Коломия, 1904. – С. 130–131.
24. Програма Української (русько-української) радикальної партії, що була прийнята в 1904 р. // Історія

українських політичних партій. Кінець XIX ст. – 1917 р. : хрестоматія-посібник. Ч. 1 / упоряд.: Б. І. Корольов, І. С. Михальський. – К. : Вид-во європейського ун-ту, 2004. – С. 157–160.
25. Українська суспільно-політична думка в XX ст. Т. 1 / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сокальник. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – 510 с.
26. Франко І. До історії соціалістичного руху / І. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1904. – Т. 25, кн. 7. – С. 134–152.

В статье сделано анализ программных документов украинских политических партий Галичины конца XIX – начала XX века, которые дают возможность выяснить взгляды главных политических сил на способы разрешения наиболее важных проблем национально-культурного развития украинцев края.
Ключевые слова: *политическая партия, программа, образование, культура, Галичина, национально-культурное движение.*

The article analyses the programmatic documents of the Ukrainians political parties in Galychyna at the end of the 19th – the beginning of 20th centuries. They allow to find out opinions leading political powers to the ways of unbinding the most important problems of national cultural development of Ukrainians of the region.
Key words: *political party, programme, education, culture, Galychyna, national and cultural movement.*

УДК 930.2: 94 (477.8)
ББК 63.01
Галина Стефанюк, Ірина Галайчук

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННЯ СХІДНОГАЛИЦЬКОГО СОЦІУМУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті зроблено класифікацію джерельної бази, проаналізовано документальні матеріали архівних установ, охарактеризовано спогади учасників та очевидців подій Другої світової війни.
Ключові слова: *архів, документи, мемуари, соціум, Друга світова війна, нацистська окупація.*

Повноцінна джерельна база історичних досліджень є основною запорукою розвитку історичної науки. Однією з основ розбудови України є ґрунтовне переосмислення історичного шляху українського народу, тривалий час розділеного чужоземними державами. Це стосується й становища галицького суспільства в період Другої світової війни. Заідеологізованість радянської історичної науки, засекреченість значної частини архівних документів, публікація лише вигідних для радянського режиму джерельних матеріалів не дозволяли об'єктивно висвітлити цю проблему, тому після проголошення незалежності нашої держави актуальним стало об'єктивне вивчення історії України та її окремих регіонів, зокрема Галичини.

Джерелами до вивчення повсякденного життя галицького українства в роки Другої світової війни є насамперед архівні документи, матеріали, опубліковані в збірниках документів, тогочасна преса, спогади й мемуари українських громадсько-політичних діячів, свідчення очевидців.

Східногалицьке населення в роки німецької окупації перебувало в складі створеного в серпні 1941 р. на території Львівської, Дрогобицької, Станіславської й Тернопільської областей дистрикту Галичина, який входив до польського Генерального Губернаторства. Відповідно, у складі документів "окупаційних фондів" відображені специфічні особливості цієї зони нацистської окупації. Варто відмітити, що відсутність у фондах архівних установ документів, які б висвітлювали всі сфери життєдіяльності суспільства, пояснюється тим, що в архіви потрапило далеко не все, а тільки те, що вдалося зібрати по "гарячих" слідах, оскільки перед відступом окупантів чимало документів знищувалося.

Серед матеріалів Державного архіву Івано-Франківської області окуповану територію представляють документи нечисленних фондів місцевих органів окупаційної адміністрації – повітових комісаріатів (2 фонди) і місцевого самоврядування (2 фонди

© Стефанюк Г., Галайчук І., 2011

окружних староств, 2 – міських і 2 – волосних управ) [8, с.254]. Незважаючи на фрагментарність, у цих зібраннях знаходимо інформацію про повсякдення українців Галичини.

У фонді Станіславського окружного староства [1] містяться розпорядження Генерального Губернаторства, Станіславської обласної управи про ведення актів громадянського стану, реєстрацію сімей, члени яких мобілізовані в армію, наявність безробітних, списки й анкети хворих, заяви учнів середніх шкіл про призначення стипендій, листування із сільськими управами, адміністративними й фінансовими органами про призначення пенсій за віком, наявність дитячих ясел і притулків, особові справи пенсіонерів, упровадження вивчення української мови.

У фонді Коломийського окружного староства [2] зберігаються документи про оподаткування, вивезення сільськогосподарської продукції, відправлення до Німеччини на примусові роботи. Зазначений фонд ознайомлює зі свідоцтвами, виданими магістратом на використання житлової площі, заявами громадян про надання житлової площі та видачу ордерів, дозволами на придбання будинків, будівельних матеріалів, промислових товарів.

Циркуляри й розпорядження Снятинської міської управи [3] висвітлюють деякі аспекти повсякденного життя населення. Вони доповнюються інформацією статистичних даних, заяв громадян і розкривають інформацію про видачу дозволів на отримання карток на хліб, звільнення від оподаткування, отримання промислових товарів та ін.

Серед документів Залуцької [4] й Стецівської [5] волосних управ – директиви, листування з питань організації сільськогосподарського виробництва, оподаткування, накладання штрафів за невиконання трудових повинностей, статистичні звіти, відомості про кількість населення, обробленої землі, здачі сільськогосподарської продукції, заробітну плату, відомості про боротьбу з інфекційними хворобами.

Привертають увагу документи Львівського окружного [6] та Львівського міського старост [7], серед яких містяться циркуляри, розпорядження губернаторства, староства з різних питань реалізації окупаційної політики, у яких наводяться й численні факти про умови повсякденного життя галичан у добу нацистської окупації. Так, наприклад, за документами фонду можна встановити, що закупівлю товарів першої необхідності селяни могли здійснювати лише за спеціальними талонами, що підтверджували виконання ними норм постачання сільськогосподарських продуктів для господарських установ дистрикту Галичина. Документи фондів, зокрема звіти й листування, відображають діяльність Українського допорогового комітету, організацію допомоги населенню, військовополоненим, організацію дитячих садків, колоній. У справах фонду наявні статистичні відомості про склад населення (за результатами проведеного нацистською владою перепису 1942 р.), документи щодо підтвердження належності осіб до фольксдойче, списки стосовно особового складу сільських, міських управ, староства.

Важливим джерелом для нашого дослідження є узагальнений збірник “Архіви окупації: 1941–1944”, упорядкований Н.Маковською [8], який побачив світ 2006 р. і містить зібрання документів з різних архівів України про становище населення в окупованих регіонах. У ньому вперше представлено інформацію про так звані “окупаційні фонди” державних архівів України. Понад півстоліття цей потужний документальний масив був здебільшого засекреченим і недоступним для дослідників. Тому стаття слугуватиме розширенню джерельної бази дослідження історії Другої світової війни на українських землях, відкриватиме нові можливості для глибшого й детальнішого вивчення нацистської окупаційної політики, усіх сфер життя населення на окупованій території. Актуалізована інформація допомогла розкриттю маловідомих сторінок історії України 1941–1944 рр. у контексті загальнолюдської трагедії найжорстокішої зі світових воєн, що є важливим також із погляду міжнародного співробітництва в гумані-

тарній сфері, сприяння захисту соціальних інтересів і гідності жертв націонал-соціалістичного режиму, попередженню загрози тоталітаризму, поширенню взаєморозуміння між народами світу. На сторінках видання можна також побачити "обличчя" війни й окупації (боротьбу, побут, руїну, голокост) у фотодокументах, ознайомитися з роздумами сучасних істориків на цю тему [8, с. 325].

Доцільно виділити збірники опублікованих документів і матеріалів як один з видів джерельної бази дослідження, зокрема "Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів" [22], "Радянське Прикарпаття. Документи і матеріали" [24], "Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945)" [20].

Вищеназвані збірники частково дають нам уявлення про реалізацію нацистами своєї соціально-економічної політики на території України у 1941–1944 рр. та її впливу на повсякдення галицького українства. В основному тут подано документи, які висвітлюють німецький режим як жорстокий і терористичний, зокрема стосовно як українського, так і польського й особливо єврейського населення.

Окремі проблеми цього дослідження знайшли відображення в збірнику документів і матеріалів "Культурне життя в Україні. Західні землі" [17], підготовленому науковцями Інституту українознавства імені І.Крип'якевича у Львові. Серед інших видань такого характеру його виокремлює високий професійний рівень археографічного опрацювання. У передмові викладено концепцію збірника документів і матеріалів, який супроводжує доволі широкий науково-довідковий матеріал, коментарі, список застарілих і маловживаних слів, список скорочених слів, покажчик імен та фотоілюстрацій. Джерельною основою збірника є документи фондів, які зберігаються в обласних державних архівах західних областей України, у ЦДАВО України, ЦДАГО України, Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. Певне відображення у збірнику знайшли матеріали періодичної преси – статті, повідомлення, кореспонденції. До збірника також увійшов ряд документів, опублікованих донедавна тільки за кордоном. Поряд з іншими матеріалами, вони дають можливість відтворити об'єктивну картину становища освіти, культури, боротьби за національно-духовне відродження України. Це документальне дослідження, підготовлене з позиції багатовимірності історичного процесу, задовільняє природне прагнення читача самому розібратися в подіях, якими характеризується суспільно-політичне й культурно-освітнє життя в західноукраїнському регіоні. Зокрема, наводиться думка керівника Райхскомісаріату України Е.Коха, який уважав, що "українцям не треба думати про школи й університети, тому що вони зобов'язані працювати, а для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобу і тубільцеві-робітнику освіта лише зашкодить" [17, с.155].

Слід зазначити, що джерельною основою вищезгаданого збірника документів є матеріали, які зберігаються у фондах Державних архівів західних областей України та Центральних державних архівах. Окрім того, до збірника увійшов ряд документів, опублікованих за кордоном і раніше не доступних для дослідників. Вони дають можливість відтворити об'єктивну картину культурного, освітнього та релігійного становища галицького суспільства в досліджуваний період та національно-визвольну боротьбу в 1941–1944 рр.

Багато джерел, які стосуються досліджуваної проблеми, знайшли своє відображення в збірниках документів та спогадах, опублікованих зі здобуттям Україною незалежності. Упродовж останнього десятиліття спостерігається інтенсивне археографічне опрацювання й оприлюднення документів новітньої історії України, величезного джерельного масиву, що його породило бурхливе XX ст.

Так, 1993 року Інститут українознавства НАН України та Львівське відділення інституту Української археографії НАН України започаткували видання збірки до-

ментів і матеріалів про політичні, соціальні, економічні, культурні події в Україні в 40–50-ті рр. ХХ ст. – "Літопис нескореної України" [18; 19].

Одним із ґрунтовних збірників німецьких архівних матеріалів є збірник, упорядкований В.Косиком [11; 12; 13; 14]. Опубліковані в ньому матеріали допомагають боротися проти політичних міфів, однак передусім дають змогу відтворити реальність історичних фактів і подій та історичного процесу. Документи дають можливість порівняти бачення майбутнього тодішніх політичних груп і простежити їхнє ставлення до Німеччини. Документи збірника стосуються насамперед політичного, соціально-економічного й культурного аспектів німецької окупації, як одних із головних завдань щодо України. Загалом вони впорядковані хронологічно. Дані, що містяться в збірнику, розкривають, зокрема, інформацію про плани Гітлера щодо України. Таким чином, автор зазначає, що "за стратегічними планами верховного командування Вермахту, один з головних військових ударів було спрямовано на територію України. Справа в тому, що А.Гітлер та його штаб насамперед убачали в українських землях важливу сировинну й продовольчу базу для подальшого продовження війни. Без українського промислового й сільськогосподарського комплексу таке продовження вважалося для Німеччини доволі проблематичним. Тому всі плани й стратегічні розробки направлялися на так звану "блискавичну війну" ("бліцкриг"). Німеччині важливо було в найкоротший термін захопити й опанувати територію СРСР, усю її західну частину і, найголовніше, якнайбільше українських земель" [12, с.112]. З вищенаведеної інформації можна уявляти, яким у зазначеному контексті було повсякденне життя українства.

Досить важливими для нашого дослідження джерелами є повідомлення преси, яка виходила в 1941–1944 рр. Вона висвітлює діяльність Українського центрального комітету як координатора всіх сфер життєдіяльності галицького суспільства, "Просвіти", становище освіти, культури, релігії, господарства в окупованих німцями західноукраїнських землях, публікації на політичні теми та іншу різноманітну інформацію.

Так, у ряді публікацій газети "Українське слово" до читачів, зокрема, доносились укази й розпорядження окупаційної влади. Скажімо, після приєднання галицьких земель до Генерального Губернаторства, газета опублікувала "Розпорядження про адміністрацію Галичини", у якому зазначалося, що урядовою мовою в дистрикті Галичина є німецька мова. "Допускаються мови українська і польська. Розпорядження та інші законодавчі акти будуть оголошуватися німецькою, українською і польською мовами". Щоб полегшити вивчення німецької мови, газета з 15 лютого до 13 березня 1942 р. у рубриці "Самоучка німецької мови" надрукувала дванадцять лекцій уроків. У одному з номерів вищеназваної газети описується жорстокість органів НКВС, які, відступаючи на схід у 1941 р., катували та розстрілювали в'язнів. Крім того, газета публікувала спогади про тортури людей, які дивом залишилися живими [10].

Після припинення виходу "Українського слова" не без допомоги окупаційної адміністрації почала виходити газета "Станиславівське слово", яка друкувала матеріали національно-патріотичного спрямування. У важкій політичній ситуації газета намагалася порушувати суспільно-громадські та національно-виховні аспекти української національної еліти, друкуючи низку статей про роль і завдання інтелігенції в суспільному житті. Зокрема, у статті "Завдання української інтелігенції" вказувалося: "Бути рідній масі вчителем, виховником і опікуном – це головні обов'язки української інтелігенції... Українська інтелігенція мусить жити не тільки в гущі національних зацікавлень, а в гущі потреб і болей маси" [9].

На сторінках газети "Станиславівське слово" висвітлювались як політична ситуація в Галичині, так і різноманітні аспекти господарського, культурного, освітнього, релігійного життя. Газета привертала увагу до проблеми формування державницького, правового мислення, закликала дотримуватися порядку, дисципліни, зберігати майно, викривала випадки грабування державних установ, колгоспів. У статті "На шкільні

теми" автор, роздумуючи над проблемами виховання учнівської молоді, наголошував: "Українську школу доведеться будувати від самих основ, на розвалинах більшовицької шкільної політики, що різними псевдонауками, антирелігійними гуртками та іншими заходами намагалася по-своєму розкласти, здеморалізувати і зруйнувати молоді і гарячі душі нашого підростаючого покоління. Молодь – це майбутня рука і мозок нації, яка повинна сумлінно виконувати працю при верстаті. Школа має на меті виховання розумне, врівноважене, національно свідоме і в найкращому розумінні цього слова, жертвенне українське покоління" [21].

Пізніше, 1944 р., практично всі українські галицькі газети закликали українців до боротьби проти більшовиків і публікували статті про готовність різних районів дати відсіч Червоній армії. Слід зазначити, що згадані вище періодичні видання були легальними, тому виходили впродовж тривалого часу й досить вичерпно відтворювали панораму українського життя в краї. Слід зазначити, що авторами газетних статей були відомі в той час українські громадсько-політичні діячі – В.Кубійович, К.Паньківський, К.Левицький, З.Зелений та ін.

Зрозуміло, що з огляду на німецьку цензуру періодика не завжди могла претендувати на об'єктивність. Так, легальній пресі заборонялося писати про політичні процеси, німецькі каральні акції, важкі побутові умови населення та інші труднощі воєнного часу. Ураховуючи цю обставину, потрібно критично підходити до повідомлень преси, зіставляючи їх з даними інших джерел. Важливо зазначити, що доступ до цих видань упродовж тривалого часу для вітчизняних дослідників був закритий. Тільки недавно науковці отримали змогу користуватися ними.

Певне місце серед джерельних матеріалів дослідження займають спогади безпосередніх учасників подій Другої світової війни. Більшість їхніх праць, виданих в основному в діаспорі, мають характер колективних історико-мемуарних збірників. Вони відрізняються стилем і рівнем наукового викладу, оскільки, крім учених, у їх підготовці брали участь громадські й культурні діячі. Притаманна для них конкретика фіксує події та велику кількість імен самовідданих працівників, які несли головний тягар праці в період німецької окупації.

Багатством документальних матеріалів і ґрунтовним описом подій, ситуацій, людських постатей вирізняються спогади голови УЦК В.Кубійовича [16], голови УКК, а згодом заступника голови УЦК К.Паньківського [23]. Зокрема, В.Кубійович у своїх спогадах намагається відтворити життя українців під час Другої світової війни на тій частині українських земель, що в період Другої світової війни входили до складу Генеральної Губернії. Як голова УЦК, автор розкриває діяльність комітету, який був єдиною легальною українською установою в Генеральній Губернії, що діяла в умовах німецького окупаційного режиму.

Значний інтерес для нас становлять спогади К.Паньківського, який торкається проблеми народної освіти в окупаційний період. Автор аналізує діяльність шкільних відділів, подає інформацію про мережу народних шкіл у Галичині та роботу українських учителів. Він зазначає, що так, як й інші категорії галицького населення, "всі учителі народних шкіл сплачували такі податки: 1) одружені – 1% від місячної заробітної плати, неодружені – 2%; 2) річний – у розмірі 1 злотого від кожного морга (0,60 га) уживаної землі". Народні школи зобов'язували проводити акцію зі збору лікарської сировини, вказуючи, що в період війни це завдання є обов'язковим. За байдуже виконання своїх обов'язків педагогів притягували до відповідальності. Водночас влада наголошувала, що "учителі, які всеціло віддадуться в час ферій збиранню лікарської сировини і викажуться відповідно високими кількостями, можуть бути звільнені від обов'язку примусової шеститижневої праці при жнивах в лігеншафтах" [23, с. 312].

Згадуючи свою діяльність у Галичині, Р.Крохмалюк, член ОУН, описує нелегке становище галицького селянства у воєнний період. За словами автора, власні запаси

населення були значно конфісковані німецькими військовими командами ще на початку окупації, і селяни були вимушені масово включитися в господарську діяльність для задоволення своїх життєвих потреб [15, с. 98].

Зіставлення спогадів з документами того періоду дозволило повніше розкрити ті аспекти теми, які були краще відомі їхнім авторам, але не були зафіксовані в документах. Якщо уважно проштудіювати наукові публікації фахівців з історії війни й зіставити їх зі споминами тих, хто пережив страхіття окупації, то можна дійти висновку, що наукові публікації не завжди дають повноцінну й різнобарвну картину окупаційної доби. Ось чому, повторюючись, усе ж наголосимо, що ця проблематика ще потребує копіткого й неупередженого дослідження. Тож, поки залишились учасники й свідки тих подій, особливо важливо зібрати їхні спогади й зберегти як повноцінне джерело з історії України часів війни. Потрібні, як зазначалося вище, і змістовно нові збірники документів і матеріалів, які всебічно розкривали б повсякденне життя людей під окупацією.

Таким чином, підсумовуючи стан джерельної бази стосовно проблеми повсякдення галицького українства в контексті політичної та соціально-економічної політики нацистів в Україні в роки Другої світової війни, відзначимо, що основними матеріалами для нашого наукового дослідження є опубліковані джерела, які містяться в збірниках документів, виданих у СРСР, діаспорі й за роки незалежності України, а також тогочасна преса, спогади й мемуари українських громадсько-політичних діячів зазначеного періоду.

Позитивним, на нашу думку, є те, що наразі в розпорядженні науковців є чимало архівних документів, з яких знято дію грифів “таємно” чи “цілком таємно”, опубліковано тематичні археографічні колекції, які об’єктивно відображають становище українців у досліджуваний період.

1. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. Р-36. Станіславське окружне староство, м. Станіслав дистрикту Галичина, 48 спр.
2. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-37 сч. Коломийське окружне староство, м. Коломия дистрикту Галичина, 17 спр.
3. Там само, ф. Р-39 сч. Снятинська міська управа, м. Снятин дистрикту Галичина, 140 спр.
4. Там само, ф. Р-40 сч. Залуцька волосна управа, с. Залуччя Снятинського повіту дистрикту Галичина, 57 спр.
5. Там само, ф. Р-41 сч. Стецівська волосна управа, с. Стецева Снятинського повіту дистрикту Галичина, 57 спр.
6. Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. Р-24. Львівське окружне староство губернаторства дистрикту Галичина, м. Львів, 1190 спр.
7. Там само, ф. Р-37. Львівське міське староство губернаторства дистрикту Галичина, м. Львів, 1667 спр.
8. Архіви окупації: 1941–1944 / упоряд. Н. Маковська. – К. : Академія, 2006. – 872 с.
9. Більшість населення проти комунізму // Станиславівське слово. – 1944. – 2 січ.
10. Звірства НКВС у Надвірній // Українське слово. – 1941. – 29 лип.
11. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах : зб. німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / В. Косик. – Львів : Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1997. – 384 с.
12. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах : зб. німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2 / В. Косик. – Львів : Львів. держ. Ун-т ім. І. Франка, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Ін-т укр. ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. – 383 с.
13. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах : зб. німецьких архівних матеріалів (1942–1943). Т. 3 / В. Косик. – Львів : Львів. держ. ун.т ім. І. Франка, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Ін-т укр. ім. І. Крип’якевича НАН України, 1999. – 382 с.
14. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах : зб. німецьких архівних матеріалів (1944–1945). Т. 4 / В. Косик. – Львів : Львів. держ. ун.т ім. І. Франка, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Ін-т укр. ім. І. Крип’якевича НАН України, 2000. – 367 с.
15. Крохмалюк Р. Заграва на Сході. Спогади й документи з праці у військовій управі “Галичина” в 1943–1945 роках / Р. Крохмалюк. – Торонто ; Нью-Йорк : Накладом Братства кол. Вояків 1-ї Української Дивізії, 1978. – 351 с.

16. Кубійович В. Мемуари. Роздуми : Вибрані твори. Т. II / В. Кубійович. – Париж ; Львів, 2000. – 1023 с.
17. Культурне життя в Україні : Західні землі : документи і матеріали. Т. 1 : 1939–1953. – К. : Наук. думка, 1995. – 748 с.
18. Літопис нескореної України. Кн. 1. – Львів : Просвіта, 1993. – 798 с.
19. Літопис нескореної України. Кн. 2. – Львів : Галицька видавнича спілка, 1997. – 664 с.
20. Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945) : зб. документів і матеріалів. – Львів : Каменяр, 1968. – 253 с.
21. На шкільні теми // Станиславівське слово. – 1942. – 11 берез.
22. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. документів і матеріалів. – К. : Держполітвидав УРСР, 1963. – 423 с.
23. Паньківський К. Роки німецької окупації / К. Паньківський. – Нью-Йорк, 1965. – 224 с.
24. Радянське Прикарпаття : документи і матеріали. – Ужгород : Карпати, 1964. – 258 с.

В статье классифицированы источники, проанализированы документальные материалы архивов и охарактеризированы воспоминания участников и очевидцев событий Второй мировой войны.

Ключевые слова: *архив, документы, мемуары, социум, Вторая мировая война, нацистская оккупация.*

In the article the classification of the source base of the research was made, the documentary materials of archives were characterised, and the memories of participants and eyewitnesses of the events of the Second World War were analysed.

Key words: *archive, documents, memoirs, society, World War II, Nazi occupation.*

УДК 94:726. 597 (477. 86)
ББК 63. 3 (4 Укр)

Андрій Стасюк

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ МОНАСТИР У ГАЛИЧІ: ВІД св. ПАНТЕЛЕЙМОНА ДО св. СТАНІСЛАВА

Наше дослідження стосується середньовічної історії храму св. Пантелеймона як єдиної збереженої сакральної пам'ятки XIII ст. у Галичі. У статті розглядаються проблеми, пов'язані з хронологією побудови храму, його церковно-канонічним статусом у структурі Галицького (православного) єпископства (з 1303 р. митрополії) і Галицького (католицького) архієпископства. Окремо проаналізовано роль Пантелеймонівського комплексу у формуванні історичної топографії середньовічного Галича й окреслено ряд гіпотез, пов'язаних з визначенням фундатора храму.

Ключові слова: *Галич, храм св. Пантелеймона, костел св. Станіслава, монастир, францисканці, Роман Мстиславич, Галицьке архієпископство.*

Проблематика вивчення середньовічного Галича знайшла своє відображення в найрізноманітніших галузях історичної науки. Проте однією з найцікавіших і малодосліджених видається нам тема церковного життя столиці Галицької землі. Динамічний суспільно-політичний розвиток Галича впродовж середини XII – середини XIII ст. сприяв установленню та укріпленню інститутів церковної влади в Галицькому, а пізніше й у Галицько-Волинському князівстві. Зокрема, з літописних джерел відомо, що в другій половині XII ст. у Галичі вже існувало окреме єпископство. Адже в 1165 р. на сторінках Київського літопису вперше згадується галицький єпископ Кузьма, а в 1187 р. зазначений наратив фіксує існування кафедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці [2, стб.524, 656]. Загалом, за результатами історико-археологічних досліджень, які перманентно проводяться від другої половини XIX ст., на цей час установлено, що протягом середини XII – початку XIV ст. у Галичі було закладено близько п'ятнадцяти християнських храмів [13, с.559–560].

У силу різних складних суспільно-політичних перипетій, що спіткали історичну долю Галича впродовж XV–XX ст., із численної кількості галицьких середньовічних церков до наших днів із значними перебудовами та реконструкціями вціліли тільки дві. Зокрема, це – храм св. Пантелеймона кінця XII – початку XIII ст. і церква Різдва Христового першої половини XIV ст. Оскільки храм св. Пантелеймона є найдавнішою збереженою сакральною спорудою середньовічного Галича, то вважаємо за доцільне більш детально зупинитися на історії виникнення та дослідження цієї унікальної пам'ятки.

Уперше науковим студіям храм піддався в другій половині XIX ст. Зокрема, у той час солідні наукові праці цій проблемі присвятили краківський мистецтвознавець В.Лущкевич, львівський церковний історик А.Петрушевич, відомий архітектор і реставратор середньовічного Львова Ю.Захарієвич [17; 28; 31]. На початку XX ст. ґрунтовну монографію з історії середньовічної архітектури Галича написав Й.Пеленський [29]. Також у своїх наукових дослідженнях середньовічній історії храму св. Пантелеймона приділили увагу Я.Пастернак, П.Раппопорт, О.Іоаннісян, Т.Рождественська, І.Могитич, М.Фіголь, Ю.Лукомський, Б.Томенчук [10; 11; 12; 15; 16; 18; 19; 23]. Таким чином, на сучасному етапі вивчення зазначеної проблеми наявна достатня база наукової літератури, присвяченої саме Пантелеймонівському сакральному комплексу. Тому спробуємо на основі існуючого історіографічного досвіду та власних спостережень проаналізувати середньовічну історію церкви св. Пантелеймона.

Серед численних літописних повідомлень, що стосуються історії Галича XII–XIII ст., не зустрічається жодної згадки про заснування чи функціонування храму,

© Стасюк А., 2011

освяченого в честь св. Пантелеймона [2, стб.461–465, 656–657, 665, 722, 726, 737–738, 758–760, 762–764, 778, 786, 830, 870]. Відсутня інформація щодо галицької церкви й у джерелах польського та угорського походження. Отже, про початкову історію цього сакрального комплексу з традиційних письмових наративів чи актів фактично нічого невідомо. Уперше про функціонування споруди подають інформацію численні графіті, збережені на її стінах.

Зокрема, найвідоміший в історичній науці напис на південній стіні, який більшість істориків і палеографів відносять до періоду князювання в Галичі Мстислава Мстиславича (галицький князь, з перервами – 1217–1228 рр.), чітко вказує сакральну назву церкви – св. Пантелеймона [16, с.56; 18, с.110; 29, с. 168]. Також, серед низки середньовічних графіті на стінах Пантелеймонівського храму існує доволі цікавий напис із цифрою "1194", який, за оцінками Т.Рождественської, є датою завершення будівництва церкви [11, с.189]. Отже, з вищенаведених палеографічних даних можна констатувати, що храм св. Пантелеймона був закладений у кінці XII ст., а впродовж перших трьох десятиліть XIII ст. функціонував як один із церковних осередків середньовічного Галича.

Коротко розглянувши постановку питання про час заснування церкви св. Пантелеймона в Галичі, зосередимо нашу увагу на проблемі ідентифікації особи засновника цієї сакральної споруди. Перші дослідники храму – А.Петрушевич, І.Шараневич та Ю.Захарієвич у кінці XIX ст. обґрунтували гіпотезу, згідно з якою фундатором церкви був волинський і галицький князь, а з 1253 р. – перший руський король Данило Романович (1201–1264 рр.) [17, с.8; 29, с.168; 30, с.1–89]. Окремої позиції щодо історії заснування церкви дотримувався польський мистецтвознавець В.Лущкевич, вважаючи відповідний храм Успенським собором Галича, перебудованим після занепаду столиці на церкву св. Пантелеймона [28, с.11]. На основі власних ґрунтовних історико-археологічних, палеографічних та архітектурних студій, проведених у 1909–1914 рр., Й.Пеленський дійшов висновку, що храм св. Пантелеймона було зведено біля 1200 р. [29, с.193]. Оскільки з 1199 р. у Галичі володарював галицько-волинський князь Роман Мстиславич (1199–1205), то цілком імовірно, що засновником церкви був саме він. Хоча Й.Пеленський у своїй монографії чітко не вказував ім'я можливого фундатора храму, однак хронологічне датування ним сакральної будівлі дозволяє опиратися на вищенаведені припущення.

Позиція стосовно побудови храму св. Пантелеймона, за дослідженнями Й.Пеленського, була сприйнята більшістю й залишається однією з домінуючих у теперішній історичній науці. Зокрема, сучасний дослідник середньовічного Галича Б.Томенчук, використовуючи надбання своїх попередників та результати власних студій, відстоює гіпотезу, що засновником Пантелеймонівської церкви був саме князь Роман Мстиславич. Відповідну думку Б.Томенчук аргументує тим, що в 1199 р. прийшлий волинський князь у силу непростої політичної ситуації, що склалася в Галичі в кінці XII – на початку XIII ст., не став займати палацовий комплекс династії галицьких Ростиславичів (1084–1199), а вирішив, як засновник нової династичної лінії галицько-волинських князів Романовичів (1199–1340, з перервами), збудувати власний замок. Такий комплекс було зведено на рубежі XII–XIII ст. неподалік старої резиденції галицького князя Володимирка Володаревича (1141–1153) разом із родовою церквою св. Пантелеймона, котру, як припускає Б.Томенчук, князь Роман присвятив пам'яті свого діда – великого київського князя Ізяслава Мстиславича (1146–1154), хрещене ім'я якого було Пантелеймон [7, с.461; 19, с.535; 20, с.44; 21, с.7]. Думку Б.Томенчука підтримує один з останніх авторів біографії князя Романа Мстиславича О.Головко, який, зокрема, не відкидає навіть можливості поховання Романа після його трагічної смерті під Завихостом 19 червня 1205 р. саме в храмі св. Пантелеймона в Галичі [8, с.40; 9, с.47].

Проте, окрім найбільш популярної версії про заснування церкви св. Пантелеймона, яку спершу окреслив Й.Пеленський, а остаточно обґрунтував Б.Томенчук, існує ще одна гіпотеза, яку в кінці XX – на початку XXI ст. висунули російські науковці Т.Рождественська й О.Іоаннісян. На основі повторних палеографічних досліджень згаданих уже графіті на південній стіні храму, дослідники дійшли висновку щодо нової змістової інтерпретації давнього напису. Нагадаємо зміст цього тексту, який з початку XX ст. історична традиція пов'язувала з іменем князя Мстислава Мстиславича: "**ВЪ КНЖНИІЕ МЬСТИСЛАВА [А ВЪ] ДЕРЖАВУ ИГНАТЬВУ ИСКАЛИ ЛЯХА ВЪ ПЛОТЕНИЖИ И НЕ НАШЛИ ВЫКЛАДЕНО ДАИТЬ… А Тому ПОСЛИ СИ ПОПОВЕ СТТО ПАНТЕЛѢИМОНА лазоръ симеонъ…тьи СТЕФАНЪ ДИМИТРЪ БГДАНЪ а князь Данлъ….атниикомъ…ные жезлw случаить**" (виділено нами – *А.С.*) [16, с.56; 29, с.32].

Згідно з уточненнями петербурзьких дослідників, зміст вищенаведеного уривка відображає події 1187–1190 рр., коли після смерті галицького князя Ярослава Володимировича Осмомисла (1153–1187) тривало протистояння між законним наступником Володимиром Ярославичем (1187–1199) і позашлюбним сином Ярослава Осмомисла Олегом Ярославичем (Msczislai, ? – †1187 р.) [11, с.190]. Свою позицію Т.Рождественська й О.Іоаннісян мотивують інтерпретацією змісту заголовка графіті, де чітко вказується протиставлення двох правителів: "**В княжіння Мстислава а в державу Ігнатову**" (виділено нами – *А.С.*). Щодо імен синів Ярослава Осмомисла, то російські вчені, у випадку з Володимиром, опираються на сфрагістичні дослідження В.Яніна, який припускав, що хрещеним іменем самого Ярослава Осмомисла або його сина Володимира могло бути ім'я Ігнат [11, с.189]. Натомість у ситуації з бастардом Олегом Т.Рождественська й О.Іоаннісян апелюють до згадки в "Хроніці" Вінцетія Кадлубка (Chronica Polonorum Vincenttii Cracoviensis episcopi), повторення якої зустрічаємо також у праці Яна Длугоша про незаконного галицького князя Мстислава (Msczislai) – рідного брата Володимира Галицького (Wladimirum Halicziensem), якого пізніше місцеві бояри отруїли [3, с.176; 6, с.408]. На основі викладу зазначеного матеріалу, російські дослідники датують храм св. Пантелеймона кінцем 80-х – початком 90-х рр. XII ст., а завершення будівництва церкви пов'язують з 1194 р. [11, с.191], що, у свою чергу, хронологічно збігається з князюванням у Галичі Володимира Ярославича.

Таким чином, ураховуючи, що прямого документального свідчення про фундацію церкви св. Пантелеймона в Галичі за більш як столітню історію її дослідження не виявлено, доводиться при датуванні храму опиратися на палеографічні й археологічні дані, не відкидаючи можливості заснування Пантелеймонівської обителі як Володимиром Ярославичем, так і Романом Мстиславичем.

З'ясувавши основні хронологічні суперечності, пов'язані з датуванням і визначенням імовірного фундатора храму св. Пантелеймона, зосередимося на питанні передачі чи переходу цієї святині під юрисдикцію католицької громади Галича. Загальновідомим в історичній науці є той факт, що сучасна церква св. Пантелеймона в с. Шевченкове Галицького району Івано-Франківської області від 1596 до 1945 рр. [1, арк.16; 27, с.5; 29, с.198–200] перебувала у власності монастиря ордену Францисканців (Ordo fratrum Minorum) як костел св. Станіслава. Зокрема, у пожалуванні польського короля Сигізмунда III Вази (Sigismundus Tertius, 1587–1632) галицьким францисканцям від 5 травня 1596 р. ідеться про те, що костел св. Станіслава (Ecclesiam Sancti Stanislai) протягом багатьох років був занедбаною пусткою (a multis annis desertam ac derelictam) [29, с.198]. З документа польського монарха зрозуміло, що костел св. Станіслава як структура католицької громади Галича існував уже перед 1596 р. Цю інформацію підтверджують акти Львівської архієпископської капітули (латинського обряду) від 1532 та 1552 рр., у яких не тільки згадується нерухомість святині св. Станіслава в Галичі (fundi sancti Stanislai in Halycz, 1532), але й розповідається про те, що зазначений храм під титулом

св. Пантелеймона давніше належав до грецького або руського обряду (de ecclesia seu sinagoga S.Pantalimonis ritus graeci seu ruthenici reducta, 1552) [29, с.167–168, 197].

Однак достеменно встановити, коли церкву св. Пантелеймона було переосвячено на костел св. Станіслава й за яких умов відбулася ця подія, доволі не просто. Ще в кінці XIX ст. І.Шараневич припустив, що переосвята могла бути здійснена після 8 травня 1254 р., коли в Кракові відбулася офіційна канонізація покровителя Польщі – св. Станіслава (Щепановського). Зокрема, львівський історик, відштовхуючись від того факту, що 1253 р. галицько-волинський князь Данило Романович був коронований папським легатом Опізо абатом з Месани (Oppiso abbas de Messano), який, до речі, і проводив вищезгадану канонізацію, в умовах церковної унії міг передати церкву св. Пантелеймона ченцям з ордену Домініканців (Ordo fratrum Praedicatorum). Сам І.Шараневич зазначав, що ця гіпотеза не підтверджена джерелами й базується виключно на припущеннях [29, с.169].

Більшість дослідників храму св. Пантелеймона XIX–XXI ст. схиляються до думки, що церква була передана католицькому духовенству після остаточного завоювання Галицької землі польським королем Казимиром III (Casimirius, 1333–1370) у 1349 р. [16, с.57; 17, с.11–18; 19, с.535; 28, с.5; 29, с.174, 194]. Безперечними аргументами на користь такого твердження є найдавніша згадка галицького костьолу св. Станіслава від 1367 р. (Preapositum Tituli S.Stanislai), надрукована у "Візії галицьких парохіальних церков станом на 13 грудня 1740 р. (Visitatio ecclesiae parochialis Haliciensis…13 Decembris 1740 expedita)" [29, с.174] і коментар Яна Длугоша щодо утворення в 1375 р. за понтифікату Григорія XI (Gregorius PP XI, 1370–1378) Галицького латинського архієпископства (Haliciensis Archiepiscopatum), на потреби якого в Галичі було відібрано церкву грецького обряду (et sedi sue ecclesia…Greci ritus consiganta) [4, с.43; 5, с.335].

Таким чином, опираючись на джерела різного хронологічного та географічного походження, а також надбання історіографії в справі визначення часу переосвячення церкви св. Пантелеймона на костьол св. Станіслава, треба погодитися з уже усталеним висновком, що ця подія могла відбутися між 1349–1375 рр.

Окремої уваги серед вищезгаданих проблем, пов'язаних з історією церкви св. Пантелеймона, заслуговує питання приналежності цієї сакральної споруди до одного з монастирських комплексів середньовічного Галича. Вирішення зазначеної проблеми спробуємо аргументувати таким чином:

- переважна більшість дослідників історичної топографії середньовічного Галича відводить церкві св. Пантелеймона важливе оборонно-стратегічне значення [16, с.62; 22, с.19–28; 24, с.51; 26, с.1–23];
- згадані Я.Длугошем галицькі укріплення (Halicziensium fortaliciis) під час походу 1208 р. (1219 р.) Мстислава Мстиславича Удатного на Галич Й.Пеленський класифікував як оборонні споруди монастиря св. Пантелеймона [3, с.199; 29, с.169];
- дотримуючись думки, що храм св. Пантелеймона заснований як династична церква князя Романа Мстиславича, слід припустити, що вона мала монастирський характер, оскільки цей князь відомий щедрими пожертвами для монахів і монастирів (мова йде про 30 марок срібла, які Роман фундував бенедиктинському монастирю св. Петра і Павла в Ерфурті) [14, с.84–90];
- наявність поховань монахів, виявлених Б.Томенчуком на церковному цвинтарі [20, с.44–46].

Ураховуючи поширену на Русі монастирську традицію, можна сміливо припустити, що храм св. Пантелеймона в Галичі був церквою однойменного середньовічного монастиря. Монастир являв собою й один із західних форпостів оборонної системи галицької столиці. Після передачі сакрального комплексу католицькій громаді певний час при колишньому православному монастирі знаходилася галицька архієпископська латинська капітула, перенесена до Львова в 1412 р. [25, с.306]. Достеменно не відомо,

який церковно-правовий статус мала святиня до 1596 р., але саме в кінці XVI ст. зусиллями монахів ордену Францисканців тут знову було відновлено монастир, що проіснував до кінця Другої світової війни.

Загалом історія середньовічного Пантелеймонівського монастиря є досить цікавою, але водночас маловивченою. Адже попри наявність великої кількості наукових публікацій із зазначеної теми більшість з них присвячена тільки церкві св. Пантелеймона. Натомість актуальною залишається проблема функціонування самого монастиря в XIII ст. Зокрема, абсолютно не вивченими є питання, пов'язані з установленням монастирських володінь, кількістю послушників та монахів і, звичайно, церковно-правовим та канонічним статусом. Тому дослідження у вищеокресленому руслі є потрібними з точки зору розвитку української медієвістики й поглибленого вивчення ролі середньовічних монастирів у формуванні християнської і національно-культурної спадщини українського народу.

1. Державний архів Івано-Франківської області, ф-388, оп. 2, спр. 31, арк. 16.
2. Полное собрание русских летописей. – Т. 2 : Ипатьевская летопись / Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – 638 с.
3. Щавелева Н. Древняя Русь в "Польской истории" Яна Длугоша. Кн. I–IV : текст, пер., комментарии / Н. Щавелева ; [под ред. А. Назаренко]. – М. : Памятки исторической мысли, 2004. – 495 с.
4. Dlugossii Joannes. Annales seu Cronicae ingliti regni Poloniae / Lib. X. – Warsaviae : Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1985. – T. 6. – 443 s.
5. Jana Długosza Kanonika Krakowskiego Dziejów Polskich. Ksiąg dwanaście / przekład K. Mecherzyńskiego. – T. 3. Ks. 9, 10. – Kraków, 1868. – 558 s.
6. Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dzejowe polski / A. Bielowski. – Lwów, 1872. – T. 2. – 998 s.
7. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2006. – 782 с.
8. Головко О. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці / О. Б. Головко // Український історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 28–47.
9. Головко О. Про місце поховання галицько-волинського князя Романа Мстиславича / О. Б. Головко // Галицька митрополія в історії європейського християнства : матеріали міжнар. наук. конф. – Галич : Нац. заповідник "Давній Галич", 2009. – С. 43–51.
10. Иоаннисян О. Польско-русская и венгерско-русская границы в XI–XIII веках и их отображение в развитии средневековой архитектуры / О. М. Иоаннисян // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średnioweczu : materiały z konferencji, 9–11.V.1995, Rzeszów / red. nauk. M. Parczewski. – Rzeszów : Muzeum Okręgowe w Rzezsówie, Instytut archeołogii uniwersytetu Jagiełłonskiego w Krakówie, 1996. – С. 157–178.
11. Іоаннісян О. Багаторяден графіті на південному фасаді церкви Св. Пантелеймона в Галичі / О. М. Іоаннісян, Т. В. Рождественська // "Слово о полку Ігоревім" та його доба : матеріали міжнар. наук.-теор. конф. – Галич : Нац. заповідник "Давній Галич", 2007. – С. 188–191.
12. Лукомський Ю. Галицькі білокам'яні хрестобані церкви від князя Володаря до короля Данила / Ю. В. Лукомський // Княжа доба: історія і культура. – 2007. – Вип. 1. – С. 271–304.
13. Лукомський Ю. Невідомі церкви на подолі Княжого Галича / Ю. В. Лукомський // Записки НТШ. – Т.CCXXXV : Праці археологічної комісії. – Львів, 1998. – С. 559–593.
14. Майоров О. Ерфуртський епізод зовнішньої політики Романа Мстиславича / О. В. Майоров // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України : матеріали міжнар. наук. конф. – Галич : Нац. заповідник "Давній Галич", 2008. – С. 84–90.
15. Могитич І. Церква святого Пантелеймона в Галичі / І. Р. Могитич // Пам'ятки України. – 2001. – № 4. – С. 24–29.
16. Пастернак Я. Старий Галич – археологічно-історичні досліди у 1850–1943 рр. / Я. І. Пастернак. – Вид. 2-ге. – Івано-Франківськ : Плай, 1998. – 346 с.
17. Петрушевичъ А. Исторические известия о церкви св. Пантелеймона близ города Галича теперь костел св. Станислава оо. Францисканов, яко древнейшем памятнике романского зодчества на Галицкой Руси с первой половины XIII столетия. / А. С. Петрушевичъ. – Львовъ : Иждивеніе и собственность Ставропигійскаго Института, 1881. – 118 с.
18. Раппопорт П. Русская архитектура X–XIII вв. : каталог памятников / П. А. Раппопорт // Археология СССР. Свод археологических источников ; под общ. ред. Б. А. Рыбакова. – Л. : Наука, 1982. – 136 с.
19. Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття : матеріали досліджень. 1976–2006 рр. / Б. П. Томенчук. – Івано-Франківськ : Третяк І. Я., 2008. – 696 с.

20. Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація / Б. П. Томенчук. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2006. – 327 с.
21. Томенчук Б. Давній Галич в історії церкви (XII – поч. XVII ст.) / Б. П. Томенчук // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2000. – Вип. 3. – С. 3–12.
22. Томенчук Б. Три періоди розвитку історичної топографії Давнього Галича / Б. П. Томенчук // Галичина. – 1997. – № 1. – С. 19–28.
23. Фіголь М. Мистецтво Стародавнього Галича / М. П. Фіголь. – К. : Мистецтво, 1997. – 224 с.
24. Чачковський Л. Княжий Галич / Л. Чачковський, Я. Хмілевський. – Станіславів : "Союзна друкарня" Станіславів, 1938. – 79 с.
25. Abraham W. Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi / W. Abraham. – Lwów, 1904. – T. 1. – 418 s.
26. Czołowski A. O położeniu Starego Halicza / A. Czołowski // Pamiętnik drugiego zjazdu historyków polskich we Lwowie. – Lwów, 1890. – S. 1–23.
27. Karczewski D. Klasztor Franciszkanów w Haliczu do początku XVII wieku / D. Karczewski. – Rękopis. – 6 s.
28. Luszczkiewicz W. Kościoł we sw. Stanisławie pod Haliczem z resztami romanskiej cerkwi Pantalemona / W. Luszczkiewicz. – Kraków, 1880. – 20 s.
29. Pełenski J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródel archiwalnych / J. Pełenski. – Kraków, 1914. – 207 s.
30. Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885 / I. Szaraniewicz // Przegląd Archeołogiczny. – Lwów, 1890. – 89 s.
31. Zachariewicz J. Wycieczka do Zalukwi, Halicza i na Krylos / J. Zachariewicz // Dzwignia. – Lwów, 1882. – 12. – S. 175–195.

Данное исследование касается средневековой истории храма св. Пантелеймона как единственной сохранившейся сакральной памятки XIII в. в Галиче. В статье рассматриваются проблемы, связанные с хронологией построения храма, его церковно-каноническим статусом в структуре Галицкого (православного) епископства (с 1303 г. митрополии) и Галицкого (католического) архиепископства. Отдельно проанализирована роль Пантелеймоновского комплекса в формировании исторической топографии средневекового Галича и намечены ряд гипотез, связанных с определением основателя храма.

Ключевые слова: *Галич, храм св. Пантелеймона, костел св. Станислава, монастырь, францисканцы, Роман Мстиславич, Галицкое архиепископство*.

This research concerns the history of medieval Panteleimon's Church, as the only remaining sacred monuments of the XIII century in Galich. The article deals with the problems of the chronology of the building a temple, its church-canonical status in the structure of Galician (Orthodox) bishop (of the metropolis in 1303) and Galician (Catholic) Archdiocese. Separately analyzed the role of Panteleimon's complex in the formation of the historical topography of medieval Galich and outlined a number of hypotheses related to the definition of the founder of the temple.

Key words: *Galich, Temple of St. Panteleimon, Church of St. Stanislaw, monastery, Franciscans, Roman Mstyslavich, Galician's Archdiocese.*

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 УКР) 46

Мар'яна Засипко

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ЕЛІТА ПЕРІОДУ ГЕТЬМАНУВАННЯ Д. АПОСТОЛА

У статті подається характеристика становлення і розвитку української козацької верхівки. Процес формування еліти розпочався після завершення Національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, однак у період гетьманування Д.Апостола козацька старшина почала поступово перетворюватися в російське дворянство. Гетьман Д.Апостол зумів на деякий час призупинити цей процес.

Ключові слова: *Гетьманщина, еліта, козаки, привілеї, побут, соціальна диференціація.*

© Засипко Н., 2011

Українська революція середини XVII ст. під проводом Б.Хмельницького поклала початок не лише державному будівництву, але й формуванню власного прошарку елітарного суспільства, яке стало правлячою верхівкою Гетьманщини. Поступово з'являються прізвища й родини, з якими пов'язана чимала кількість важливих подій цього періоду. Разом з тим козацька верхівка не лише відігравала визначну роль у державному будівництві, а й постійно впливала на рішення керманича Гетьманщини.

Соціальна диференціація козацької старшини викликала цікавість у науковців. Ґрунтовні дослідження із цієї проблеми були зроблені українськими істориками кінця XIX ст. О.Лазаревським, Л.Окиншевич, М.Судієнко та ін. Вони вивчали соціальний склад, родинні зв'язки, авторитет у суспільстві тої чи іншої родини. Подальшого розвитку ця проблема набула в працях учених XX ст. Варто звернути увагу на дослідження В.Панасенко, яка характеризує соціальну еліту Гетьманщини, наводить прізвища найбільш впливових родин, дає чітку соціальну диференціацію. Не менший вклад у дослідження зазначеної проблеми зроблено українським науковцем А.Швидьком, який розглядає проблему соціальної диференціації еліти Гетьманщини в контексті загальнодержавних змін соціального розшарування тогочасного українського суспільства.

З приходом до влади новий гетьман Данило Апостол узявся за врегулювання і відновлення економічної ситуації в Гетьманщині. Правління Малоросійської колегії (1722–1727) дуже сильно підірвало економічне й соціальне становище українських земель. Високі податки, надмірне визискування населення призводило до його повного зубожіння. Важким тягарем на плечі українського народу лягло й постійне утримання російського війська, яке було розквартироване по містах і селах Гетьманщини.

У першій половині XVIII ст. соціальний склад населення дуже різнився. Поглиблювалися соціальна диференціація й майнова нерівність селян і міщан. Така ж ситуація простежується й серед заможного населення краю.

Верхній щабель соціальної драбини займав гетьман, на той час Данило Апостол, який уособлював владу на цій території. Разом з тим в економічному плані він був однією з найбагатших осіб держави. За даними "Генерального слідства про маєтності", у власності гетьмана налічувалося 9 103 селянські двори. Однак це було значно менше, ніж в інших гетьманів. Так, І.Мазепі належало 19 654 селянські двори, І.Скоропадському – 1 988, К.Розумовському в перші роки його гетьманування – 9 628 селянських дворів [13, с.350]. Такі цифри свідчать про те, що гетьман не надто турбувався власним збагаченням і купівлею земель, на відміну від його попередників чи наступників.

Згідно з переписною книгою Миргородського полку від 1723 р., у власності Д.Апостола перебували такі села: Єрки, Сорочинці, Бакумівка, Поповка, Фейдровка, Вергуни, Перевуз, Савинці, містечко Хомутець, 2 двори в м. Сорочинці, 3 дворці, 11 шинків, хутір. У його маєтностях було 6 шкіл при церквах і 2 шпиталі [16, с.11].

Володіння гетьмана Д.Апостола різні за кількістю і складом населення. Так, у с. Єрки показано козаків 16 та 2 вдови (разом із синами й братами 28 осіб), посполитих 7 осіб. Наприклад, у Сорочинцях відмічено такі цифри: 59 козаків (разом із синами й братами 113 чоловік), 12 козаків перейшли в стан посполитих [16, с.12].

Таким чином, ці свідчення дають нам змогу говорити про гетьмана Д.Апостола як людину досить заможну в економічному плані, але не настільки, як його попередники. Разом з тим гетьман у державі втілював не лише політичну владу, але й був землевласником. Кінець XVII – початок XVIII ст. ознаменувалися процесом колонізації східних регіонів Гетьманщини. Гетьмани, у свою чергу, активно сприяли цьому процесові.

Перебуваючи на посаді миргородського полковника, Данило Апостол, не відступаючи від решти старшини, активно скуповував землі. Він їх купляв у Сорочинцях, Хомутці тощо. У 1689 р. Д.Апостол отримав універсал на Хомутець, Бакумівку, Фідровку, а в 1690 р. на ці землі було отримано царську грамоту, яка закріпляла зазначені

володіння за родиною Д.Апостола. У 1710 р. він отримав грамоти на деякі маєтки Полтавщини й Чернігівщини [12, с.460].

З опису маєтностей гетьмана Д.Апостола, який було зроблено за наказом імператриці Анни Іоанівни князем О.Шаховським, бачимо, що населення цих володінь несло ті ж грошові й натуральні повинності, що й у маєтках старшини. Можна лише сказати, що особиста залежність у гетьманських володіннях була слабшою. Основу доходів давали чиншеві селяни, які несли грошові повинності, а також тяглі, які виконували змішані повинності (грошово-натуральні). Більш бідне населення обкладалося повинностями в меншому розмірі. Було немало таких, які не виконували жодних повинностей, наприклад підсусідки [14, с.124].

У 1729 р. мглинський сотник Олексій Єсимоновський повідомив гетьмана про заходи, пов'язані із скуповуванням земель за річкою Іпуттю. Придбані землі гетьман планував заселити слободами [6, с.357].

Соціальна диференціація населення Гетьманщини поступово зростала. Особливо відчутним це було серед нижчих верств населення. Як уже згадувалося, на вершині соціальної драбини стояв гетьман. Це була одна з найвпливовіших особистостей Гетьманщини. Дещо нижче була козацька знать, яка особливо активізувалась і розширилась на початку XVIII ст.

Одразу після гетьмана не менш важливу позицію займала козацька старшина, а саме – полковники. На період гетьманування Д.Апостола їх налічувалося 10 полків. Полковник обирався на полковій раді або призначався гетьманом. За правління Д.Апостола полкове управління знаходилося в Миргороді. Миргородський полк як адміністративно-територіальна й військова одиниця управлявся гетьманом [16, с.9–10].

Представниками військової адміністративної влади на території полку були полковники. Обов'язки й прерогативи полковника були досить широкі. До його основних зобов'язань входили мобілізація війська, розподіл й управління земельним фондом, збір податків. Кістяк адміністративної системи гетьманату складали полковники. Вони засідали в козацьких старшинських радах і вирішували всі найважливіші питання державного значення [2, с.252].

При керуванні довіреним йому полком полковник опирався на полкову старшину, яка повністю дублювала склад гетьманського уряду [3, с.112].

У період гетьманування Д.Апостола зберігся й надалі, установлений за Б.Хмельницького, адміністративний лад держави. До козацької верхівки також належали сотники, які управляли довіреними їм одиницями. У підпорядкуванні сотників перебували курінні отамани, які теж свого роду здійснювали керівну роль у державі. Курінні отамани виконували функції військового плану. Щодо майнового стану та впливу в державі, то вони не відігравали безпосередньої ролі у вирішенні питань державної ваги.

Таким чином, першим соціальним прошарком українського суспільства періоду гетьманування Д.Апостола була козацька верхівка. До її складу входили: гетьман, полковники, сотники, курінні отамани. Також до цього прошарку суспільства можна віднести й писаря, хорунжого, підскарбія, бунчукового товариша. Відповідно, ці люди складали основу елітарного українського суспільства періоду Гетьманщини, разом з тим вони впливали тим чи іншим чином на долю держави. Іншими словами, то були урядовці, у чиїх руках зосереджувалася вся повнота влади. Ця верства становила незначний відсоток від усіх мешканців Гетьманщини.

Початок XVIII ст. став своєрідним перехідним етапом у процесі ліквідації соціальних здобутків Національної революції середини XVII ст. Цей процес супроводжувався значним поглибленням соціальної диференціації козаків і посполитих, зростанням майнової нерівності. Виділенням окремих прошарків суспільства в стан привілейованих.

Особливо цим користувалися козацька старшина й шляхтичі. Шляхта, як і козацька старшина, займала посади в гетьманській адміністрації, за що виконувала військову службу. У джерелах не простежується чіткої різниці між ними. Вони однаково іменуються "панами", "дідичами", "знатними військовими товаришами" тощо. Нечисленна шляхта виступає під загальною назвою "старшина" [3, с.132].

У матеріалах ревізії за 1723 р. у десяти лівобережних полках виділяють такі станові групи населення: старшина, духівництво, рядове козацтво, посполиті. Загальна кількість старшинських дворів досягала 1 054, що складало 0,5% всіх дворів [3, с.133].

Серед козацької верхівки виділялися значкові товариші. Ними переважно ставали сини полковників і сотників. Значковими товаришами керували, головним чином, полковники. За іменним царським указом від 8 серпня 1734 р. їх мало бути 420 чоловік. Найшановаиіші й найбагатші козаки отримували також звання "знатного військового товариша". Зазвичай ці звання отримувала відставна генеральна старшина [3, с.134].

Великим становим привілеєм старшини та шляхти було повне звільнення від державних повинностей і податків. Крім того, старшина мала право займатися різноманітними промислами й торгівлею, мисливством і рибальством. Увесь час жалуваними грамотами імператора, універсалами гетьмана за ними закріплювалося юридично спадкове право на все рухоме й нерухоме майно. Юридично закріплення цих прав відбувалося укладанням зводу законів "Прав, по которым судится малороссийский народ". За цим зводом законів "шляхетське походження" могла отримати також козацька старшина всіх рангів. Ці права й привілеї поширювались і на дітей старшини. Таким чином, козацька старшина й шляхта ставали замкнутим станом. Посполиті люди не мали права входити до складу цього стану [2, с.27].

Одним з основних обов'язків козацької старшини була служба у війську. Однак і це зобов'язання вони виконували неохоче. Попри укази, розпорядження, штрафи й покарання бунчукові й значкові товариші часто ухилялися від своїх прямих обов'язків, не з'являлися на службу чи пункти збору. Відповідно за невиконання наказів шляхта піддавалася суду. Судити старшину чи шляхтичів міг лише той суд, який відповідав їх «рангові й званню». Суд, який не відповідав соціальному стану людини, не мав права її судити. Винятком були лише справи двох видів: кримінальні й державного значення (наприклад, зрада імператорові Росії). У такому випадку справи передавалися до вищої інстанції. Винятком було також те, що полковник не міг судитися в полковому суді, а сотник – у сотенному, тому що вони самі тут представляли судову й адміністративну владу [11, с.35].

Таким чином, цей звід законів, над яким почали працювати ще за життя гетьмана Д.Апостола в 1728 р., затверджував певні привілеї шляхти й козацької старшини, юридично закріплював соціальний поділ населення. Проте він так і не був офіційно затвердженим російським урядом. Привілейована верхівка суспільства стала закритим становим прошарком. За своїм кількісним складом цей прошарок суспільства становив лише 0,5% від загальної кількості населення. Однак козацька старшина була не єдиним привілейованим прошарком суспільства в період гетьманування Д.Апостола.

Окрім козацької старшини, у привілейованому становищі перебувало й духовенство. Один із соціальних прошарків, який теж користувався значними пільгами й привілеями. На початок XVIII ст. духовенство не було замкнутим станом. Посади духівників часто займали діти заможних козаків. Гетьман Д.Апостол часто підтримував духівництво й церкви загалом. Яскравим прикладом цього виступають дії гетьмана, пов'язані з пожертвами на храми. Особливо він опікувався церквою в с. Сорочинці. Цей храм було побудовано й утримувався він за рахунок власних коштів Д.Апостола. Згодом у ньому була створена усипальниця гетьмана та його родини [5, с.353].

Також яскравим фактом меценатської діяльності гетьмана відносно духовенства було будівництво храму в місті Новий Ропськ Новозибського повіту. Церква отримала

назву Миколаївської. Д.Апостол не лише профінансував будівництво храму, але й постійно його підтримував у матеріальному плані. Звичайно, служителі храму були звільнені від будь-яких повинностей і сплати податків. Їм надавалися земельні угіддя й право на утримання залежного населення [9, с.203–204].

На той час у Гетьманщині нараховувалося майже 60 монастирів, які теж були звільнені від державних повинностей і податків. Гетьман із "загального військового скарбу" нерідко відраховував частину коштів "на ладан". Не дозволялося самовільно вписувати посполитих козаків до реєстру духовенства. Старшинській адміністрації та приватним особам заборонялося користуватися монастирськими угіддями. Люди, які торгували й займалися певним промислом на території монастиря, змушені були сплачувати податок на користь останнього, що, у результаті, приводило до його збагачення. На прохання монастиря таким людям надавалося право на ґуральництво та винокуріння в межах монастирських володінь. Часто можновладці відписували свої землі разом з посполитими на користь монастиря чи храму [3, с.115].

Протягом усієї першої половини XVIII ст. українське духовенство намагалося вийти з-під влади світських судів, оскільки, за чинним на той час законодавством, духовні особи підпадали під юрисдикцію світського суду. Якщо ж виникали непорозуміння за монастирські землі, які були закріплені за монастирем відповідно до царської грамоти чи гетьманського універсалу, то така справа передавалася на розгляд Генеральної військової канцелярії або в Генеральний суд [2, с.28].

Таким чином, у період гетьманування Д.Апостола духовенство займало суттєву економічну нішу в тогочасному суспільстві. Поступово ця верства населення збагачувалася й набирала як економічної, так і політичної ваги. Гетьман Д.Апостол активно сприяв зростанню монастирських і церковних маєтків, збагаченню духівництва. Він неодноразово виступав меценатом у будівництві храмів як за власний, так і за державний кошт. Про значні привілеї цьому прошаркові суспільства говорить і той факт, що вони не оподатковувались і не відбували жодних повинностей. Однак цей стан не був закритим соціальним станом. Згодом духовенству все-таки вдалося вийти з-під юрисдикції світської влади.

Отже, українська правляча еліта формувалась у ході створення української гетьманської держави. У період правління гетьмана Д.Апостола значна кількість козацької старшини перетворилася в правлячу еліту з привілеями й майновим становищем. Виділяються родини та клани, які відіграли безпосередню роль у творенні української історії, до них належали Безбородьки, Скоропадські, Іскрицькі, Апостоли та ін. Соціальна еліта Гетьманщини поступово почала перетворюватися в російське дворянство, яке закріплювалося відповідними царськими грамотами й указами. Проте гетьман Д.Апостол зумів на деякий час загальмувати цей нищівний процес, який згодом узагалі зупинив процес розвитку української правлячої еліти.

1. Апанович О. Урядові службовці Гетьманщини : українська інтелігенція XVIII ст. / О. Апанович // УІЖ. – 1997. – № 2. – С. 9–27.
2. Барвінський Б. Матеріяли до історії суспільного та економічного побуту Лівобережної України у XVIII ст. / Б. Барвінський // Записки НТШ. Львів, 1909. – Т. ХС. – Кн. 6. – С. 2–52.
3. Гуржій О. Гетьманська Україна : у 15 т. / О. Гуржій, Т. Чухліб. – К., 1999. – Т. 8. – 340 с.
4. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба / Б. Крупницький. – К. : Україна, 2004. – 286 с.
5. Ксендзенко А. Гетманская усыпальница / А. Ксендзенко // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 353–359.
6. Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636–1730 гг.) / А. Лазаревский // Чтения в Обществе Нестора летописца. – К., 1895. – № 5.
7. Личный состав малороссийской козацкой старшины в 1725 г. // Киевская старина. – 1904. – Т. 7-8. – С. 135 – 142.
8. Мякотин В. Очерки соцыальной истории Украины в 17–18 вв. : в 4 т. / В. Мякотин. – Прага : Ватага и пламя, 1926. – Т. 1. – Вип. 2. – 266 с.

9. Николайчик Ф. Николаевская церковь в г. Новом Ропске Новозыбского уезда, построенная Даниилом Апостолом / Ф. Николайчик // Черниговские епархиальные известия, 1885. – № 5. – С. 201–211.
10. Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. / Л. Окиншевич // Праці Комісії для виучування західно-руського та українського права. – К., 1926. – Т. 2. – 312 с.
11. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII XVIII ст.) / В. Панашенко. – К., 1995. – 212 с.
12. Радакова Е. Гетман Даниил Апостол в роли колонизатора / Е. Радакова // Киевская старина. – 1891. – № 6. – С. 458–468.
13. Реєнт О. "Останній справжній козак козацької України" Данило Павлович Апостол / О. Реєнт // Усі гетьмани України : легенди, міфи, біографії / О. Реєнт. – Х., 2007. – С. 36–54.
14. Судиенко М. Материалы для отечественной истории / М. Судиенко. – К., 1853. – Т. 1. – С. 124, 168, 317.
15. Швидько А. Социально-экономическое развитие Украины в 14–середине 18 вв. / А. Швидько. – Днепропетровск : ДГУ, 1988 – 84 с.
16. Швидько Г. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. / Г. Швидько. – Дніпропетровськ : Нац. гірничий ун-т, 2004. – 335 с.

В статье дается характеристика развития и становления украинской казацкой верхушки. Процесс формирования элиты начался после завершения Национально-освободительной войны под проводом Б.Хмельницкого, однако в период гетьманства Д.Апостола казацкая старшина стала постепенно превращаться в русское дворянство. Однако гетман сумел на некоторое время приостановить этот процесс.

Ключевые слова: *Гетманщина, элита, казаки, привилегии, быт, социальная дифференциация.*

Description of development and becoming of the Ukrainian cossack apex is given in the article. The process of forming of elite began after completion of National liberation war under B. Khmelnytsky, however in a period be D.Apostola a hetman a cossack petty officer began gradually to grow into the Russian nobility. However much a hetman managed on some time to halt this process.

Key words: *Hetman, the elite, the Cossacks, privileges, customs, social differentiation.*

УДК 94 (477.83/.86)
ББК 63.3 (4 Укр) 52

Бойчук Леся

ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КИРИЛА ТРИЛЬОВСЬКОГО

У статті висвітлено літературно-видавничу та журналістську діяльність Кирила Трильовського впродовж 1880-х рр. XIX ст. і до 1941 р., її роль і значення для культурно-просвітницького життя Галичини.

Ключові слова: *публіцистична діяльність, видавництво, часопис, радикали, січовий рух.*

У суспільно-політичному житті Галичини кінця XIX – початку XX ст. помітну роль відіграв Кирило Трильовський – засновник та ідеолог січового руху, провідний громадсько-політичний діяч, адвокат, публіцист. Сьогодні найменш дослідженою є його публіцистична спадщина. Ця проблема не була об'єктом наукових досліджень у радянську добу. Сучасна історіографія зосереджує увагу на діяльності К.Трильовського в організації січових товариств. Окремі аспекти публіцистичної діяльності К.Трильовського висвітлено в публікаціях П.Арсенича [46], Т.Андрусяка [45], В.Морозюка [52], М.Гуйванюка [51], В. Глаголюка [50], М.Васильчука [48; 49].

Мета нашої статті полягає у всебічному висвітленні публіцистичної діяльності К.Трильовського, з'ясуванні її ролі та значення для культурно-просвітницького життя Галичини кінця XIX – початку XX ст.

Початок публіцистичної діяльності К.Трильовського припадає на другу половину 1880-х рр. І.Франко писав у 1888 р., що К.Трильовський "відомий як популярний публіцист, який зокрема займається народними читальнями і дає їм практичні поради в газеті

© Бойчук Л., 2011

«Буковина», а також уміщує численні дописи про життя і потреби народу в інших українських часописах" [46, с.11]. Цього ж року за редакцією К.Трильовського вийшла збірка його власних поезій під назвою "Вперед". До неї також було включено твори "наймолодших і початкуючих літераторів" [4, с.1]. І.Франко в рецензії на цю збірку зазначав, що вона є "…невеликої літературної вартости", проте "позитивно свідчить про думки і прагнення наймолодшої генерації" [46, с.12].

К.Трильовському також належить спроба покращити становище літературно-видавничої справи в тогочасній Галичині. У листі до Т.Реваковича від 18 травня 1888 р. К.Трильовський писав: "… Важкий застій тепер у нашій літературі… і будучі видавництва наші можуть лиш в сей спосіб удатись, що будуть опиратися на уділах…" [4, с.1]. Він пропонував створити мережу для реалізації книг, що складалась би з кількох "уділів", які б, пропорційно до їхніх затрат на видавництво, отримували певну кількість книг для реалізації в межах свого "уділу". У такий спосіб К.Трильовський спробував розпродати уже видану ним збірку й готував матеріали на наступну [4, с.1]. Проте йому не вдалося реалізувати цих намірів.

У 1890-х рр. К.Трильовський писав статті для таких часописів, як "Батьківщина", "Хлібороб", "Народ", "Громадський голос", підписуючись власним прізвищем, а також використовуючи псевдонім Клим Обух. Ці статті охоплювали широку тематику: від коротких повідомлень, що відображали основні події радикального руху в Галичині – "Рух виборчий в Коломийському окрузі" [18, с.69–71], "Із Снятина" [17, с.610–611], "Про народне віче в Коломиї 1891" [36, с.58–62], "В справі радикальної організації в Станіславівському повіті" [14, с.71–72], до таких цікавих розвідок на суспільно-політичну, освітню тематику, як "Які то рускі діячі в Снятинщині" [43, с.173–178], "В справі будови руского театру" [25, с.44–45], "Про селянське віче у Кракові і нову селянську партію" [37, с.83–86], "Бельгійська робітницка партія перед виборами" [23, с.250–252], "Соціялісти і мужики" [41, с.313–315], "Про голод в Росії" [35, с.10–11].

Володіючи редакторськими здібностями, К.Трильовський у 1896–1897 рр. у Коломиї в друкарні Я.Брука видавав часопис під назвою "Громада". Це було видання, яке стояло на радикальних засадах і було призначене для широкого загалу читачів. У першому його номері було задекларовано, що назва газети є згадкою про "Громаду" М.Драгоманова [49, с.138]. Сам М.Драгоманов писав 15 березня 1891 р. у листі до К.Трильовського про необхідність видання нового радикального часопису, критикуючи "Хлібороба" [6, с.11].

К.Трильовський є організатором січового руху. 1900 року він заснував у с. Завалля Снятинського повіту перше спортивно-пожежне товариство "Січ". Тому на початку ХХ ст. він здійснював активну видавничу діяльність, яка була насамперед спрямована на популяризацію січової ідеї. Видавничим центром січової періодики стала Коломия [51, с.87]. Тут К.Трильовський у друкарні В.Бравнера друкував популярний місячник "Зоря", двотижневик "Хлопська правда".

"Зоря" за редакцією К.Трильовського виходила в 1902–1904 рр., в 1910 р. – за редакцією І.Чупрея та І.Навчука. На сторінках цього видання друкувалися поезії та оповідання Т.Шевченка, І.Франка, Ю.Федьковича, В.Щурата, С.Руданського, Б.Лепкого, В.Самійленка, В.Стефаника, Л.Мартовича, П.Куліша. Провідне місце займали наукові розвідки І.Франка, М.Лозинського, І.Нечуй-Левицького, М.Залізняка та публікації, присвячені січовому рухові й політичній тематиці. У часописі К.Трильовський також публікував свої твори, підписуючись власним прізвищем та псевдонімами Клим Обух [20, с.61], Січовий батько [21, с.33]. Місячник "Зоря" був одним із перших у галицькій пресі, який звеличував ідею національно-визвольної боротьби через звернення до історичної тематики, особливо до періоду козаччини, пропагував ідею селянського страйку. Часопис користувався великою популярністю, оскільки "за три роки розійшлося майже сто тисяч примірників" [51, с.87].

1903 року К.Трильовський заснував видавництво газети "Хлопська правда". У своїх спогадах він згадував: "В 1903 р. радикальна партія переживала велику кризу і її орган «Громадський голос» у Львові деякий час не міг виходити. Тоді я видавав в Коломиї «Хлопську правду»…" [26, с.31]. По суті, цей часопис був друкованим органом Коломийського осередку радикальної партії, який К.Трильовський видавав за власний кошт. Газета протягом року виходила нестабільно, оскільки її видавництво було збитковим (дохід від продажу не покривав навіть 50% витрат на друк) [7, с.66]. У листах до М.Павлика 1903 р. К.Трильовський неодноразово просив матеріальної допомоги для її видання в М.Павлика та інших громадсько-політичних діячів через його посередництво [7, с.66–70]. Часопис висвітлював основні події радикального та січового руху, містив статті антиклерикального характеру, пропагував ідею сільськогосподарського страйку й закликав до боротьби з алкоголем [8, с.28]. Чільне місце у виданні посідають статті К.Трильовського на суспільно-політичну тематику. Зокрема, у статті "Заяча конституція" висвітлено безправність українського селянина перед польським паном [28, с.21–22].

Для популяризації січового руху К.Трильовський також щорічно видавав у Коломиї календарі із символічними назвами "Отаман" (1904–1908 рр.) і "Запорожець" (1902–1913 рр.). У цих виданнях друкувалися січові пісні, надавалися практичні поради січовим товариствам, провідне місце займали статті на історичну тематику. Для поширення радикальних ідей у календарях щорічно публікувалася програма радикальної партії [10, с.68–74]. У "Запорожці" друкувалися головні нормативні акти "Головного січового комітету", а згодом "Українського січового союзу" [51, с.87]. "Отаман" містив також статті на суспільно-політичну тематику, біографії відомих українців, січовиків. К.Трильовський під власним прізвищем, використовуючи псевдоніми Клим Обух, Січовий батько, Кирило, написав біографії О.Терлецького, А.Павлик, П.Лаврука, Ю.Соломійчука-Юзенчука, суспільно-політичні розвідки "Михайло Павлик а народовська дволичність" [29, с.96–104], "Будь самостійним" [16, с.140–151].

У 1904–1905 рр. польський намісник у Галичині А.Потоцький розпочав кампанію, спрямовану на переслідування січового руху. У відповідь на це К.Трильовський 1905 р. у Кракові видав монографію під назвою "Nacyonalny ruch Rusinow a Sicze". На сторінках своїх спогадів він зазначив: "Ось цею брошурою хотів я вияснити без основні закиди супроти організаторів "Січей" на Гуцульщині, фактами пришпилити брехні польських ворогів січового руху" [26, с.41]. У цьому виданні К.Трильовський указав на те значення, яке має січовий рух для українців, назвав причину страху польського шляхтича перед січовиками: "… він боїться взагалі хлопської організації... його болить і бентежить, що хлоп… осміляється організувати своє життя в такі форми, які дідич вважав за свій виключний привілей" [26, с.39].

Видавнича діяльність К.Трильовського, яку він здійснював на початку ХХ ст., дозволяє нам також уважати його ідеологом січового руху, адже він видав чимало літератури для "Січей". 1905 р. він опублікував підручник із січовими вправами "Характерник" [26, с.40]. Наступного року видав "Збірник пісень, патріотичних і січових" під псевдонімом Січовий батько. У рецензії на цю брошуру І.Франко писав, що це видання "підбадьорює людей, підтверджує у них надію на кращу будучину" [50, с.100]. У 1909 і 1912 рр. за його редакцією вийшли "Січові співаники", які містили тексти січових пісень з нотами. Розпочиналися співаники з гімну "Ще не вмерла Україна", далі йшли пісні: І.Франка – "Не пора", "Розвивайся ти, високий дубе", "Гей, "Січ" іде…", "Гімн руських хлопів радикалів"; К.Трильовського – "Гей, там на горі "Січ" іде", "Гей, Чорногора зраділа", "Про Січ славну, Запороже", "Хлопска пісня" та інших поетів-січовиків – В.Лебедової, О.Довганюка, Н.Устияновича [50, с.100]. 1909 р. К.Трильовський видав "Політичні коляди". Авторами популярних колядок були: І.Сандуляк – "Хлопська коляда", "Радикальна коляда"; Н.Миронюк – "Січова коляда"; Г.Булик –

“Коляда” [32, с.1–19]. За своїм змістом січові пісні й колядки були патріотичними творами, які спрямовувалися на піднесення національного духу серед селянства.

1907 року К.Трильовського було обрано послом від радикальної партії до Віденського парламенту. Тому в 1908–1909 рр. його публіцистична діяльність також охоплювала видавництво промов, виголошених із парламентської трибуни. Зокрема, 1908 р. К.Трильовський видав брошуру “Проч із шляхтою! Проч із єї посіпаками!”, яка висвітлює його виступ від 22 липня 1907 р. [38]. 1909 р. за його редакцією було надруковано ще дві промови: “Чи давати Австрії рекрута” (від 15 березня 1909 р.) [42] і “Про галицькі суди” (від 24 червня 1908 р.) [33]. У цих виданнях відображено жорстку визискувальну політику, яку проводила польська шляхта в Галичині.

1908 р. К.Трильовський створив Головний Січовий комітет для централізованого керівництва січовим рухом. Згодом виникла необхідність видавництва друкованого органу січового руху. Тому 1909 р. К.Трильовський відновив видання “Хлопської правди”, проте вже за редакцією І.Чупрея. У першому номері газети зазначалося, що “… рух січовий вимагає вже якоїсь часописи, котра-би більше місця єму присвятила. Отже ми задумуємо в “Хлопській правді” горячо попирати січовий рух…” [9, с.1]. Хоча в часописі основний акцент було зроблено на висвітлення січового руху, його історії, поточний стан справ, проте чільне місце також відводилося характеристиці діяльності радикальної партії, парламентським та сеймовим новинам, зокрема промовам радикальних послів.

Поряд із видавництвом та редакцією власної періодики, К.Трильовський на початку ХХ ст. також писав статті для інших галицьких часописів. Вартими уваги істориків, політологів, соціологів є такі статті: “Новий “князь руської церкви” (про єпископа Г.Хомишина) [15, с.75–77], “Січовий рух і академічна молодіж” [40, с.85–87], “Наша робота” (про січовий та вічевий рух) [31, с.1–2], “Наступає чорна хмара” (про загальне голосування в Галичині напередодні виборів 1907 р.) [13, с.1–2], “Австро-українські політики про положенє української справи” [22, с.34–35]. Вони висвітлювали актуальні суспільно-політичні питання в житті тогочасної Галичини.

Активною публіцистичною діяльністю К.Трильовський також займався в період національно-визвольних змагань на західноукраїнських землях. У середині листопада 1918 р. він заснував видавництво тижневика “Січовий голос”, який через матеріальну скруту згодом виходив один раз на два тижні. Цей часопис, що був друкованим органом Українського Січового Союзу, проіснував усього три місяці. Редактором газети спочатку був Я.Навчук, а згодом – “Січовий батько”. Авторами видання були К.Трильовський і його січові побратими – І.Чупрей, П.Шекерик-Доників, К.Тимульський та інші [50, с.116]. На сторінках “Січового голосу” К.Трильовський уперше використав свій псевдонім – Козак Невмирака [19, с.1–4]. 15 лютого 1919 р. він відновив видання “Громадського голосу” як органу Селянсько-радикальної партії [12, с.1]. Редагував газету сам К.Трильовський. За його редакцією вийшло 13 номерів, надрукованих упродовж лютого – травня 1919 р. Важливо зазначити, що часопис не став вузькопартійним, не замкнувся на західноукраїнському регіоні, а цікавився життям усієї України, становищем на фронтах [50, с.118].

Після поразки національно-визвольної боротьби в кінці 1920 р. К.Трильовський разом з урядом Є.Петрушевича емігрував до Відня. Тут він заснував видавництво “Чорногора” [3, с.5]. За його редакцією у цьому видавництві вийшла перша частина книги Р.Давнього “Про Січових стрільців”, календар “Запорожець” на 1921 р., “Січовий співаник”. Вищезгадані видання є яскравим свідченням того, що видавнича діяльність К.Трильовського в цей період була спрямована на відновлення січового руху. Зокрема, він писав у “Запорожці”: “Січова робота не скінчена! Вона заледво розпочата!..” [11, с.142]. Календар помітно відрізнявся від попередніх номерів, виданих у Коломиї. У ньому було більше статей, присвячених історії січового руху, суспільно-політичним,

історичним проблемам, і порівняно менше пісень, практичних порад для січовиків. Проте видавництво "«Чорногора»" проіснувало недовго. У листі до З. Кузелі від 6 липня 1923 р. К.Трильовський зазначив: "Чорногора" розпалась через брак капіталу, а ще гірше через кепського адміністратора" [3, с.11].

Перебуваючи в еміграції, К.Трильовський переживав великі фінансові труднощі. Єдиним джерелом його доходів була журналістська праця. Він працював кореспондентом "Свободи" та "Народного слова" в США, "Українського слова" в Берліні, "Panka" в Канаді. Його публікації охоплювали різноманітну тематику. Зокрема, у "Panky" було надруковано його статтю "Про о. Бавацціо проповідника на службі італійського визволення" під псевдонімом Гриць Гуцуленко [3, с.6–7]; у "Свободі" – статтю про Б.Лепкого [3, с.1]; для "Українського слова" К.Трильовський переклав промову Масарика в чеському парламенті від 28. 10. 1912 р. [3, с.5]; календар "Українського Народного Союза" в США містив статтю "Дещо про вагу січового руху" [47, с.49]. У цілому, з 1921 до 1928 рр. К.Трильовський написав "більше як 900 статей до українських газет в Америці та до американських та галицьких календарів" [24, с.1].

1927 р. він повернувся в Галичину. Активної участі в суспільно-політичному житті краю вже не брав і зосередився на адвокатській діяльності, працюючи в с. Гвіздець Коломийського району. Проте та плідна журналістська робота, яку К.Трильовський здійснював у Відні, не залишила байдужою польську владу. 1931 р. проти нього було порушено кримінальну справу за ті статті, які він писав для часописів "антипанського керунку" [1, с.8]. Допити поліції тривали цілий рік, починаючи із 7 травня 1931 р. аж до 6 травня 1932 р., проте справу було закрито [1, с.2–23].

Найбільшим здобутком у публіцистичній діяльності К.Трильовського в цей період є видавництво історичних нарисів. 1927 року він видав брошуру "Російська цариця Катерина ІІ", у якій описав її колоніальну політику, зокрема зруйнування "Січі". У вступі цієї книги зазначається, що "особливу цікавість" їй надає те, що "Катерина ІІ зруйнувала Січ, а "батько Кирило" відродив її традиції" [39, с.1]. 1928 р. за його редакцією вийшла монографія "Боротьба італійців за свободу та соборність". На думку К.Трильовського, це видання було актуальним і повчальним для української нації, адже події національно-визвольної боротьби італійців у 1848–1849 рр. були подібними до ситуації, що склалася в 1917–1920 рр. в Україні [45, с.127–128]. 1930 р. він написав статтю про визвольну боротьбу болгар проти турків [2, с.12]. Як зазначав сам К.Трильовський у листі до В.Щурата від 19 лютого 1932 р., "… я все таки іду своєю… дорогою, а тою є: студії над визвольними змаганнями других народів о свободу і соборність" [2, с.12]. 1934 р. він видав брошуру, написану спільно із С.Яричевським, "Про велику Французьку революцію", у якій висвітлено основні історичні події та ідеї революції [32].

Повернувшись з еміграції, К.Трильовський також розпочав писати спогади. 1927 р. у "Календарі Червоної калини" він опублікував статтю під назвою "З моїх споминів", де відобразив історію створення стрілецьких товариств, легіону Українських Січових Стрільців [27, с.1–17]. Пізніше, 1936 р., на сторінках "Літопису Червоної Калини" було надруковано "Мої перші дні у ЗУНР", у яких висвітлювалася громадсько-політична діяльність у Західно-Українській Народній Республіці протягом перших кількох днів її існування [30, с.18–19]. Незважаючи на важкий стан здоров'я та матеріальну скруту, К.Трильовський займається публіцистикою навіть на останньому році життя. 1941 р. він пише спогади про І.Франка, що охоплювали понад сімдесят сторінок й описували "його спасенну ролю в Галичині" [2, с.13]. На прохання Д.Лукіяновича пише статтю "В справі основання української Радикальної партії в р. 1890-тім" і висилає йому листом від від 21 травня 1941 р. [5, с.9]. К.Трильовський також просив Д.Лукіяновича про сприяння у видавництві перекладеної ним повісті про "визвольну боротьбу болгарів проти візантійців в р. 1185" [5, с.7]. Будучи важко

хворим, у шпиталі, він продовжував писати власні спогади, які згодом, 1965 р., опублікував його син П.Трильовський [44, с.268].

Таким чином, публіцистична діяльність К.Трильовського була надзвичайно різноманітною й охоплювала видавничу й журналістську роботу. У цілому, К.Трильовський написав понад 2 000 статей, присвячених актуальним суспільно-політичним, соціальним, культурно-освітнім проблемам, підписуючись власним прізвищем, а також псевдонімами Клим Обух, Січовий батько, Кирило, Козак Невмирака, Гриць Гуцуленко. За його редакцією в Коломиї виходили такі часописи – "Громада", "Зоря", "Хлопська правда", "Січовий голос", "Громадський голос". Упродовж свого життя К.Трильовський видав понад 80 популярних брошур. Це, зокрема, календарі "Запорожець" й "Отаман"; література для січових товариств – підручник для січових вправ, січові співаники, колядки; парламентські промови; історичні нариси; монографії. Загалом публіцистична діяльність К.Трильовського мала значний вплив на культурно-просвітницьке життя галицьких українців кінця XIX – початку XX ст.

1. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 90, оп. 1, спр. 39, арк. 2–23.
2. Львівська Національна бібліотека імені Василя Стефаника. Відділ рукописів, ф. 206, спр. 627, арк. 12–15.
3. Там само, ф. 9, спр. 4668, арк. 1–11.
4. Там само, ф. 93, спр. 105, арк. 1.
5. Там само, ф. 257, спр. 389, арк. 4–9.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 663, оп. 2, спр. 64, арк. 11.
7. Там само, ф. 663, оп. 1, спр. 231, арк. 66–70.
8. Борба з алкогольом // Хлопська правда, 1903. – Ч. 4. – С. 28.
9. Привіт // Хлопська правда, 1909. – Ч. 1. – С. 1–2.
10. Програма РУРП // Запорожець, 1910. – С. 68–74.
11. Січова робота не скінчена! // Запорожець. – 1920. – С. 142.
12. Товариші! / Г. Дувірак, А. Онищук, Д. Паневник [та ін.] // Громадський голос. – 1919. – Ч. 1. – С. 1.
13. Трильовський К. Наступає чорна хмара / К. Трильовський [Клим Обух] // Громадський голос, 1906. – № 55–66. – С. 1–2.
14. Трильовський К. "В справі радикальної організації в Станіславівськім повіті" / К. Трильовський [Клим Обух] // Громадський голос, 1899. – Ч. 9. – С. 71–72.
15. Трильовський К. "Новий "князь руської церкви" / К.Трильовський [Клим Обух] // Новий Громадський голос, 1904. – № 10. – С. 75–77.
16. Трильовський К. Будь самостійним / К. Трильовський [Клим Обух] // Отаман. – 1904. – С. 140–151.
17. Трильовський К. Із Снятина / К.Трильовський [Клим Обух] // Батьківщина, 1890. – Ч. 49. – С. 610–611.
18. Трильовський К. Рух виборчий в Коломийськім окрузі / К. Трильовський [Клим Обух] // Народ. – 1891. – Ч. 4, 5. – С. 69–71.
19. Трильовський К. У Січи! У Січи! Гуртуймося брати, най справа козацька встане! / К. Трильовський [Козак Невмирака] // Січовий голос, 1918. – № 1. – С. 1–4.
20. Трильовський К. За російсько-японської войни / К. Трильовський [Обухь Климь] // Зоря, 1904. – Ч. 4. – С. 61.
21. Трильовський К. Гуцульська пісня / К. Трильовський [Січовий батько] // Зоря. – 1904. – Ч. 2. – С. 33.
22. Трильовський К. Австро-українські політики про положенє української справи / К. Трильовський // Вістник Союза Визволення України, 1917. – № 133. – С. 34–35.
23. Трильовський К. Бельгійська робітницка партія перед виборами / К. Трильовський // Народ, 1894. – Ч. 16. – С. 250–252.
24. Трильовський К. Боротьба італійців за свободу та соборність / К.Трильовський. – Коломия, 1928. – 65 с.
25. Трильовський К. В справі будови руского театру / К. Трильовський // Народ, 1892. – Ч. 3. – С. 44–45.
26. Трильовський К. З мого життя... (Уривок зі спогадів) / К.Трильовський // Гей, там на горі "Січ" іде!.. Пропам'ятна книга "Січей" / зібр. й упорядк. П. Трильовський. – Едмонтон, 1965. – С. 13–77.
27. Трильовський К. З моїх споминів / К. Трильовський // Календар Червоної Калини. – 1927. – № 11. – С. 1–17.
28. Трильовський К. Заяча конституція / К. Трильовський // Хлопська правда. – 1903. – Ч. 3. – С. 21–22.

29. Трильовський К. Михайло Павлик а народовська дволичність / К. Трильовський // Отаман. – 1904. – С. 96–104.
30. Трильовський К. Мої перші дні у ЗУНР / К. Трильовський // Літопис Червоної Калини. – 1936. – № 11. – С. 18–19.
31. Трильовський К. Наша робота / К. Трильовський // Громадський голос. – 1906. – № 12–15. – С. 1–2.
32. Трильовський К. Політичні коляди / К. Трильовський. – Коломия, 1909. – 30 с.
33. Трильовський К. Про велику французьку революцію / К.Трильовський. – Львів, 1934. – 40 с.
34. Трильовський К. Про галицькі суди / К. Трильовський. – Коломия, 1909. – 23 с.
35. Трильовський К. Про голод в Росії / К. Трильовський // Хлібороб. – 1892. – Ч. 2. – С. 10–11.
36. Трильовський К. Про народне віче в Коломиї / К. Трильовський // Хлібороб. – 1891. – Ч. 11, 12. – С. 58–62.
37. Трильовський К. Про селянське віче у Кракові і нову селянську партію / К. Трильовський // Народ. – 1894. – Ч. 6. – С. 83–86.
38. Трильовський К. Проч із шляхтою, проч із єї посіпаками / К. Трильовський. – Львів, 1908. – 40 с.
39. Трильовський К. Російська цариця Катерина II / К. Трильовський. – Коломия, 1927. – 64 с.
40. Трильовський К. Січовий рух і академічна молодіж / К. Трильовський // Новий Громадський голос, 1904. – № 11. – С. 85–87.
41. Трильовський К. Соціялісти і мужики / К. Трильовський // Народ, 1894. – Ч. 20. – С. 313–315.
42. Трильовський К. Чи давати Австрії рекрута / К. Трильовський. – Коломия, 1909. – 32 с.
43. Трильовський К. Які то рускі діячі в Снятинщині / К. Трильовський // Народ. – 1890. – Ч. 12. – С. 173–178.
44. Трильовський П. Як я те бачив… / П. Трильовський // Гей, там на горі "Січ" іде!.. Пропам'ятна книга "Січей" / зібр. й упорядк. П. Трильовський. – Едмонтон, 1965. – С. 262–269.
45. Андрусяк Т. Правові погляди К. Трильовського / Т. Андрусяк // Вісник Львівського університету. Серія юридична, 2000. – Вип. 335. – С. 121–130.
46. Арсенич П. Основник "Січі" – Кирило Трильовський / П. Арсенич // Гуцульщина. – 1993. – Ч. 32. – С. 11–14.
47. Бажанський М. Відновлення Української держави 1918 р. / М. Бажанський. – Дітройт, 1979. – 88 с.
48. Васильчук М. Видавнича справа в Коломиї у період ЗУНР-УНР / М. Васильчук // Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України XX століття. – Коломия, 2007. – С. 115–121.
49. Васильчук М. Силуети : Коломиєзнавчі тексти / М. Васильчук. – Коломия, 2006. – 304 с.
50. Глаголюк В. Передумови виникнення Українського січового стрілецтва. Подвижництво Кирила Трильовського / В. Глаголюк // Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України XX століття. – Коломия, 2007. – С. 95–107.
51. Доброжанський О. Пожежно-гімнастичні товариства "Січ" Коломийщини як предтеча січового стрілецтва / О. Доброжанський, М.Гуйванюк // Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України XX століття. – Коломия, 2007. – С. 85–91.
52. Морозюк В. "Січовий батько" Кирило Трильовський і його діти / В. Морозюк // Краєзнавчий збірник на пошану Б. Гавриліва. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 135–145.

В статье отражена литературно-издательская и журналистская деятельность Кирилла Трелёвского осуществляемая им в 1880-х гг. XIX ст. и до 1941 г., а также её культурно-просветительское значение.

Ключевые слова: *публицистическая деятельность, издательство, журнал, радикалы, сечевое движение.*

In this research we have investigated the literature-publishing and journalistic work of Cyril Trylovskyy, which he carried out during 1880's nineteenth century till 1941.

Key words: *leaflets, publishing, magazine, radicals, the Sich movement.*

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр) 52

Оксана Сем'яник

ПАРЛАМЕНТСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті автор уперше робить спробу проаналізувати парламентську діяльність видатного державно-політичного діяча Галичини Л.Цегельського у Відні в 1911–1914 рр. Предметом дослідження стали промови політика в парламенті, його інтерпеляції на захист галицького селянства, а також організація боротьби за виборчу реформу.

Ключові слова: *вибори, закон, парламент, передвиборче віче, посол, реформа, сейм.*

Дослідження історичних етапів українського державотворення вимагає приділити увагу діячам, які в нелегких етнополітичних обставинах відстоювали етнокультурні та політичні права українців, проаналізувати основи формування та становлення їх політичного й національного світогляду. Багатьом українським громадсько-політичним діячам присвячено ряд статей, монографій, наукових розвідок і навіть спеціальних дисертаційних досліджень. Прикладом можуть бути праці про К.Левицького, Є.Петрушевича, Ю.Романчука.

Проте багато важливих прізвищ для національного відродження Галичини залишаються невідомими. Серед них, на наш погляд, і Лонгин Цегельський – один з найвидатніших репрезентантів української інтелігенції Галичини початку XX ст. Незважаючи на багатогранну діяльність, постать Цегельського залишається недослідженою. Сучасна українська історіографія налічує всього кілька статей, які присвячені життю і діяльності Л.Цегельського. Серед них виділяються роботи Я.Дашкевича, М.Здоровеги та короткі спогади К.Левицького [1; 5; 6].

Вивчення політичної біографії Л.Цегельського дозволить краще пізнати основи боротьби за сеймову виборчу реформу на початку XX ст., збагнути особливості та витоки українського парламентаризму, а в контексті останнього й формування національно-політичної еліти Галичини.

У статті ставимо перед собою завдання на базі доступних джерел і матеріалів проаналізувати парламентську діяльність Л.Цегельського в період другої каденції віденського парламенту 1911–1914 рр., обраного на основі загального й таємного виборчого права.

Хронологічно-предметне поле дослідження охоплює період, коли західноукраїнське суспільство перебувало в правовому полі конституційної Австро-Угорської монархії. Період діяльності української парламентської репрезентації у Відні в цей час був особливо складний, адже права й свободи українців доводилося відстоювати супроти потужного польського представництва, яке мало значний вплив в Австро-Угорщині.

Будучи сином священика Михайла Цегельського – відомого релігійного та громадсько-політичного діяча на Львівщині, Л.Цегельський отримав належне не тільки морально-релігійне, а й національно-патріотичне виховання. Можна стверджувати, що саме сімейне середовище справило неабиякий вплив спочатку на становлення його ідейно-політичного світогляду, а згодом на формування та відстоювання державотворчої концепції.

Поширення в Галичині руху за реформування виборчого законодавства й активна підтримка його населенням не залишили осторонь і Л.Цегельського, який, окрім участі в зібраннях, політичних вічах, фактично став біля витоків теоретичних постулатів сеймової виборчої реформи. Його виступи на вічах відзначалися емоційністю, патріотизмом, знанням справи та глибокою ерудованістю.

Виступаючи з приводу виборчої реформи на листопадовому вічу 1910 р. у Львові, Л.Цегельський дуже трепетно розпочав свою промову: "Гомоном тривоги б'є дзвін з

© Сем'яник О., 2011

сойму і кличе нас, щоб ми підмогли наших послів. Три роки минає як демократія Австрії здобула справедливу виборчу реформу до парламенту. Хоч сей парламент не сповнив надій демократії… все ж в Австрії доконав ся великий перелом, бо у тім парламенті двигнено клич великих демократичних реформ… прийшла послідна пора, щоб таке стало ся в краю, в законодатнім тілі… де потреби всіх горожан краю лежать в межах курієвого законодавства виконуваного соймом" [4].

Важливо є підкреслити, що політичне життя Галичини, незважаючи на виборчу реформу 1907 р., продовжувало відбуватися, за висловом однієї з газет, "під кличем національної боротьби – під кличем національного панування зі сторони Поляків і під кличем національного визволення з сторони Русинів" [12].

Парламентська діяльність Л.Цегельського у Відні розпочалася на початку 1911 р., коли він замінив радикала К.Трильовського. Л.Цегельський особливо активізував свою діяльність під час виборчої кампанії до віденського парламенту 1911 р. Про це свідчать дописи газети "Діло", яка писала, що в 67 окрузі (Чесанів – Любачів – Ярослав – Радимно – Порохник) виборчий рух розпочався численними зборами, а народний кандидат організував уже 45 віч. На вічу в с. Лівча "за Л.Цегельським заявили всі свідомі селяни і вся щиро-народна інтелігенція округа. Всі одноголосно ухвалили кандидатуру Цегельського, на знак чого однодушно відспівали йому «Многая літа»" [10].

Окремі віча за участю Л.Цегельського відзначалися спланованою акцією проти українського кандидата. Прикладом може бути віче 27 квітня 1911 р. у Кореничах, де русофільський кандидат, о. Станчак із Висіцка, привіз крикунів з Ляшок і Висіцка, "які стали підчас промови нашого кандидата Л.Цегельського голосно кричати, і їх виправили за двері" [9].

У результаті виборів до парламенту у Відні 1911 р. було обрано 24 послів українського табору, з яких 18 були націонал-демократами, 5 радикалами й один – соціал-демократ. Таким чином, можна стверджувати, що українське національне представництво у віденському парламенті, обране 1911 р., національно зміцнилося й кількісно зросло, порівняно з попередньою каденцією. З початком роботи українську парламентську репрезентацію, за висловом однієї з газет, чекав "цілий ряд справ великого значіння для існування й розвитку нашого народу" [16], які, зрештою, були порушені українськими послами ще в попередній каденції парламенту, однак їх розв'язання не отримало належного продовження.

Особливе значення мала справа відкриття українського університету у Львові, порушена попередніми послами, реформування виборчого законодавства до галицького сейму, податкова реформа, військова реформа та цілий ряд справ соціального характеру, спрямованих на покращення життя галицького селянства.

З початком роботи парламенту українські посли заснували 16 липня 1911 року "Український Союз", сформований із трьох клубів: націонал-демократів (18), радикалів (5) і послів із Буковини (5) [7].

Таким чином, українські посли розпочали роботу парламенту в умовах парламентсько-політичної роздробленості, а не національно-політичної єдності. За висловом Л.Цегельського, "отсей «союз», що зав'язав ся з самого початку липневої сесії парламенту, се на мою думку один з найбільших промахів нашої політики на віденськім грунті. В дійсности «український союз» так якби не існував і ніхто з ним в парламенті як з одноцільною парламентарною організацією не числить ся. Замість української політики в парламенті маємо політику партійних груп, а властиво їх провідників" [22, с.360].

Свою парламентську діяльність у Відні Л.Цегельський розпочав із соціальних питань, які визначали рівень матеріального достатку галицьких селян. У липні разом з Ю.Романчуком зробив термінове внесення із приводу великого спустошення, спричиненого великим розливом річки Прут та її допливів на Гуцульщині [8]. У спільному

внесенні парламентарі вимагали від австрійської держави: 1) виплатити значну допомогу селянам названих повітів, які потерпіли від повені; 2) населенню, яке потерпіло від повені, дати можливість заробляти через призначення публічних робіт у цих повітах; 3) якнайшвидше приступити до регуляційних робіт.

Аналізуючи подібні внесення парламентарних достойників у Відні, можемо однозначно стверджувати, наскільки вони були й залишаються актуальними сьогодні.

Іншим важливим соціальним напрямом українських послів у Відні були питання, спрямовані на покращення матеріального становища галицького селянина, зокрема імпорту м'яса. Л.Цегельський виступив на засіданні палати послів 27 липня 1911 р. із цілою промовою, у якій висловився проти імпорту аргентинського м'яса [2]. Його виступ відзначався не тільки емоційністю, політичною рішучістю. Політик наголошував: "Ми руські посли, з натиском мусимо се зазначити, що причини недостачі м'яса в першій мірі належить шукати в занедбанню дрібно-хлопського господарства… Вину сего сумного прояву в першій мірі поносить соціяльна політика польських можновладців, яка зруйнувала – дослівно кажучи – наше селянство" [14]. Він детально охарактеризував становище галицьких селян, їхні основні форми заробітку, наголосивши, що Східна Галичина має найсприятливіші умови для розведення великої рогатої худоби, а тому розв'язати нестачу м'яса через увіз заморського є абсолютно невиправданим. Насамкінець, промовець висловив вимогу, щоб центральне правління у Відні подбало про розвиток українських господарських організацій. Першим кроком на шляху до покращення становища селян, на думку Цегельського, є "виключити посередників з торгівлі худобою, бачачи у них головну вину за теперішню дорожнечу" [15].

Починаючи з осені 1911 р., українські посли все частіше з'являються на вічах, культурних акціях, на яких виголошують патріотичні промови, розкривають зміст реформи до галицького сейму та закликають народ підтримати їх у політичних, економічних та культурних домаганнях. 8 жовтня 1911 р., відкриваючи віче в Любачеві, Л.Цегельський наголосив на складній політичній ситуації в краї, яка вимагає пильної уваги від української суспільності в Галичині. Позитивно оцінивши діяльність послів, Цегельський підкреслив: "Акція послів лише тоді може бути успішна, коли разом з послами і маса народна говорить: вічами, петиціями, резулюціми, маніфестаціями" [11]. У своєму виступі він висловив думку, що утворення окремих двох українських галицьких клубів у парламенті є великим політичним промахом. Роз'єднання в парламенті дає привід до затяжних сварок і деморалізує масу партійною лайкою… Насамкінець, політик закликав до єдності як серед політиків, так і серед населення. За його словами, "утворення єдиного клубу українських політиків у Відні повинно стати першим постулатом наших парламентських політиків… Один за всіх, а всі за одного – се повинно стати національним паролем всіх опозиційних партій" [11].

У період парламентської діяльності Л.Цегельський відзначився теоретико-правовими напрацюваннями виборчого законодавства до галицького сейму. Свої погляди щодо подолання куріальної системи під час виборів до Галицького сейму, національного питання, а в цілому, прав руського громадянина в період Австро-Угорщини він виклав у короткій брошурі "Проч зі щляхоцьким соймом – проч з куриями", яка, за висловом однієї з газет, "потрібна для кожного вічевого референта" [17]. З початком 1912 року під час масових віч на підтримку загального, таємного й безпосереднього виборчого права до сейму резолюції Л.Цегельського знаходили суттєву підтримку майже в усіх населених пунктах Галичини, а їх авторові присутні дякували за парламентську діяльність та висловлювали вотум повного довір'я [18]. Щоб українське населення краще пізнало зміст виборчої реформи, брошура Л.Цегельського продавалася на кожному вічу. Про популярність викладених у ній позицій свідчить її розпродаж. Так зокрема, на вічу в Бурштині 16 січня 1912 р. було розпродано близько 60 брошур [17].

Організатором вічевого руху в основному було місцеве духовенство, учителі, які після відкриття віча тривалою промовою Л.Цегельського та ухвалення присутніми його резолюцій щодо реформи виборчого законодавства пропонували свої та направляли їх президенту-міністру – графу Штірку до Відня. Зокрема, на вічу в Цішанові 10 січня 1912 р., яке відбулося за участю близько 500 учасників, на внесення о. Антона Савчина присутні ухвалили резолюції Л.Цегельського з додатком своїх таких: "а) домагаємо ся вибореня для учительства народного такої «службової прагматики», яка б дала можливість свобідно працювати над вихованнєм нашої молодіжи і вести свобідно суспільно-політичну, культурну і економічну діяльність, б) домагаємося поліпшення долі народного учительства і зрівняння його платні з чотирма найнижчими рангами" [17].

Будучи представником від найзахіднішого виборчого округу, Л.Цегельський під час своїх посольських маршрутів з метою освідомлення населення щодо боротьби за виборчу реформу до сейму не оминув і Лемківщину, населення якої того часу не відзначалось активною національною діяльністю, а організація вічевого руху залежала від політичних уподобань місцевої інтелігенції. А тому для всього українського населення кожні вибори мали велике значення насамперед для поширення свободи слова, боротьби за свої права, зростання національної свідомості, для згуртування перед українськими національними ідеалами тисяч виборців і популяризації та пропагування демократичних ідей.

Багатолюдне віче на підтримку соймової реформи на Лемківщині відбулося в січні 1912 р. у Лютовиськах Ліського повіту. Незважаючи на те, що Л.Цегельський не був присутній, "нарід з заінтересованнєм вислухав бесідників і ухвалив резолюциї д-ра Л.Цегельського". Перше повітове віче за участю Л.Цегельського на Лемківщині відбулося 21 січня 1912 р. в Одреховій Сяноцького повіту. Характеризуючи цю подію, преса писала: "Окружне віче в Одреховій випало величаво. Зійшлось до 800 селян… На зборах Л.Цегельський в 3-годинній бесіді перейшов визначні моменти нашої історії, опісля представив теперішній поступ і здобутки Українців й обговорив наші жаданя в справі виборчої реформи. Одноголосно прийняли збори поставлені бесідником резолюції" [18; 19].

Важливим питанням передостанньої каденції віденського парламенту була боротьба за український університет у Львові. У цій справі особливо активно проявили себе націонал-демократи. Парламентські дебати із цього приводу вкотре активізувались у травні 1912 р. Це було пов'язано насамперед із задумами властей святкувати у Львові 250-літній ювілей університету імені Яна Казимира, таким чином декларуючи польський характер університету. Представники української репрезентації у Відні чітко усвідомлювали, що "підчас ювілейного обходу 29 мая сі проти руські демонстрації дійдуть до кульмінаційної точки" [13].

У зв'язку із цим ще напередодні події у Львові ґрунтовно представив посол д-р Л.Цегельський у своїй інтерпеляції, внесеній 7 травня 1912 р. ч. 1917, котра, за висловом газети, "нажаль, до нині осталась без відповіді" [20]. Позицію українського політичного проводу у Відні щодо вирішення питання про університет у Львові можна побачити, аналізуючи промову голови Українського клубу в парламенті К.Левицького, яка переривалася вигуками та оплесками на його підтримку послів: Є.Олесницького, Л.Цегельського, Ю.Романчука, О.Колесси. Серед них преса фіксує вигуки Л.Цегельського: "Не буде університету без Львова", "На Марсі нам не треба університету" [20].

Маючи хорошу юридичну освіту, релігійно-патріотичне виховання, активну громадську позицію, авторитет не тільки серед своїх однодумців, а також будучи відомим у Галичині, Л.Цегельський мав власні конституційні погляди щодо формування концепції українського державотворення. Аналізуючи державотворчі процеси в Центрально-Східній Європі, він стверджував: "Українці в Галичині завдяки конституції, незважаючи на перешкоди з польського боку – значно розвинулись та зміцніли… Якщо

ж українство проявилось в Австрії, то тільки тому, що в Австрії краща конституція і свобода, ніж в Росії" [22, с.92].

Загалом можемо стверджувати, що Л.Цегельський був видатною постаттю в суспільно-політичному житті Галичини. Через парламентську діяльність у Відні він довів свою відданість як загальнонаціональним інтересам, так і щиру позицію у відстоюванні соціально-економічних домагань галицького селянства. Жодне питання, яке висували представники української парламентської репрезентації у Відні, не стояло осторонь парламентських буднів Л.Цегельського. Через аналіз його виступів у парламенті, промови на вічах, партійні наради, наукові й науково-популярні напрацювання прослідковується тенденція, що його ідеї, зокрема щодо прав людини, виборчого права, соціальних постулатів, були актуальні не тільки в його час, а заслуговують на увагу й сьогодні. А тому дослідження громадсько-політичної діяльності Л.Цегельського, зважаючи на відсутність літератури, вимагає продовження.

1. Дашкевич Я. Русь-Україна на позвах з Московщиною-Росією : Лонгин Цегельський та українська політична думка 1900–1917 рр. / Я.Дашкевич // Цегельський Л. Русь-Україна і Московщина-Росія : Історико-політична розвідка. – Львів : Апріорі, 2007. – С. 3–12.
2. Державна рада // Діло. – 1911. – 28 лип.
3. Державна Рада // Діло. – 1912. – 24 мая.
4. З вічевого руху. Велике віче у Львові // Діло. – 1910. – 14 падолис. – С. 2–3.
5. Здоровега М. Лонгин Цегельський біля витоків української дипломатії / М. Здоровега // Мандрівець. – 2009. – № 2. – С. 42–44.
6. Левицький К. Українські політики : Сильвети наших давніх послів і політичних діячів / К. Левицький. – Львів : Діло, 1936. – 140 с.
7. Наша парламентарна репрезентация в літній сесії парляменту // Діло. – 1911. – 3 серп. – С. 3.
8. Парламентарні справи // Діло. – 1911. – 24 лип. – С. 3.
9. Передвиборчий рух // Діло. – 1911. – 4 мая. – С. 4.
10. Передвиборчий рух // Діло. – 1911. – 8 мая. – С. 4.
11. Письма з краю // Діло. – 1911. – 16 жовт. – С. 3.
12. По виборах // Діло. – 1911. – 22 лип. – С. 3.
13. Провокация, не ювілей! // Діло. – 1912. – 25 мая.
14. Русини, а дорожнеча м'яса : промова Льонгина Цегельського на засіданні палати послів // Діло. – 1911. – 7 серп. – С. 3.
15. Русини, а дорожнеча м'яса : промова Льонгина Цегельського на засіданні палати послів. Продовження // Діло. – 1911. – 8 серп. – С. 3.
16. Русини Галицької Землі // Діло. – 1911. – 20 мая. – С. 4.
17. Рух політичний // Діло. – 1912. – 11 січ. – С. 3.
18. Рух політичний // Діло. – 1912. – 16 січ. – С. 3.
19. Рух політичний // Діло. – 1912. – 17 січ – С. 3; Там само. – 1912. – 22 січ. – С. 3.
20. Рух політичний // Діло. – 1912. – 23 січ. – С. 3.
21. Цегельський Л. Русь-Україна і Московщина-Росія : Історико-політична розвідка / Л. Цегельський. – Львів : Апріорі, 2007. – 104 с.
22. Цегельський Л. Українці в новім парламенті / Л.Цегельський // Літературно-науковий вісник. – 1911. – Т. LVI (56), кн. XI. – С. 359–360.

В статье автор анализирует парламентскую деятельность известного государственно-политического деятеля Галичины Л.Цегельского в Вене в 1911–1914 гг. Предметом исследования стали выступления политика в парламенте, его интерпеляций на защиту галицких крестьян, а также организация борьбы за избирательную реформу.

Ключевые слова: *выборы, закон, парламент, посол, реформа, сейм.*

The article first attempts to analyze the parliamentary activity of the outstanding state and political figure in Galychyna L.Tsehelskiy in Vienna in the 1911–1914 he was the subject of the research are policy speech in parliament, his interpellation on the protection of Galician peasants, and to organize the struggle for electoral reform.

Key words: *election, law, parliament, election council, ambassador, reform, the Diet.*

УДК 94 (477)“1914–1918”
ББК 63.3 (4 Укр)

Ігор Гриник

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВАСИЛЯ ПАНЕЙКА В 1914–1918 рр.

Охарактеризовано громадсько-політичну діяльність Василя Панейка в роки Першої світової війни, особливу увагу акцентовано на його спробах залучити держави Антанти для вирішення “українського питання”, показано протиріччя та проаналізовано консолідаційні процеси в середовищі українського державницького табору.

***Ключові слова**: В.Панейко, УНДП, Відень, Перша світова війна, Антанта.*

Василь Панейко – один із найяскравіших діячів українського громадсько-політичного життя міжвоєнного періоду ХХ ст., найконтроверсійніша постать з-поміж урядовців ЗУНР. “Людина складної психічної конструкції, проблематична натура, людина дуже обдарована, небуденної інтелігенції, великого знання і просто феноменальної начитаності” [11, с.360] – такими словами охарактеризувала майбутнього дипломата ЗУНР М.Рудницька. Еволюція його світогляду зазнавала карколомних змін: від прихильника соціалізму до члена Української національно-демократичної партії (УНДП), від прихильника розв’язання українського питання в роки Першої світової війни з допомогою Антанти до федерації з Росією.

Громадсько-політична діяльність Василя Панейка в роки Першої світової війни не стала предметом спеціальних наукових досліджень. Окреслена проблема відображена в працях тогочасних відомих політиків, серед яких особливої уваги заслуговують аналітичні дослідження К.Левицького [4; 5] і М.Стахіва [13]. На сучасному етапі розвитку історичної науки громадсько-політична діяльність В.Панейка в контексті національно-визвольного руху українців фрагментарно проаналізована в працях українських (О.Кураєв [3], І.Патер [8], В.Расевич [9; 10], О.Середа [12] та ін.), західних (Е.Цьольнер [17], Г.Гребінг [20], Р.Марк [22] та ін.) і польських (Г.Батовський [19], Т.Ольшанський [23], М.Клімецький [21]) дослідників. Розвідка побудована на значній джерельній базі, основу якої становлять спогади В.Панейка, документи Центрального державного історичного архіву України у м. Львів (ЦДІАЛ України), матеріали періодичної преси. Використані джерела – цікаві й різноманітні за змістом, наповненістю й обсягом, відкривають можливість для дослідження й переосмислення низки усталених в історіографії стереотипів.

Звістка про австро-угорський ультиматум Сербії, що спричинила початок Першої світової війни, застала В.Панейка у Швейцарії (містечко Фіоне на кордоні із Францією), де він перебував із родиною на відпочинку. “Наче сполошене птаство все кинулося втікати до дому, – зауважував майбутній дипломат ЗУНР. – Мої ельзаські знайомі – одні через границю, в ряди французької армії, другі із стисненим серцем, під німецьку владу, в Мілюзу.., а ми через Відень до Львова” [14, с.8].

Після повернення, 30 серпня 1914 р., В.Панейко взяв участь у засіданні Народного Комітету (НК) УНДП, на якому обговорювалось єдине питання – стратегія й тактика партії у військових умовах. Успішний наступ російських військ на Галичину на початку вересня 1914 р. не залишав вибору – вирішено перенести зі Львова до Відня Народну Канцелярію, видавництво “Діла” й “Свободи”. У столиці Австро-Угорської імперії також відновили роботу провідні громадсько-політичні інституції українців – Головна Українська Рада (ГУР), Союз Визволення України (СВУ) та Український національно-демократичний, радикальний і Буковинський парламентські клуби, НК УНДП.

Протистояння двох військово-політичних блоків давало надії на позитивне вирішення “українського питання”, однак на заваді стали численні внутрішні суперечності.

© Гриник І., 2011

Особливо гостро протиріччя проявилися між ГУР та проводом УНДП, який намагався монополізувати право репрезентувати інтереси українців у столиці Австро-Угорської імперії [4, с.70]. Вибухонебезпечною залишалася також ситуація в середовищі націонал-демократів – руйнація усталеної партійної структури призвела до появи низки фракцій. Офіційна австрофільська доктрина партії, яку проголосили Є.Олесницький, К.Левицький і М.Василько, наштовхнулася на опір опозиції, яку очолили Л.Цегельський, Є.Левицький та Є.Петрушевич. В.Панейко був змушений підтримати К.Левицького, незважаючи на те, що виступав прихильником "орієнтації на власні сили" або ж держави Антанти. Наміри опозиції залишалися незмінними – зменшити впливи НК у Головній Українській Раді, що повинно було б привести до усунення із проводу УНДП К.Левицького, який, на думку опозиції, узурпував владу в партії. Центром опозиції в цей період став Український парламентський клуб (УПК). 29 жовтня 1914 р. у Відні за участю В.Панейка відбулося перше на еміграції засідання Головної Української Ради, на якому йшлося про справи стрілецтва й необхідність реорганізації Української Бойової Управи. На вимогу членів Спілки Визволення України обговорено справу реорганізації ГУР і вибрано комісію для проведення цієї роботи [15, арк.1–2].

10 грудня 1914 р. на засіданні Українського парламентського клубу обрано комісію, основна мета якої полягала у виробленні статуту нової загальнонаціональної ради. На 16 грудня Ю.Романчук скликав нараду послів від Галичини й Буковини, яка повинна була б налагодити відносини між опозицією та проводом УНДП. Проте на нараді, де розглядалося питання реорганізації ГУР, відмінності в поглядах були такими значними, що вона не принесла жодних практичних результатів. Надійною опорою К.Левицького надалі залишався Народний Комітет УНДП, більшість у якому становили його прихильники – С.Баран, В.Панейко, І.Кивелюк, Є.Олесницький, М. Вітошинський, М.Здерковський. Натомість прихильниками орієнтації на власні сили, крім Є.Петрушевича, Л.Цегельського, були також Т.Войнаровський і С.Голубович.

Наприкінці грудня 1914 р. опозиція здійснила черговий наступ на НК – парламентський клуб відрядив до Головної Української Ради п'ятьох своїх представників: С.Голубовича, Л. Левицького, Є.Петрушевича, Ю.Романчука та О.Колессу, після чого в надпартійній організації стали домінувати противники політичної лінії Народного Комітету. У відповідь К.Левицький закликав націонал-демократів вийти зі складу ГУР, що згодом і зробили В.Панейко, С.Баран та І.Кивелюк.

Конфлікт остаточно паралізував роботу ГУР. Однак завдяки посередництву Ю.Романчука вдалося виробити принципово нову узгоджувальну платформу [16, арк.44], на основі якої планувалося створити організацію, яка буде "репрезентувати весь український народ" [1, с.1]. 30 квітня 1915 р. представники НК УНДП, СВУ, УПК ухвалили статут Загальної Української Ради (ЗУР), а 5 травня відбулося перше її засідання. Проте утворення нової надпартійної організації не розв'язало конфлікт усередині УНДП.

У травні 1915 р. у результаті контрнаступу австрійської армії, російські війська було витіснено з Галичини. 22 червня у Львові утворено "Комітет Українців міста Львова", який перебрав на себе функції вищого українського органу влади в краї на період повернення політичних інституцій із Відня. Провідні позиції в Комітеті посіли представники опозиційного крила УНДП. В їхньому середовищі визрів план підпорядкування повітових організацій опозиції та заміни контрольованого К.Левицьким "Діла" на "Українське слово" [4, с.205]. Улітку 1915 р. до Львова повернувся також В.Панейко. Підсумком його тривалої організаційної праці стало відновлення 12 вересня 1915 р. діяльності українського часопису "Діло", який став надійною опорою К.Левицького.

Майбутній секретар закордонних справ ЗУНР, незважаючи на редакторську діяльність, продовжував багато подорожувати Європою, що в поєднанні зі знаннями мов заклало підґрунтя його майбутнього призначення державним секретарем закордон-

них справ ЗУНР. "Я, мабуть, єдиний з наших земляків – мимо війни і великих труднощів виїзду за границю, таки бував в самім розгарі війни 1914–1918 рр. кожного року, як не раз, то по два рази у Швейцарії – тому острівци мира й нейтральности серед океану розпалених війною держав, – констатував В.Панейко. – Завсіди по кілька тижнів, тай завсіди весь час, або бодай більшу часть мойого побуту, в центрах пропаганди антантської: Женеві, Лозані, Цюриху. Розуміється, за кожним приїздом кидався, наче спрагнений на воду, на французьку пресу і книжку, якій не було тоді доступу до Австрії. Розуміється також, я поспішився відновити свої антантські знайомости тай зробити нові" [14, с.8].

Перебуваючи за кордоном, В.Панейко переконався в неминучості поразки Австро-Угорщини. Після чергової поїздки до Швейцарії, наприкінці 1916 року, він писав, що "задержався один день в Відни" для того, щоб порозмовляти з головою Української парламентарної репрезентації Є.Петрушевичем. Основна мета поїздки – переконати його в необхідності створення українських збройних формувань (легіонів) з українських полонених в антантських державах. В.Панейко констатував: "До того часу я д-ра Петрушевича стрічав був розмірно не часто і тільки на засіданнях, або в більших товариствах, та що тоді йшов на першу з ним розмову "сам на сам", у найважливішій справі тодішньої нашої політики" [7, с.47].

Ознайомивши Є.Петрушевича із суспільно-політичною ситацією в Європі й на фронті, В.Панейко намагався його переконати в необхідності створення військових закордонних загонів. "Справу сю треба трактувати як негайну з ріжних причин, – констатував майбутній секретар закордонних справ ЗУНР, – з них головна та, що якраз тоді Людендорф почав свою велику офензиву на західнім фронті, що отже у вижиданню небезпеки Антанта, передовсім же Франція, готова буде приняти нашу моральну, політичну й військову поміч охочіше, ніж би вона се зробила під впливом Поляків, у часі коли небезпека офензиви пройде" [7, с.47]. Зважаючи на тривалу мовчанку Є.Петрушевича, В.Панейко ще раз наголосив: "У разі перемоги Антанти ми, признані комбатантами й союзниками, будемо мати рівно рядний з чехами і поляками голос на мировій конференції" [7, с.47]. Проте "на все те спокійна та рішуча відмова", як зауважував редактор "Діла".

Наприкінці зустрічі В.Панейко запропонував компромісний варіант розв'язання проблеми: "Не хочу, щоб Ви або парламентарна репрезентація раптом всі змінили фронт, з осереднього на антантський. Хочу примітивного, самозрозумілого, не оригінального, банального "поділу роль". Весь особистий риск беру на свою особу. Моя позиція як начального редактора головного органу української політики дає мені певний авторитет як перед антантськими органами, з якими мені прийшлось би зноситись, так і в очах галицьких поневолених в Італії" [7, с.47]. В.Панейко наголосив, що міг би самостійно, без Є.Петрушевича, розпочати переговори з Антантою, однак не буде цього робити з огляду на бажання зберегти незалежність від "антантських фондів".

Редактор "Діла" вимагав від Є.Петрушевича санкції на організацію українського легіону в Італії та декілька тисяч крон із фонду "національної оборони" на транспортні витрати для унезалежнення від Антанти. "Др. Петрушевич слухав усю ту мою промову якось байдуже аж до хвилі, коли я згадав, що домагаюсь грошей з фонду "національної оборони", – згадував В.Панейко. – В той момент я помітив живий блиск в його очах і ось нарешті він знайшов аргумент, чим мене відправити – з сього нічого не можу дати на Вашу ціль" [7, с.48].

Антилегіонську позицію Є.Петрушевича В.Панейко пояснював особистою неприязню, оскільки "Діло" неодноразово критикувало голову Української парламентарної репрезентації, вважаючи його особу "ще менше кваліфікованою на провід національної політики, ніж особу д-ра Костя Левицького". Із цих причин часопис "не підпирав його дуже гарячо". "Тепер, – вважав В.Панейко, – др. Петрушевич знайшов нагоду пімстити-

ся на редакторі "Діла". Нагодою тою признав наш провідник справу створення нашого легіону в Італії" [7, с.48].

Приїхавши до Львова, В.Панейко обговорив проблему створення легіону з головою НК УНДП К.Левицьким. Однак останній запропонував звернутись із цією пропозицією до Є.Петрушевича. "Хоч ся перша розмова з п. Костем Левицьким не довела до нічого, тільки зайвий раз показала мені його як знаменитого, незрівняного партійного тактика, то я таки, ще два рази потім, з тим самим до нього звертався. Думав, що розважить, рішиться. Відповідь усе була та сама: Петрушевич і проче" [7, с.49].

Наближення поразки Австро-Угорщини й Німеччини в Першій світовій війні спонукало В.Панейка потайки від Є.Петрушевича й К.Левицького виїхати до Швейцарії, де один із провідних діячів УНДП планував розпочати працю над створенням українського легіону. "Здержували виїзд негайної роботи, – згадував В.Панейко, – нестача коштів і людей" [7, с.49]. Справа утворення українських легіонів відкладалася на невизначений термін.

Упродовж 1917 р. В.Панейко продовжував активну партійну діяльність. Зокрема він брав участь у засіданнях НК УНДП 21 і 23 квітня 1917 р., на яких обговорювалися міжнародні й внутрішньополітичні події. Політичний звіт виголосив К.Левицький. В обговоренні дискусійних питань, крім С.Барана, Л. Цегельського, С.Томашівського, о. Стефановича, брав участь також В.Панейко. У підсумкових резолюціях Народний Комітет підтримав прояви засадничої готовності Центральних держав підписати мир, із виключенням завойовницького насильства, закликав правлячі кола монархії до подальшої енергійної акції в цьому напрямі, щоб український народ, як й інші народи Європи, "міг пошвидше загоїти отримані рани" і забезпечити свій подальший національно-політичний розвиток [18, с.30].

Начальна управа УНДП вітала ідею миру без переможених і насильства, висловила впевненість, що цей принцип буде реалізований не тільки на майбутній міжнародній конференції, а стане провідним у внутрішній політиці Габсбурзької монархії, яка піде назустріч головному завданню національної ідеї Австро-Угорщини – створити всім народам, які її населяють, умови самостійного національного розвитку. Зокрема піде назустріч програмі українців – утворити з українських етнографічних територій автономну національну провінцію. Народний Комітет підкреслив, що відносини українських територій до Австро-Угорської монархії можуть бути реформовані тільки за згодою правних заступників українців. Він застеріг від реалізації проекту відокремлення Галичини й закликав українських послів унеможливити його реалізацію. Передумовою державно-правної зміни, на думку керівників партії, мав би стати попередній поділ Галичини на національно-територіальній основі [18, с.30].

22 листопада 1917 р. В.Панейко взяв участь у з'їзді членів Народного Комітету повітових організаторів і мужів довір'я УНДП. З'їзд був скликаний у зв'язку з наміром Австро-Угорщини приєднати до Польщі Східну Галичину. У першій резолюції з'їзд вітав "величаві прояви національної свідомости і змагань" наддніпрянців до утворення українського державного організму, діяльність Української Центральної Ради й Генерального Секретаріату. З'їзд рішуче протестував проти ідеї віденських і берлінських політичних кіл приєднати Східну Галичину до майбутньої Польської держави і вважав таке приєднання насильством "над цілим українським народом, проти котрого український нарід буде боротися всіма способами аж до загину" [18, с.31].

З'їзд вирішив відновити повітові організації, приєднавши до народної праці жіноцтво, а також визначив завдання для повітових організацій: 1) представництво й захист національних інтересів перед військовими й цивільними властями; 2) збір матеріалів про надужиття публічних органів щодо українців і передача їх до Української парламентарної репрезентації; 3) правнича допомога; 4) збір протестів проти приєд-

нання Східної Галичини до Польщі; 5) поширення "Свободи"; 6) відновлення діяльності українських культурних і господарських організацій [18, с.31].

11 травня 1918 р. відбулося засідання Народного Комітету УНДП, на якому висловлено протест щодо державного перевороту в Києві. В ухвалі Комітету стверджувалося, що Центральні держави вступили на територію УНР на заклик українського уряду для допомоги йому зміцнити внутрішній лад у державі, а Німеччина безприкладним способом утрутилася у внутрішні справи країни, чим порушила зобов'язання Берестейського договору й державну суверенність України. Народний Комітет вимагав, щоб австрійський уряд виконав свої зобов'язання щодо поділу Галичини та утворення окремого українського державного організму Австрії [2, с.1]. Проте відмінні від партійної лінії думки висловлював В.Панейко, якому імпонувало встановлення сильної одноосібної гетьманської влади. Позиція часопису під його впливом щодо Гетьманату змінилася на його користь, після чого в галицькому українському суспільстві ставлення до нового режиму розділилося.

Події на Наддніпрянщині та на фронті переконали В.Панейка в тому, що "Австрії настає неминучий і невідкличний конець". "Було мені ясне і певне в літі 1918 року, – пригадував редактор "Діла", – коли американські війська загородили останнє велике німецьке зусилля на французькому фронті. Ясне це стало тоді серед нас не тільки мені одному, а багатьом з нас, цивільним і військовим" [6, с.1].

Таким чином, перебуваючи на чолі редакції часопису "Діло", В.Панейко був водночас активним громадсько-політичним діячем. На відміну від більшості членів УНДП, він пропагував орієнтацію на держави Антанти в розв'язанні українського питання, відстоював право українського народу на самостійне державно-політичне життя. В.Панейко розробив план створення українських легіонів із числа українських військовополонених під егідою країн Антанти, які пропонував використати в подальшій боротьбі з поляками.

1. Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Травень–червень.
2. Діло. – 1918. – 13 трав.
3. Кураєв О. "Українська проблема" у політиці Берліна й Відня у Першій світовій війні / О. Кураєв. – К., 2006.
4. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 / К. Левицький. – Львів, 1929–1930. – Ч. 1–3. – 776 с.
5. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1846–1914 / К. Левицький. – Львів, 1926. – 736 с.
6. Панейко В. Перед Першим листопада / В. Панейко // Діло. – 1928. – 1 листоп.
7. Панейко В. Українські легіони на боці Антанти / В. Панейко // Політика. – 1925. – № 3.
8. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів, 2000. – 345 с.
9. Расевич В. Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни / В. Расевич // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 317–330.
10. Расевич В. Засади політичної незалежності у програмі Української національно-демократичної партії / В. Расевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 229–242.
11. Рудницька М. Пам'яті Василя Панейка / М. Рудницька // Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи / упоряд. М. Дядюк. – Львів, 1998. – 844 с.
12. Середа О. Англійські зв'язки львівських українців напередодні Першої світової війни / О. Середа // Львів: місто, суспільство, культура. – Львів, 1999. – Т. 3. – С. 431–452.
13. Стахів М. Як проводилася світова війна? Історія світової війни в рр. 1914–1918 / М. Стахів. – Львів, 1925. – Ч. 2. – 40 с.
14. Українські легіони по боці Антанти : Уривки з споминів // Політика. – 1925. – № 1.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 353, оп. 1, спр. 20.
16. ЦДІАЛ України, ф. 382, оп. 1, спр. 1.
17. Цьольнер Е. Історія Австрії / Е. Цьольнер. – Львів, 2001. – 176 с.
18. Шептицька Л. Баран Степан / Л. Шептицька // ЗУНР : 1918 – 1923 : уряди, постаті. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009.

19. Batowski H. Rospad Austro-Węgier 1914–1918 / H. Batowski // Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1965. – 271 s.
20. Grebing H. Österreich – Ungarn und die "Ukrainische Aktion 1914–1918" / H. Grebing // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas N. F. VI, 3. – 1916. – S. 270–296.
21. Klimecki M. Geneza wojny polsko-ukraińskiej 1918–1919 / M. Klimecki // Studia i materiały do historii wojskowości. – Wrocław ; Kraków, 1994. – T. 36. – S. 149–180.
22. Mark R. Zur Ukrainischen Frage im Ersten Weltkrieg : Flugschrifften des Bundes zur Befreiung der Ukraine und ihm nestehender Publizisten, 1914–1916. / R. Mark // Zeitschrifft für Ostforschung 33. – 1984. – S. 196–224.
23. Olszański T. Historia Ukrainy XX w. / T. Olszański. – Warszawa, 1994. – 348 s.

Проанализировано общественно-политическую деятельность Василия Панейка в годы Первой мировой войны, особое внимание акцентировано на его попытках привлечь государства Антанты для решения "украинского вопроса". Показаны противоречия и проанализированы консолидационные процессы в среде украинского государственного лагеря.

Ключевые слова: *В.Панейко, УНДП, Вена, Первая мировая война, Антанта.*

The article described the Vasyl Paneyko's social and political activities during the First World War, with particular attention paid to his attempts to bring the Entente states to address the "Ukrainian question", shows the contradictions and analyzed with consolidation among the Ukrainian state camp.

Key words*: V.Paneyko, UNDP, Vienna, the First World War, Entente.*

УДК 327.7
ББК 66.4

Роман Бурачок

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЕЛЕННЯ ПОЛЯКІВ У СТАНІСЛАВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ (1921–1939)

У статті аналізуються особливості розселення поляків у Станіславському воєводстві II Речі Посполитої. Відзначено, що розселення поляків у міжвоєнний період було нерівномірним і майже не змінилося з 1921 до 1939 рр.

Ключові слова: *Станіславське воєводство, Східна Галичина, міжвоєнний період, розселення поляків, перепис.*

Проголошення незалежності України й активний вихід молодої держави на міжнародну арену активізували дослідження науковцями польсько-українських відносин. Після Першої світової війни польсько-українські протиріччя в справі володіння західноукраїнськими землями переросли у відкрите збройне протистояння. Поразка українських визвольних змагань 1918–1919 років призвела до включення Західної Волині, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Східної Галичини до складу Польської держави. Політика міжвоєнної Речі Посполитої базувалася на принципах національної держави й забезпечення переваги титульної нації у всіх сферах державного будівництва. Національні меншини підлягали полонізації.

Певна частина українського населення Галичини з різних причин емігрувала за межі краю. Усе це внесло відповідні демографічні зміни в регіоні [15, арк.1–85]. 1921 р. польський уряд провів перепис населення, який бойкотувала частина українського населення Західної України. З іншого боку, щоб показати, що в Східній Галичині проживає польська більшість, дані перепису фальсифікувалися. Частину українців, євреїв, осіб інших етносів записували поляками. Цей факт визнають частково й сучасні польські дослідники [1, с.171]. Із цією метою до непольського населення застосовувалися всі можливі засоби впливу: політичний і моральний тиск, неприйняття на роботу в урядові установи, промислові й торгівельні підприємства, медичні, освітні й культурні заклади, а також відкрита груба фальсифікація.

© Бурачок Р., 2011

Проблемам особливостей розселення поляків у Станіславському воєводстві присвячено публікації В.Кубійовича [7], С.Макарчука [8], Ю.Павликовського [9; 10], П.Федорчака [14], В.Комара [3; 4] та ін.

Метою публікації є дослідження особливостей розселення поляків та їхній вплив на суспільно-політичне життя Станіславського воєводства (1921–1939 рр.).

Проведенням аграрної колонізації й сприянням військовому й цивільному осадництву поляків на землях Східної Галичини й Волині влада, як справедливо зазначає В.Смолей, розраховувала перетворити польську національну меншість на більшість і підготувати умови для досягнення своїх політичних цілей – асиміляції та полонізації українського населення [12, с.15]. Крім того, у 30-х рр. влада й військові почали активно підтримувати так звану "шляхту загродову", визначаючи ці шляхетські родини не українцями, а поляками, які "забули мову і віру", і закликаючи їх стати опорою польської політики на прикордонні. Водночас історики звертають увагу на те, що цю теорію ставили під сумнів навіть польські селяни, які жили на українських землях і не втратили свою етнічну належність [3, с.135–136].

Ще одним елементом урядової політики щодо збільшення чисельності поляків і зменшення чисельності українців на "східних кресах" стала міграційна політика держави, зокрема заохочення виїзду українців за кордон. При цьому, наголошує С.Качараба, якщо у двадцятих роках урядові кола прагнули переконати громадськість у неминучості еміграції й хоч якось опікувались емігрантами, то в тридцятих роках їхня політика мала відверто наступальний характер і цілком відповідала вимогам національного режиму "санації" щодо українців. "Загалом, – підсумовує автор, – незмінним для всього міжвоєнного періоду було прагнення уряду через еміграцію непольських елементів домогтися зміцнення становища поляків, що мало значно прискорити інтеграцію Західної України до складу Польщі" [2, с.40–41].

Збільшенню чисельності польського населення в Західній Україні, переконаний В.Комар, сприяв закон про кордони держави 1936 р., відповідно до якого міністр внутрішніх справ мав право переселяти мешканців цілого району з прикордонної смуги під приводом нелояльності до Польської держави, влада також могла обмежити особисту діяльність громадян, заборонити функціонування кооперативів тощо [4, с.60–61].

Подібної точки зору дотримується Ю.Крамар, який наголошує, що, виконуючи програму зміцнення польської присутності на східних землях, Польща розгорнула так званий ревіндикаційний рух, змушуючи православних українців переходити в католицизм під приводом "повернення до польськості всього, що було польським». Водночас Ю.Крамар доводить, що, "зосередившись на вирішенні найбільш болючих економічних, суспільно-політичних, релігійних і освітніх проблем місцевого життя, воєводській адміністрації певною мірою вдалося послабити напруженість у польсько-українських стосунках" [6, с.98].

Важливим елементом політики, спрямованої на ослаблення українського й посилення польського елемента, служила колонізація й осадництво. Ця політика була сприятливим ґрунтом для зближення й консолідації правоцентристського табору, оскільки отримувала вигідне знаряддя полонізації й зміни національної структури населення на західноукраїнських землях, частина консерваторів, спрямувавши потік селянства з Польщі на схід, зберігала свої маєтки від аграрної реформи, вирішувала земельне питання польського селянства, що мало досягатись усуненням українського населення від участі в парцеляції.

Аналізуючи перепис 1921 р. у Східній Галичині, тобто в трьох воєводствах (Львівське, Станіславське й Тернопільське), Юліан Павликовський зазначив, що, порівнюючи перепис у 1910 і 1921 рр., кількість населення цього краю скоротилася на 8,7%. З одного боку, 30 вересня 1921 р. на території Східної Галичини перебувала деяка кількість емігрантів зі сходу (1917–1920), яких у більшості записали поляками, і чимало

польського елемента прибуло з Польщі (державні й приватні урядовці, вчителі, колоністи тощо). З іншого боку, як уже було сказано, певна частина українців саботувала перепис. Щодо загальної кількості населення, то, можливо, ці дві сторони зрівноважуються [9, с.19–26]. На території Станіславського воєводства кількість автохтонного українського населення в роки війни зменшилася на 10%. У Польщі, наприклад, у Краківському воєводстві, кількість населення зменшилася на 2,5% (жертви війни, еміграція на схід). Це ще раз підкреслює великі втрати місцевого українського населення в роки війни [10, с.3–16]. Як показали підрахунки Володимира Кубійовича, на 01.01.1039 р. частка поляків була менша, а українців, звичайно, більша [7, с.113]. Таким чином, українці Галичини внаслідок війни дійсно зазнали значних популяційних утрат, але це не похитнуло їхнє домінуюче становище на своїй історичній батьківщині.

Наступний перепис 1931 р. також було сфальсифіковано. Про це свідчать нижчеподані факти. Аналізуючи структуру населення за мовою й віросповіданням, як і в попередньому переписі, бачимо, що частка поляків завищена. Різниця між греко-католиками (українцями) і тими, хто розмовляє українською мовою, становить менше на 8,2%, а різниця між римо-католиками (більшість поляків) і тими, хто розмовляє по-польськи, навпаки, становить більше на 11,7%. Знову ж таки юдеїв (8,6%) більше, ніж тих, що розмовляють єврейською мовою (4,9%), тобто тих, хто розмовляє по-єврейськи, менше на 50% від юдеїв, хоча юдеї здійснюють свої обряди лише єврейською мовою, а греко-католики церковні відправи – завжди лише українською. Найбільші такі розходження щодо польської національності ми знаходимо в Городенківському повіті – 29,8% від усього населення розмовляло польською мовою, а 16,7% були римо-католиками. Відповідно зменшена частка тих, хто розмовляє по-українськи. Аналогічно зменшена частка українців у Тлумацькому повіті.

Об’єктивні й точні дані щодо етнічного складу населення Галичини станом на 01.01.1939 р. зібрав і подав український учений Володимир Кубійович. Цінність цих матеріалів полягає в об’єктивному відтворенні етнічної ситуації в Галичині в останній рік окупації Польщею українських земель. По-друге, у матеріалах доктора В.Кубійовича, крім окремих національностей, виділено ще й латиників і колоністів, які поселилися тут у 20–30-х рр. ХХ ст. Причому подано кількість населення в кожному населеному пункті Галичини.

У другій половині ХІХ ст. у Галичині зростало аграрне перенаселення. Наслідком його була еміграція сільського населення в міста та країни Європи (Німеччина, Франція, Балканські країни тощо) і до Північної й Південної Америки. Після Першої світової війни аграрне перенаселення ще більше посилилося. Натомість Міністерство сільського господарства Польщі лише до 30 вересня 1921 р. спарцелювало в Східній Галичині близько 160 тис. га земель. З них місцевим полякам перейшло 30 тис. га, українцям – 10 тис. га, а решта, 120 тис. га, – колоністам з Польщі.

Спочатку переселенцям на одну особу видавалось 1 га землі. Така колонізація не створювала економічно-самостійних, прибуткових господарств. Тому, згідно із законом від 15 липня 1920 р., земельні наділи колоністам збільшено. За підрахунками Юліана Павликовського, до 15 липня 1920 р. на галицькі землі переселилося 12 тисяч польських родин, а згодом, до 30 вересня 1921 р., – ще 5 тисяч. Таким чином, до перепису переселилося 17 тисяч родин. Середня сільська українська чи польська родина того часу налічувала приблизно 5 осіб. Отже, у межах Східної Галичини переселено близько 85 тисяч осіб колоністів. До цього потрібно додати 26 тис. осіб – наплив урядовців із Польщі, а також інші етнічні меншини, котрі, згідно із переписом, були зачислені поляками [10, с.13]. Тим самим, до Східної Галичини прибуло 110 000 осіб – не українців.

Колонізація продовжувалась і в наступні 20–30-ті роки. Для її здійснення уряд надавав переселенцям цілий ряд матеріальних пільг. 1925 р. була проведена земельна

реформа уряду В.Грабського. Згідно з нею надавалися кредити для купівлі землі. Проте ця реформа обмежувала права не поляків. Новий уряд А.Скшинського також під парцеляції в наступні роки посилював колонізацію українських земель [14, с.50]. У новостворених колоніях у середньому нараховувалося 116–117 осіб. Серед переселенців переважали ветерани польської армії, котрі брали участь в українсько-польській війні, і мазурське населення. Отже, було повторено староримський досвід, коли ветеранів римських легіонів поселяли на завойованих ними землях для латинізації місцевого населення, що їм успішно вдавалося. Групи колоністів відзначалися крайніми шовіністичними поглядами, презирливим ставленням до місцевого українського населення, що створювало напружені стосунки між поляками й українцями, які час від часу переходили у відкриті конфлікти. Найчастіше такі конфлікти спостерігалися серед молоді. У роки Другої світової війни ці протистояння були однією з головних причин конфронтації між АК й УПА та окремих випадків винищення мирного населення обох етносів [5, с.107–114].

За час окупації Польська держава не виконувала прийнятих на себе договорами з державами Антанти (26.06.1919 р. у Версалі) і СРСР (1921 р. – Ризький договір) зобов'язань шанувати національні віросповідні права інших етносів, зокрема визнавати за ними релігійну свободу, право вживання своєї мови в публічному житті, сприяти організації шкільництва та інших форм культурно-освітнього життя. Ще 9 лютого 1919 р. новопроголошеним польським урядом було прийнято декрет про обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 14 років у семирічній загальній школі. Однак, як зазначає професор П.С.Федорчак, "керівні кола Польщі не приділяли належної уваги організації навчання дітей непольських національностей, особливо рідною мовою. На основі прийнятого у 1924 р. закону в Західній Україні, Західній Білорусії, Віленщині здійснювалася полонізація шкіл" [14, с.75–76]. Згодом, 1934 року, польський уряд відмовився від своїх зобов'язань, мотивуючи це втручанням у внутрішні справи Польщі [16, с.317]. Навпаки, права української мови в адміністрації та самоврядуванні, судочинстві та шкільництві були дуже обмежені, а мовні закони, які були видані раніше, не виконувалися [17, с.18, 24, 25].

Так, не дотримано й шкільного закону, через що більшість українських шкіл була перетворена на польські або утраквістичні. У польських школах навчалися діти різних етносів. Таке навчання не об'єднувало, а, навпаки, роз'єднувало дітей за національною й релігійною ознаками. Як згадує М.Плав'юк, у таких класах "починалися непорозуміння часто з того, що третина дітей в них (Снятинській п'ятикласній школі) українська, третина – польська, а третина – єврейська. І це вже різнило дітей. Надто, коли вчилися вони релігії. Тоді учнів розводили по різних трьох класах і виховували їх маленькими фанатиками…" [11, с.40]. Причому серед учителів-поляків немало було осіб без професійної вчительської освіти. І, навпаки, учителів-українців, які відзначалися високим професійним рівнем та високою національною свідомістю, переводили на роботу до Польщі. Узагалі до української інтелігенції, свідомих селян і міщанства застосовувалися масові поліційні репресії, а 1930 р. – пацифікацію. Як зазначає С.Макарчук, найчастіше шовіністично налаштованими були представники елітарної верстви, урядовці та інтелігенція, які об'єднувалися в політичні партії, велику кількість громадсько-політичних, релігійних та інших організацій і товариств. Одні з них відзначались агресивним, наступальним на українські позиції характером: на велику українську демографічну перевагу, українську освіту, культуру й мову. Інші переслідували мету – захистити корпоративні інтереси польської групи населення [8, с.9].

Разом із тим українсько-польські відносини побутового характеру загалом були добросусідськими й товариськими. Відбувалися взаємокультурні обміни та впливи, заслуговували поваги звичаї та обряди. Особливо такі стосунки спостерігалися між українцями й давно осілими поляками. Стримане, а часом конфліктне було ставлення

місцевого населення до колоністів. До несільського польського елемента – учителів, фільваркової служби, поліціянтів, різного чиновництва – ставилися переважно прохолодно, інколи неприхильно. Між українською й польською інтелігенцією на селі існували здебільшого лише офіційні контакти. З іншого боку, ми зустрічаємо доброзичливе ставлення деяких учителів-поляків до місцевого населення, зокрема до школярів.

Отже, розселення поляків у Станіславському воєводстві не було рівномірним. Більшість проживала в містах. У селах польські переселенці складалися з римо-католицького сільського населення, яке століттями мешкало серед місцевих українців і колоністів. Згідно з австрійськими переписами й даними етнічного складу населення В.Кубійовича, частка поляків у Станіславському воєводстві з 1857–1939 рр. майже не змінилася.

1. Еберхардт П. Між Росією і Німеччиною / П. Еберхардт. – Варшава : Видавництво Наукове PWN, 1996. – 427 с.
2. Качараба С. Еміграція із Західної України (1919–1939) / С. Качараба. – Львів, 2003. – С. 40–41.
3. Комар В. Акція "шляхти загродової" в контексті українсько-польських відносин 30-х рр. XX ст. / Комар В. // Галичина. – 2004. – № 10. – С. 135–136.
4. Комар В. Польське військо і національна політика в Західній Україні напередодні 1939 р. / Комар В. // 1939 рік в історичній долі України і українців : матеріали міжнар. наук. конф. 23–24 вересня 1939 р. / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2001. – С. 60–61.
5. Копчак С. Етнічна структура та еміграції населення українського Прикарпаття : статистико-демографічне дослідження / С. Копчак, В. Мойсеєнко. – Львів, 1996. – 282 с.
6. Крамар Ю. Політика "зміцнення польської присутності" на Волині в 30-х рр. / Ю. Крамар // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин : зб. наук. пр. / за ред. П. М. Чернеги. – К. ; Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 98.
7. Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939 / В. Кубійович. – Вісбаден, 1983. – 175 с.
8. Макарчук С. Поляки південно-східних воєводств Польщі міжвоєнного часу: соціальні та етнополітичні риси / С. Макарчук // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнний період Польщі (1921–1939) : матеріали міжнар. наук. конф., Дрогобич, 8–9 жовт. 2004 р. – Дрогобич, 2005. – С. 5–18.
9. Павликовський Ю. Земельна справа у Східній Галичині / Ю. Павликовський. – Львів, 1922. – 20 с.
10. Павликовський Ю. Населення Галичини : Критичний огляд першої польської статистики після стану з дня 30 вересня 1921 року / Ю. Павликовський. – Львів, 1925. – 16 с.
11. Плав'юк М. Україна – життя моє. Т. 1. Від селянського сина – до державника / М. Плав'юк ; літ. запис Віктора Терена, Юрія Хорунжого. – К., 2002. – 350 с.
12. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.) / В. Смолей. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – С. 15.
13. Субтельний О. Україна : Історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1993. – 718 с.
14. Федорчак П. Новітня історія Польщі XX століття / П. Федорчак – Івано-Франківськ, 2006. – 218 с.
15. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАЛ України), ф. 309, ф. НТШ, оп. 1, спр. 1415. Історія західноукраїнських земель в часі Першої світової війни 1914–1918. І. Карпниця, 85 арк.
16. Франко І. Поляки і русини / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Франко І. Т. 46, кн. 2. – К., 1986. – С. 317–330.
17. Целевич В. Про нові польські шкільні закони / В. Целевич. – Львів, 1925. – 45 с.

В статье анализируются особенности расселения поляков в Станиславском воеводстве II Речи Посполитой. Отмечено, что расселение поляков в межвоенный период было неравномерным и почти не изменилось с 1921 по 1939 гг.

Ключевые слова: *Станиславское воеводство, Восточная Галичина, межвоенный период, расселение поляков, перепись.*

The article examines the features of the settlement of Poles in Stanislav Province of the II Commonwealth. Noted that the settlement of Poles in the interwar period was not uniform and almost not changed.

Key words: *Stanislav Province, Eastern Galychyna, the interwar period, Poles settled, census.*

УДК 94 (438): 94 (477.8) “1944–1946”
ББК 63.3 (4Пол)

Євгеній Самборський

ДЕПОРТАЦІЇ ПОЛЯКІВ ІЗ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В 1944–1946 рр.

У статті висвітлюються депортації поляків із західноукраїнських земель у період 1944–1946 рр. Характеризуються проблеми впливу геополітичного фактора на прикордонні території та методи радянського керівництва в розв’язанні міжнаціональних конфліктів. Показано роль римо-католицької церкви, польського й українського підпілля в переселенських процесах.

Ключові слова: *депортації, поляки, переселення, репатріації.*

Примусові переселення в Радянському Союзі не стали новим методом у розв’язанні національних, політичних чи економічних проблем на приєднаних територіях. Така практика сягає своїм корінням часів Російської імперії, проте найбільшого розмаху сягнула в радянські часи. Власне, обмін польським і українським населенням між УРСР і Польщею в 1944–1946 рр. видається найбільшою за своїми масштабами акцією у вирішенні міжнаціональних протиріч.

Чітко відпрацьована впродовж 20–30-х рр. XX ст. схема депортацій населення в Радянському Союзі залишалася дієвою й у повоєнний час. Опинившись у напівколоніальній залежності від Москви, польський прорадянський уряд удався до репатріації українців, опановуючи “передовий” досвід радянського керівництва. Саме ця обставина й зумовила тотожність у методах виселення як поляків, так й українців, свідченням чого стала сумнозвісна акція “Вісла”.

У процесі зміцнення польсько-українських відносин на сучасному етапі значно зріс інтерес до історії двох народів. Саме тому як у польській, так і в українській історіографії з’явилося чимало досліджень, які висвітлюють часом непрості й суперечливі сторінки спільного історичного минулого. Серед великої кількості робіт на особливу увагу заслуговують праці В.Сергійчука [13], О.Калакури [10], С.Макарчука [12], І.Цепенди [17]. Досить детально ця проблематика висвітлена й у польській історіографії, зокрема в дослідженнях Я.Чернякевича [19], Я.Врони [20] та ін.

Метою статті є спроба відобразити не тільки хід переселенської акції 1944–1946 рр., але й показати перерозподіл сфер впливу в Центрально-Східній Європі та його значення в умовах установлення польсько-радянського кордону. Саме це й зумовлює актуальність нашого дослідження, оскільки зазначений аспект не повністю висвітлений в історіографії й підлягає певній деталізації.

Зауважимо, що проблема встановлення кордону між Польщею та СРСР, яка гостро постала на завершальному етапі війни й потягнула за собою переселенську акцію, у кінцевому підсумку була вирішена на користь останнього. На конференціях у Тегерані (28 листопада – 1 грудня 1943 р.) та Ялті (4–11 лютого 1944 р.) Й.Сталін наполягав на збереженні територіальних приєднань (на підставі сфальсифікованих виборів 1939 р.). У.Черчилль і Ф.Рузвельт, підтримавши радянські пропозиції, фактично віддали всі довоєнні польські східні землі, залишивши в основі польсько-радянського кордону лінію Керзона з невеликими ухилами на користь Польщі. Натомість поляки мали отримати відшкодування за рахунок німецьких територій.

Слід зазначити, що проведенням переселенської акції радянське керівництво мало на меті “завершити розпочате ще в 1941 р. тотальне очищення території на своєму західному кордоні від ненадійного з національного, соціального та політичного поглядів елементу”, оскільки поляки, які мешкали на західноукраїнських землях і вважали себе автохтонами, не визнавали радянської влади, чинили спротив радянізації. Підпорядковуючись лондонському еміграційному урядові, вони надіялися за допомогою Великобританії й США відновити Польщу в кордонах 1939 р. [9, с.360].

© Самборський Є., 2011

Також хотілося б прослідкувати й мотиви, якими керувалося радянське партійне керівництво, проводячи таку масштабну переселенську акцію. У даному контексті варто було б зупинитися на ще кількох вузлових аспектах. По-перше, чому обмін населенням був зініційований радянським урядом не після війни, а задовго до її закінчення; по-друге, яку роль відіграв у цьому Польський комітет національного визволення; по-третє, чому Угода від 9 вересня 1944 р. була підписана не урядом Радянського Союзу, а УРСР.

Слід зазначити, що на завершальному етапі війни головним завданням у військово-стратегічних планах Москви була експансія радянського режиму на Захід із метою здійснення світової соціалістичної революції. За таких умов створення прорадянських урядів у визволених від німецьких загарбників державах було головною складовою успіху в просуванні соціалізму в Європу. Саме з такою метою за допомогою Москви й був створений 21 липня 1944 р. Польський комітет національного визволення. Якщо еміграційний польський уряд у Лондоні намагався відродити Польщу в кордонах 1939 р., то ПКНВ не претендував на території, а покірно погоджувався з усіма рішеннями СРСР [7, с.240]. Власне проведення переселенської акції з одного боку не тільки сприяло б усуненню міжетнічних конфліктів, але й полегшувало встановлення польсько-радянського кордону, мотивуючи його національною цілісністю на західноукраїнських землях. Крім того, укладаючи Люблінську угоду, радянський уряд мав на меті показати західним союзникам легітимність влади ПКНВ у Польщі. Що ж до підписання Угоди урядом радянської України, а не московським керівництвом, то таким кроком радянська верхівка втілювала в життя свої геополітичні плани, спрямовані на перерозподіл сфер впливу у світі, так би мовити, "чужими руками", залишаючи собі простір для маневру [11, с.165].

9 вересня 1944 р. у Любліні між урядом Української РСР і Польським комітетом національного визволення (ПКНВ) було підписано угоду про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян з УРСР у Польщу. Угоду підписали голова Ради народних комісарів УРСР М.С.Хрущов і голова ПКНВ Едвард Осубка-Моравський. На офіційному рівні мова йшла про те, що "евакуація є добровільною, і ніякий примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо" [1, арк.147]. При цьому в Інструкції із здійснення вищевказаної угоди зазначалося, що "бажання евакуюватися може бути висловлене як усно, так і в писаній формі" [1, арк.147]. Можна вважати, що саме ця умова й полегшувала можливість примусового виселення місцевими органами влади, оскільки "добровільне бажання виїзду" могло бути ніде не задокументоване.

Згідно з Угодою, взаємне переселення мало відбутися в дуже короткий термін – з 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 р. Проте дата закінчення "евакуації" кілька разів переносилась і фактично вона тривала до 1 вересня 1946 р., хоча переселення окремих осіб мало місце й у наступні роки.

Досі дискусійним залишається питання періодизації переселенської акції як у польській, так і в українській історіографії. Зокрема, депортації 1944–1946 рр. можна поділити на два етапи: 1) жовтень 1944 р. – липень 1945 р. – характеризувався відносно добровільним характером переселень; 2) вересень 1945 р. – серпень 1946 р. – евакуація набула примусового характеру. Ряд авторів, зокрема Г.Щерба, І.Андрухів та ін., виділяють ще й третій етап, до якого відносять акцію "Вісла" [18, с.301–302; 7, с.239].

Широкомасштабна підготовка переселенської акції велась як з українського, так і з польського боку. Було проведено велику організаційну, агітаційну, перевізну, охоронну роботу. 19 вересня 1944 р. Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову "Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР", якою було передбачено створення необхідних виконавчих структур, визначено області прийому переселенців із Польщі тощо [12, с. 104]. Серед інших заходів особ-

ливе місце відводилось обліку, прийому і збереженню майна та будівель, залишених виселеними громадянами. Таким чином, по закінченні депортацій поляки залишили 73 379 будинків, 57 657 квартир, а також майна на суму 233,5 млн карбованців [10, с.336].

Слід зазначити, що радянські власті належним чином не забезпечили розселення та побутового облаштування переселенців. Наприклад, з 472 колишніх польських будинків, які підлягали передачі українцям, переселеним із Польщі до Станіславської області, станом на липень 1949 р. було передано тільки 71 будинок [4, арк.11]. Особливе місце радянськими органами влади відводилося збереженню церковного культового майна. Так, зокрема, в жодному разі не дозволялося вивозити "меблі, лави, крісла, дивани, позолочені чаші, ікони, хрести і все прикрашене дорогоцінним камінням, а також церковний реманент та ікони, які представляють особливу історичну і художню цінність", оскільки така власність підлягала націоналізації [5, арк.80]. Проте серед дозволеного для вивозу майна були особисті речі переселенців, речі домашнього вжитку, худоба і т. д. загальною вагою до 2 тонн на одну сім'ю [1, арк.150].

Уражають й численні факти порушення Люблінської угоди 1944 р. радянським керівництвом. Через невчасне надання залізничного, автомобільного й гужового транспорту сотні людей зазнали поневірянь під час переїздів на місця призначення. Унаслідок цього в евакуаційних районах чимало польських сімей чекало поїздів по три тижні, а то й більше місяця [8, с.90–91]. Наприклад, один з документів містить свідчення, що внаслідок несвоєчасного надання вагонів "… на станціях Львівської, Ковельської і Люблінської доріг накопичилось 1 500 сімей… " Причому евакуйоване населення на вказаних станціях знаходилося під відкритим небом у середньому 10–15 днів, і все це в умовах зими 1945 р. [14, с.123–124].

Дискусійним залишається й питання загальної кількості депортованого населення. За підрахунками В.Сергійчука, станом на 1 серпня 1946 р. із західних областей України було евакуйовано 272 554 сім'ї, що склало 789 982 тисяч осіб [13, с.276]. Польський історик Я.Чернякевич наводить інші дані. За його підрахунками, за період 1944–1946 рр. було виселено 787 524 особи, а в 1947 і 1948 рр. ще 76 та 74 особи відповідно, що в цілому за період 1944–1948 рр. становить 787 674 особи [19, с.134].

Варто відзначити, що польське населення по-різному бачило своє майбутнє після закінчення війни. Неоднозначним було й сприйняття Угоди від 9 вересня 1944 р. Так, зокрема робітник пивоварного заводу в м. Рівне, поляк Рог Йосиф заявив: "… Я чув по радіо оголошення, що всіх поляків будуть переселяти за Буг. Не знаю тільки, по бажанню чи примусово, але я як в першому, так і в другому випадку не хотів би їхати, а залишусь тут…" [14, с.55]. Спостерігалися й такі думки: "Поїхав би в Польщу, та жалко власності. Тут продаси – там не купиш" [14, с.56]. Очевидно, що в основі негативного ставлення поляків до виїзду лежав психологічний аспект, викликаний небажанням розлучатися з малою батьківщиною, оскільки чимало родин жили на західноукраїнських землях ще з діда-прадіда і вважали їх своїм рідним краєм [12, с.106].

Крім того, були й інші заяви, що свідчили про небажання покидати обжиті місця. Наприклад, серед поляків, мешканців м. Калуш, розповсюджувалися такі розмови: "Ми не поїдемо в Польщу до тих пір, поки не розрахуємося (тобто помстимося) з українцями" [2, арк.158]. Чимало поляків висловлювало свої сподівання на те, що після закінчення війни західноукраїнські землі залишаться в складі Польщі. Зокрема, показовою є заява мешканця м. Тернопіль, поляка Василя Іжнере стосовно Люблінської угоди: "… Це трюк Радянського Союзу для спасіння Західної України перед приєднанням її до Польщі. Така політика не приведе ні до чого, оскільки Англія категорично заявила, що визнає кордони тільки існуючі після Версальського договору і визнає в Польщі тільки уряд Сосновського. Нам виїжджати нікуди не слід, оскільки Польща тут була і буде, а

Радянський Союз не сьогодні-завтра лусне, так як незадоволення мас Радянським Урядом зростає з кожним днем" [14, с.57].

Слід зауважити, що ще задовго до офіційного початку евакуації населення із Західної України мав місце стихійний виїзд поляків після визволення радянськими військами цих територій від німецьких загарбників. Частина польського населення почала покидати західноукраїнські землі та перебиратися на польські етнічні терени через поширення чуток про те, що в складі СРСР залишиться не лише Західна Волинь і Східна Галичина, але й Грубешівщина та Холмщина [10, с.326]. Такий стан речей був викликаний небажанням поляків залишитись у складі СРСР, побоюючись чергових репресій, яких вони зазнали в період першого приходу радянської влади 1939 р.

Уже в липні – серпні 1944 р. органами НКВД були розпочаті каральні операції проти польського населення. Близько 15–20 тис. вояків АК опинилися в радянських таборах для військовополонених. Конспіраційні структури Делегатури польського уряду в Лондоні та АК інформували про драматичне погіршення становища поляків [20, с.98].

Цілком очевидно, що тиск радянських органів влади на поляків виглядав не інакше як прелюдія до здійснення подальших планових депортацій. За таких умов відбувалися насильні мобілізації польського населення до Червоної Армії, а також на роботу в східні регіони СРСР (Челябінська, Свердловська обл.).

1 листопада 1944 р. близько 4 тисячі поляків Львова здійснили широкомасштабну акцію протесту на Личаківському цвинтарі. На місцях захоронень радянських воїнів вони написали: "Не віддамо Львова СРСР!", "Слава борцям за польський Львів", установили карту з кордонами до 1939 р. з написом: "Що ворог відібрав у нас силою – шаблею повернемо!" [12, с.107].

З метою прискорення темпів "добровільного" переселення радянська влада вдалася до примусу. Так, у ніч з 3 на 4 січня 1945 р. органи НКВД у Львові заарештували 772 особи, серед яких – 21 інженер, 14 професорів, 6 лікарів, 5 ксьондзів, 3 артисти [15, с.203]. Проте, незважаючи на проведення каральної акції, спостерігалися й досить рішучі заяви в середовищі польської громадськості Львова. Зокрема, працівниця облміськпрому Францішка Дергачевська так відгукнулася на арешти: "Совєти хочуть нас, поляків, змусити покинути місто Львів і виїхати в Польщу. Але цим вони нас не заставлять розстатися зі Львовом. Ми терпіли німців, готові терпіти репресії і від Совєтів, але зі Львова не виїдемо!" [15, с.206]. Нелегальна польська підпільна газета "Слово польське" від 6 січня 1945 р. писала так: "… 3 і 4 січня НКВД, бажаючи змусити поляків до масового виїзду з міста Львова, провів багаточисельні арешти. Вже сьогодні окремим арештованим було запропоновано звільнення за ціну підписання декларації про виїзд…" [15, с.207].

Іншим свідченням про насильницькі методи виселення поляків є лист М.С.Хрущова Й.В.Сталіну від 29 листопада 1944 р. Головним чином, у ньому окреслено низку заходів, спрямованих на створення нестерпних умов для проживання поляків з метою спонукання останніх до виїзду. У листі, зокрема, зазначалося, що у всіх вищих навчальних закладах і середніх школах західних областей України необхідно користуватися радянськими підручниками й вести викладання українською та російською мовами. Крім того, повідомлялося про те, що у Львові полякам було відмовлено в проханні про створення шкіл для польських дітей, у яких викладання проводилось би за польськими програмами й на польській мові. Натомість запропоновано у всіх українських і польських школах проводити заняття за програмами, затвердженими Наркомом освіти УРСР. Також для прискорення евакуації планувалося мобілізовувати польське населення Західної України, як чоловіків, так і жінок, "в промисловість, на будівництво оборонних споруд та для участі в інших заходах, нарівні з українським населенням" [15, с.168–169].

Слід зазначити, що, незважаючи на силові методи в здійсненні евакуації польських громадян, кількість осіб, бажаючих виїхати, не виправдала сподівання радянської влади закінчити переселення вчасно. Приміром, станом на 1 лютого 1945 р. по Дрогобицькій області всього подало заяви на виїзд тільки 20 374 особи, з яких фактично депортовано було лише 3 640 [14, с.111]. Як відзначив дослідник цієї проблематики І.Цепенда, "слабке подання заяв з боку польського населення радянські органи влади пояснювали відсутністю польських уповноважених, недостатньою агітацією партійних і радянських органів та активною пропагандистською роботою польського підпілля" [17, с.137].

Спротив значної кількості поляків продовжувався й після підписання радянсько-польського договору про кордони, укладеного 16 липня 1945 р. Власне, він надалі зумовлювався сліпою вірою поляків в історичну приналежність західноукраїнських земель Польщі, сподіванням на можливість виникнення війни між Великобританією, США і Францією (за участю Польщі) та Радянським Союзом.

Проти переселенських акцій активно виступало як українське, так і польське підпілля. Обидва підпільні рухи намагалися сконцентрувати свою діяльність на зриві репатріаційної акції. У цьому питанні інтереси польського й українського підпілля збігалися, оскільки його лідери сподівалися, що збереження національних осередків на пограниччі дозволить забезпечити соціальну базу для продовження визвольного руху проти комуністичної системи [17, с.140].

Через ці обставини провід ОУН інформував низові організації про зміну ставлення до поляків: "Поляки знайшлися в дуже подібній ситуації як і ми. Більшовики визволяють їх з-під німецького гніту і творять Радянську Польщу. Ми за ліквідацію конфлікту з поляками та спільну акцію проти спільного окупанта… Б'ємо тільки тих поляків, які пішли на співпрацю з більшовиками проти нас…" [16, с.407].

Незважаючи на спротив як самих поляків, так і підпілля, радянська влада вдалася до примусових методів, оскільки добровольців, які заявили про бажання повернутись до Польщі, була незначна кількість. Головними шляхами уникнення поляками переселення були: втеча сільського населення до райцентрів і міст, де воно проживало, як правило, без реєстрації в органах міліції, й активний вступ до лав Червоної Армії [11, с.169–170].

Негативним було й ставлення римо-католицької церкви до переселенських акцій. Зокрема, восени 1944 р. спостерігалась агітація підпілля проти переселення, яка проводилася шляхом розклеювання антирадянських листівок. При цьому до неї долучалися священики, які виступали із закликами до населення не переселятись. До речі, у донесенні Секретарю Станіславського обкому КП(б)У від 27 жовтня 1944 р. йшлося: "… по місту Коломия були розклеєні листівки на польській мові, звернення до поляків. Невідомі автори листівок закликають поляків нехтувати угодою уряду УРСР з Польським Комітетом Національного визволення з приводу переселення поляків з України в Польщу. Є свідчення, що в Долинському районі священик відкрито закликає поляків ігнорувати вказану угоду і заявляє, що Західні області будуть польськими" [3, арк.45].

Варто також зазначитити, що повільний хід "евакуації" мав місце ще й у кінці 1945 р. – перших місяцях 1946 р., що було пов'язано з пасивним опором, який надалі чинили костели. Польське населення не бажало виїжджати, чекаючи на виїзд останніх, у той же час як священики заявляли, що виїдуть тільки разом зі своїми парафіянами. Тільки у квітні–травні 1946 р. радянським органам удалось організувати послідовний виїзд костелів, коли з кожним таким ешелоном виїжджало по 40–50 вагонів польських громадян [6, арк.24–25].

Певну роль на прискорення процесу переселення поляків відіграв приїзд до Львова наприкінці серпня 1945 р. польського політика Станіслава Грабського. На зустрічі з представниками Союзу польських патріотів йому вдалося переконати їх у необхідності

переселення, при цьому наголошуючи, що під час зустрічі зі Сталіним у Москві 1944 р. він "робив усе, щоб Львів залишився у складі польської держави, але не вийшло". Натомість Польща отримала землі стокілометрової прикордонної зони з Німеччиною, на які мали переселятись евакуйовані із СРСР та УРСР поляки [7, с.242–243]. За таких умов стало цілком очевидним прагнення польського керівництва форсованими темпами закінчити переселенську акцію, оскільки на літо 1946 р. було заплановане виселення 1,5 млн німців із північно-західних воєводств у англійську зону окупації Німеччини.

Таким чином, проводячи депортації 1944–1946 рр., радянська влада мала на меті зберегти за собою території, отримані внаслідок підписання пакту Молотова–Ріббентропа 1939 р., попередньо вивільнивши їх від "антирадянськи" налаштованих поляків. Не останню роль у цьому процесі відіграло й бажання Москви встановити свою гегемонію в Центрально-Східній Європі, перетворити Польщу на свого сателіта.

1. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 1-П, оп. 1, спр. 167, 163 арк.
2. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 1-П, оп. 1, спр. 168, 160 арк.
3. Там само, ф. 1-П, оп. 1, спр. 169, 62 арк.
4. Там само, ф. Р-249, оп. 1, спр. 30, 58 арк.
5. Там само, ф. Р-388, оп. 2, спр. 32 а, 121 арк.
6. Там само, ф. 1-П, оп. 1, спр. 426, 39 арк.
7. Андрухів І. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30–50-х рр. XX ст. : Історико-політологічний аналіз / Ігор Андрухів, Петро Кам'янський. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2005. – 364 с.
8. Галичина у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) / за ред. В. І. Кононенка. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 116 с.
9. Заброварний Б. Депортації українського населення із Закерзоння в 1944–1947-х роках / Богдан Заброварний // Україна – Польща: історія і сучасність : зб. наук. статей і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983) / відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2003. – Ч. 1. – С. 359–374.
10. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / Олег Ярославович Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.
11. Козловський І. Переселенська акція 1944–1946 рр. та реакція на неї польського і українського підпілля / Іван Козловський // Polska i Ukraina po II Wojnie swiatowej / pod. red. W. Bonusiaka. – Rzeszow : Wydawnictwo wyzszej szkoly pedagogicznej, 1998. – S. 165–173.
12. Макарчук С. Переселення поляків із Західних областей України в Польщу у 1944–1946 рр. / Степан Макарчук // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 103–115.
13. Сергійчук В. Депортація поляків з Галичини в Польщу в 1944–1946 роках / Володимир Сергійчук // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (21–22 листоп. 1996 р.). – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 274–277.
14. Сергійчук В. Депортація поляків з України : Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках / Володимир Сергійчук. – К., 1999. – 192 с.
15. Сергійчук В. Десять буремних літ : Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. : Нові документи і матеріали / Володимир Сергійчук. – К. : Дніпро, 1998. – 941 с.
16. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в XX столітті : документи і матеріали / відп. ред. М. Кугутяк. – Івано-Франківськ : ЛІК, 2009. – Т. 2., кн. 1 : (1939–1945). – 599 с.
17. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років XX століття: етнополітичний аналіз / Ігор Євгенович Цепенда. – К., 2009. – 387 с.
18. Щерба Г. Депортація населення з польсько-українського пограниччя / Галина Щерба // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (21–22 листоп. 1996 р.). – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 300–304.
19. Cerniakiewicz J. Repatriacja ludnosci polskiej z ZSRR 1944–1948 / Jan Cerniakiewicz. – Warszawa : Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. – 263 s.
20. Wrona J. Stosunki polsko-radzieckie w latach 1944–1945 i ich aspekty ukrainskie / Janusz Wrona // Pogranicze : Studia z dziejow stosunkow polsko-ukrainskich w XX wieku / pod red. Z. Mankowskiego. – Lublin, 1992. – S. 89–100.

Статья освещает депортации поляков из западноукраинских земель в период 1944–1946 гг. Охарактеризованы проблемы влияния геополитического фактора на приграничные территории и

методы советского руководства в решении международных конфликтов. Также показана роль римско-католической церкви, польского и украинского подполья в переселенческих процессах.
Ключевые слова: *депортации, поляки, переселения, репатриации.*

The article lights up deportation of the Poles from Western Ukraine during the period of 1944–1946. The influence of geopolitical factor upon border territories and Soviet authority's methods of solving the international conflicts is characterized. Also the role of Roman-Catholic church, the Polish and Ukrainian underground movement in migration processes is shown in the article.
Key words: *deportations, the Poles, migrations, repatriations.*

УДК 94 (477): 94 (438) "1989/2001"
ББК 63.3 (0)
Марія Середюк

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ: ДІЯЛЬНІСТЬ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ В КУЛЬТУРНІЙ СФЕРІ (1989−2001 рр.)

У статті проаналізовано діяльність Об'єднання українців у Польщі (ОУП) в галузі культури. Показано її сприяння в розвитку української освіти, видавництва, преси, музики, організації міжнародних проектів, фестивалів. З'ясовано, що діяльність ОУП сприяла докладанню зусиль для розвитку української культури на території Республіки Польща та подолання польсько-українського непорозуміння.
Ключові слова: *Об'єднання українців у Польщі, культура, українці,фестивалі.*

Українська національна меншина, проживаючи на території Республіки Польща, зробила значний внесок у розвиток української культури. З відновленням незалежності РП українці створювали організації, зокрема Об'єднання українців у Польщі. Воно сприяло відродженню своїх звичаїв, обрядів і традиції. Об'єднання постало активним посередником у становленні й розвитку двосторонніх відносин між Україною та РП, особливо в розвитку культури. Великим досягненням було видання періодичної преси, організації міжнародних проектів, наприклад, таких, як: "Лемківська академія", табори скаутської організації "Пласт", концерти церковної музики (наприклад "Осінні дні церковної музики"), фестивалі української культури (Фестиваль Української Культури – Сопот' 2001), дитячі фестивалі (у Кошаліні й Ельбльонзі), історичні семінари ("Польща – Україна. Важкі питання"). Діяльність ОУП є важливою для розвитку польсько-українських культурних відносин. Тому вивчення цієї організації, на думку автора, є актуальним і потребує дослідження.

Уперше актуалізована нами тема стала предметом досліджень Ю.Макара [7], Ф.Заставного [3], В.Трощинського [11] та Л.Василевської [2]. Науковці основну увагу зосереджували на діяльності української меншини, а участь ОУП у розвитку культури висвітлювали побічно. Тому діяльність об'єднання в галузі культури залишається малодослідженою проблемою.

Мета нашої публікації полягає в об'єктивному й усебічному аналізі культурного життя ОУП, визначенні досягнень у галузі культури та їх проблем.

У 1989 р. з відновленням незалежності Польщі в українців з'явилася можливість для активізації громадського життя, пропаганди рідної мови, літератури, історії, відновлення архітектурних та інших пам'яток. Так, 1989 р. об'єднання національних меншин, яке діяло в Польщі, перейшло під юрисдикцію Міністерства культури й мистецтва РП. До цього часу воно перебувало в підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ Польщі. При польському сеймі було створено комісію національних меншин та етнічних груп, які контролювали їхню діяльність у різних сферах, зокрема культурній. Також комісія працювала над підготовкою юридичних документів, які мали регулювати статус і становище національних меншин у РП [3, с.89].

© Середюк М., 2011

У лютому 1990 р. у Варшаві відбувся перший з'їзд Об'єднання українців у Польщі як продовження діяльності Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ), яке виникло 1956 р. Він був присвячений відомій операції "Вісла". На з'їзді були присутні представники й інших об'єднань – Української католицької церкви, суспільно-культурних товариств литовців, євреїв, чехів і словаків, союзу українців у Румунії, представники української діаспори Німеччини. З'їзд започаткував існування ОУП. Його головою став Юрій Рейт − ветеринарний лікар за фахом, його заступниками Мирослав Вербовий, головний редактор газети "Наше слово", і Степан Козак, професор Варшавського університету. З 1998 р. ОУП очолив Петро Тима. 16 лютого 1990 р. з'їзд визначив і затвердив склад Головної ради (перебувала у Варшаві), Головної управи, ревізійної комісії, товариського суду. Було прийнято також програмну декларацію, програму Об'єднання та ряд звернень: до українців Польщі, України, польської громадськості, української діаспори інших країн та Сейму РП [5, с.82].

ОУП здійснювало діяльність у галузі культури за допомогою Головної управи, яка складалася із семи осіб. Їй підлягали десять регіональних відділів : Кошалінський, Слупський, Сяніцький, Перемишльський, Мазурський, Люблінський, Ельблонзький, Лігницький, Ольштинський, Щецинський. Вони згуртовували близько дев'яносто місцевих культурно-освітніх гуртків, а також сім самостійних гуртків (у Катовіце, Любліні, Вроцлаві, Кракові, Гданську, Ряшеві, Лодзі) [2, с.55]. Орган, що приймав постанови, була і є Головна рада, яка складалася із 39 осіб. Прихильниками організації виявилися новостворені громади − Об'єднання лемків, Союз українок, Союз української незалежної молоді, Спілка українців-політв'язнів сталінського періоду, організація молоді "Пласт", Українське вчительське товариство, Клуб юристів. До ОУП входили особи українського походження незалежно від їхніх політичних поглядів, релігійних вірувань і соціального стану. 1990 р. об'єднання нараховувало близько 4 000 членів. Проте такі дані приблизні. Найміцніші культурні осередки ОУП діяли в Кракові, Перемишлі, Гданську, Кошаліні, Щецині, Варшаві [2, с.56].

З 1991 р. об'єднання є членом Світового конгресу вільних українців (СКУ). Воно налагодило також зв'язки з Європейським конгресом українців (ЕКУ) та зі структурами української держави, що покликані для співробітництва з діаспорою: Міністерством закордонних справ, Міністерством освіти, науки та культури, Міністерством туризму та спорту України й рядом інших установ. 1992 р. ОУП організувало в Білому Борі Перший світовий форум української діаспори. Воно розширило контакти зі своїми співвітчизниками в Чехії, Словаччині, Югославії, Англії, США, Канаді та інших країнах [8, с.2].

Отже, здобувши державне й міжнародне визнання, ОУП продовжувало традиції й починання УСКТ. Воно налагодило чітку систему діяльності в суспільно-культурному напрямі на регіональному й міждержавному рівнях.

З 1989 р. за сприяння ОУП була лібералізована видавнича діяльність. Поруч із газетою "Наше слово" (орган ОУП) з'явились україномовні або частково україномовні – квартальник "Зустрічі","Нова Польща", "Над Бугом і Нарвою", місячник "Перемишльські дзвони", місячник греко-католицької церкви "Благовіст", українська вкладка видання православної церкви "Пшегльонд православни", видання Фонду св. Володимира "Між сусідами", двотижнева газета "Гомін" [7, с.137]. Основна їхня тематика пов'язана з подіями в державі та життям української меншини в ній і за кордоном. Значна увага акцентувалася також і на культурному житті ОУП, його зв'язках із громадськістю України, спільних науково-освітніх програмах. Так, 1991 р. за сприяння ОУП була створена спільна українсько-польська програма Центр. Її видавничим органом був самвидавний журнал "Карта". 1994 року з ініціативи Центру в Подкові Лєсній відбулася зустріч польських та українських істориків під назвою "Поляки й українці 1918−1948 рр. Важкі питання". Наміром її організаторів було залучення обох сторін до ана-

лізу ключових моментів в історії польсько-українських стосунків у XX ст. Після трьох днів засідань було сформульовано перший спільний опис подій середини сорокових років. Члени Світового союзу вояків Армії Крайової та ОУП, натхнені першою зустріччю в 1994 р., вирішили повернутися до спільного діалогу про минуле в 1996 р. Від того часу кожні півроку по черзі в Україні (Луцьк) і в Польщі (Варшава) відбувалися зустрічі, на яких уточнювалася правда про історичні події. Партнером польської сторони є Волинський університет імені Лесі Українки (Луцьк) [13, с.74].

Слід звернути увагу на те, що польська держава надавала певну допомогу ОУП із бюджету, зокрема на видання газет. Загалом фінансову підтримку від Міністерства культури та мистецтва РП одержували 22 газети національних меншин у Польщі, найбільше – білоруських. Українці отримували дотацію на видання тижневика "Наше слово", місячника українців Підляшшя "Над Бугом і Нарвою", а також часопису лемків "Ватра" [7, с.137].

Позитивні зрушення в національній політиці й культурі Польщі відбулися з приходом до влади 1989 р. уряду на чолі з Тадеушем Мазовецьким. Уперше українців у Сеймі представив свій депутат – викладач Ягеллонського університету, доктор Володимир Мокрий. Він приклав багато зусиль для визнання українців та їхніх прав. Відомим політиком українського походження був також Мирослав Чех – генеральний секретар Унії Свободи. Він був депутатом Сейму двох скликань, працював у комісії в справах національних та етнічних меншин, яку очолював відомий польський правозахисник української самостійності українців у Польщі Я.Куронь. Він також був великим прихильником української самостійності й польсько-українського єднання. За допомогу та підтримку українців у Польщі Я.Куронь отримав вищі нагороди України – ордени "За заслуги", святого Володимира та Ярослава Мудрого, став почесним громадянином м. Львів. Вищеназвані особи допомагали українцям фінансово й матеріально, фінансували міждержавні культурні заходи [5, с.84].

У зв'язку з активним розгортанням діяльності українців у Польщі та певним інтересом таких подій дедалі частіше в засобах масової інформації з'являлися позитивні матеріали про польсько-українські культурні взаємини, що викликало зацікавлення до ОУП та української культури, її історії. У країні появилися такі нові професійні й громадські організації українців, як Братерство св. Володимира, молодіжний "Пласт", Товариство лікарів, Союз українок у Польщі, Спілка української молоді, Громадський круг лемків у Польщі, Музей лемківського побуту в Каманчі та інші. Активізувалася діяльність регіональних громад Лемківщини та Підляшшя. На ниві українознавства успішніше почали працювати науковці [3, с.91]. ОУП було співвидавцем телевізійної програми "Теленовини", яка виходила в Регіональному Телебаченні TVP-3. З 1994 р. об'єднання розпочало співпрацювати з Польським Радіо, яке реалізовувало україномовні програми (між іншим, у Кошіліні, Ольштині, Вроцлаві, Кракові). Ці програми переважно були присвячені культурно-освітній діяльності, історії, становищу українців за межами РП. Зокрема, відомою програмою була "Соколи", у якій розповідалося про музичне життя в межах держави й поза нею [1, с.35].

Отже, значний вплив на діяльність української громади мала політична підтримка еліти, яка доклала чимало зусиль для культурного співробітництва між Україною та РП і подолання українсько-польського непорозуміння. Усе це сприяло зростанню зацікавленості українською культурою, налагодженню видавничої діяльності та розвитку україністики.

ОУП проводило роботу в галузі культурисеред різних суспільних груп: дітей міських і сільських, молоді, студентів, осіб середнього й старшого віку. Серед реалізованих його заходів найвідоміші були міжнародні проекти, такі як: "Лемківська академія", табори скаутської організації "Пласт", концерти церковної музики (наприклад, "Осінні дні церковної музики"), фестивалі української культури (Фестиваль Україн-

ської Культури – Сопот'2001), дитячі фестивалі (у Кошаліні й Ельбльонзі), історичні семінари ("Польща – Україна. Важкі питання"). ОУП також популяризувало культуру українсько-польського пограниччя. Воно організовувало й семінари, які пропагували співпрацю польських та українських громадських організацій, мас-медіа ("Передвиборчі кампанії в мас-медіа – польський і український досвід" у рамках "Року Польщі в Україні" [6, с.49].

Найбільшими культурними заходами ОУП у РП можна вважати "Фестиваль Української Культури" в Сопоті, "Молодіжний Ярмарок" у Гданську, "На Івана, на Купала" в Дубичах, фестиваль української культури на Підляшші "Підлянська Осінь", "Лемківська Ватра" в Ждині, "Дні Української культури" – Ґіжицко, Щецінь, "Битівська Ватра" в Битові [6, с.50].

2001 р. при ОУП діяло 60 колективів художньої самодіяльності, зокрема хори "Полонина", "Журавлі", "Чайка", танцювальні та фольклорні колективи "Мрія", "Лемковина", "Молодіжний ярмарок", капели бандуристів, кілька десятків естрадних груп: "Чумаки", "Розмай", "Метелиця" та інші [10, с.40]. Так, відомий чоловічий хор "Журавлі" був створений у Гданську 1972 р. Його співаки проживали на території майже всієї Польщі: у Колобжеґу, Гданську, Кошаліні, Білому Борі, Легниці, Варшаві, а також у Ґурові Ілавецькому, Кракові, Перемишлі та ін. Члени хору були представниками різних професій, яких об'єднувала любов до співу, української музики, відданість своїй рідній культурі. Хористи з'їжджалися на репетиції один раз у місяць у вихідні. Вони працювали над новими репертуарами, організовували концерти. Свої репетиції називали ключами, порівнюючи їх із журавлиними перельотами. З 1993 р. на чолі хору став один із хористів Роман Радзівонович, випускник Познанської Музичної академії. У 1999−2003 рр. хором керував Ярослав Левків, який після закінчення Київської державної консерваторії ім. П.Чайковського повернувся до Польщі, а 2003 року Ярослав Вуйцік, колишній хорист "Журавлів", випускник Музичної академії в Гданську [14].

Від початку існування "Журавлів" з хором співпрацювало багато музикантів, серед яких: концертмейстер хору Анна Салій-Туз, Володимир Данисенко, Марія Щуцька, Олександра Теліга, Ришард Цибульський, хормейстер Віра Григоренко-Левків та ін. Метою хору було збереження багатих традицій української хорової музики. У репертуарі "Журавлів" були твори Києво-Печерської лаври, старовинні козацькі пісні, жартівливі й ліричні українські народні мелодії, історичні пісні та фрагменти українських опер. Хор виконував твори видатних українських композиторів: Дмитра Бортнянського, Артемія Веделя, Михайла Вербицького, Миколи Лисенка, Кирила Стеценка, Миколи Леонтовича, Філарета Колесси та інших. Значне місце в репертуарі займали обробки українських народних пісень, також у нових сучасних опрацюваннях Володимира Волонтира й Володимира Зубицького. Хор "Журавлі" був першим виконавцем "Літургії Святого Іоана Златоустого", яку написав о. М.Б.Дрозд [15]. Поїздка окремих колективів і виконавців у РП сприяла зближенню українців та їхньому знайомству з мистецтвом. Так, неодноразово бував в ансамблі "Журавлі" відомий музикант Роман Кумлик з Верховини, що на Івано-Франківщині. Він надавав методичну допомогу в постановці українських народних пісень [10, с.40].

Велику увагу ОУП приділяла освіті. На початку 90-х рр., коли Україна стала незалежною державою, з'ясувалося, що в Польщі існує попит на вивчення української мови. Не вистачало викладачів мови та матеріально-технічної бази для її викладання. За сприянням Об'єднання почали відкриватися відділення україністики в Щеціні, Ольштині та Вроцлаві. Саме на кафедрі україністики Варшавського університету була реалізована концепція українознавчих студій, розроблена Омеляном Пріцаком. Тут викладались українознавчі предмети, а також фольклор, історія, етнологія. Услід за цим було введено нову дисципліну – "трансформаційні процеси в Україні", якої навчали політологи Варшавського університету. Досягненням колективу стало видання 16 томів

"Варшавських українознавчих зошитів", кілька двомовних словників, навчальних посібників, розмовників, монографій, сотні статей [4, с.355]. С.Козак, керівник кафедри україністики у Варшавському університеті та заступник голови ОУП, зазначав, що україністика є важливою науково-дидактичною дисципліною університету та найбільш потужною кафедрою в Європі, а її бібліотечні зібрання весь час збільшуються. Українознавчі студії також діяли в Кракові, у Любліні в Університеті Марії Склодовської-Кюрі, в Ольштині, Щеціні та інших містах [4, с.349].

Центром української культури було й залишається місто Перемишль. На базі приміщення існуючого там будинку "Народного дому" проводилися різні культмасові заходи. У ньому розміщена центральна бібліотека й архів ОУП. З метою вшанування пам'яті жертв українського народу, збереження його історичних пам'яток при Об'єднанні створено Комісію національної пам'яті, очолювану Стефаном Заброварним, а також засновано архів, що займається комп'ютеризацією документів. У Перемишлі зберігаються фонди музею української культури "Стривігор". У сільських місцевостях і містах, де нема своїх будівель, ОУП проводило заходи в громадських приміщеннях і домівках інших суспільних організацій, а також у прицерковних будівлях [6, с.53].

ОУП за період своєї діяльності вдалося зміцнити шкільну базу (у Перемишлі, Ґурові, Ілавецькому, с. Білому Борі), придбати у власність приміщення в містах Ельблонг, Ґіжицько та Тшеб'яті для культурно-освітньої діяльності. Плідна робота проводилася й на міжнародному культурному рівні. Так, українські художні колективи стали відомі польській і закордонній публіці [12, с.11].

ОУП проводило активну роботу серед дітей: сприяло розвитку мережі пунктів навчання української мови, фестивалів творчості дітей у Кошаліні, Ельблонзі та в інших містах, проводили спортивні змагання, літні табори, а також поїздки в Україну. Це позитивно вплинуло на розвиток і збереження української мови, традицій. Об'єднання всіляко сприяло активності Вчительського товариства та Союзу українок. Вони організовували різні заходи, фестивалі. Прихильниками ОУП виступили об'єднання лемків, організація української молоді "Пласт", які активно співпрацювали й також були співорганізаторами масових свят [5, с.86].

Для ведення культурної роботи не завжди сприятливими були як польські, так й українські державні чинники. На ІІІ Всесвітньому форумі українців у серпні 2001 р. голова Світового конгресу українців А.Лозинський підкреслював, що здебільшого українська влада не звертається до урядів іноземних держав і не ставить перед ними гострих вимог щодо забезпечення прав українців. На форумі представники української діаспори заявили про відсутність допомоги українським громадам Центральної та Східної Європи, маючи на увазі передусім не матеріальну, а політичну та культурну допомогу [9, с.84]. Однак українцям у Польщі, як і в інших країнах світу, і надалі доводилося розраховувати лише на власні сили та толерантність держави.

Головним предметом суперечок ОУП було питання про церковні об'єкти. Керівництво польської римо-католицької церкви (РКЦ) не завжди йшло на компроміс із греко-католицькою громадою, особливо у виділенні церковних приміщень. Проте існували випадки, коли міжцерковні непорозуміння вирішувалися на місцевих рівнях, наприклад на Ольштинчині, де РКЦ передала 18 храмів греко-католикам. Такі дії сприймалися не всіма ієрархами РКЦ прихильно. Зокрема, у Перемишлі було усунуто архієпископа, який нібито сприяв виникненню міжнаціональних і міжконфесійних непорозумінь у регіоні, на думку Примаса Польщі кардинала Ю.Глемпа [1, с.38]. Загалом проблема охорони місць національної пам'яті, відшкодування чи повернення сакральних цінностей у взаєминах поляків та українців є однією з найскладніших.

Отже, ОУП належить велика заслуга в розвитку української культури. З відновленням незалежності Польщі українці зуміли організуватися й продовжити надбання УСКТ. Саме завдяки діяльності ОУП на території РП відкривались українські

школи, гуртки, ансамблі. Об'єднанню належить перший крок в організації польсько-українських культурних проектів, семінарів, фестивалів та ряду інших заходів. Вони були активно сприйняті й сприяли розвитку польсько-українського культурного співробітництва.

1. Бевз Т. Сучасна українська діаспора: проблеми і перспективи / Т. Бевз // Наукові записки Національної академії наук України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. Ф. Курбаса : зб. наук. пр. – К., 2009. − Вип. 34.− С. 33−45.
2. Васильєва Л. Українська діаспора у Польщі / Л. Васильєва // Український історичний журнал. − 1992. − № 10−11. – С. 54−62.
3. Заставний Ф. Д. Українська діаспора : Розселення українців у зарубіжних країнах / Ф. Заставний. – Львів : Світ, 1991. – 120 с.
4. Ключковська І. Українська освіта зарубіжжя як фактор збереження етнонаціональної ідентичності / І. Ключковська, О. Галько // Українознавство. – 2006. – Вип. 4. – С. 354–359.
5. Кирилич В. П. Державна етнополітика Польщі та питання збереження самобутності української меншини. 1989−1998 рр. / В. Кирилич // Науковий Вісник Дипломатичної академії України. − 2000. − Вип. 4. − С. 82−87.
6. Євтух В. Українська етнічність поза межами України / В. Євтух // Народна творчість та етнографія. − 2010. − № 1. − С. 48−57.
7. Макар Ю. І. Українці в Польщі: кількість і сучасне становище / Ю. Макар // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1999. − Вип. 8. − С. 135−153.
8. На конгрес українців Польщі 4–5 квітня // Вісті з України. − 1997. − № 11−12. − С. 2.
9. Недижко Ю. Проблема державотворчої діяльності української діаспори країн Заходу в працях зарубіжних дослідників (середина 40-х років XX – початок XXI ст.) / Ю. Недижко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. − К., 2001. − Вип. 4. − С. 82−86.
10. Синиця О. Українці за межами України / О. Синиця. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2001. – 82 с.
11. Трощинський В. П. Українці в світі / В. Трощинський, А. Шевченко. – К. : Альтернативи, 1999. – 351 с.
12. Українство в Польщі: ситуація лишається складною // Українське слово. – 1995. – 13 квіт. – С. 11.
13. Вуйтович Б. Польсько-українська програма центру "Карта" / Б. Вуйтович // Нова Польща. − 2001. − № 1. − С. 74−75.
14. Хор "Журавлі" відомий не тільки у Польщі, але і за межами [Електронний ресурс]. – 2011. − 2 с. − Режим доступу : http://uk.wikipedia.org.wiki.
15. Хори"Журавлі" та "Намисто" у Перемиському Катедральному Соборі, Перемишль, 2001.05.03 [Електронний ресурс]. – 2001. – 3 с. – Режим доступу : http://www.webmgr.cerkiew.net.

В статье проанализирована деятельность Объединения украинцев в Польше (ОУП) в отрасли культуры. Показано его содействие в развитии украинского образования, музыки, издательства прессы, организации международных проектов, фестивалей. Определено, что деятельность ОУП способствовала развитию украинской культуры на территории Республики Польша (РП) и преодолению польско-украинских недоразумений.

Ключевые слова: *Объединение украинцев в Польше, культура, украинцы, фестивали.*

In the article the analysed activity of Union of Ukrainians is in Poland (OUP) in industry of culture. Its assistance is rotined in development of Ukrainian education, music, publishing house of thepress, organization of international projects, festivals. Activity of OUP was reported by quite a bit efforts for development of the Ukrainian culture on territory of Republic Poland (RP) and overcoming of the Polish-Ukrainian misunderstanding.

Key words: *Union of Ukrainians in Poland, culture, Ukrainians, festivals.*

УДК 39: 331.556.46 (477.86)
ББК 63.3 (4Укр)63

Тетяна Середюк

СТАН СУЧАСНОЇ ЕМІГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

У статті подано узагальнену оцінку масштабів сучасної трудової еміграції. Наведено передумови, причини й наслідки еміграційних процесів українського населення Західної України.

Ключові слова: *еміграція, трудова еміграція, заробітчанство, родинні взаємини, соціальне сирітство.*

Сучасна зовнішня трудова міграція населення Західної України є масштабним, загальнодержавним явищем, яке потребує всестороннього її вивчення. Еміграція населення є природною реакцією на негативні зміни в соціально-економічному житті суспільства, нерозвиненості та деформованості внутрішнього ринку праці, масового безробіття.

Сьогодні, за даними Світового банку, понад 130 млн людей знаходиться поза межами своєї батьківщини, за даними Міжнародної організації міграції – 192 млн, що становить 3% усього населення світу. А це означає, що приблизно одна особа із 35 у світі є мігрантом [13, с.4]. Не обминуло це явище й Україну. Період еміграційних процесів українського населення Західної України триває з кінця XIX до початку XXI століття. Найбільш ґрунтовно проблеми еміграційних процесів з України досліджує І.Марков [8]. Особливості інтеграції трудових мігрантів у суспільство перебування з'ясовував Р.Кісь [10]. Життя української трудової еміграції в Італії вивчає О.Пронюк [14; 15], вплив інвестицій заробітчан в економіку країни розкриває А.Гайдуцький [1]. Актуальність нашого дослідження полягає у висвітленні загального стану трудової еміграції населення Західної України.

Метою нашої публікації є висвітлення проблем, які ще не досить ґрунтовно вивчались українськими істориками. Ми поставили перед собою завдання визначити передумови, причини й наслідки трудової еміграції, проаналізувати статистичні відмінності чисельності українських емігрантів, висвітлити специфіку зайнятості українських емігрантів, прослідкувати вплив еміграційних процесів на сімейні відносини, інвестиції трудових емігрантів в українську економіку.

Переселення українців відбувалося в східному й західному напрямках. Східна діаспора формувалася завдяки переселенням українців до вільних земель Алтаю, Далекого Сходу, столипінській реформі, колективізації, масовим виселенням українців минулого століття, трудовій міграції на освоєння цілини й праці в нафтовій промисловості Сибіру. Західна діаспора формувалася з чотирьох умовних хвиль: перша – унаслідок перенаселення, національного й релігійного гніту; друга – між двома світовими війнами, під впливом соціально-економічних і політичних чинників. Кінець Другої світової війни став початком третьої хвилі еміграції, яка мала політичний характер [2, с.49]. Четверта хвиля – трудова еміграція народу України за її межі, яка отримала назву "заробітчанська". Хронологічні рамки еміграційних процеів є такими: перша хвиля – остання чверть XIX століття до початку 1914 року; друга хвиля – між 1914–1939 роками; третя – наприкінці 1945 року; четверта – з 1990-х років до сьогодення.

Одразу після здобуття незалежності 1991 року Україна відчула труднощі та загрози, пов'язані з нерозумінням національними елітами передусім місця й ролі української нації в новому світовому порядку, їхньою нездатністю мислити й діяти патріотично [13, с.21]. Тобто еміграційні процеси українського населення зумовлені зупинкою підприємств, багатомісячною невиплатою зарплати, безробіттям. В Україні починається поляризація суспільства на бідніші й багатші верстви, недовіра до влади [3,

© Середюк Т., 2011

с.48]. Період незалежності починається з економічної скрути, перехідного періоду, що призвів до виїзду мільйонів людей, частина з них уже не повернеться в Україну ніколи.

За підрахунками окремих українських експертів, за межами країни працює від 3 до 5 млн чоловік (за іншими оцінками – до 7 млн). За даними А.Гайдуцького, кількість українських трудових емігрантів становить майже 4,8 млн чоловік [1, с.24]. За даними тижневика "Час" за 15–21 січня 1998 року, за межами України в різних державах проживало більше 9 680 000 українців [11, с.11]. Як показують результати дослідження сучасної української трудової міграції, проведеного Міжнародним благодійним фондом "Карітас", загальна кількість українців, що виїхала на заробітки до інших країн, становить 4,5 млн, з яких у ЄС перебуває 1,7 млн [8, с.59]. Згідно зі звітом Генерального секретаря ООН з моніторингу світового населення, присвяченим міжнародній міграції та розвитку, Україна посідає четверте місце за кількістю міжнародних мігрантів [7, с.11]. За даними Євростату, станом на 2007 р., Україна посіла перше місце в Європі за кількістю емігрантів до інших держав [13, с.40]. Інформація дипломатичних представництв України на 2010 р. свідчить, що офіційно в Польщі на заробітках перебувало 300 тис. громадян, в Італії – 500 тис., Чехії – 200 тис., Португалії – 200 тис., Іспанії – 100 тис., Туреччині – 35 тис., США – 20 тис. [13, с.68]. Основна причина такої розбіжності в оцінках зумовлена офіційним і неофіційним перебуванням за кордоном українців, небажанням їх реєструватись у відповідних органах влади.

Певне уявлення про масштаби трудової еміграції дають дані прикордонної статистики в комбінації з результатами соціологічних опитувань міжнародних пасажирів у пунктах перетину кордону, які засвідчують, що з метою працевлаштування й торгового бізнесу здійснюється відповідно близько 4% і понад 16% виїздів на західному кордоні, 14% і 25% – на східному. Щорічно українці понад 15 млн разів перетинають кордон у напрямку виїзду, приблизно 1,4 млн разів на рік виїздять за кордон із трудовими й близько 3 млн – з комерційними цілями [13, с.68].

Понад сто років тому І.Франко писав: "Шукайте головні причини еміграції і усувайте їх! Не задовольняйтесь хапанням першого-ліпшого агента, а придивляйтеся до щоденної нужди, в якій живе народ" [9, с.149]. Україна опинилася на перехресті геополітичних, культурних та інших інтересів світових центрів влади, якими є Європа, США та Росія. Розрив на культурному й психологічному рівнях існує і всередині країни, розділяючи її приблизно навпіл: на Східну та Західну частини. Східна Україна тісно солідаризується з ідейними платформами Росії та її традиціями, у той час як Західна Україна налаштована на регіонально-національні устремління [13, с.21–22].

На противагу переселенням аграрної людності за океан чи на Далекий Схід в індустріальну епоху характерною рисою так званої "четвертої хвилі" української міграції в постіндустріальний період стали тимчасові виїзди на заробітки до країн Європи – як сусідніх (Росія, Польща, Чехія), так і більш віддалених (Греція, Італія, Іспанія, Португалія, Ірландія) [8, с.8]. Основні центри концентрації мігрантів – держави ЄС та Росія – знаходяться в певних умовах конкуренції за робочу силу. Економіка, що розвивається, і нестача демографічних ресурсів зумовлюють бажання вищеназваних держав отримати іноземну робочу силу, особливо кваліфіковану [9, с.9]. Отже, кожна країна чи держава прагне отримати кваліфіковану робочу силу за мінімальну оплату праці, майже у всіх випадках нею стає українське населення.

Згідно з даними Національного інституту статистики, станом на 1 січня 2006 р. на території Іспанії перебуває близько 70 тис. зареєстрованих мігрантів з України, за іншими даними – понад 200 тис. українців. Близько 70% українських мігрантів походять із західноукраїнських областей, близько 30% – із центру, півдня та сходу України. Найбільш чисельна група – молодь від 25–40 років [11, с.27]. За даними соціологічного дослідження на 2007 р., українськими трудовими емігрантами в Італії є вихідці з усіх областей України, значно переважає Західна Україна (85%). Трудова еміграція в Італію

є жіночою – 90,2% [14, с.4]. Сьогодні в Португалії перебуває 37 851 українських мігрантів, за іншими експертними даними – орієнтовано 75 000. Більшість українців віком від 40 до 45 років із Західних областей, переважно чоловіки [11, с.97]. З 1991 до 2003 року Польща посіла 2-ге місце після Росії за кількістю емігрантів з України (приблизно 1 млн), переважно це типові заробітчани, нелегали (60–65%) [11, с.112–113]. У Чехії нині перебуває понад 200 тис. українських емігрантів. Переважають чоловіки, вихідці із західноукраїнських областей. Найчисленніша вікова група – 25–45 років [11, с.150]. Аналіз експертних даних доводить, що більшість трудових емігрантів становлять українці із Заходу, вікова межа яких – 20–50 років, тобто найпрацездатніший вік людини.

Вітчизняна міграція – надзвичайно чутливий індикатор до негативних виявів в організації суспільного життя. Це своєрідний "барометр" рівня захворюваності соціуму, у лікуванні якого, поряд з іншими, мають місце заходи спеціальної міграційної політики [9, с.149]. З початку 2007 до 2008 рр. за кордоном працювало 1,3 млн осіб. Із зазначеної кількості трудових мігрантів 35,1% мали дозвіл на проживання й на роботу, ще 39,3% – тимчасову реєстрацію, решта – без офіційного статусу [10, с.177]. Зауважимо, що Україна має найвищий в Європі рівень депопуляції – щороку населення країни скорочується на 0,8–1%. У період з 1 червня до 1 липня 2009 р. кількість населення України зменшилася на 57,2 тис. осіб – до 46,03 млн осіб. Упродовж 2008 р. кількість населення зменшилася на 229 тис. осіб, причому виключно за рахунок природного скорочення [13, с.76].

У зв'язку з економічною кризою, яка охопила країни Євросоюзу, у 2008–2009 рр. в Україну повернулося 19 000 мігрантів. Проте, за даними соціологічних опитувань, у найближчому майбутньому за кордон планує виїхати вдвічі більше українців. За прогнозами ООН, до 2025 р. в Україні залишиться лише половина населення держави [13, с.70].

Серед основних внутрішніх чинників поширення трудової міграції громадян України за кордон відмічають низький рівень життя та високий рівень безробіття, феміназацію бідності та міграції, гендерну дискримінацію, низький рівень обізнаності з проблеми, недосконаліть правового захисту, корупцію, психологічні чинники. Серед зовнішніх чинників зазначають: розпад Радянського Союзу, унаслідок чого громадяни країн, що входили до його складу, отримали можливість вільного виїзду за кордон, і спрощення можливості для українських громадян подорожувати світом як у пошуках розваг, так і праці [7, с.12].

Четверта хвиля еміграції значно відрізняється від трьох попередніх. Це переважно молоді люди, які мають вищу освіту або технічну спеціальність, більшість із них володіє англійською мовою. Фактично, відбувається відплив інтелекту з України [3, с.33]. Тобто відбувається нелегальний експорт трудових ресурсів. Україна стає одним із найбільших експортерів робочої сили на ринки праці СНД та ЄС. Виїзди на роботу за кордон мають неорганізований характер, значна частка зовнішніх трудових мігрантів працевлаштовується нелегально й напівлегально [3, с.314].

Основний закон держави суперечить фактам, які існують сьогодні. З першої половини 90-х рр. починається трудова міграція, спочатку сезонна, у сусідні, дещо заможніші, Росію, Польщу, Чеську Республіку. Декому вдалося емігрувати в Канаду та США. Із середини 90-х рр. розпочалась активна хвиля заробітчанства в Італію, Грецію, Іспанію та Португалію. Українські заробітчани, переважно нелегали, працювали на голландських квіткових полях, ірландських, англійських фермах, іспанських фруктових плантаціях, італійських і португальських будовах [16, с.16]. За кордон переважно виїжджають учені, фахівці різних галузей народного господарства, висококваліфіковані робітники, здебільшого люди молодшого й середнього віку [2, с.226].

Найпоширенішими видами економічної діяльності трудових мігрантів є будівництво (51,6%), робота домашньої прислуги (16,3%), оптова й роздрібна торгівля (8,1%), сільське господарство (8,5%), промисловість (5,4%) [10, с.177].

Щодо сфер зайнятості за кордоном, найпоширенішою було будівництво, де працює понад половина емігрантів. На другому місці – робота домашньої прислуги (16,3%), далі – сільське господарство, торгівля, промисловість. У будівництві зайнято 67,6% чоловіків-мігрантів, у домашньому господарстві – 36,1% жінок [6, с.17]. Структура трудових емігрантів за видами економічної діяльності значною мірою зумовлює їхній розподіл за професійними групами. Найбільшу групу складали кваліфіковані робітники з інструментом (37,9%), у домогосподарствах (33,1%), працівники сфер торгівлі та побутових послуг (16,6%). Робочі місця професіоналів, фахівців і технічних службовців займали лише 6,0% трудових мігрантів [10, с.177]. Тобто трудові емігранти працюють у тих сферах діяльності, де корінне населення відмовляється через малу оплату праці.

Види економічної активності мігрантів визначаються потребами ринку праці країн перебування. В Італії 63,2% заробітчан працювало в домашньому господарстві, тоді як у Чехії – 70,8%, а в Росії 69,3% – у будівництві. Так, на роботу до Росії виїжджало 57% мігрантів-чоловіків, тоді як чверть жінок-емігранток працює в Італії [13, с.18]. Унаслідок відтоку за кордон високоосвічених і високопрофесійних кадрів працездатного віку створюються умови до поступового збільшення на ринку праці України кількості некваліфікованих робітників з країн Азії та Африки.

Оплата праці в країнах, де перебуває українське населення, така: в Італії догляд за хворими – до 950 євро/міс., прибирання – 1 200 євро/міс., у Чехії для українців привабливий ріст зарплат у будівельній галузі, зарплата – близько 900 євро/міс., висококваліфіковані працівники технічних галузей отримують – 2–3 000 дол./міс., заробітчани в Росії – 2 000 дол./міс. на будівництві, водії транспорту та прибиральники 1 000 дол./міс. [12, с.64; 152; 246]. Безперечно, для українських емігрантів це досить високий заробіток за місяць, в Україні вони не мали б такого прибутку.

Стабільна трудова міграція у світі за декілька останніх десятиріч призвела до появи певного економічного порядку сегментації ринку праці в розвинених країнах і виділення певних видів роботи, якими займаються мігранти. У першу чергу, це непрестижні робочі місця, котрі не вимагають високої кваліфікації, з важкими умовами й низькою оплатою праці [7, с.13]. Існує ряд інших проблем, які доводиться вирішувати українцям за кордоном, а саме погані житлові умови, труднощі в пошуку роботи, відсутність соціального захисту в цілому та медичного обслуговування, хоча емігранти самостійно вирішують і ці питання.

В Україні можна виділити два типи територій – з великим тиском і малим тиском на ринок праці. До першого типу відносять переважно західні області, які характеризуються поганою економічною ситуацією та обмеженими можливостями знайти гідне місце праці. Другий тип включає східні області, де спостерігається краща економічна ситуація, переважно через розвинену промисловість [10, с.178]. Тобто існує регіональна відмінність еміграційних процесів, де першість займає Західна Україна, а саме Львівська, Тернопільська й Івано-Франківська області.

За оцінками експертів, еміграційні процеси з України мають виражену регіональну специфіку, яка впливає на спрямованість зовнішніх трудових міграцій та на вибір тієї чи іншої країни еміграції, а саме Західно-Центральний (основний напрям трудової еміграції – РФ, Чеська Республіка, Угорщина, Словаччина, Польща, Італія, Португалія, Іспанія та країни СНД), Східно-центральний (РФ), Південний (країни СНД, менше – на РФ) [13, с.5]. Фактично, кожний з регіонів має свій напрям руху еміграції.

Зв’язок з родинами майже стовідсотково здійснюється завдяки телефонному спілкуванню та передачам посилок. Так, 15,7% заробітчан листуються, 4,2% – користують-

ся електронною поштою. Легалізовані трудові емігранти мають змогу раз або два рази в рік відвідувати родину, нелегалізовані чекають роками [15, с.47].

Однією з характерних рис української трудової міграції є те, що серед заробітчан домінують жінки. Це аргументується насамперед тим, що за кордоном жінці легше знайти роботу, призвичаїтися до нових умов. Заробітчанство завдало удару по тисячах сімей, родинах, шалених масштабів сягнули розлучення. А це, у свою чергу, не могло не підірвати моральний і духовний стан суспільства [16, с.16]. Серйозна проблема жіночого заробітчанства вплинула насамперед на дітей, які залишилися вдома, без материнської опіки. Цей момент є найболючішим питанням сучасної української еміграції.

За даними Організації з безпеки та співробітництва в Європі, близько 48% усіх трудових емігрантів становлять жінки [7, с.13]. Переважні сфери зайнятості потенційних мігрантів-жінок: суспільний сервіс (персонал готелів, роздрібна торгівля) – 51%, домашні послуги (няні, хатні робітниці, гувернантки тощо) – 56%, розваги (танцівниці, моделі, стриптизерки) – 5%, оздоровчі послуги (масажні салони тощо) – 5%, сезонні роботи в сільському господарстві – 16%, будь-яка робота на добрих умовах – 44%, інше – 30% [13, с.30].

Проблеми жінок-емігранток пов'язані з боргами, матеріальною скрутою в родині, невизначеністю в Україні та багаторічним очікуванням документів на легалізацію чоловіка, який опинився в ролі неспроможного утримати сім'ю, із самотністю та долею дитини, котра мимоволі стала заручником цих обставин [15, с.8]. У Принципі 6 Декларації прав дитини зазначено: "Дитина для повного й гармонійного розвитку особистості потребує любові і розуміння. Вона має, якщо це можливо, рости під опікою та відповідальністю своїх батьків, в атмосфері любові, моральної та матеріальної забезпеченості" [13, с.7].

Сьогодні заробітчанин постає як потенційний донор та інвестор в українську економіку. Інвестиції в освіту й будівництво сприяли розширенню й побудові факультетів, відкриттю багатьох приватних навчальних закладів, будівництву житлових комплексів та росту цін за квадратний метр житлової площі [14, с.8]. За деякими оцінками, середньомісячні доходи громадян, які працюють за кордоном, сягають 2 млрд грн, що можна порівняти з третиною номінальних грошових доходів усього населення. На думку інших фахівців, вони становлять 4–6 тис. доларів США на одного мігранта на рік [13, с.69]. У 2006 р. трудові мігранти з України переказали на батьківщину 8,4 млрд доларів. Ця сума дорівнює 8% ВВП. Та, на жаль, дуже багато проблем українських мігрантів залишаються лише їхніми власними проблемами [17, с.57].

Таким чином, сучасна еміграція українського населення із Західної України є досить масштабним явищем. З кожним роком усе більше українців емігрує за кордон, маючи при цьому аргументовані причини виїзду. Згідно зі статистичними даними, понад 7 млн осіб з України перебуває за її межами, більшість із них (85%) – вихідці із Західної України. Упродовж дев'ятнадцяти років незалежності в Україні основними причинами виїзду за кордон були безробіття, мала оплата праці, нестабільність у державі, корупція, що негативно вплинули на кожного громадянина.

1. Гайдуцький А. Міграційний капітал в Україні: прихована реальність / А. Гайдуцький // Український голос. – 2007. – Грудень. – С. 24–25.
2. Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті : зб. доповідей І міжнар. наук. конф., 8–10 березня 2006 р. / М-во освіти і науки України, Українська всесвітня координаційна рада, Львівська обласна державна адміністрація, Нац. ун-т "Львівська політехніка" та ін., Міжнар. ін-т освіти, культури та зв'язків з діаспорою ; ред.: Ігор Калинець, Марія Галік. – Львів : Сполом, 2006. – 508 с.
3. Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті : зб. доповідей ІІ міжнар. конгресу, 18–20 черв. 2008 р. / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т "Львівська політехніка", Міжнар. ін-т освіти, культури та зв'язків з діаспорою ; ред.: М. Галік, Н. Гумницька, О. Палійська. – Львів, 2008. – 463 с.

4. Діти емігрантів про себе : спогади, думки, судження… біль / [упорядкув.: І. Калинець, Н. Гумницька]. – Львів : Артос, 2008. – 180 с.
5. Діти емігрантів про себе : спогади, думки, судження… біль / [упорядкув.: І. Калинець, Н. Гумницька]. – Львів : Артос, 2009. – 112 с.
6. Кравців В. С. Міграційні явища та процеси: поняття, методи, факти / В. С. Кравців, У. Я. Садова. – Львів : НАН України, Ін-т регіон. досліджень, 2009. – 228 с.
7. Левченко К. Б. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових емігрантів / К. Б. Левченко, І. М. Трубаніва, І. І. Цушка. – К. : Купріянова, 2007. – 240 с.
8. На роздоріжжі : Аналітичні матеріали комплексного дослідження / М. Бондаренко, єрм. Ю. Бойко, І. Марков [та ін.] ; за ред. Ігоря Маркова. – Львів, 2009. – 248 с.
9. Міграційні процеси у сучасній Європі : еволюція міграційних взаємовідносин ЄС та держав Центральної та Східної Європи (Одеса 24–25 верес. 2010 р.) / М-во транспорту і зв'язку України, Одес. нац. акад. зв'язку ім. А. С. Попова. – Одеса : Одес. нац. акад. зв'язку ім. А. С. Попова, 2010. – 179 с.
10. Міжнародний благодійний фонд "Карітас України". "BrainNet-Working" : Трудова міграція як інструмент інтернаціоналізації : зб. матеріалів комплексного дослідження трудової міграції та ринків праці (Іспанія, Італія, Молдова, Україна, Російська Федерація) / за ред. Р. Кісь. – Львів : Друкарські куншти, 2010. – 380 с.
11. Міжнародний благодійний фонд "Карітас України". Навігатор українського мігранта / [упорядкув. М. Бондаренко, єрм. Ю. Бойко, І. Марков та ін.]. – Львів, 2009. – 254 с.
12. Моя Карелія, моя Україна : Хроніка діяльності Карельської республіканської громадської організації "Товариство української культури "Калина" (Республіка Карелія, РФ), 1993–2008 / [авт.-упоряд. Л. Скрипников]. – Львів : АРТОС, 2009. – 128 с.
13. Новітня еміграція: проблеми соціального і національного сирітства : зб. статей і виступів за матеріалами круглих столів / [уклад. І. М. Ключковська, Н. О. Гумницька]. – Львів : Львівська політехніка, 2010. – 248 с.
14. Пронюк О. Стан сучасної української трудової еміграції : Італія / Оксана Пронюк. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2007. – 24 с.
15. Пронюк О. Під арками : З життя української громади Болоньї 2003–2006 рр. / Оксана Пронюк. – Івано-Франківськ : СІМИК, 2009. – 464 с.
16. Тканко Д. Заробітчанство як реальне обличчя сучасної України / Д. Тканко // До світла. – 2005. – № 2. – Лютий. – С. 16.
17. Фіщук О. Туга з Атлантики / Ольга Фіщук. – Порто ; К., 2005. – 63 с.

Статья содержит обобщенную оценку масштабов современной трудовой эмиграции. Приведены предпосылки, причины и последствия эмиграционных процессов украинского населения Западной Украины.

Ключевые слова: *эмиграция, трудовая эмиграция, заработок, родственные отношения, социальное сиротство.*

The generalized estimation of scales of modern labour emigration lights up in the article. Pre-conditions, reasons and consequences of emigrant processes of the Ukrainian population of Western Ukraine, are resulted.

Key words: *emigration, labour emigration, earnings, domestic relations, social orphanhood.*

УДК 94 (450): 94 (477): 314.743
ББК 63.3 (0)

Петро Гаврилишин

КІЛЬКІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ІММІГРАЦІЇ В ІТАЛІЇ

У статті на основі аналізу офіційних статистичних даних Італійської Республіки проаналізовано кількісні показники українських мігрантів. Окреслено їхню територіальну локалізацію в зрізі регіонів і провінцій країни. Висвітлено динаміку чисельності українців на Апеннінах та визначено її особливості.

Ключові слова: *статистичні дані, чисельність, трудова імміграція, українці, Італія.*

Громадяни України після розпаду СРСР у зв'язку з рядом невирішених внутрішніх соціально-економічних проблем і посиленням майнової диференціації вирушили в 1990-х рр. на заробітки до країн, які їм надали можливість працевлаштування. Вони

© Гаврилишин П., 2011

стали основою четвертої хвилі української міграції, яку називають трудовою. Однією з країн, яка прийняла значну кількість українських заробітчан, стала Італійська Республіка.

Метою нашої публікації є актуалізація проблеми кількісних параметрів українства в Італії. Потрібно зауважити, що зазначена тема дотепер ще не була предметом окремого дослідження й поверхово вивчалася вітчизняними та італійськими науковцями [2; 8; 9; 19]. З огляду на це ми поставили перед собою завдання розкрити імміграційну ситуацію в Італії, систематизувати й розглянути існуючі погляди на кількість українців у цій країні, установити їхню чисельність у хронологічному плані відповідно до офіційної статистки та з'ясувати територіальну специфіку їх розміщення.

За даними Євростату, станом на 2007 р. Україна твердо посідала перше місце в Європі за кількістю емігрантів до інших держав. Чисельність українців, які виїхали за цей рік, становила 741,5 тис. осіб [6, с.40].

За оцінками міжнародних фахівців, Україна входить до п'ятірки країн із найбільшою еміграцією. Так, за даними Світового банку, майже 6,6 млн, або 14,4% усього населення виїхало за кордон [20]. За цими показниками Україна поступається лише чотирьом країнам: Мексиці, з якої емігрувало 11,9 млн осіб, або 10,7% від загальної кількості населення, Індії – 11,4 млн осіб, або 0,9%, Росії – 11,1 млн осіб, або 7,9%, і Китаю – 8,3 млн осіб, або 0,6%, відповідно.

За даними Українського соціального форуму, загальна кількість українських робітників за кордоном оцінюється в 4,5 млн осіб, за даними Міністерства праці та соціальної політики України – це 2 млн осіб, деякі економісти нараховують 5 млн осіб, тоді як Н.Карпачова вважає, що на заробітки за кордон виїхало приблизно 7 млн громадян [3, с.26].

Однак за розрахунками А.Гайдуцького співвідношення українських трудових мігрантів до загальної кількості населення України коливається в межах 11–12%. Він говорить про 4,93 млн осіб у 2007 р., з яких 2 млн перебувають у Росії, 1 млн – у Польщі, 500 тис. – в Італії, 350 тис. – у Греції, 200 тис. – у Португалії, 130 тис. – в Іспанії тощо. Проте в порівнянні з іншими країнами такий рівень умовно можна визначити як високий. Так, у Грузії частка трудових мігрантів сягає 36% від загальної кількості населення країни, у Молдові – 27%, у Сальвадорі – 30%, на Гаїті – 24%, в Еквадорі – 16% відповідно [1, с.11].

Однією з європейських країн, для якої характерні найвищі темпи імміграції, є Італійська Республіка. Сьогодні вона стала новою поселенською державою в Європі. Так, упродовж 1996–2001 рр. питома вага іммігрантів у структурі населення Італії повільно збільшувалася з 1,3% до 2,6% [10, с.833]. Однак, згідно з даними Національного інституту статистики Італії, упродовж 2003–2009 рр. істотно змінилося співвідношення автохтонного й прийшлого населення на Апеннінах. Якщо прослідкувати динаміку, то 2003 р. в країні проживало 93,8% італійців і 6,2% мігрантів, 2004 р. – 91,3% і 8,7%, 2005 р. – 90,6% і 9,4%, 2006 р. – 89,7% і 10,3%, 2007 р. – 88,6% і 11,4%, 2008 р. – 87,4% і 12,6%, 2009 р. – 86,4% і 13,6% [14, с.44].

2009 року Італійська Республіка посідала четверте місце в Європейському Союзі за кількістю зареєстрованих мігрантів після Німеччини, Іспанії та Великобританії, що становило 12,1% від усього населення [14, с.24].

За розрахунками італійських демографів чисельність населення країни в недалекій перспективі збільшиться із 60 321 610 осіб у 2010 р. до 63 516 066 осіб у 2025 р. За той самий проміжок чисельність людей пенсійного віку збільшиться з 14 150 909 осіб до 17 921 037 осіб, або 21,04%. У чисельному співвідношенні питома частка пенсіонерів збільшиться з 23,5% до 28,2% від загальної кількості населення [11, с.102].

Одночасно за їхніми підрахунками значно зросте кількість мігрантів. Відповідно за 2010–2025 рр. їхня чисельність зросте з 4 161 428 осіб до 7 794 231 особи, що складає абсолютне збільшення на 46,51% від загальної кількості мігрантів в Італії [11, с.102].

Таким чином, в Італії спостерігається постійне зростання іммігрантів у загальній структурі населення країни. На наш погляд, воно обопільно зумовлене як збільшенням нерегульованих імміграційних потоків, так і гострою потребою заміщення непрацездатного автохтонного населення іммігрантами.

Іммігранти, які перебували на легальному становищі, мали право отримати дозволи на проживання в Італії (Permessi di soggiorno). Упродовж 1992–2007 рр. ним скористалося трохи більше 2,4 млн осіб. 1992 р. дозвіл на проживання отримало 648 935 мігрантів, 1995 р. – 677 791, 1998 р. – 1 022 896, 2001 р. – 1 379 749, 2004 р. – 2 227 567 і 2007 р. – 2 414 972 відповідно [14, с.52]. Якщо взяти кількість дозволів і провести відповідне зіставлення з попереднім показником, то отримаємо постійне зростання кількості їх видачі. Так, згідно з нашими розрахунками, 1995 р. у порівнянні з 1992 р. таких документів було видано більше на 4,26%, 1998 р. – на 33,74%, 2001 р. – на 25,75%, 2004 р. – на 38,08% і 2007 р. – на 7,77% відповідно.

Детально розглянувши динаміку видачі дозволів на перебування, звернемо увагу на статистичні стрибки в кількостях їх видачі. Вони припадають на 1997, 2000 і 2004 рр. Згідно з проведеними розрахунками, у порівнянні з роками, які їм передували, 1997 р. відповідних дозволів було видано більше на 256 861, або 26,06%, 2000 р. – на 249 835, або 18,64%, 2004 р. – на 724 281, або 32,52% відповідно [14, с.52]. На нашу думку, причиною таких кількісних стрибків стала імплементація відповідних законів Італії 1995, 1998 та 2001 рр. у практичне життя іммігрантів. Як засвідчує практика, для повноцінного використання їх положень потрібно приблизно 1–2 роки.

Проте Італія є країною, у якій перебуває значна кількість незареєстрованих іноземних громадян, які знаходяться на Апеннінах на нелегальному становищі. Італійський дослідник Б.Захарія із цього приводу зазначає, що 2010 р. на основі проведених соціологічних опитувань та підрахунків іммігранти в Італії становлять 23% від постійного населення, а саме близько 15 млн осіб проти офіційно зареєстрованих близько 5 млн осіб. Нелегальні іммігранти значно численніші, ніж легальні [19].

Згідно зі статистичними даними 2009 р., українська етнічна група в Італії становить п’яту за чисельністю імміграційну спільноту після румунів, албанців, марокканців і китайців.

Визначити кількісні параметри чисельності українців в Італійській Республіці можна, удавшись до аналізу офіційних статистичних матеріалів Національного інституту статистики Італії. Проте й вони не дають повної картини кількості наших заробітчан, оскільки в статистиці не враховано осіб, які перебувають на нелегальному становищі й не мають дозволу на перебування чи проживання.

Характерною ознакою сучасної української імміграції до Італії є її нелегальність. Тому досить важко визначити кількість українських громадян, що перебувають на Апеннінах. Так, за даними обстеження Держкомстату 2008 р., в Італії без жодного офіційного статусу перебувало 36,2% від загальної кількості українців у цій країні [4, с.18].

Один із провідних українських дослідників міграційних процесів В.Кулик зазначає, що спеціальні дослідження та експертні оцінки дають підставу стверджувати, що реальна кількість працівників-мігрантів у десятки разів більша за офіційну [3, с.26].

Це стосується й визначення об’єктивної чисельності українських іммігрантів на Апеннінах. Так, 2002 р. за неофіційними даними в Італії перебувало 500–700 тис. українців [8, с.180]. Як зазначає Н.Тиндик, точно підрахувати обсяги української трудової міграції в Італії неможливо, однак за реалістичними даними можна стверджувати, що це не менше 200 тис. осіб із тенденцією до зростання. Абсолютна більшість із них (96–

97%) – нелегальні працівники [7, с.436]. За оцінками експертів, 2006 р. ця цифра становила 400–500 тис. осіб [2, с.199].

Згідно з дослідженнями Е.Маніеро, станом на 2009 р. українців, які знаходились легально в Італії, нараховувалося більше 500 тис. осіб з урахуванням легалізованих хатніх робітниць і доглядальниць у результаті останньої санаторії. Однак за деякими оцінками кількість українців в Італії досягала 800 тис. осіб [5, с.101].

Проте офіційні статистичні дані дають нам зовсім інші чисельні показники присутності українців в Італії. Свідченням цього є латентні параметри української імміграції на Апенніни, які ґрунтуються на перебуванні в країні наших співвітчизників певний час, здебільшого до двох років, без легального дозволу.

Саме видача дозволів на перебування чи працевлаштування громадян інших держав є основою їх відповідної реєстрації на території Італії.

Ліберальне імміграційне законодавство Італії 1990-х рр. та доволі нечисленні або сезонні виїзди українців до вказаної країни сприяли тому, що вони ігнорували легальну реєстрацію. Свідченням такого стану речей є той факт, що 1992 р. дозвіл на проживання на Апеннінах отримало 5 українців, 1995 р. – 693 та 1998 р. – 1 910 [2, с.199].

Більше того, слід зауважити, що в статистичних матеріалах 1990-х рр. дані про українців були мізерними та епізодичними. Італійська влада не вважала їх за окрему іммігрантську групу. Ситуація для українців змінилася з прийняттям нового імміграційного законодавства у 2000-х рр. У результаті українські заробітчани змушені були масово легалізуватися для перебування в Італії та уникнення проблем з імміграційною службою країни та з подальшою їх депортацією. Підтвердженням цього є чисельні показники кількості реєстрацій українців. Так, 2001 р. було видано 9 068 дозволів нашим співвітчизникам на перебування в Італії, 2004 р. – 117 161 і 2007 р. – 118 524 відповідно [2, с.199].

Проте найбільше зростання показників чисельності українських заробітчан на Апеннінах відбулось упродовж 2003–2004 рр. Так, 2003 р. було зареєстровано 14 802 громадян України, а 2004 р. – 117 161. Абсолютне зростання кількості українців склало приблизно 792%.

Легалізація 2003–2004 рр. призвела до того, що українці ввійшли до п’ятірки найбільш чисельних іммігрантських груп Італії й були визнані такими на офіційному державному рівні.

2007 р. українці в Італії посідали п’яте місце серед усіх інших етнічних іммігрантських спільнот, які отримали право на перебування в країні. Їхня чисельність складала 118 524 осіб, від загальної кількості іммігрантів це 4,9% [14, с.54].

2008 року наші співвітчизники посідали третє місце. Чисельність українців складала 139 711 осіб, або 6,8% від загальної кількості прибулих до країни [14, с.54].

Упродовж 2002–2009 рр. відбувалося поступове збільшення питомої частки українців у загальній чисельності населення Італії. За нашими підрахунками, 2002 р. зазначений показник становив 0,02% від загальної кількості, 2003 р. – 0,1%, 2004 р. – 0,16%, 2005 р. – 0,18%, 2006 р. – 0,2%, 2007 р. – 0,22%, 2008 р. – 0,26%, 2009 р. – 0,29% відповідно.

Ті ж тенденції характерні й для співвідношення чисельності українців із кількістю всіх іммігрантів Апеннін. У 2002–2009 рр. зросли кількісні показники української присутності в Італії. 2002 р. офіційно було зареєстровано 12 730 українців, або 0,82% від загальності кількості іноземців в Італійській Республіці, 2003 р. – 57 971 особа, або 2,91%, 2004 р. – 93 441 особа, або 3,89%, 2005 р. – 107 118 осіб, або 4,01%, 2006 р. – 120 070 осіб, або 4,09%, 2007 р. – 132 718 осіб, або 3,87%, 2008 р. – 153 998 осіб, або 3,96%, 2009 р. – 174 129 осіб, або 4,11%.

Таблиця 1

Кількісні характеристики українців в Італії

Роки	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Чисельність українців в Італії	12 730	57 971	93 441	107 118	120 070	132 718	153 998	174 129
Загальна чисельність мігрантів	1 549 373	1 990 159	2 402 157	2 670 514	2 938 922	3 432 651	3 897 295	4 235 059
% українців від загальної кількості мігрантів	0,82%	2,91%	3,89%	4,01%	4,09%	3,87%	3,96%	4,11%
Загальна чисельність населення Італії	57 321 070	57 888 245	58 462 375	58 751 711	59 131 287	59 619 290	60 045 068	60 340 328
% українців від загальної кількості населення Італії	0,02%	0,1%	0,16%	0,18%	0,2%	0,22%	0,26%	0,29%

Джерело: 16. Popolazione straniera residente. – Режим доступу : http:// http://dati.istat.it

Аналіз темпів зростання чисельності українських іммігрантів в Італії дає підстави стверджувати про поступове спадання з 2004 до 2007 рр. та відповідне збільшення у 2008–2009 рр. Найвищий приріст для української спільноти був характерний у 2002–2003 рр. У чисельному вимірі 2003 р. порівняно з попереднім роком кількісне зростання склало 45 241 особу, 2004 р. – 35 470 осіб, 2005 р. – 13 677 осіб, 2006 р. – 12 952 особи, 2007 р. – 12 648 осіб, 2008 р. – 21 280 осіб та 2009 р. – 20 131 особу.

За нашими підрахунками, 2003 р. позитивне сальдо зростання відносно попереднього року становило 455%, 2004 р. – 161%, 2005 р. – 115%, 2006 р. – 112%, 2007 р. – 102%, 2008 р. – 116%, 2009 р. – 113% відповідно.

Аналізуючи територіальну локалізацію українців на Апеннінському півострові, зауважимо, що вони проживають без винятку у всіх адміністративно-політичних одиницях Італії.

1998 р. із 1 250 214 чужоземців, які отримали право на перебування, абсолютна більшість проживала в чотирьох провінціях. Так, у Ломбардії було зареєстровано 270 943 особи, або 21,7%, від усіх іммігрантів, у Лаціо – 241 243 особи, або 19,3%, Венето – 108 656 осіб, або 8,7%, й Емілії-Романьї – 100 510 осіб, або 8%, відповідно [12, с.286].

Згідно зі статистичними даними, 2005 р. найбільше іноземців проживало в Ломбардії, Емілії-Романьї, Умбрії та Венето. Так, цей показник становив відповідно 7,1%, 7%, 6,9% і 6,8% від загальної кількості населення вказаних регіонів [17, с.4].

Розглядаючи територіальне розселення українців в Італії, потрібно зауважити, що, опираючись на статистичні дані 2002–2009 рр., вони мешкають у всіх провінціях і регіонах країни, які умовно можна поділити на дві групи. До першої належать сім провінцій: Ломбардія, Кампанія, Емілія-Романья, Лаціо, Венето, Тоскана, П'ємонт, у яких чисельність українців становить більше семи тисяч осіб. До другої – решта провінцій, де чисельність складає близько шести тисяч осіб.

Аналізуючи територіальний ареал проживання українців в Італії, зазначимо, що найбільша чисельність українців у 2002–2009 р. була зафіксована в семи провінціях.

2003 р. у Ломбардії було зареєстровано 8 806 осіб, або 15,2% від загальної чисельності українців в Італії, Кампанії – 12 718 осіб, або 21,9%, Емілії-Романьї – 6 075 осіб, або 10,5%, Лаціо – 4 706 осіб, або 8,1%, Венето – 5 141 особа, або 8,9%, Тоскані – 2 738 осіб, або 4,7%, і П'ємонті – 2 735 осіб, або 4,7%, відповідно [16].

2009 р. у Ломбардії проживало 33 436 осіб, або 19,2% від загальної чисельності українців в Італії, Кампанії – 33 238 осіб, або 19,1%, Емілії-Романьї – 23 689 осіб, або 13,6%, Лаціо – 17 142 осіб, або 9,8%, Венето – 13 521 особа, або 7,8%, Тоскані – 9 391 особа, або 5,4% і П'ємонті – 7 705 осіб, або 4,4%, відповідно [14].

Загалом у вказаних провінціях 2003 р. мешкало 42 919 українців, а 2009 р. – 138 122. За цей період питома частка українських мігрантів на Апеннінах у вищеназваних провінціях збільшилася з 74,04% від загальної кількості українців Італії до 79,32% відповідно. Таким чином, приріст українців у зазначених регіонах Італії за 2003–2009 рр. склав 5,28%.

Таким чином, сумарна кількість українських мігрантів упродовж 2002–2009 рр. у семи провінціях (Ломбардія, Кампанія, Емілія-Романья, Лаціо, Венето, Тоскана, П'ємонт) становила абсолютну більшість по відношенню до інших адміністративних одиниць Італії.

В інших провінціях Італійської Республіки українці становили абсолютну меншість. Так, 2009 р. менше однієї тисячі українців мешкало у трьох провінціях: у Валле-д'Аості проживало 168 осіб, або 0,1% відносно до їхньої загальної кількості, Молізе – 459 осіб, або 0,3%, і Базілікаті – 785 осіб, або 0,5%, відповідно [14].

Від однієї до трьох тисяч українців мешкало в трьох провінціях. Зокрема, у Сардинії проживало 1 540 українських мігрантів, або 0,9%, Сицилії – 1 631, або 0,9%, Пулії – 2 337, або 1,3%, відповідно. Від трьох до шести тисяч було зареєстровано в семи провінціях. Так, у Лігурії мешкало 3 157 українців, або 1,8%, Трентіно-Альто Адіджe – 3 264, або 1,9%, Абруццо – 3 526, або 2%, Фріулі – Венеції Джулії – 4 304, або 2,5%, Умбрії – 4 379, або 2,5%, Марке – 4 728, або 2,7%, і Калабрії – 5 729, або 3,3% [14].

В основному українські іммігранти в Італії проживають у міській зоні. Зокрема, у 15-ти містах Апеннін знаходяться українські громади, чисельність яких перевищує одну тисячу осіб. Найбільша концентрація українців спостерігається в Римі, Мілані й Неаполі [9]. Проте в цих містах українці складали меншість щодо албанців, румунів, марокканців та єгиптян.

2007 р. українці становили відносну більшість щодо представників інших іноетнічних спільнот лише в одній провінції Кампанія та в трьох містах: Казерті, Авелліно, Салерно.

Так, у Кампанії було зареєстровано 27 763 українців, або 24,1% від усіх іммігрантів. У Казерті чисельність українських іммігрантів становила 5 596 осіб, або 24,1% від іммігрантів, в Авелліно – 1 831 осіб, або 21,9%, Салерно – 5 924 осіб, або 23,3%.

Згідно зі статистичними даними, 2007 р. у Римі було зареєстровано 7 018 українських заробітчан, у Неаполі – 4 515 осіб та Мілані – 3 631 особа [13]. Для порівняння: 2009 р. у Римі мешкало 9 622 українців, Неаполі – 5 650 і Мілані – 4 788. Значне українське представництво зосереджено й у Болоньї, де проживало 2 542 українських мігрантів, Брешії – 2 337, Венеції – 2 092, Реджо Емілії – 1 966, Модені – 1 577, Рюміні – 1 561, Феррарі – 1 497, Генуї – 1 200, Салерно – 1 195, Казерті – 1 140, Флоренції – 1 059 і Бергамо – 1 058 осіб [14].

Для порівняння, 2003 року українці не становили відносної більшості в жодному місті чи провінції Італії [15, с.721].

Також, аналізуючи географію проживання українців на Апеннінах, зауважимо й певну територіальну компактність у тому чи іншому місті або провінції Італії вихідців з України. Так, у Турині мешкає великий контингент українців із Чернівецької області. Тут їх проживає близько 10 тис. осіб [7, с.440]. У Болоньї знаходиться українська громада, представники якої в основному походять із Тернопільщини та Івано-Франківщини. У Римі в переважній більшості проживають вихідці із західних регіонів України. Згідно з відповідними опитуваннями, цей показник становить 92% [2, с.201].

Окремим аспектом територіального розподілу українців в Італії є їхнє проживання в регіонах. У країні виділяють п'ять регіонів: Північно-Західний, Північно-Східний, Центральний, Південний та Острови.

2003 р. переважна більшість українських заробітчан локалізовувалась у Центральному та Південному регіонах. Їхня чисельність і частка щодо загальної маси українців в Італії становила 31 110 осіб, або 53,67%. Відносна більшість українських іммігрантів у розрізі регіонів була зареєстрована в Південному, де їхня кількість сягала 19 595 осіб і вони становили 33,8%.

2008 року локалізація українства в регіонах Італії кардинально змінилася. Більшість заробітчан в основному проживала в Північно-Західному та Північно-Східному регіонах. Їхня чисельність складала 77 745 осіб, або 50,48%. Проте й надалі Південний регіон мав першість за кількістю українських заробітчан. Тут їх нараховувалося 41 838 осіб, або 27,17%.

Таким чином, за 2003–2009 рр. відбулася часткова територіальна переорієнтація українських іммігрантів в Італії. Якщо, за даними 2003 р., українці в основному проживали на півдні й центрі Апеннінського півострова, то 2009 р. їхня абсолютна більшість знаходилася на півночі країни. На наш погляд, причиною такого територіального перерозподілу був розмір заробітку, який був значно вищим в індустріально розвиненій півночі, ніж у сільськогосподарських півдні та центрі.

У 2000-х рр. яскраво простежується динаміка збільшення кількості громад, у яких проживали українці. У порівнянні з 2006 р., коли українські іммігранти мешкали в 5 492 громадах, 2009 р. їхня кількість зросла до 5 925 громад [14].

Найбільша кількість комун (громад), у яких мешкали українські іммігранти припала на Ломбардію. У цій провінції українці мешкали в 1 317 населених пунктах. Для порівняння, у П'ємонті українські заробітчани населяли 614 громад, у Венето – 538, Кампанії – 499, Емілії-Романьї – 337. Найменша кількість громад, у яких проживали наші співвітчизники, була зафіксована в провінціях Валле-д'Аоста, де їх нараховувалося всього 33, у Молізе – 78, в Умбрії – 85%, Базілікаті – 87% і Сардинії – 116% [14].

Таким чином, у 1990-х рр. українці не становили чисельної іммігрантської групи в Італії. Проте у 2000-х рр. унаслідок зростання імміграційної хвилі українських заробітчан та відповідної їх легалізації вони стали однією з найбільш чисельних. Упродовж 1990-х рр. влада Італійської Республіки ігнорувала факт наявності на її теренах значної нелегальної групи українців, які були позбавлені основних громадянських свобод. Оновлення імміграційного законодавства на зламі 1990–2000-х рр. спричинило зміни в структурі іммігрантів, які проживали на Апеннінах. У результаті чого однією з найбільш чисельних груп стала українська, упевнено перебуваючи в п'ятірці найбільших нацменшин Італії. Найбільше українців проживає в провінціях Ломбардія, Кампанія, Емілія-Романья, Лаціо, Венето, Тоскана й П'ємонт, тобто там, де найбільший рівень оплати праці. Кількість українських заробітчан постійно зростає, офіційно 2009 р. було зафіксовано 174 129 осіб. Ураховуючи факт перебування значної частини українських громадян на нелегальному становищі в Італії, а також постійний в'їзд нових нелегалів, частина яких із часом легалізується, то, очевидно, що ця цифра є значно більшою.

1. Гайдуцький А. Міграційний капітал в Україні: прихована реальність / А. Гайдуцький // Дзеркало тижня. – 2007. – № 15. – 21 квітня. – С. 8.

2. Герасименко О. Формування української діаспори в Італії / О. Герасименко // Українознавство. – 2010. – № 1. – С. 198–205.
3. Кулик В. Внутрішні та зовнішні виміри регулювання міграційних процесів / В. Кулик // Гідна праця та трудова міграція в Україні : матеріали міжнар. експертного круглого столу, (Київ, 25 листоп. 2008 р.). – К. : Скайтек, 2009. – С. 25–34.
4. Малиновська О. Зовнішня трудова міграція з України: деякі характеристики та гендерні особливості / О. Малиновська // Новітня еміграція: проблеми соціального і національного сирітства : зб. наук. статей і виступів за матеріалами круглих столів / уклад. І. Ключковська, Н. Гумницька. – Львів : Львівська політехніка, 2010. – С. 15–20.
5. Маниеро Е. Миграционная ситуация в Италии и Украине: сравнительний анализ / Маниеро Елиза // Міграційні процеси у сучасній Європі : еволюція міграційних взаємовідносин ЄС та держав Центральної та Східної Європи. – Одеса, 2010. – С. 99–103.
6. Марков І. Сучасна трудова міграція українців у Європі: підсумки комплексного дослідження української трудової міграції до країн ЄС та Російської Федерації / І. Марков // Новітня еміграція: проблеми соціального і національного сирітства : зб. наук. статей і виступів за матеріалами круглих столів / уклад. І. Ключковська, Н. Гумницька. – Львів : Львівська політехніка, 2010. – С. 39–42.
7. Тиндик Н. Трудова міграція в епоху глобалізації: інтеграція у світ чи втеча від бідності : монографія / Н. Тиндик. – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – 600 с.
8. Фарима О. Формування української діаспори в Італії : Проблеми інтегрування / О. Фарима // Перша Міжнародна наукова конференція ["Діаспора як чинник утвердження держави України у міжнародній спільноті"] : зб. доповідей, 8–10 берез. 2006 р., Львів, Україна. – Львів : Сполом, 2006. – С. 180–183.
9. Bocale P. La migrazione dall' Ucraina in Italia: un confronto tra i dati statistici ucraini e italiani / Bocale P., Manzi G. – Режим доступу : http://www.neodemos.it.
10. Measuring immigrants' integration in Italy on the basic of official statistics / Cibella N., Strozza S., Gabrieli D., Tucci E. // Studi Emmigrazione-Migration Studies. – 2003. – XL. – № 152. – P. 829–856.
11. Dossier Statistico Immigrazione Caritas=Migrantes 2010 nell'anno del suo XX anniversario. – Roma : Idos, 2010. – 508 p.
12. Ferrieri G. La rimesse degli stranieri soggiornanti in Italia / Ferrieri G. // Studi Emmigrazione=Migration Studies. – 2000. – XXXVII. – № 138. – P. 281–293.
13. La popolazione straniera residente in Italia al 1° gennaio 2008. – Режим доступу : http:// www3.istat.it/salastampa/.../20081009_00/.
14. L'immigrazione per lavoro in Italia: evoluzione e prospettive. – Режим доступу : http://www. lavoro.gov.it/NR/.../0/Rapporto_Immigrazione_2011.pdf.
15. Se la scuola incontra il mondo Alunni con cittadinza non italiana, a. s. 2003–2004 // Studi Emmigrazione=Migration Studies. – 2004. – XLI. – № 155. – P. 715–728.
16. Popolazione straniera residente. – Режим доступу : http:// http://dati.istat.it.
17. To Italy. L'immigrazione straniera nel nostro Paese. – Режим доступу : http: //www.laboratorioroma. it/Approfondimenti/immigrazione%20straniera.pdf.
18. Ucraini in Italia. – Режим доступу : http://www.comuni-italiani.it/statistiche/stranieri/ua.html.
19. Zaccaria B. Immigrazione: emergenza o fenomeno strutturale? – Режим доступу : http://www.tonioloricerca.it/index.php?option=com_content&view=article&id=308:immigrazioneemergenza -o-fenomeno-strutturale&catid=206:gennaio-2011&Itemid=576.
20. World Bank, Migration and Remittances Factbook 2001. – Режим доступу : http://www.siteresources. worldbank.org/INTLAC/.../Factbook2001-Ebook.pdf.

В статье на основе анализа официальных статистических данных Итальянской Республики проанализированы количественные показатели украинских мигрантов. Определена их территориальная локализация в срезе регионов и провинций страны. Освещена динамика численности украинцев на Апеннинах и определены ёё особенности.

Ключевые слова: *статистические данные, численность, трудовая иммиграция, украинская, Италия.*

The article is based on an analysis of official statistics of the Italian Republic analyzed quantitative indicators of Ukrainian immigrants. Outlined their territorial location of the cut regions and provinces of the country. It covers the dynamics of the Ukrainian population in the Apennines and defined its characteristics.

Key words: *statistics, numbers, employment immigration, Ukrainian, Italy.*

УДК
ББК

Людмила Левіновська

КАРТОГРАФУВАННЯ ПОХОРОННО-ПОМИНАЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ НА ПОКУТТІ

У статті на основі аналізу етнографічних джерел і польових матеріалів висвітлено особливості похоронно-поминальної обрядовості на Покутті. Закономірності розповсюдження різних явищ обрядовості, активізація одних та відмирання інших особливостей побутової культури подано на основі картографування.

Ключові слова: *обряд, звичай, смерть, похорон, покійник.*

Звичаєм, з яким неминуче стикається кожна родина, є похоронний і поминальний обряди. Водночас це найбільш стійкі й найкраще збережені обряди. Варто зазначити, що похоронний ритуал має специфічний вплив на учасників. Адже він мислився як такий, що дозволяв переправити покійника на "той світ" і водночас захищати живих від згубного впливу смерті. Людина XX ст. розуміє смерть як кінець усього, тоді коли архаїчне мислення сприймало її в контексті кінець–початок. Саме тому сучасникам часто незрозумілі старі обряди, звичаї [9, с.56].

Смерть завжди сприймалася людьми як велике горе, і в той же час вони розуміли її неминучість: Якби не вмирали, то б небо підпирали. Згідно із народними світоглядними уявленнями, людина мала три субстанції: тіло, душу та дух. Смерть означала відторгнення од тіла як душі, так і духу. Але якщо душа покидала тіло назавжди, то дух нібито міг повернутися до тіла, що вважалося неприродним.

Для вивчення похоронної обрядовості ми опитали 32 респонденти в 24 населених пунктах (13 – у Городенківському районі, 5 – Коломийському, 4 – Тлумацькому, 1 – Снятинському, 1 – Тисменицькому) на Покутті.

У різних місцевостях України, у тому числі й на Покутті, побутують звичаї та перестороги, яких у народі дотримувались у час наближення смерті людини. За записом А.Онищука у с. Карлів на Снятинщині існувала заборона спати тоді, коли в домі хтось помирав. Того, хто в момент чийогось скону спав, обов'язково будили, "аби ни заспав мирцє", бо, вставши, міг би його налякатися. Вірили також, що така людина могла б і не пробудитися зі сну, померти. І на Покутті, і в інших місцевостях України зафіксовано також подібні застереження спати в певні моменти обрядового періоду. Так, на Городенківщині вважали, що коли в селі є померлий, нікому не можна вдень лягати спати, "бо буде сі мати корчі" (судоми).

Охоронними мотивами зумовлена практика, побутування якої зауважив у покутських селах І.Волощинський. Перед смертю батька син обов'язково обходив усе господарство, бо інакше йому би "сі зле вело, господарка би завмирала, нічо би не було веселе єго" [4, с.164].

Про наближення смерті сповіщав не тільки стан здоров'я людини, а й віщування та прикмети. Так, зокрема, ворожили за:

– сновидіннями (священик, весілля, випадання зуба, кукурудза, падіння в яму, перехід через шанці (ями) – сниться тому хто має вмерти, той, хто має померти, – сниться в дитинстві);

– поведінкою хворого (багато спить, дивиться на руки, говорить про подорож);

– поведінкою окремих птахів, тварин (виття собаки, згасання свічки без причини, залітання ластівки до хати, биття пташки об шибку, крики сови або пугача біля хати);

– за виглядом померлого (відкриті очі, свіжа зовнішність (Вербівці), якщо після похорону півроку ніхто в селі не помер – покійник забере на той світ когось із родини [13, с.40].

© Левіновська Л., 2011

Пересторогою є те, коли на святвечір із загашеної свічки дим іде до дверей – цього року в сім'ї хтось помре. Поганим знаком є і привезення покійника для захоронення з іншого населеного пункту. Це означало, що в селі буде багато смертей.

За давніми повір'ями, услід за померлим господарем чи господинею могли загинути домашні тварини або не велася культура. У с. Карлів Снятинського повіту в той час, коли помирав господар, хтось із домашніх швидко йшов до "шпихлєра", де зберігали зерно, і рухав те збіжжя, "що він ще мав у своїх руках, аби з ним не завмерло". Вважалося, що якби того не зробити, то потім зерно не зійде. В інших селах на Покутті з такою ж метою насіння рухають, коли покійника виносять із подвір'я, а також від-в'язують худобу [3].

Бачачи важкий стан хворого, рідні кликали священика для сповіді та причастя. Траплялися випадки, коли родичі могли повертати людину з того світу своїм криком, таким чином продовжуючи йому життя на кілька днів.

Полегшити перехід "душі" можна за допомогою "страсної" свічки. Свічку дають лише тому, хто тяжко хворіє, щоб не мучився. Вогонь свічки – це "той ясний шлях, яким блукає душа". Віруючі люди вважали, що за вмерлим не можна плакати, бо умираючий буде дуже мучитись, крик може налякати "душу", яка розлучається з тілом і це принесе нові муки, викличе агонію у вмираючого [16, с.37].

Про смерть людини сповіщали відчинені ворота двору, які залишалися відкритими від часу смерті й до самого похорону, а також церковні дзвони, які дзвонять з перервами три рази.

Після смерті покійнику дають полежати щонайменше дві години, а потім старші люди обмивають та одягають його в заздалегідь приготований одяг. Воду виливають у такому місці, куди ніхто не ходить: у корчі бузини, або там, де сходяться 2–3 тини чи паркани. К.Мрочек відзначає, що в Заваллі таке місце називають "сутич"; хто стане на нього – помре у важких і довгих муках. Жителі Черемхова переконані, що хто ступить на те місце, де виливали таку воду, то його болітимуть ноги й навіть може вкалічіти. Гребінь, яким чесали мерця, і одяг який був на ньому, спалюють. Після цього покійного поміщають:

– одразу в труну, на катафалк – 8 (Троїця, Нижнів, Репужинці, Рашків, Олієво-Королівка, Поточище, Вікно, Стриганці);

– у труну, на стіл – 5 (Обертин, Прикмище, Жуків, Дубки, Коршів);

– на катафалк – 11 (Острівець, Тишківці, Чехова, Чернятин, Вербівці, Живачів, Глушків, Лука, Торговиця, Мала Кам'янка, П'ядики).

Голова мерця повинна бути повернута до образів, а ноги до дверей. Під голову ставлять подушку, набиту соломою. Руки ставлять навхрест і дають свічку (Городенківщина). Чоловіків одягають у новий костюм. Коло жінки на подушку ставлять складену вчетверо хустину [13, с.43].

Померлих хлопців і дівчат вбирали як молодих на весілля, робили вінок із барвінку, васильків або штучних квітів. Дівчатам розпускали волосся. Великий вінок розміщували навколо тіла, а після поховання вішали на могильний хрест [7, с.406]. У труну неодруженим ставлять також обручки.

Після спорядження покійника на смертне ложе всі присутні мили руки й сідали за "перший стіл". На стіл обов'язково ставили 0,5 л горілки, з яких 100 г відливали й ставили на підвіконник. Також ставили склянку чи іншу посудину з пшеницею і втикали туди свічку. Присутні молилися за душу покійного, випивали трохи горілки, закушували, знову молились і розходились по домівках.

У цей час покійному майстрували труну. Зараз, в останнє десятиліття, труну, а також надмогильний хрест купляють у спеціальних ритуальних магазинах. Також у день смерті померлому на цвинтарі викопують яму, при цьому забороняється копати яму неодруженим, а також близьким родичам.

Коли покійник лежить споряджений на катафалку, то його з чотирьох сторін "обкладають світлом": чоловіка – браття; жінку – сестри. Усі дзеркала закривають тканиною, щоб у них не "дивилася" смерть, душа, не відображався небіжчик. У перший вечір небіжчика відвідує священик із хором і відправляє панахиду. Другої ночі дяк читає до опівночі Псалтир. Із цього часу й до похорону хтось обов'язково знаходиться біля покійкого, оплакує його. Вважалося, що гріх залишати покійника самого, що "тіло треба стерегти". Приходять також прощатись односельці. Останнім часом відвідувачі часто приносять гроші. Той, хто вступив до хати, де є мрець, спочатку читає "Отче наш", потім цілує померлого в руку або хрест і лише потім вітається з присутніми. Вірять, що "мертвяк, коли лежить у труні, все бачить і чує". Тому в хаті при покійному не можна сваритися – бо тіло буде розкладатись [7, с.72].

Згідно із церковними канонами потрібно цілувати тільки хрест, який лежить біля покійного, а не самого покійника, оскільки це просто тіло без душі. І в подальшому похорон відбувається над душею й потрібно молитися тільки за душу покійного, а не за тіло [2].

У XIX – на початку XX ст. існували ігри та інші форми обрядових веселощів. Первісне значення похоронних веселощів, очевидно, полягало в захисті живих і самого мерця від злих сил, протистоянні смерті та магічному утвердженні життя в його найрізноманітніших проявах. Зважаючи на відому психофізіологічну особливість сміху як засобу зняття нервової напруги, подолання негативних емоцій, можна відзначити й позитивний психотерапевтичний ефект таких дійств для самих учасників ритуалу [6, с.575]. Найрозповсюдженішими на Покутті були ігри в "лубок", "шибеницю", "панів і слуг", "роботу". Проте зараз ігри при покійнику не збереглися. Замість них у першу після похоронну ніч чоловіки можуть грати в карти, прив'язувати когось до столу (Вікно, Поточище, Олієво-Королівка). Це називається "лубок".

З перебуванням у хаті мерця пов'язаний цілий ряд ворожінь:

– коли померлий має праве око напіввідкрите, то віщують, що хтось помре в родині, а як ліве – то з далеких родичів;

– як дим із погашених при мерці свічок йде до дверей, то ніхто з родини не помре, як повертається назад до померлого, то заповідають, що смерть ще прийде за кимось іншим;

– не годиться замітати кімнату, у якій лежить померлий, щоб знову не помер хтось із родини;

– сміття піднімають під "лаву", де лежить покійник, а коли тіло винесуть, то зразу його викидають, щоб у ньому не залишилася душа небіжчика, або спалюють разом із залишками стружок від домовини [13, с.45].

Покійник, як казали в народі, "повинен переночувати в хаті дві ночі". На третій день його хоронили, можна і швидше, залежно від природних умов. Найчастіше похорон починається до обіду, рідше – після обіду (Чехова, Коршів, Обертин, Торговиця) з приходом священика разом із церковним хором. Інколи, переважно якщо померла молода людина, похорон відбувається з духовим оркестром. Проте слід зазначити, що похорон з духовим оркестром, який заохочувався радянськими властями як "новий обряд похорону без попа", майже не прижився в покутських селах. Залежно від чину людини похоронна церемонія має свої особливості. Щасливими вважалися люди, які помирали на Великодньому тижні, оскільки вважалося, що їхня душа одразу потрапляє на небо.

Суворо забороняється хоронити із церковними почестями самогубців. Раніше їхні тіла з місця трагедії навіть до хати не заносили, а відразу везли на цвинтар, де для таких уже була готова труна. У той же день тіло закопували на краю цвинтаря. Часто навіть хрест не ставили. Тепер у таких випадках похорон відбувається за звичним сценарієм, окрім дій, пов'язаних із церквою, священиком. Священик під час молитви за покійних

також не згадує ім'я самогубця, за винятком однієї молитви, у якій є такі слова: "…І тих, що через потьмарення розуму самі себе погубили…" [2]. Але це відбувається вкрай рідко. Ховають самогубців на краю цвинтаря. Забороняється також хоронити нехрещених.

У народних віруваннях вітри й бурі пов'язують скрізь зі злими демонами та душами небіжчиків і самовбиців – топельників, вішальників. Тому, коли вітри деруть стріхи, кажуть: "Хтось повісився" [11, с.21].

Після відправи в хаті покійного переносять у домовину й виносять надвір. У домовину ставлять особисті речі небіжчика – годинник, окуляри, гребінець, шапку або хустину, якщо він користувався нею за життя, інші улюблені речі. У Городенці жінки в складках заколюють голку з ниткою. Дитині ставлять іграшки й солодощі (Черемхів) [13, с.47]. Звичай покладання до труни необхідних для життя речей свідчить про те, що в традиційній духовній культурі українців, як і в багатьох народів світу, стійко побутувало уявлення про те, що смерть людини є лише її переходом з одного світу в інший. Тому в поховальному обряді знаходимо чимало елементів, які були спрямовані на забезпечення покійнику певних умов існування в потойбічному світі [17, с.78].

Домовину повинні виносити тільки ті чоловіки, які вже одружили своїх дітей. Виносять тіло ногами вперед, тричі ударяючи об кожний поріг. У цей час рідні сідають на катафалк, щоб найближчим часом ніхто із сім'ї не помер (Незвисько, Ясенів Пільний, Вікно), або все валять на землю (Торговиця).

Після виносу тіла місце, де лежав покійник, кропили свяченою водою й ставили там якусь залізну річ (найчастіше сокиру), а на неї хліб (Незвисько) і відкривали вікна й двері, щоб душа вийшла, інакше вона тут залишалася б і покутувала б до того часу, доки в цій хаті знову хтось не помре (Залуччя) [13, с.48]. У с. Вікно хліб тримають на колінах, а вікна й двері, навпаки, – закривають.

Люди, що чекали на подвір'ї виносу тіла, не віталися словесно й не подавали одне одному руку. Якщо й точилася поміж ними розмова, то здебільшого згадували шляхетні риси покійного, не наголошуючи на якихось негативних, при цьому чоловіки обов'язково знімали головні убори, бо так велів давній звичай [5, с.32].

На похоронну церемонію біля подвір'я збираються без запрошення всі бажаючі. До старших приходять рідні, сусіди, літні люди, до молодих – більшість односельців, особливо неодружених. Під час похоронів неодружених виконувались окремі елементи весільних обрядів, а в голосінні, як і в пісенній поезії, могила порівнювалась із нареченою чи нареченим [13, с.47].

На подвір'ї священик разом із хором продовжує відправу, зачитує "прощу" – найголовніші біографічні віхи життя покійного. Також біля хати з покійним прощаються рідні, друзі, сусіди. У кінці хор виконує прощальну пісню померлого. Залишаючи подвір'я, потрібно обов'язково забрати всі свічки, які горіли, а також усі вінки.

Важливе місце в похоронній обрядовості належить голосінням. Людина голосила, щоб не тримати весь жаль і біль у собі, вона ніби ділилася своїм горем з людьми, пробуджуючи в них співчуття до себе, розуміння їх важкої ситуації тощо [10, с.379]. У похоронних голосіннях переважає оповідь про якості покійного, про труднощі, які чекають сім'ю, про почуття власного нещастя.

Час, коли можна починати голосити, завжди строго означений, так само як і час, коли вже не можна голосити. Коли тіло померлого вже покладене на покуття чи на стіл, голосіння з невеликими перервами звучить постійно аж до того часу, поки поховають померлого. Не голосять лише вночі, після заходу сонця. Тоді основне завдання – стерегти душу померлого. Можна виділити кілька основних циклів голосінь, викликаних новим етапом похоронного обряду: прихід у хату людей для прощання з померлим; перекладання тіла до гробу; винесення тіла з хати, з подвір'я, дорога на цвинтар; опускан-

ня домовини [8, с.41]. У деяких місцях ще в XIX ст. наймали або запрошували професійних плакальниць. Зараз прозаїчні тексти голосінь частково імпровізуються.

Після відправи на подвір'ї покійника до церкви на спеціальних ношах:

– несуть – 13 (Вікно, Вербівці, Чернятин, Дубки, Глушків, Репужинці, Нижнів, Острівець, Чехова, Олієво-Королівка, Рашків, Поточище, Стриганці), що вважається дуже почесно;

– везуть – 11 (Торговиця, Коршів, Мала Кам'янка, П'ядики, Лука, Тишківці, Прикмище, Обертин, Живачів, Жуків, Троїця).

У цей час труна може бути:

– відкритою – 8 (Чехова, Торговиця, Олієво-Королівка, Поточище, Острівець, Репужинці, Прикмище, Живачів);

– відкритою, а в церкві закритою – 8 (Коршів, П'ядики, Вікно, Дубки, Тишківці, Вербівці, Рашків, Обертин);

– закритою – 8 (Глушків, Чернятин, Лука, Троїця, Жуків, Мала Кам'янка, Стриганці, Нижнів).

З подвір'я похоронна процесія шикується в такому порядку: попереду йде хтось зі старших чоловіків і несе хрест, далі хоругви, потім портрет, за ними жінки й діти попарно несуть вінки, далі йшов церковний хор або духовий оркестр, потім священик і дяк, за ними чотири особи несуть віко труни (якщо небіжчик чоловік, то віко несуть чоловіки, а якщо жінка – то жінки), далі – труна з тілом. Позаду йдуть родичі, близькі й усі, хто прийшов на похорон. Усім, хто щось несе, праву руку перев'язують хустиною, до вінків чіпляють маленькі хустинки. Більшість учасників несе свічки, "щоб померлий бачив дорогу на той світ" (Вербівці, Чернелиця) [13, с.48].

По дорозі до церкви похоронна процесія зупиняється біля каплиць, хрестів, на роздоріжжі, де найчастіше ходив покійний. Якщо назустріч похоронній процесії над'їде машина, значить, у селі скоро буде новий похорон (Вікно).

Якщо навіть незнайома людина зустрічала процесію, то відходила на обочину й чекала, допоки вона не пройде (чоловіки при цьому зазвичай знімали головні убори). Це ж стосувалося й транспортних засобів: обганяти чи об'їжджати похоронний супровід вважається неприпустимим [5, с.33].

Покійника заносять до церкви, де відправляється заупокійна служба. Домовину кладуть посеред церкви головою до вівтаря. Якщо помирав священик, то напередодні похорону домовину з тілом заносили в церкву і там вона перебувала цілу ніч – до часу відправи заупокійної служби трьома священиками сусідніх парафій та виносу на кладовище [10, с.369].

У церкві під час відправи священика всі плачі й голосіння припиняються. Також у церкві всі присутні прощаються з покійником – останнє цілування. Вважається, хто останнім поцілує хрест – чоловік чи жінка – такої ж статі буде наступний. На цвинтарі рідні ще раз прощаються з померлим. Після цього покійника на спеціальних пасах опускають у яму. Після опечатання гробу священик кропить яму й домовину свяченою водою. Перед загортанням ями рідні після священика вкидають по жменьці землі, а після них це роблять усі інші. Дітей або внуків покійного мають "заплести в косу" [1].

До післяпохоронних обрядів належать поминальні обіди, які є скрізь, крім Обертина, де священик їх відмінив. Із цвинтаря всіх учасників похорону запрошують на спільну молитву або "на обід". Приходять на обід ті, хто ще раз хоче помолитись і пом'янути покійного, у тому числі дяк із церковними хористами. Не можна приходити на поминки неодруженим, крім хлопців, які несли покійного. Ця заборона, мабуть, є такою, що оберігає від смерті молодих людей.

Трапеза починається з молитви за душу покійного та пригощання "коливом" (вид каші, яку наші пращури варили з усіх злаків, вирощених у себе на полі. Сучасне коливо – зварена пшениця й заправлена медом) [13, с.50]. За народними віруваннями, кожен із

присутніх перед "обідом" повинен тричі скуштувати колива, бо "хто кілька зернин з'їсть, тілько гріхів з небіжчика здойме". Інколи (села Підвисока, Микулинці, Джурів, Русів Снятинського, Городниця, Серафинці, Росохач Городенківського, Жабокруки, Бортники Тлумацького району) коливо куштували лише раз, пояснюючи: "аби царство небесне померлому", коливо "здійме гріхи з душі". Характерною особливістю побутування цього ж звичаю в інших етнографічних районах України та в слов'ян загалом є його належність до засобів катартичної магії – мед очищає, звільняє людину від гріхів.

Мед споживали і в поминальних обрядах. На Покутті коливо з медом готували на дев'ять, сорок днів ("парастас до церкви") і в роковини смерті. Коли хтось помирав у господарстві, де була пасіка, то за душу померлого давали мед ("служба за померлих у поливаний понеділок" с. Русів) [12, с.269].

Під час "обіду" на стіл подають різноманітну й у великій кількості їжу, але повторно попросити якусь страву не дозволяється. Коли подають капусту, ще раз моляться (Вікно).

У кінці поминального обіду знову відбувається спільна молитва, хор співає "Вічную пам'ять". Після цього в будинку покійного залишаються тільки близькі родичі, сусіди для першої післяпохоронної ночі. Вважається, що душа покійного ще перебуває в домі й може з'явитись або подати знак, наприклад, у вигляді якоїсь комахи (Вікно). Людське вірування, що душа після смерті або однозначно зі смертю продовжує своє існування в постаті птаха чи якої-небудь крилатої тварини, – надзвичайно поширене в різних народів землі [11, с.21].

На другий день знову скликають близьких і сусідів і йдуть на цвинтар, де на могилі запалюють свічки та моляться. У с. Незвисько сюди приносять горілку й куски калача, котрі споживають на цвинтарі. А в с. Вікно беруть також шматок ковбаси й усе це залишають на могилі. Прийшовши додому з вікон і дзеркал знімають завіси, а горілку, яка стояла на підвіконнику, розподіляють між усіма. Також роздають родичам і сусідам особисті речі покійного. Подекуди зберігся звичай "дарів через деревце" в день похорону (Заболотів).

Збереглася віра в те, що покійник може забрати за собою односельців, родичів. У час, поки в селі не померла інша людина, говорять, що покійний "стоїть на варті". Часто родичі померлого приходять на похорон до людини, яку забрав до себе покійний.

Давньою й невід'ємною складовою похоронної обрядовості є жалоба – вираження смутку із приводу смерті людини. Її походження пов'язано з ритуалізацією афективних проявів горя та архаїчними уявленнями про обрядову доцільність і морально-етичне значення актів привселюдного розпачу рідних і близьких померлого [6, с.572]. На знак скорботи рідні на брамі або на дверях прив'язують чорні стрічки – 4 (Вікно, Тишківці, Острівець, Чехова).

Поминальні служби відбувалися:

– через 9, 40 днів і рік, а також із запрошенням у дім померлого (Чехова, Торговиця, Коршів, Вербівці, Лука, Дубки, Тишківці, Чернятин, Жуків, Обертин);

– запрошують тільки на 40-й день і після одного року (Острівець, Репужинці, Вікно, Глушків, Олієво-Королівка, Поточище, Рашків, Прикмище, Живачів, Нижнів, Троїця, П'ядики, Мала Кам'янка, Стриганці).

Усім запрошеним під кінець обіду вручають по калачику "за упокій душі".

Також моляться за душі померлих і в задушні, або заупокійні суботи, – остання субота перед 8 листопада – св. Дмитра, при цьому родичам і сусідам роздають спеціальний хліб – панашок, а також різні солодощі. Щороку на великі свята – Великдень (Вікно), Зелені свята (Чернятин) – відбувається відправа на гробах.

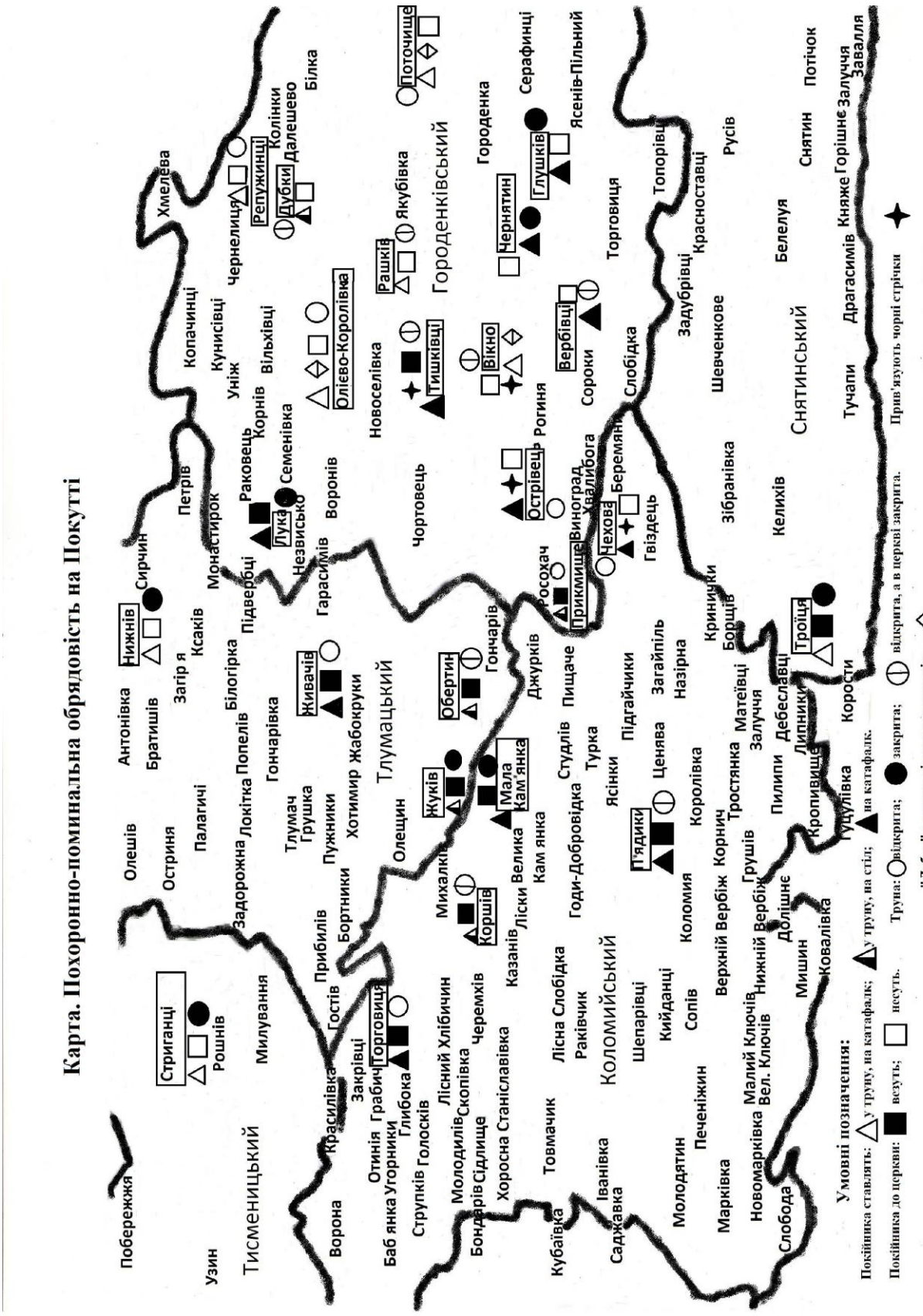
Карта. Похоронно-поминальна обрядовість на Покутті
Умовні позначення:
Покійника ставлять: у труну, на катафалк; на катафалк.
Покійника до церкви: везуть; несуть.
Труна: відкрита; закрита; відкрита, а в церкві закрита.
Прив'язують чорні стрічки
"Дубок" в першу післяпохоронну ніч
Побережжя
Узин
Тисменицький
Милування
Стриганці
Рошнів
Олешів
Острина
Палагичі
Задорожна
Локітка
Попелів
Антонівка
Братишів
Загір я
Ксаків
Нижнів
Сирчин
Петрів
Монастирок
Білогірка
Підвербці
Раковець
Лука
Незвисько
Семенівка
Гарасимів
Воронів
Гончарівка
Тлумач
Грушка
Пужники
Хотимир
Жабокруки
Живачів
Тлумацький
Олещин
Прибилів
Бортники
Гостів
Красилівка
Ворона
Баб янка
Отинія
Грабич
Торговиця
Угорники
Глибока
Закрівці
Струпків
Голосків
Молодилів
Сідлище
Скопівка
Лісний Хлібичин
Черемхів
Хоросна
Станіславівка
Казанів
Бондарів
Кубаївка
Товмачик
Лісна Слобідка
Раківчик
Іванівка
Саджавка
Коломийський
Шепарівці
Кийданці
Молодятин
Сопів
Печеніжин
Коломия
Марківка
Малий Ключів
Вел. Ключів
Верхній Вербіж
Нижній Вербіж
Новомарківка
Слобода
Долішнє
Мишин
Ковалівка
Коршів
Ліски
Велика Кам'янка
Мала Кам'янка
Михалки
Жуків
Обертин
Гончарів
Джурків
Студлів
Пищаче
Годи-Добровідка
Турка
Ясінки
Підгайчики
Пядики
Ценява
Загайпіль
Назірна
Королівка
Тростянка
Корнич
Грушів
Пилипи
Дебеславці
Липники
Кропивище
Троїця
Матеївці
Залуччя
Кринички
Борщів
Зібранівка
Келихів
Снятинський
Белелуя
Снятин
Потічок
Городенківський
Городенка
Серафинці
Ясенів-Пільний
Глушків
Чернятин
Вікно
Вербівці
Сороки
Торговиця
Слобідка
Задубрівці
Красноставці
Шевченкове
Русів
Топорівці
Тучапи
Драгасимів
Княже
Горішнє
Залуччя
Завалля
Поточище
Рашків
Якубівка
Тишківці
Новоселівка
Олієво-Королівка
Чортовець
Рогиня
Острівець
Прикмище
Виноград
Хвалибога
Сосохач
Чехова
Беремяни
Гвіздець
Куликівка
Гудилівка
Коросте
Кунисівці
Уніж
Вільхівці
Корнів
Чернелиця
Репужинці
Колінки
Дубки
Далешево
Білка
Хмелева
Копачинці

Після похорону рідні перебувають у жалобі за померлим родичем. Термін жалоби різний, відповідно до ступеня фамілійної спорідненості. За батьком, мамою, дитиною, братом і сестрою жалоба продовжується цілий рік, за дідусем і бабусею – шість або три місяці, за більш далекими родичами – 40 днів. У час жалоби родичам забороняється співати, танцювати, одружуватися, приймати гостей чи йти на гостину. Також чоловіки тривалий час можуть не голитися. Жінки цілий рік носять чорні хустини, вірячи, що душа ще перебуває з рідними й потребує від живих допомоги. Такою допомогою є постійна молитва за душу покійника та згадки про його добрі справи. На урочисті свята та по неділях за померлих ставлять свічки й час від часу просять священика помолитися за душу родичів. Зберігся також своєрідний звичай "відкупу" від жалоби. Після закінчення терміну жалоби родичі, перший раз виходячи до танцю, кидали під ноги жменю монет. Тим самим вони відкуповувалися від покійника (Вербівці, Вікно).

До після похоронних звичаїв належать й упорядкування цвинтарів. На могилах висаджують барвінок, любисток, м'яту, а в головах – фруктові дерева. Плоди з них дозволяється споживати всім. Проте заборонено торгувати цими плодами через переконання, що вторговані гроші принесуть лише майнові збитки. Оформлення могил родичів на Покутті вважалося престижем для живих родичів. Тому покутські сільські цвинтарі завжди охайно доглянуті, а багато надмогильних пам'ятників є мистецькими витворами [13, с.51].

Як бачимо, смерть віддавна сприймали як реальну загрозу, небезпечну, убивчу силу, згубну для людей, рослин, тварин, землі й навіть "неживих" предметів. Звідси – намагання уникнути небажаних ситуацій та аналогій з умиранням, захистити різні прояви життя від смерті та небіжчика, що є її носієм, і зберегти від занепаду домашнє господарство [4, с.165]. Головна причина такої стійкості – високий рівень релігійності мешканців Покуття. Більшість обрядів спрямована на підготовку й супровід душі померлого до потойбічного світу, прагнення живих забезпечити їй рай [14, с.36].

До цього часу збереглася віра в те, що покійний може впливати й на атмосферні явища. Траплялися випадки, коли довго не було дощу, то на могилу останньої померлої людини виливали воду для того, щоб випав дощ (Вікно).

Отже, похоронно-поминальні обряди є найстійкішими в порівнянні з іншими родинними обрядами. Це пов'язано з намаганням не допустити померлого до втручання в справи сім'ї.

1. Свідчення Білої Ганни Григорівни 1929 р. н.; народилася в с. Вікно Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.; освіта – майже 7 класів, працювала в колгоспі, у ланці, пенсіонерка, вдова. Проживає за адресою: с. Вікно Городенківського р-ну Івано-Франківської обл., вул. Винниченка, 10. Записано 01.03.2009 р. Левіновською Л. І.
2. Свідчення о. Ніньовського Мирослава Михайловича 1962 р. н.; народився в м. Коломия; освіта вища, священик. Проживає за адресою: м. Коломия Івано-Франківської обл., вул. Г. Грегіта, 38. Записано 30.01.2011 р. Левіновською Л. І.
3. Свідчення Сисак Катерини Степанівни 1929 р. н.; народилася в с. Мала Кам'янка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.; освіта – середня, працювала вчителем початкових класів, пенсіонерка. Проживає за адресою: с. Мала Кам'янка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. Записано 02.10.2010 р. Левіновською Л. І.
4. Гузій Р. Охоронні звичаї та перестороги, пов'язані з наближенням смерті: порівняльні розсліди / Гузій Р. // Карпати: людина, етнос, цивілізація : науковий журнал з проблеми карпатознавства. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. 1. – С. 163–168.
5. Древлянський В. "Йому царство небесне, а нам ще прожить" / Древлянський В. // Берегиня. – 2001. – № 2. – С. 31–36.
6. Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. : етнологія та мистецтвознавстві [голов. ред. С. Павлюк]. – Львів, 2006. – С. 569–589.
7. Історія української культури : у 5 т. | [голjd. ред. Скрипник Г. А.]. – К., 2008. – Т. 4, кн. 1. – С. 403–415.
8. Коваль-Фучило І. Голосіння в контексті похоронного ритуалу / Коваль-Фучило І. // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 1. – С. 33–44.

9. Коваль-Фучило І. Похоронний ритуал: проблема функціонування і сприйняття / Коваль-Фучило І. // Берегиня. – 2000. – № 1. – С. 53–56.
10. Кожолянко Г. К. Етнографія Буковини / Кожолянко Г. К. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – Т. 2. – 424 с.
11. Колесса Ф. Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядовості / Колесса Філарет // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2001. – Т. CCXLII. – С. 7–87.
12. 12Мовна У. Знакова функція меду в родинній обрядовості Карпат і Прикарпаття / Мовна У. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2001. – Т. CCXLII. – С. 262–270.
13. Паньків М. "Мамко моя, зозуленько моя…" / Паньків М. // Берегиня. – 2002. – № 1. – С. 37–54.
14. Паньків М. Сучасні традиційні обряди на Покутті та проблема їх збереження / Паньків М. // Етнос і культура. Часопис Прикарпатського університету ім. В. Стефаника : зб. наук.-теорет. ст. Гуманітарні науки / ред. Кононенко В. І. – Івано-Франківськ, 2003. – № 1. – С. 32–37.
15. Українська минувшина : ілюстр.-етногр. довід. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна [та ін.]. – К., 1993. – 256 с.
16. Ульяновська С. Уявлення про духовну сутність людини в контексті поховальної обрядовості / Ульяновська С. // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 3. – С. 34–40.
17. Яковлєва О. "Потойбіччя" в уявленні прадавніх українців / Яковлєва О. // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 3. – С. 78–85.

В статье на основе анализа этнографических источников и полевых материалов освещены особенности похоронно-поминальной обрядности на Покутье. Закономерности распространения различных явлений обрядности, активизация одних и отмирания других особенностей бытовой культуры представлены на основе картографирования.

Ключевые слова: *обряд, обычай, смерть, похороны, покойник.*

The article analyzes the pecularities of the funeral-memorial rites of Pokuttya according to the ethnografical resources and research materials. Regularities of distribution of various phenomena ceremonies, activation and disappearance of some other features of everyday culture given by mapping.

Key words: *rite, custom, death, funeral, departed.*

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (Укр)

Ігор Підкова

ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ 1991 р. В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПЕРЕДВИБОРЧИХ ПРОГРАМ КАНДИДАТІВ

Стаття висвітлює передвиборчі програми кандидатів у Президенти під час обрання першого Президента новітньої історії України. Автор стверджує, що під час президентських перегонів претенденти на найвищу державну посаду одностайно підтримали курс на здобуття повної незалежності України. Показано, що програми кандидатів у частині пошуку механізмів подолання кризових явищ і становлення державної структури мали декларативно-еклектичний характер, зумовлений початковим станом національної політичної, економічної й політологічної думки, містили декларативні, а інколи й популістські обіцянки соціального характеру (зокрема, всезагальна майнова рівність і справедливість, соціальні державні гарантії, європейський рівень життя вже через 3–5 років).

Ключові слова: *Україна, незалежність, вибори, виборча кампанія, передвиборчі програми, кандидати.*

Спроба державного перевороту в Радянському Союзі в серпні 1991 р. і проголошення Верховною Радою незалежності України поставило на перший план суспільно-політичного життя республіки дві найнагальніші проблеми: обрання Президента й проведення загальнонаціонального референдуму щодо схвалення Акта державної незалежності. Саме так окреслив головні завдання всіх демократичних сил у цей період один із лідерів Народної Ради, парламентського об'єднання у Верховній Раді, Б.Горинь: "Перед нами два найважливіші питання: незалежність мусить бути підтверджена резуль-

© Підкова І., 2011

татами референдуму 1 грудня... Тільки тоді Україна може претендувати на визнання країнами світу... Наступне – підготовка і проведення передвиборчої кампанії і виборів Президента" [8, с.1].

Відразу зазначимо, що під час президентських перегонів претенденти на найвищу державну посаду одностайно й беззастережно підтримали курс на здобуття повної незалежності України й декларували своїм першочерговим завданням під час виборчої кампанії сприяти позитивному результатові референдуму 1 грудня. Їхні ж політичні погляди на ключові стратегічні й практичні пріоритети розвитку молодої держави, шляхи реформування всіх сфер життя українського суспільства, визначення й утвердження місця України в системі нових геополітичних реалій мали певні відмінності, порівняльний огляд яких і становить основну мету цієї статті.

Президентська кампанія 1991 р. офіційно розпочалася 1 вересня. Правом висунення претендентів у кандидати в Президенти скористалося 12 політичних партій, громадських об'єднань і рухів, 97 трудових колективів [9, с.2]. Водночас близько 100 громадян України подали заяви до Центрвиборчкому про самовисунення на найвищий державний пост. Серед самовисуванців майже третину складали пенсіонери й непрацюючі (з них – одна жінка). Претендентами в кандидати у Президенти стали 16 народних депутатів УРСР, 5 народних депутатів СРСР, 2 керівники Верховної Ради України (Голова Верховної Ради Л.Кравчук і заступник Голови – В.Гриньов), 5 керівників постійних комісій Верховної Ради, 10 робітників, 3 колгоспники. Приблизно 15% претендентів у кандидати вже переступили 60-річну вікову межу [32, с.4–5]. Реєстрація кандидатів у Президенти відбувалася за умови підтримки їхніх кандидатур не менш як 100 тисячами підписів мешканців республіки, які мали виборче право, і закінчувалася 31 жовтня 1991 р. У результаті пред'явлення підписних листів на підтримку претендентів ЦВК зареєструвала кандидатами в Президенти сімох осіб. Однією з головних особливостей цієї президентської кампанії стало те, що демократичні сили не спромоглися домовитися про підтримку єдиного кандидата, і на старті виборчих перегонів постало п'ятеро політичних союзників, які представляли опозиційне парламентське об'єднання – Народну Раду. Серед цих претендентів були голова Львівської обласної ради народних депутатів В.Чорновіл (підтримував НРУ), голова Української республіканської партії Л.Лук'яненко, заступник Голови Верховної Ради України В.Гриньов (підтримала частина членів ПДВУ), голова Народної партії України Л.Табурянський, голова Народної Ради І.Юхновський (за підтримки структур ПДВУ). Представники колишніх партійно-державних структур – Голова Верховної Ради Л.Кравчук і міністр сільського господарства України О.Ткаченко позиціонували себе як незалежні кандидати[1].

Ще на старті президентської кампанії найреальнішими претендентами на найвищу державну посаду вважалися (це підтверджували й результати численних соціологічних досліджень) Л.Кравчук і В.Чорновіл[2]. Проблемними видавалися шанси на перемогу І.Юхновського, Л.Лук'яненка та В.Гриньова. Потенційні результати кандидатів Л.Табурянського й О.Ткаченка не виходили за межі соціологічної похибки (1,5–3,0%) [19, с.71].

[1] Висунення Л.Кравчука відбувалося за участю близько 50 трудових колективів, а О.Ткаченко вважався неофіційним кандидататом від КПУ, діяльність якої в Україні ще до початку президентської кампанії була заборонена.

[2] За даними соціологічних опитувань у вересні 1991 р. Л.Кравчуку як майбутньому Президентові України віддавало перевагу 32,7% опитаних, В.Чорноволу – 8,1%, І.Юхновському – 6,8%, Л.Лук'яненку – 2,6%, В.Гриньову – 3,4%. Динаміка рейтингів у жовтні 1991 р. у цих же претендентів була такою: Л.Кравчук – 38,3% опитаних, В.Чорновіл – 14,5%, І.Юхновський – 4,5%, Л.Лук'яненко – 4,9%, В.Гриньов – 3,2% (Пахомов Ю. Думка громадян щодо виборів Президента та референдуму на підтвердження Акта про незалежність. Результати соціологічного дослідження Інституту соціології АН УРСР // Голос України. – 1991. – 1 листопада. – С. 11).

Претенденти на президентський пост свої погляди на майбутнє України як суверенної держави, шляхи подолання глибокої економічної кризи, реформування державного механізму й розбудови демократичного суспільства презентували і в офіційних виборчих програмах, і під час передвибочих зустрічей, прес-конференцій, інтерв'ю у ЗМІ тощо. Огляд програмних документів дає підстави стверджувати, що всі кандидати декларували наміри розбудовувати незалежну Українську державу, реформувати систему органів державного управління й місцевого самоврядування, домагатися запровадження ринкової економіки, дотримуватися засад політичного плюралізму, сприяти збереженню національного й міжконфесійного миру в республіці, налагоджувати рівноправні добросусідські відносини з усіма державами (у т. ч. з колишніми республіками СРСР), забезпечити національно-культурний розвиток усіх національностей в Україні, надавати державну підтримку національній освіті та науці тощо.

Не маючи можливості розкрити всі аспекти політичних концепцій претендентів у рамках окремої наукової статті, зупинимося на тих аспектах, які, на нашу думку, мали важливе значення для тогочасного українського політикуму й соціуму або, незважаючи на майже 20 років існування України як незалежної держави, зберігають актуальність і сьогодні. Серед проблем, які мали вагоме суспільне звучання й постійно перебували в полі зору і політичних лідерів, і громадян, були питання національно-державного будівництва й майбутнього державного устрою України, статусу союзних збройних сил та ядерної зброї на території республіки, взаємовідносин між колишніми союзними республіками й Центром, а також проблема Союзного договору, політика держави в мовно-культурній сфері тощо.

Як основу для порівняльного аналізу політичної платформи кандидатів візьмемо їхні офіційні виборчі програми [1–4]. Окремі ж публічні виступи цих політиків дадуть змогу доповнити чи конкретизувати їхнє ставлення до актуальних проблем життя суспільства, оскільки іноді претенденти свідомо зміщували політичні акценти, а інколи, виходячи з міркувань політичної доцільності, висловлювали думки, які серйозно корегували основні постулати офіційних передвиборчих документів.

Слід відзначити, що програмні викладки кандидатів – членів Народної Ради в оцінках стратегічних перспектив розвитку України як незалежної держави не містили принципових розбіжностей. Більше того, між програмами І.Юхновського, В.Чорновола та Л.Лук'яненка, які виступали як представники демократичного табору, з одного боку, та їхнього головного суперника Л.Кравчука – кандидата від "партії влади", з іншого, не існувало взаємовиключних, концептуальних протиріч. Інколи навіть складалося враження, що програми цих кандидатів були написані під своєрідну "політичну копірку", оскільки використовували майже однотипний набір політичних кліше у сфері суспільних трансформацій (зокрема, "соціально орієнтована ринкова економіка", "відродження села", "становлення реальної багатопартійності", "конституційно-правова держава" тощо) й оперували практично ідентичним економіко-політичним інструментарієм їхньої реалізації (демонополізація, приватизація, лібералізація, демократизація тощо). Так, зокрема В.Чорновіл єдину відмінність своєї програми від програмних тез Л.Кравчука вбачав у тому, що "моїй програмі років тридцять, а його – три дні. Або три неділі" [13, с.320]. Загалом можна констатувати, що значна частина програмних засад цих чотирьох кандидатів ґрунтувалася на близьких ідейно-політичних принципах, а підходи до вирішення суспільних проблем різнилися тільки механізмами та інструментарієм їхньої реалізації.

Однією із ключових проблем, яка постійно перебувала в центрі уваги і політиків, і виборців, було питання майбутнього державного устрою України. Так, рухівський кандидат заявляв (особливо акцентував на цьому під час зустрічей із виборцями в південно-східних областях), що він підтримує побудову України на принципах розширеного земельного самоврядування, і підкреслював, що "моя ідея федеративного уст-

рою... полягає лише в ширшому місцевому самоврядуванні з підпорядкуванням центру, центральному уряду... Перехід до такого устрою зараз не на часі. Спершу слід збудувати міцну Українську державу" [33, с.3]. Кандидат же від національно-консервативного табору Л.Лук'яненко щодо майбутнього національно-державного устрою зазначав, що він чи не єдиний з кандидатів виступає проти федералізації України – за неподільну демократичну соборну державу [10, с.4]. Таке твердження не зовсім відповідало дійсності, оскільки серед усіх кандидатів тільки В.Гриньов однозначно заявляв про доцільність реформування державного устрою України на засадах федерації [14, с.3]. Інші ж кандидати виступали за різні за ступенем форми місцевого самоврядування за збереження статусу України як унітарної держави. Так, І.Юхновський не піддавав сумніву принцип соборності України, але пропонував запровадити широке регіональне (крайове) самоврядуванням [6, с.3]. "Я прибічник розумної децентралізації... Свобода людей і свобода націй є та необхідна умова, щоб коефіцієнт корисної дії у держави був максимальним", – заявляв він [35, с.2]. Не торкалися цієї проблеми у своїх програмних викладках ні Л.Табурянський [29, с.7], ні О.Ткаченко [2, арк.53]. Л.Кравчук із притаманною його пропозиціям збалансованістю, підкресливши визначальність ідеї соборності та цілісності України, представив концепцію створення самоврядно-територіальних одиниць (самоврядних територій) зі своїми органами управління, функції яких виконували б "наші місцеві Ради в їх нинішньому складі" [23, с.2]. Стосовно ж проблеми державного устрою України Л.Кравчук був гранично категоричним: "Я виступав, виступаю і виступатиму проти федерального устрою" [16, с.3].

Питання сфери національної безпеки займали важливе місце в програмах більшості кандидатів. У визначенні пріоритетів, які мали гарантувати національну безпеку України, кандидати називали власну армію, національну гвардію, службу безпеки, участь України в міжнародних структурах з питань безпеки й співробітництва тощо. Суть військової політики України В.Чорновіл убачав в "оборонній доктрині, забезпечуваній національною армією – професійною, деполітизованою, справді народною" [1, арк.57]. Надійним гарантом незалежності України та її суверенітету вважали власні Збройні Сили Л.Кравчук та І.Юхновський.

У врегулюванні складного у військово-політичному плані питання подальшої долі ядерної зброї та радянських військ стратегічного призначення, що розміщувалися на території України, кандидати пропонували різні підходи. Своє ставлення до ядерної зброї головний опозиційний кандидат В.Чорновіл висловлював так: "Наявність на території України ядерного потенціалу… буде стимулом для того, щоб скоріше нас визнавали як державу..." У той час, коли уряди західних держав головну умову майбутньої співпраці з Києвом вбачали в якнайшвидшому ядерному роззброєнні України, позиція рухівського кандидата щодо частини атомного арсеналу колишнього СРСР залишалася невизначеною. Співзвучну позицію займав і його візаві з демократичного табору Л.Лук'яненко, який пропагував ідею т. зв. поетапного перетворення України на без'ядерну зону. "Ми прагнемо її (атомної зброї. – *І.П.*) знищення згідно з Декларацією. Але українська дипломатія повинна вести переговори про паралельне ядерне роззброєння і Росії, і інших ядерних держав" [31, с.1], – заявляв лідер республіканців на зустрічах з виборцями. Подібні висловлювання з великою настороженістю сприймалися на Заході й давали привід для вільної інтерпретації позиції цих кандидатів опонентами по президентських перегонах. Головний же суперник кандидатів-народорадівців Л.Кравчук питання ліквідації стратегічних ядерних сил на території України зробив наріжним каменем власного бачення майбутньої зовнішньополітичної лінії України щодо проблем роззброєння. Відкидаючи будь-які двозначності в трактуванні своєї позиції, Л.Кравчук в інтерв'ю телекомпанії CNN (Сі-Ен-Ен) у перший же день виборчої кампанії заявив: "Україна має намір стати без'ядерною державою. Україна хоче, щоб ядерна зброя, яка є на її території, була ліквідована відповідно до міжнародних договорів" [15, с.2].

Повідомлення ж голови Верховної Ради України на сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку в жовтні 1991 р. про намір України як неядерної держави приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї закріплювало за Л.Кравчуком у світовому співтоваристві образ послідовного й передбачуваного політика [5, с.2].

Погляди кандидатів щодо майбутньої військової співпраці між республіками колишнього СРСР розміщувалися в широкому діапазоні взаємовиключних концепцій: від спільного контролю над ракетно-ядерним потенціалом колишнього СРСР й створення стратегічної оборони республік, подібної до блоку НАТО (В.Гриньов), або ж формування з Росією, Білорусією й Казахстаном об'єднаного ядерного командування (І.Юхновський) до повного заперечення потреби будь-яких контактів у військовій площині з колишніми республіками (Л.Лук'яненко).

Низка важливих політичних проблем, навколо яких у суспільстві точилися гострі дискусії, отримала в офіційних програмах кандидатів поверхове, формальне висвітлення, але уникнути їх деталізації під час зустрічей із журналістами або виборцями кандидатам не вдалося. Ці питання стосувалися, зокрема, регіональної мовної політики (у першу чергу, статусу російської мови), ставлення до членів забороненої Компартії та можливого люстраційного процесу, автономного статусу Криму й кількох інших регіонів тощо.

Однією з найскладніших проблем, яка дискутувалася на зустрічах із виборцями, особливо на Сході та Півдні республіки, було питання статусу російської мови й мовного режиму в державних й освітніх установах. Кардинальна зміна політичної ситуації в країні зумовила й зміщення акцентів у поглядах претендентів на мовно-культурні аспекти суспільних відносин. Якщо під час парламентських виборів 1990 р. для виборців, особливо на Заході, важливим було подолання "мовного Чорнобиля" через розширення сфери функціонування української мови, то тепер питання постало в іншій площині – забезпечення умов для функціонування російської мови й побоювання частини населення адміністративної українізації всіх сфер життя. Тож у своїх публічних виступах кандидати намагалися виходити з реалій мовної ситуації в республіці. Якщо позиція Л.Лук'яненка з цього питання визначалася програмою його партії ("УРП вимагає неухильного дотримання виконання Закону про мови" [27, с.18]), то, на думку В.Чорновола, майбутній земельний устрій республіки передбачав, що "землі можуть самі визначати принципи свого внутрішнього життя, мову тощо" [20, с.3]. Голова Народної Ради І.Юхновський допускав використання в ряді регіонів російської мови поряд із державною. На його думку, "якщо в деяких областях зараз будуть дві мови – і українська, й російська, – немає в тому ніякої біди. Якщо в Криму додасться й третя, татарська, це теж буде правильно" [35, с.2]. В.Гриньов дотримувався концепції своєрідного мовного "триалізму" на Кримському п-ові, тобто рівноправного функціонування української, російської та кримсько-татарської мов, а щодо всієї України, то цей кандидат ще з часів "спікіріади" 1990 р. небезпідставно вважався послідовним прихильником двомовності [25, с.3].

Як один із варіантів демократичного підходу до вдосконалення національних відносин в Україні всі основні кандидати (крім прихильника федералізації України В.Гриньова) допускали запровадження статусу культурно-національних автономій (зокрема, у вигляді національно-культурних районів, національно-територіальних округів тощо). Назагал претенденти на президентську посаду, як і весь український політикум, дуже чутливо ставилися до національних проблем, особливо напередодні референдуму 1 грудня. Відзначимо хоча б такий незначний, але показовий факт – найпослідовніші борці за національну державність Л.Лук'яненко й В.Чорновіл у своїх програмах жодного разу (!) не звернулися до своїх виборців за мовно-етнічною ознакою – "український народ", "українці" тощо, а використовували лише політичні терміни – "громадяни України", "населення України", "народ України", очевидно, упереджаючи можливі зви-

нування в націоналістичних устремліннях. Колишній ж головний ідеолог Компартії Л.Кравчук у своїй програмі оперував такими визначеннями, як "українська нація", "український народ", "українці" [21, с.3–6], а торкаючись мовного питання, підкреслював, що він не проти двомовності тих регіонів, де компактно проживає конкретна національність [11, с.2].

Дражливе для частини суспільства питання про ставлення до комуністів і можливість політичної люстрації в жодній з офіційних програм кандидатів, у т. ч. і від демократичних сил, не розглядалося. На зустрічах із виборцями питання щодо майбутнього Компартії та її членів підіймали тільки двоє кандидатів – Л.Лук'яненко та В.Чорновіл. Голова УРП на прес-конференції на Харківщині заявив, що у випадку перемоги на виборах він "проведе останній, і сподіваюсь, успішний наступ на партію – вбачаю в цьому головне завдання майбутнього Президента України" [17, с.4]. Одночасно Л.Лук'яненко вказував на неприпустимість переслідування політичних опонентів, а у випадку обрання його Президентом він довершить "демократичне зміщення партократів, в результаті якого жоден комуніст не потрапить до тюрми... Моя політична установка – перервати ланцюг безперервного репресування і почати новий період в історії України" [18, с.1]. Колишній політв'язень Л.Лук'яненко, як, зрештою, і В.Чорновіл, розцінював як неприйнятний для України приклад антикомуністичної політики тогочасного Президента Грузії З.Гамсахурдії, наслідки якої невдовзі стали однією з причин кривавих громадянських зіткнень у цій закавказькій республіці колишнього СРСР. Кандидат ж від Руху зазначав, що Компартія зберігає свій вплив у суспільстві через "незалежні" друковані видання, які й надалі дотримуються колишньої ідеологічної спрямованості, через контроль над тисячами підприємств, на яких сконцентрувалися фінансові фонди колишньої КПУ, і формально заборонені, а фактично існуючі партійні структури [33, с.3]. Отож, на його думку, тотальна декомунізація всіх владних і господарських структур є першочерговим завданням новообраного президента. "Зараз у нас відбувається ліквідація діяльності компартії... – парирував В.Чорновіл гострі звинувачення в переслідуваннях комуністів на Львівщині. – Рядових комуністів ніяким чином переслідувати не будемо. А злочинців законним порядком садовитимемо на лаву підсудних" [26, с.3]. Очевидно, така тональність заяв кандидата не могла не насторожувати ті 24% громадян [22, с.7], що виступали проти заборони Компартії (з них – члени Компартії складали тільки 6%); противників же "жорсткої" лінії проти колишніх комуністів, хай навіть і партноменклатури, могло бути ще більше. Недаремно лідер НРУ І.Драч закликав до толерантності задля підтримання громадянського миру в суспільстві: "Тоталітарна система розпадається, й треба мудро, тактовно ставитися до всіх її кращих, розумніших сил. Не слід навмисне створювати собі ворогів..." [12, с.3].

Питання нового Союзного договору й майбутнього Союзу після проголошення незалежності республіки Верховною Радою вже не становило політичної дилеми для більшості громадян України. І хоча у своїх публічних заявах кандидати інколи висловлювали стурбованість щодо результатів майбутнього референдуму[3] [34, с.2; 36, с.4], майже всі соціологічні викладки того часу стверджували – статус України як незалежної держави готова підтримати більшість населення у всіх регіонах[4]. Однак форма майбутньої співпраці з незалежними державами пострадянського простору бачилася кандидатами по-різному. Позиція Л.Лук'яненка та В.Чорновола щодо перспектив укладення Союзного договору й створення Співдружності колишніх республік у будь-якій формі була однозначною й безкомпромісною – жодних політичних чи економічних

[3] Див. висловлювання із цього приводу: Інтерв'ю з І.Драчем. – Режим доступу : //dialogs.org.ua/issue-full [1.12.2006].

[4] У жовтні 1991 р., за даними групи соціологічних досліджень при Секретаріаті Верховної Ради, за підтвердження Акта проголошення незалежності України готові були висловитися 84,35% тих громадян, хто мав намір узяти участь у референдумі.

контактів на багатосторонній основі за участю союзного Центру. Зокрема, В.Чорновіл категорично висловлювався проти "єдиного економічного простору" в межах колишнього СРСР. Поміркованішу позицію займав І.Юхновський, оскільки в його "команді" були директори великих заводів, для яких економічні зв'язки з підприємствами-партнерами з колишніх республік СРСР мала важливе, а інколи й вирішальне значення. У цій ситуації голова Народної Ради висловлювався за збереження єдиного економічного простору з колишніми республіками (принаймні на перехідний період), створення для вироблення єдиної економічної політики консультаційно-координаційного органу – Міждержавного координаційного економічного комітету. В.Гриньов уважав питання господарської інтеграції республік колишнього СРСР необхідною передумовою стабілізації й ефективного реформування їхніх економік. Він висловлювався за створення єдиного економічного простору на терені колишнього СРСР, що передбачало збереження в обігу карбованця (принаймні на 1–1,5 р.), узгодження із Центром емісійної політики, заходи з лібералізації цін, приватизації тощо. Важливим елементом зовнішньополітичної доктрини України заступник Голови Верховної Ради вважав формування політичного Співтовариства трьох східнослов'янських держав [7, с.6]. Не деталізував своєї позиції із проблеми міжреспубліканських відносин і Центру один із двох партійних кандидатів Л.Табурянський, який обмежувався у виступах загальними висловлюваннями про необхідність тісної співпраці. Невизначену позицію щодо міждержавних відносин на пострадянському просторі займав й О.Ткаченко. Так, наприклад, в одному з інтерв'ю щодо перспектив укладення Союзного договору цей кандидат заявив, що "договору взагалі не повинно бути. Бо Союзу як такого практично не існує..." [30, с.6], а через два дні вже твердив, що "зовсім не виключає підписання Союзного договору", оскільки з біди, у яку колишні республіки потрапили, потрібно вибиратися всім разом [24, с.13]. Л.Кравчук схилявся до збереження єдиного економічного та інформаційного простору колишніх республік. У рамки цієї політичної лінії вкладалося й підписання ним як Головою Верховної Ради в Москві Договору про Економічне співтовариство, і його висловлювання про намір України брати участь у реалізації й фінансуванні спільних програм у галузі космічних досліджень, стратегічної оборони, екології, ядерної зброї та ще двох-трьох видів головних напрямів діяльності [28, с.3]. Однак рішучі застереження Л.Кравчука щодо утворення будь-яких структур "навіть з найменшим натяком на центральні органи" та його заяви про те, що Україна не підпише й не ратифікує "ніякої угоди, коли за нею стоятимуть центральні органи будь-якого обсягу" [16, с.3], – свідчили про усвідомлення цим політиком необхідності формування стосунків між колишніми республіками СРСР на принципово нових засадах.

Під час передвиборної кампанії основні претенденти на президентську владу та їхні команди намагалися представити власні програми системних реформаційних змін (політичних, економічних, соціальних тощо), які мали, на їхню думку, забезпечити державно-національну консолідацію суспільства на етапі становлення й розвитку Української держави. Для виходу із кризової ситуації претенденти пропонували різні модернізаційні моделі: від побудови соціально орієнтованої економіки (зокрема, Л.Кравчук та І.Юхновський) і запровадження національно-державницької ідеології в процес побудови майбутньої України (В.Чорновіл та Л.Лук'яненко) до реалізації концепції "третього шляху", орієнтованої на ліберальні пріоритети й відновлення інтеграційних процесів на пострадянському просторі (В.Гриньов).

Програми кандидатів у частині пошуку механізмів подолання кризових явищ і становлення державної структури мали декларативно-еклектичний характер, зумовлений початковим станом національної політичної, економічної й політологічної думки. Попри всю зовнішню інформативність програми давали розмиті уявлення про шляхи ринкових перетворень і соціальні наслідки реформування економіки, особливості процесу становлення державного суверенітету в пострадянський період, містили деклара-

тивні, а інколи й відверто популістські обіцянки соціального характеру (зокрема, всезагальна майнова рівність і справедливість, соціальні державні гарантії, європейський рівень життя вже через 3–5 років тощо).

Єдиним питанням, у якому всі кандидати були одностайними і яке віддзеркалювало політичний консенсус, що на той час визрів в українському політикумі й суспільстві щодо його вирішення, – було питання незмінності політичного вектора розвитку України в напрямі незалежності. Вирішальним кроком на цьому шляху мало стати уконституювання громадянами Акта незалежності на всеукраїнському референдумі й всенародне обрання Президента – події, які відкривали нову сторінку національної історії – період державної незалежності України.

1. Архів Української республіканської партії (Архів УРП; архівні матеріали знаходяться у Львівській обласній організації Української республіканської партії “Собор” й упорядковані автором, спр. 39. Україна. Шлях до свободи. Основні принципи програми кандидата на пост Президента України В. Чорновола, арк. 56–57.
2. Архів УРП, спр. 39. “За суверенну, економічно міцну, незалежну демократичну Україну!”. Основні положення програми кандидата в Президенти України О. Ткаченка, арк. 53.
3. Архів УРП, спр. 39. “5 років достатньо, щоб Україна стала розвиненою європейською державою. Я знаю, як цього досягти”. Основні положення програми кандидата в Президенти України Л. Лук’яненка, арк. 64.
4. Архів УРП, спр. 39. “Народ і Президент повинні розуміти один одного...” Тези програми кандидата в Президенти України І. Юхновського, арк. 62.
5. Виступ Голови Верховної Ради України Л. Кравчука на 46-й сесії Генеральної Асамблеї ООН // Голос України. – 1991. – 2 жовт. – С. 2.
6. Вихід з кризи : Програма кандидата в Президенти України І. Юхновського // Голос України. – 1991. – 27 листоп. – С. 3.
7. Гриньов В. Перший Президент має “згоріти” / В. Гриньов // Голос України. – 1991. – 5 листоп. – С. 6.
8. Гулик І. Чуєш голос наш, Україно? / І. Гулик // За вільну Україну. – 1991. – 3 верес. – С. 1.
9. Досить претендентів? // Голос України. – 1991. – 4 жовт. – С. 2.
10. Доценко Ю. Вийшов на майдан / Ю. Доценко // Голос України. – 1991. – 28 листоп. – С. 4.
11. Доценко Ю. Ніякого центру над союзами / Ю. Доценко // Голос України. – 1991. – 14 листоп. – С. 2.
12. Драч І. Повернутися до тюрми – неможливо / І. Драч // Літературна Україна. – 1991. – 12 верес. – С. 3.
13. Дребот Н. В’ячеслав Чорновіл на тлі доби українського відродження / Н. Дребот // Збірник доповідей і повідомлень, поданих на ІІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків [“Українська історична наука на шляху творчого поступу”]. – Луцьк, 2007. – С. 320.
14. Економічне чудо Володимира Гриньова : Основні положення програми кандидата в Президенти України // Голос України. – 1991. – 30 листоп. – С. 3.
15. Інтерв’ю Л. М. Кравчука телекомпанії Сі-Ен-Ен // Голос України. – 1991. – 1 жовт. – С. 2.
16. Кравчук Л. Народ доріс до незалежності... / Л. Кравчук // Голос України. – 1991. – 12 листоп. – С. 3.
17. Лук’яненко Л. Я проведу останній і, сподіваюсь, успішний наступ / Л. Лук’яненко // Голос України. – 1991. – 28 листоп. – С. 4.
18. Лук’яненко Л. Я стану президентом / Л. Лук’яненко // Голос України. – 1991. – 23 жовт. – С. 1.
19. Михальченко Н. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995 / Н. Михальченко, В. Андрущенко. – К., 1996. – С. 71.
20. Не обдурити б народ : Нотатки з прес-конференцій В. Чорновола й Л. Табурянського, 20–21 листоп. 1991 р. // Голос України. – 1991. – 23 листоп. – С. 3.
21. Нова Україна. Програма кандидата у Президенти України Л. Кравчука // Голос України. – 1991. – 31 жовт. – С. 3–6.
22. Оссовський В. Як оцінили путч наші громадяни? / В. Оссовський // Голос України. – 1991. – С. 7.
23. Паришкура К. Вручено кандидатські посвідчення / К. Паришкура // Голос України. – 1991. – 11 жовт. – С. 2.
24. Пілат О. “Дружба народів” дає прибутки / О. Пілат // Голос України. – 1991. – 7 листоп. – С. 13.
25. Пілат О. Одна кнопка на чотирьох / О. Пілат // Голос України. – 1991. – 19 листоп. – С. 3.
26. Прапор волі – у парламенті // Літературна Україна. – 1991. – 29 серп. – С. 3.
27. Програма дій Української республіканської партії // Республіканець. – 1991. – Ч. 2. – С. 18.
28. Сканя В. До зірок – через земні проблеми / В. Сканя // Голос України. – 1991. – 15 жовт. – С. 3.
29. Табурянський Л. До влади прийдуть ті, хто спроможний піднести економіку і добробут кожного / Л. Табурянський // Голос України. – 1991. – 23 листоп. – С. 7.
30. Ткаченко О. Я сповідую марксизм... / О. Ткаченко // Голос України. – 1991. – 5 листоп. – С. 6.

31. Третій кандидат партійний // Голос України. – 1991. – 19 жовт. – С. 1.
32. Філіпенко М. Куховарки на пост не претендують / М. Філіпенко // Голос України. – 1991. – 25 жовт. – С. 4–5.
33. Чорновіл В. Компартія фактично існує / В. Чорновіл // Літературна Україна. – 1991. – 19 верес. – С. 3.
34. Чорновіл В. Не хочу бути злим пророком... : виступ на Форумі інтелігенції України / В. Чорновіл // Народна газета. – 1991. – Вересень. – С. 2.
35. Юхновський І. Цей уряд на самостійність не розрахований / І. Юхновський // Літературна Україна. – 1991. – 3 жовт. – С. 2.
36. Яворівський В. Треба йти / В. Яворівський // Голос України. – 1991. – 12 жовт. – С. 4.

Статья освещает предвыборные программы кандидатов в президенты во время избрания первого Президента новейшей истории Украины. Автор утверждает, что во время президентской гонки претенденты на высшую государственную должность единогласно поддержали курс на получение полной независимости Украины. Показано, что программы кандидатов в части поиска механизмов преодоления кризисных явлений и становления государственной структуры имели декларативно-эклектический характер, обусловленный начальным состоянием национальной политической, экономической и политологической мысли, содержали декларативные, а иногда и популистские, обещания социального характера (в частности, всеобщее имущественное равенство и справедливость, социальные государственные гарантии, европейский уровень жизни уже через 3–5 лет).

Ключевые слова: *Украина, независимость, выборы, избирательная кампания, предвыборные программы, кандидаты.*

Article covers the election programs of presidential candidates during the election of the first President of the modern history of Ukraine. The author argues that the presidential race, candidates for the highest public office unanimously supported a policy of obtaining full independence of Ukraine. It is shown that the candidates in search of mechanisms for overcoming the crisis and the formation of state structures were declarative, eclectic nature, due to the initial state of the national political, economic, and political science opinions contained declarative and sometimes populist promises welfare (including universal property equity and justice, social state guarantees, the European standard of living after 3–5 years).

Key words: *Ukraine, independence, elections, campaign, election program, candidates.*

Відомості про авторів

Адамович Сергій – доктор історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Бойчук Леся – аспірантка кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Борчук Степан – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Бурачок Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Бурачок Роман – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Бурдуланюк Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Гаврилишин Петро – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Галайчук Ірина – магістр Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Галик Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Генза Ольга – студентка V курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Ґеник Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Гриник Ігор – аспірант кафедри історії України, директор Державного архіву Івано-Франківської області.

Дебенко Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Деревінський Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.

Дмитрук Ірина – кандидат історичних наук, старший лаборант навчально-наукового Інституту історії, етнології і археології Карпат.

Долганов Петро – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету

Засипко Мар'яна – аспірантка кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Коляда Ігор – доктор історичних наук, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Королько Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, докторант Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Левіновська Людмила – студентка Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Лободаєв Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та інформації Університету економіки та права "КРОК".

Мойсей Антоній – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича.

Монолатій Іван – доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Палієнко Марина – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пендзей Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Пивоваров Сергій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича.

Підкова Ігор – асистент кафедри давньої історії України та архівознавства історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка.

Плекан Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-економічних та природничих дисциплін Коломийського інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Райківський Ігор – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Самборський Євгеній – аспірант кафедри історії слов'ян Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Сем'яник Оксана – здобувачка кафедри історії держави і права Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ.

Сеньків Михайло – доктор історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Середюк Марія – аспірантка кафедри історії слов'ян Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Середюк Тетяна – аспірантка кафедри етнології і археології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Стасюк Андрій – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Стефанюк Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Шилюк Олег – заступник директора з питань інформаційних технологій Наукової бібліотеки Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича.

Шологон Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ЗМІСТ

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Райківський Ігор. Питання національної єдності Наддніпрянщини і Галичини в ідейній спадщині українських громадівців останньої чверті XIX – початку XX ст……. 3
Коляда Ігор. Націокультурна діяльність української інтелігенції в умовах суспільно-політичних трансформацій 70–80-х рр. XIX ст…….. 17
Бурдуланюк Василь. Видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка (кінець XIX – перша третина XX ст.)……... 25
Плекан Юрій. Ставлення польських лівих і лівоцентристських партій до українського питання в Галичині на початку XX ст…… 33
Галик Володимир. Фольклорист, етнограф та юрист Мелітон Бучинський – станіславівський приятель Івана Франка…….. 42
Бурачок Лілія. Роль Осипа Назарука в діяльності Союзу визволення України та Загальної Української Ради…….……... 50
Королько Андрій. Становлення й функціонування органів української влади на Покутті в період існування Західно-Української Народної Республіки (1918–1919 рр.)…… 57
Лободаєв Володимир. Участь Вільного козацтва в селянському повстанському русі (травень – серпень 1918 р.)…….. 70
Сеньків Михайло. Молочарська кооперація в західноукраїнському селі в міжвоєнний період: генеза, еволюція, соціально-політичні наслідки……. 79
Долганов Петро. Ідейно-політичні витоки українського економічного націоналізму та його сутність…… 84
Палієнко Марина. Роль митрополита Андрея Шептицького в збереженні архівних колекцій української еміграції у Відні……. 92
Борчук Степан. Нарада в Агітпропвідділі ЦК КП(б) 18 грудня 1929 р. – обговорення стратегії підготовки Великої Української Радянської Енциклопедії...…… 99
Шилюк Олег. Становлення бібліотечної мережі та початок підготовки бібліотечних кадрів у Чернівецькій області (друга половина 40-х років XX століття)…… 107
Деревінський Василь. Реорганізація В. Чорноволом інформаційно-пресової служби Народного руху України…….. 112
Адамович Сергій. Проблема державного устрою України в програмових засадах і діяльності лівих партій (1991–2010 рр.)……. 119

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Дебенко Василь, Генза Ольга. Колоніальна політика Росії в Білорусії в другій половині XVIII століття…….. 127
Ґеник Микола. Польсько-українське примирення в політичній діяльності Анджея Іздебського…. 132
Пендзей Іван. Соціально-економічні та політичні перетворення в Угорщині (1988–1990 рр.)…
Становище в народному господарстві УНР напередодні прийняття програми стабілізації її економіки та соціальної сфери……. 138

ЕТНОЛОГІЯ

Пивоваров Сергій, Мойсей Антоній. Охорона історико-культурної спадщини на Буковині (пам'ятки археології)…….. 144
Дмитрук Ірина. Етнонормативна культура гуцулів в етнографічних дослідженнях кінця XIX – початку XXI ст…….. 150

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Монолатій Іван. Джерела до вивчення інституціоналізації та взаємодії етнічних політичних акторів в Австро-Угорщині……... 156
Шологон Лілія. Програми політичних партій як джерело з історії українського національно-культурного руху Галичини (кінець XIX – початок XX ст.)……. 167
Стефанюк Галина, Галайчук Ірина. Джерела до вивчення повсякдення східногалицького соціуму в роки Другої світової війни……... 174

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

Стасюк Андрій. Середньовічний монастир у Галичі: від св. Пантелеймона до св. Станіслава…… 181
Засипко Мар'яна. Українська козацька еліта періоду гетьманування Данила Апостола…… 186
Бойчук Леся. Публіцистична діяльність Кирила Трильовського…… 191
Сем'яник Оксана. Парламентсько-політична діяльність Лонгина Цегельського напередодні Першої світової війни……. 198
Гриник Ігор. Основні напрями громадсько-політичної діяльності Василя Панейка в 1914–1918 рр… 203
Бурачок Роман. Особливості розселення поляків у Станіславському воєводстві (1921–1939)…… 208
Самборський Євгеній. Депортації поляків із Західної України в 1944–1946 рр…… 212
Середюк Марія. Українсько-польські відносини: діяльність Об'єднання українців у Польщі в культурній сфері (1989–2001 рр.)…….. 218
Середюк Тетяна. Стан сучасної еміграції українського населення Західної України……. 224
Гаврилишин Петро. Кількісні характеристики української імміграції в Італії……... 229
Левіновська Людмила. Картографування похоронно-поминальної обрядовості на Покутті……. 236
Підкова Ігор. Президентські вибори 1991 р. в Україні: порівняльний аналіз передвиборчих програм кандидатів…… 241
Відомості про авторів…… 246

СОДЕРЖАНИЕ

ЭТНОСОЦИАЛЬНЫЕ И НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В УКРАИНЕ

Райкивский Игорь. Вопрос национального единства Надднепрянщины и Галичины в идейном наследии украинских громадовцев последней четверти XIX – начала XX ст…… 3
Коляда Игорь. Нациокультурная деятельность украинских интеллигенции в условиях общественно-политических трансформаций 70–80-х гг. XIX ст…… 17
Бурдуланюк Василий. Издательская деятельность Научного общества имени Шевченко (конец XIX – первая треть XX ст.)…… 25
Плекан Юрий. Отношение польских левых и левоцентристских партий к украинскому вопросу в Галичине в начале XX ст…….. 33
Галик Владимир. Фольклорист, этнограф и юрист Мелитон Бачинский – станиславский приятель Ивана Франко……. 42
Бурачок Лилия. Деятельность Осипа Назарука в Союзе освобождения Украины и Всеобщей украинской Раде……. 50
Королько Андрей. Становление и функционирование органов украинской власти на Покутье в период существования Западно-Украинской Народной Республики (1918–1919 гг.)…… 57
Лободаев Владимир. Участие Вольного казачества в крестьянском повстанческом движении (май – август 1918 г.)……. 70
Сенькив Михаил. Молочарская кооперация в западноукраинском селе в межвоенный период: генезис, эволюция, социально-политические последствия……... 79
Долганов Петр. Идейно-политические истоки украинского экономического национализма и его сущность. ……... 84
Палиенко Марина. Роль митрополита Андрея Шептицкого в сохранении архивных коллекций украинской эмиграции в Вене…….. 92
Борчук Степан. Совещание в Агитпропотделе ЦК КП(б) 18 декабря 1929 г. – обсуждение стратегии подготовки Большой Украинской Советской Энциклопедии…… 99
Шилюк Олег. Становление библиотечной сети и начало подготовки библиотечных кадров в Черновицкой области (вторая половина 40-х годов XX века)…….. 107
Деревинский Василий. Реорганизация В. Чорноволом информационно-прессовой службы Народного Руха Украины……. 112
Адамович Сергей. Проблема государственного устройства Украины в программных принципах и деятельности левых партий (1991–2010 гг.)…… 119

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ

Дебенко Василий, Генза Ольга. Колониальная политика России в Белоруссии во второй половине XVIII века…… 127
Геник Николай. Польско-украинское примирение в политической деятельности Анджея Издебского……. 132
Пендзей Иван. Социально-экономические и политические преобразования в Венгрии (1988–1990 гг.) Положение в народном хозяйстве ВНР накануне принятия программы стабилизации ее экономики и социальной сферы…… 138

ЭТНОЛОГИЯ

Пивоваров Сергей, Моисей Антоний. Охрана историко-культурного наследия в Буковине (памятники археологии)…… 144
Дмитрук Ирина. Этнонормативная культура гуцулов в этнографических исследованиях конца XIX – начала XXI ст…….. 150

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

Монолатий Иван. Источники к изучению институционализации и взаимодействия этнических политических акторов в Австро-Венгрии……... 156
Шологон Лилия. Программы политических партий как источник по истории украинского национально-культурного движения Галичины (конец XIX – начало XX вв.)…… 167
Стефанюк Галина, Галайчук Ирина. Источники к изучению повседневности восточногалицкого социума в годы Второй мировой войны…….. 174

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ НАУЧНЫХ РАБОТНИКОВ

Стасюк Андрей. Средневековый монастырь в Галиче: от св. Пантелеймона до св. Станислава……. 181
Засыпко Марьяна. Украинская казацкая элита периода гетманства Даниила Апостола…… 186
Бойчук Леся. Публицистическая деятельность Кирилла Трилевского……. 191
Семьяник Оксана. Парламентско-политическая деятельность Лонгина Цегельского накануне Первой мировой войны…….. 198
Гриник Игорь. Основные направления общественно-политической деятельности Василия Панейка в 1914–1918 гг……. 203
Бурачок Роман. Особенности разселения поляков в Станиславском воеводстве (1921–1939)…….. 208
Самборский Евгений. Депортации поляков из Западной Украины в 1944–1946 гг……. 213
Середюк Мария. Украинско-польские отношения: деятельность Объединения украинцев в Польше в культурной сфере (1989–2001 гг.)……... 219
Середюк Татьяна. Состояние современной эмиграции украинского населения Западной Украины……... 225
Гаврилишин Петр. Количественные характеристики украинской иммиграции в Италии…… 230
Левиновская Людмила. Картографирование похоронно-поминальной обрядности на Покутье…... 238
Пидкова Игорь. Президентские выборы 1991 г. в Украине: сравнительный анализ предвыборных программ кандидатов……. 241
Сведения об авторах…….. 246

CONTENTS

ETHNO-SOCIAL AND NATIONAL-CULTURAL PROCESSES IN UKRAINE

Raykivskiy Igor. The question of national unity Dnieper and Galichyna in the ideological heritage of Ukrainian hromadamen last quarter of XIX – early XX century…… 3
Kolyada Igor. Natsio-kultured activity of the Ukrainian intelligentsia in social and political transformations in the 70–80's of the nineteenth century……..... 17
Burdulanyuk Vasyl. Publishing activity of T.Schevchenko Scientific association in the end of XIXth and the first third of XX-th centuries……... 25
Plekan George. The attitude of the Polish left and center-left parties to the Ukrainian question in Galichyna in the early twentieth century……. 33
Galik Volodymy. Folklorist, ethnographer and associate Meliton Bachinsky – Stanislaviv friend of Ivan Franko…….. 42
Burachok Lily. Osip Nazaruk's activities in the Union of liberation of Ukraine and Ukrainian General Council…….. 50
Korolko Andriy. The formation and functioning of the Ukrainian authorities in Pokuttya in the period of the Western Ukrainian People's Republic (1918–1919)…….. 57
Lobodayev Volodymyr. Participation in the Free Cossack peasant rebel movement (May – August 1918)…… 70
Senkiv Myhaylo. Molocharska cooperation in the Western Ukrainian village in the interwar period: genesis, evolution, social and political consequences…….. 79
Dolganov Petro. Ideological and political origins of Ukrainian economic nationalism and its essence……... 84
Palienko Marina. Role of Metropolitan Andrey Sheptytsky in preserving archival collections of Ukrainian emigration in Vienna…… 92
Borchuk Stepan. Meeting in Ahitprop Department of CCCP(b), December 18, 1929 – discussion of strategy training Great Ukrainian Soviet Encyclopaedia……. 99
Shylyuk Oleg. Becoming library network and start training library staff in the Chernivtsi region (second half of 40th years of XX century)……. 107
Derevinskiy Vasyl. Reorganization by Chornovil information of press service of the People's Movement of Ukraine…….. 112
Adamovych Sergiy. The problem of government in Ukraine and programmatic basis of left-wing parties (1991–2010)…….. 119

ACTUAL ISSUES OF WORLD HISTORY

Debenko Vasyl, Henza Olga. The colonial policy of Russia in Belarus in the second half of the eighteenth century……. 127
Genyk Mykola. The Polish-Ukrainian reconciliation in Andrzej Izdebski's political activity…… 132
Pendzey Ivan. Socio-economic and political transformation in Hungary (1988–1990 biennium). The situation in the economy before the adoption of the UPR program to stabilize its economy and social sphere…… 138

ETHNOLOGY

Pivovarov Sergiy, Moses Anthony. Protection of historical and cultural heritage of Bucovina (archeological)……... 144
Dmytruk Iryna. Etnonormativ culture of Hutsul in ethnographic studies of late nineteenth – early XXI century……... 150

SOURCE STUDY AND HISTORIOGRAPHY

Monolatiy Ivan. Sources for the study of the institutionalization and interactionsof ethnic political actors in Austria-Hungary……... 156
Sholohon Lily. Programs of political parties as a source on the history of Ukrainian national-cultural movement in Galichyna (late XIX – early XX centuries)……. 167
Stefaniuk Galina, Halaichuk Iryna. Sources for the study of everyday of East-Calytch society during the Second World War…… 174

RESEARCHES OF YOUNG SCIENTISTS

Stasiuk Andriy. Medieval monastery in Galichyna from St. Panteleimon in St. Stanislaus…… 181
Zasypko Mariana. Ukrainian Cossack elite of period of Hetman Danylo Apostol…….. 186
Boychuk Lesya. Journalistic activity of Kyrilo Trilovskiy appeared…… 191
Sem'yanyk Oksana. Parliamentary activity of Lonhyn Tsehelskiy……... 198
Grynyk Igor. The main Vasyl Paneyko's directions of social and political activities in 1914–1918……. 203
Burachok Roman. Features of the settlement of Poles in Stanislav Province (1921–1939)……. 208
Samborskyi Eugene. Deportation of Poles from western Ukraine in 1944–1946 years……... 213
Seredyuk Marya. Ukrainian-Polish relations: Ukrainian Union activity in Poland in the sphere of culture (1989–2001 years)……. 219
Seredyuk Tetyana. Condition of contemporary emigration of Ukrainian population of Western Ukraine……... 225
Hawrilishin Petro. Quantitative characteristics of ukrainian immigration in Italy……... 230
Levinovska Lyudmila. Mapping of funeral-memorial ceremony in Pokuttya……... 238
Pidkova Igor. Presidential elections in 1991 in Ukraine: a comparative analysis of election programs of candidates……... 241
Information about authors……... 246

ВИМОГИ

до подання статей у Вісниках Прикарпатського університету,
журналах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій

1. Обсяг оригінальної статті – 6–12 сторінок тексту, оглядових – до 12 сторінок, коротких повідомлень – до 3 сторінок.

2. Статті подаються у форматі Microsoft Word. Назва файла латинськими буквами має відповідати прізвищу першого автора. Увесь матеріал статті повинен міститися в одному файлі.

3. Текст статті повинен бути набраним через 1,5 інтервала, шрифт "Times New Roman Cyr", кегль 14. Поля: верхнє, нижнє, ліве – 2,5 см, праве – 1 см (30 рядків по 60–64 символи).

4. Малюнки подаються в окремих файлах у форматі *.tif, *.eps, Corel Draw або Adobe Photo Shop.

5. Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і бути побудовані за допомогою майстра таблиць редактора Microsoft Word. Формули підготовлені в редакторі формул MS Equation. Статті, що містять значну кількість формул, подаються у форматі LaTeX.

6. Текст статті має бути оформлений відповідно до постанови ВАК №7-05/1 від 15 січня 2003 року "Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України" (див. Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Статті пишуться за схемою:

- УДК і ББК (у лівому верхньому куті аркуша);
- автор(и) (ім'я, прізвище – жирним шрифтом, курсивом у правому куті);
- назва статті (заголовними буквами, жирним шрифтом);
- резюме й ключові слова українською, російською та англійською мовами;
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми й на які опирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел подавати згідно з новим стандартом з бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Основні відмінності від ГОСТ 7.1.–84, який набув чинності з 1 липня 2007 року (див. бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5).

7. Стаття повинна бути написана українською мовою, вичитана й підписана автором(ами).

8. Разом зі статтею до "Вісника" необхідно подати дві рецензії провідних учених у даній галузі.

Наукове видання

ВІСНИК
Прикарпатського університету

ІСТОРІЯ
Випуск 20

Видається з 1995 р.

Головний редактор В. ГОЛОВЧАК
Літературний редактор Р. БОДНАР
Комп'ютерна правка і верстка Л. КУРІВЧАК
Коректор Н. ГРИЦІВ

Друкується українською мовою
Реєстраційне свідоцтво КВ №435

Підп. до друку 2011.
Формат 60x84/8. Папір офсет. Гарнітура "Times New Roman".
Друк на ризографі. Ум. друк. арк. 30,0.
Наклад 100 пр. Зам. № .

Видавець і виготовлювач
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. С.Бандери, 1, тел.: 71-56-22.
E-mail: vdvcit@pu.if.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006